

रामायणम् ।

— — — — —

आरण्यकाण्डम् ।

— — — — —

प्रथम सर्गः ।

— — — — —

मदिह तु नगरं दण्डकारणमाहवान् ।

रामो ददर्श दुर्धर्षलापसाधनमखलम् । १ ।

यत्तु कश्चिदनिर्दिष्टं न, रामस्य दण्डकारणप्रवेशनाह—एदि
इति कश्चिदनिर्दिष्टं निति शेषः । दण्डकारणं तत्तद्वत् नगर-
रत्नम् । दण्डकारणं राक्षो देशः कुम्भारण्यप्रकाररत्नमम् । तत्तु ददर्श
दण्डकारणरक्षा तत्तु । अये नगरपुरेष्टीयम् । यत्तु
लापकारिणः दुर्धर्षः विद्विषमायः दुर्धर्षमिति नरे रक्षोदुष्ट-
रक्षणाप्रदेशनिर्दिष्टः । नगरं दण्डम् । १ ।

कुशचीरपरिचित्तं ब्राह्मणा लक्ष्मणा समावृतम् ।

यथा प्रदीप्तं दुर्दर्शं गगने सूर्यनण्डलम् ॥ २ ॥

शरण्यं सर्वभूतानां सुसंमृष्टाजिरं सदा ।

मृगैर्वज्रभिराकीर्णं पचिसंघैः समावृतम् ॥ ३ ॥

पूजितञ्चोपवृत्तञ्च नित्यमफुरमां गणैः ।

विशालैरग्निशरणैः सुगुणैरजिनैः कुशैः ॥ ४ ॥

समिद्धिस्रोतकलशैः फलमूलैश्च शोभितम् ।

आरण्यैश्च महावृक्षैः पुण्यैः स्वादुफलैर्वृतम् ॥ ५ ॥

बलिहोमार्चितं पुण्यं ब्रह्मघोषनिनादितम् ।

आश्रममण्डलं वर्णयति,—कुशेति । परिचित्तं व्याप्तम् । ब्राह्मणी लक्ष्मी ब्रह्मविद्याभ्यासजनितग्नौविशेषः । तत्समावृतत्वादेव गगने प्रदीप्तं दुर्दर्शं रक्तआदिभिर्द्रव्यमशक्यं सूर्यमण्डलं यथा तथा भुवि स्थितम् ॥ २ ॥

शरण्यं वागायाते सर्ववागार्हञ्च सुसंमृष्टाजिरं यत्नं दत्तप्राङ्ग-
म् ॥ ३ ॥

अपुनरगन्ता गतिरपवृत्त उप समीपे दत्तनक्षेत्रम् अतिमनोरमदेश-
त्वं न् यत्नयति पूजितम् । अग्निशरणं अग्निशरणम् गुणादिभि-
र्द्रव्यैः पुण्यैः स्वादुफलैः ॥ ४ ॥

आरण्यैश्च महावृक्षैः ॥ ५ ॥

बलिहोमार्चितं पुण्यं ब्रह्मघोषनिनादितम् सत्कृतं ब्रह्मघोषा वेदधाम

ने तु सोममिवोद्यन्तं दृष्ट्वा वै धर्मचारिणम् ॥ ११ ॥

लक्ष्मणञ्चैव दृष्ट्वा त, वैदेहीं च यगन्विनीम् ॥

मङ्गलानि प्रयुञ्जानाः प्रत्यगृह्णन् ददृशताः ॥ १० ॥

रूपसंहननं लक्ष्मीं सौकुमार्यं सुवेयताम् ।

ददृशुर्विस्मिताकारा रामस्य वनवासिनः । १२ ॥

वैदेहीं लक्ष्मणं रामं नेत्रैरनिमित्तैरिव ।

जग्मुः । उद्यन्तं साममिव तद्वत् प्रियदर्शनम् । सोमो ब्राह्मणानां राजेति श्रुते । सुकुलरक्षकसोमराजमिव स्वरक्षकं धर्मचारिणं रामं दृष्ट्वा लक्ष्मणं यशस्विनीं पातिप्रत्ययशोवती रक्ष कुलसंहारजयशोवतीञ्च सीतां दृष्ट्वा । अतएवाग्रे रक्षणप्रार्थनोपपद्यते । मङ्गलानि आशीर्वादान् प्रत्यगृह्णन् स्वरक्षकोष्टदेवताबुद्ध्या प्रतिगृह्येतवन्त ॥ ११ ॥ १२ ॥

रूपसंहननम् । अङ्गान्यभूषितान्येव प्रेक्षणीयैर्विभूषणैः । येन भूषित-
वद्भान्ति तद्रूपमिति कथ्यत इति लक्षितं रूपं तद्युक्तं । संहननम् व्यापाद-
कोशं सुस्निग्धसन्धिवन्ध । अङ्गप्रत्यङ्गकानाञ्च सन्निवेशो वयोचितम् ।
सुस्निग्धसन्धिवन्धोयस्तत्सौन्दर्यमिहोच्यते इत्युक्तलक्षणं सौन्दर्यम् । लक्ष्मी
कान्तिं लावण्यं मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति
यदङ्गेषु लावण्यं तन्निगद्यते । सौकुमार्यं परचित्तग्राहितालक्षणं सार्दवं
वा । विस्मितानामद्भुतवल्लुदर्शनवता य आकारो मुखप्रसादविस्फा-
रितेक्षणत्वादिरूपन्तथाविधाकारा विस्मितचित्ता इति यावत् । वन-
वासिन इति रामविशेषणम् । तादृशस्यापीदृशरूपादित्याश्चर्यम् ॥ १३ ॥

तदेवाह,—वैदेहीमिति । अनिमिषैर्निमेषरहितैः आश्चर्यभूतैः

आचर्यभूतान् ददृशुः सर्वे ते वनवासिनः ॥ १४ ॥

अत्रैनं हि मरुभागाः सर्वभूतहिते रताः ।

अतिथिं पर्यशालायां राघवं सन्नप्रवेशयन् ॥ १५ ॥

ततो रामं सुसत्कृत्य विधिना पावकोपमाः ।

पाजुस्तु मरुभागाः सलिलं धर्मचारिणः ॥ १६ ॥

मङ्गलानि प्रयुजाना सुदा परमया युताः ।

मूलं पुष्पं फलं वन्यमाश्रमस्तु मद्यात्मनः ॥ १७ ॥

निवेदयित्वा धर्मज्ञास्ते तु प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ।

धर्मपालो जनस्यास्य शरत्पत्न्यं मद्यायशाः ॥ १८ ॥

पूजनीयस्य मान्यस्य राजा दण्डधरो गुरुः ।

रुपादिभिर्विस्मयप्रापकान् सर्वे ते वनवासिनः ऋषयो मृगादयश्च ।

तदर्शनानन्दविष्पेदभयेन च निमेषराहितम् ॥ १४ ॥

अथाश्रमनरुणे । अतिथिं न्यायतः पूजार्थं पर्यशालायां प्राति-
स्विपान् ॥ १५ ॥

रामस्य सत्कृत्येति कर्मणः श्रेष्ठत्वविवक्षायां यत्नी । भवदर्शना-
दिभिर्विषयधन्या इत्यादिप्रियवचनैः सत्कृत्य सलिलं सलिषादिपूजा-
अल्पं पाजुस्तुः रामपूजार्थमिति शेषः ॥ १६ ॥

आश्रमस्य रुपासखानभूतं प्राङ्गणयः निजकुलदेवतावतारत्वात् ।
अन्यथा हि क्षत्रिये ब्राह्मणाङ्गलिकरक्षणस्यानैचिन्त स्यात् ॥ १७ ॥ १८ ॥

पूजनीयो देवताबुद्ध्या पालकत्वेन गुरुत्वाद्वा मान्यो राजबुद्ध्या सत्

ईन्द्रस्यैव चतुर्भागे प्रजा वनन्ति राजान् ।
 राजा तन्मातरान् भोगान् पश्यन्त भुञ्जते प्रसन्नम् ।
 ते वयं भवता रक्ष्या भवद्विषयवामिन । १८
 नगरस्यो वनस्यो वा त्वं नो राजा जनेन्दव ।
 न्यस्तदण्डा वयं राजन् । जितक्रोधा जितेन्द्रिया ॥ १९ ॥
 रक्षितव्यास्त्वया गन्धर्भभृतान्मणोधरा ।

कारार्ह । दण्डधरो दुष्टनिग्रहकर्त्ता सर्वलोचप्रसिद्धः पूजाहेतुमान्—
 इन्द्रस्येति । इन्द्रस्याशेषयागपूज्यस्य चतुर्भागं चतुर्योऽंशं यदा
 इन्द्रस्य परमात्मनो विष्णोश्चतुर्योऽंशं । एवजगतेन न दम्ब वन्द्यापि
 देवतासानान्यस्येति सूचितम् ॥ १८ ॥

तदेवाह,—राजेत्यादि । नमस्कृतो नमस्कृतिरिति शब्दः । एवं राज-
 मात्रस्याप्येवंविधत्वे साक्षाद्गवतस्तत्त्वैवंविधत्वमिति किमुवक्तव्यमिति
 ध्वनिः । ते वयं ऋषयः रक्ष्यते हेतुर्भवद्विषयवामिन इति । विषये
 देशः । सार्वभौमवत्त्वात् दण्डकारण्येनपि तद्देश एवेति भावः विष्णुव
 तारत्वात् सवा देशस्तवैवेति गृहोऽभिप्रायः ॥ २० ॥

ननु वनस्येन वनहीनेन स्यात् कथं भवन्तो रक्ष्यास्तवाह,—नगरस्य
 इति । नगरमयोध्या । त्वं नो राजा रक्षकः । राजा जनेन्दव इत्याभ्या
 मिहामुत्र च त्वमेव रक्षकः सर्वशक्तिसम्पन्नस्य नगरवनवासिभ्यामुप
 चयापचययोरभावादिति ध्वनितम् । ननु महाप्रभावानां कुतो रक्षका
 नरापेक्षेत्यत आह,—न्यस्तेति । त्यक्तभृतनिग्रहः तत्र हेतुर्जितक्रोधा
 तपोनाशभयात् ॥ २१ ॥

एवमुक्त्वा फलैस्सूनेः पुष्पैरन्यैश्च राघवम् ।

वन्यैश्च विविधाहारैः सलक्षणमपूजयन् ॥ २२ ॥

तथान्ये तापसाः सिद्धा रामं वैश्वानरोपमम् ॥

न्यायवृत्ता यथान्याय तर्पयामासुरीश्वरम् ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रामादीनां
दण्डकारण्यप्रवेशो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

अतो रक्षितव्या गर्भभूता यथा मातुर्गर्भे प्राप्ते जीवे मात्रा
रक्षते तद्वद्व्या इत्यर्थः । अन्यैर्नीवारादिभिविविधाहारैः । सलक्षण-
मित्यनेन लक्षणस्याप्याहारमक्षयं स्पष्टमुक्तम् ॥ २२ ॥

अन्ये सिद्धा सत्त्वसिद्धा न्यायो धर्मस्तदनुगृह्यं वृत्तं चरित्रं
वेदा ते । यथान्यायम् ईश्वराद्येपदार्थोपस्थापनेनेश्वरं तर्पयामासुः ॥ २३ ॥

इति श्री राजाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ।

कृतातिथ्योऽयं रामस्तु सूर्यस्योदयनं प्रति ।
 आमन्त्र्य स सुनीन् सर्पान् वनमेवान्वगाहत ॥ १ ॥
 नानाशृङ्गगणाकीर्णमृत्तगाढूलमेवितम् ।
 एवमावृण्वतागुल्मां दुर्दर्शमलिलागयम् ॥ २ ॥
 तिर्यग्जमानशकुनि भित्तिस्तगणनादितम् ।
 लज्जामानुजसो वामो वनमगं ददर्श च ॥ ३ ॥
 भीतया सट ताकृत्स्नस्तस्मिन्धोरशृङ्गागुते ।
 ददम गिरिजह्नाभं पुरुषाद्यं सज्जगत्तम् ॥ ४ ॥
 कभीमा । मनाप्रदं विहृतं विहृतोदयम् ।

इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः ।

इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः ।
 इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः ।

इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः ।
 इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः ।

इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः ।
 इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः ।

इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः ।
 इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः ।

इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः ।
 इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः । इति सर्गः ।

वीभत्सं विपत्तं दीर्घं विहृतं घोरदर्शनम् ॥ ५ ॥
 वसानं चर्म वेव्याप्तं वसाद्रे रुधिरोक्षितम् ।
 चासनं सर्पभृतानां व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ६ ॥
 घीन् मिहं दतुरो व्याघ्रान् द्वौ दृक्कौ दृपतान्दश ।
 सविपाणं वसादिग्धं गजस्य च शिरो मरुत् ॥ ७ ॥
 प्रवसुष्यायसे शूलै विनदन्तं महास्वनम् ।
 स रामं लक्ष्मणश्चैव सीता दृष्ट्वा च मैथिलीम् ॥ ८ ॥
 अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धः प्रजाः काल इवान्तकः ।
 स हत्वा भैरवं नादं चालयन्निव मेदिनीम् ॥ ९ ॥
 प्रहृतेनादाय वैदेहीमपाक्रम्य तदावधीत् ।

॥ ५ ॥ निमोक्षतस्तस्यागम् । विहृतं वक्ष्यमाणधर्मैर्विपरीतवेद्यम् अतएव
 ॥ ५ ॥

दत्ता नासान्तर्गतखेत् । व्यादितास्यं व्यात्तास्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥
 दृष्ट्वा विन्दुयुक्ता मृगाः ॥ ७ ॥
 भक्ष्यार्थं सिंहानीन् चायसे शूलैः प्रवसुष्य मरुत्स्वनं यथा तथा
 ॥ ८ ॥
 यानि युगान्तकाले ब्रूहन्तक प्रजा अभि उदिश्य यथा धावति
 ॥ ९ ॥

अङ्गेन कटिप्रदेशेन सभार्यौ भार्याशब्दो योषिन्मात्रवाची । एकदा
 ॥ १० ॥

सुवां जटाचीरधरौ सभायौ क्षीणजीवितौ ॥ १० ॥

प्रविष्टौ दण्डकारण्यं शरचापासिधारिणौ ।

कथं तापसयोर्वाञ्छ वासः प्रनदया सह ॥ ११ ॥

अधर्मचारिणौ पापौ कौ सुत्रं मुनिदूषकौ ।

अहं वनमिदं दुर्गं विराधो नाम राक्षसः ॥ १२ ॥

चरामि मायुधो नित्यमृषिमांसानि भक्षयन् ।

इयं नारी वरारोहा मम भार्या भविष्यति ॥ १३ ॥

युवयोः पापयोश्चाहं पाप्मामि रुधिरं मृधे ।

तस्यैवं व्रुवतो दुष्टं विराधस्य दुरात्मन ॥ १४ ॥

श्रुत्वा मर्गार्थितं वाक्यं संभ्रान्ता जनकात्मजा ।

मीता प्राद्विपतोद्देगात् प्रवृत्ते कदन्ती यथा ॥ १५ ॥

ता दृष्ट्वा राघवः मीता विराधाकृगता शुभाम् ।

कथं विलसन्तं वानं सुगन्धं परिगृह्यता ॥ १६ ॥

इति रामायणे । पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः ।

॥ १० ॥

सुनिदूषकौ । सुनिदूषकौ । सुनिदूषकौ । सुनिदूषकौ ।

विराधो नाम राक्षसः । विराधो नाम राक्षसः । विराधो नाम राक्षसः ।

॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥

इति रामायणे । पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः ।

॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥

परस्पर्शात् तु वैदेह्या न दुःखतरमस्ति मे ।
 पितुर्विनाशात् सौमित्रे । स्वराज्यहरणान्तथा ॥
 इति ब्रुवति काकुत्स्थे वाप्यशोकपरिभुतः ।
 अब्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धो रुद्धो नाग इव न्वसन् ॥ २२ ॥
 अनाथ इव भूतानां नाथस्त्वं वासवोपमः ।
 मया प्रेक्ष्येण काकुत्स्थ ' किमर्थं परितप्यसे ॥ २३ ॥
 शरेण निहतस्यास्य मया क्रुद्धेन रक्षसः ।
 विराधस्य गतासोहिं मही पास्यति शोणितम् ॥ २४ ॥
 राज्यकामे मम क्रोधो भरते यो बभूव ह ।

तदर्थमेव पुनरप्याह,—परेति । पितुर्मरणात् स्वराज्यहर
 दधिकदुःखजनको वैदेहीपरस्पर्शः इतोऽधिक दुःखजनक तु
 किञ्चित् इति दुःखातिशयो व्यङ्ग्यः ॥ २१ ॥

वाप्यशोकाभ्या नेत्रचित्तगताभ्या परिभुतो व्याप्तस्तथा क्रुद्धः क्रौञ्चः
 प्रति विराध प्रति च रुद्धो नाग इव अर्चितुषिडकेन गन्धरुद्धः पितुः
 रुद्धो वा सर्प इवेत्यर्थः । न्वसन् रामविषाददर्शनेन ॥ २२ ॥

अनाथ इव नाथापेक्षः प्राणी नाथरहितः सन् यथा शोच
 तद्वत् । कीदृशस्य भूतानां सर्वजीवानां नाथस्ताता तेन तस्य ना
 निरपेक्षत्वं धनितं तदुपपादकमेव वासवोपम इत्यपि । मया प्रे
 इति शेषः ॥ २३ ॥

किं त्वया शक्यं तनाह,—शरेणेति ॥ २४ ॥

जनातिशयोक्तं यामस्य सन्तोषः परितः
 यामस्य सन्तोषः मन्तोषः मन्तोषः मन्तोषः ॥ १ ॥
 नानागुणगणार्कोपेतः यामस्य सन्तोषः
 धनस्य यामस्य सन्तोषः मन्तोषः मन्तोषः ॥ २ ॥
 निष्कृजमानगकुनि भित्तिगुणगणार्कोपेतः
 लज्जागुणगणार्कोपेतः यामस्य सन्तोषः ॥ ३ ॥
 मीतया महः काकुत्स्थमग्निधोरगुणगणार्कोपेतः
 ददर्श गिरिगुणगणार्कोपेतः मन्तोषः ॥ ४ ॥
 गभीराक्षः महावक्त्रः विकटः विश्वतोदरः ॥

उदयं प्रति उदयकाले यन्वगाहतं प्राविशत् ॥ १ ॥
 धनस्य यामस्य सन्तोषः मन्तोषः मन्तोषः ॥ २ ॥
 निष्कृजमानः शकुनयो यत्र तत् । विराधभयादेवम् । भित्ति-
 गणमात्रशब्दयुतं वनमध्यं ददर्शति संवन्धः ॥ ३ ॥
 धोरगुणगणार्कोपेतः पुरुषार्थः राक्षसम् ॥ ४ ॥
 गभीराक्षं महावक्त्रं ददर्शति विकटं विशालं बीभत्सं कुत्ति

युवां जटाचीरधरौ सभायौ चीरजीवितौ ॥ १० ॥

प्रविष्टौ दण्डकारण्यं शरचापासिधारिणौ ।

कथं तापसयोर्वाञ्छ वासः प्रमदया सह ॥ ११ ॥

अधर्मचारिणौ पापौ कौ युवां मुनिदूषकौ ।

अह वनमिदं दुर्गं विराधो नाम राक्षसः ॥ १२ ॥

चरामि सायुधो नित्यमृषिमांसानि भक्षयन् ।

इयं नारी वरारोहा मम भार्या भविष्यति ॥ १३ ॥

युवयोः पापयोश्चाहं पात्यामि रुधिरं मृधे ।

तस्यैवं ब्रुवतो दुष्टं विराघस्य दुरात्मनः ॥ १४ ॥

श्रुत्वा सगर्वितं वाक्यं संभ्रान्ता जनकात्मजा ।

सीता प्रादेपतोद्देगात् प्रवाते कदली यथा ॥ १५ ॥

तां दृष्ट्वा राघवः सीतां विराधाङ्गतां शुभाम् ।

अब्रवील्लक्ष्मणं वाक्यं सुखेन परिशुष्यता ॥ १६ ॥

तदेवाह,—कथमिति । प्रमदया एकया सह द्वयोर्वासः कथं न्वय ॥ ११ ॥

अतएवाह । अधर्मचारिणौ मुनिदूषकौ मुनिवेषविरुद्धशरच-
निधारणात् एकभार्यारक्तत्वाच्च । अतएव पापौ । तयोर्भीत्युत्पाद-
विराधः मयमेव लक्षरूपमाह । अहमिति ॥ १२ ॥ १३ ॥

मृधे दुष्टे ॥ १४ ॥

सगर्वित भावे मिष्टा सगर्वमिति यावत् । उद्देगात् भयात् ॥ १५ ॥

परस्पर्शात् तु वैदेह्या न दुःखतरमस्ति मे ।

पितुर्विनाशात् सौमित्रे । स्वराज्यहरणान्तथा ॥ २१ ॥

इति ब्रुवति काकुत्स्थे वाप्यशोकपरिभुतः ।

अत्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धो रुद्धो नाग इव श्वसन् ॥ २२ ॥

अनाथ इव भूताना नाथस्त्वं वासवोपमः ।

मया प्रेक्ष्येण काकुत्स्थ ! किमर्थं परितप्यसे ॥ २३ ॥

शरेण निहतस्यास्य मया क्रुद्धेन रत्नसः ।

विराधस्य गतासोर्हि मही पास्यति शोणितम् । २४ ॥

राज्यकामे मम क्रोधो भरते यो बभूव ह ।

तदर्थमेव पुनरप्याह,—परेति । पितुर्निराशात् स्वराज्यहरणा-
दधिकदुःखजनको वैदेह्यपरस्पर्शः शतोऽधिकं दुःखजनकं तु न मे
विधितुं इति दुःखातिशयो व्यङ्ग्यः ॥ २१ ॥

वाप्यशोकाभ्या नेत्रचित्तगताभ्या परिभुतो व्यामृग्यया क्रुद्धः कैकेयीं
प्रति विराधं प्रति च रुद्धो नाग इव आह्वितुष्टिकेन मन्त्रशब्दं पेटी-
रुद्धो वा मर्ष इत्यर्थः । श्वसन् रामविषाददर्शनेन ॥ २२ ॥

अनाथ इव नाथापेक्षया प्राणी नाथरहितः सन् यथा शोचति
मृगः । कीदृशश्च भूताना सर्पजीवानां नाथस्त्राता तेन तस्य नाथ-
मरणेन ध्वस्तं तदुपपादकमेव वामवोपम इत्यपि । मया प्रेक्ष्ये-
ण इति शेषः ॥ २३ ॥

२४ म० इति नवमः,—शरेण निहतः ॥ २४ ॥

तृतीयः सर्गः ।

* अयोवाच पुनर्वाक्यं विराधः पूरयन् वनम् ।

पृच्छतो मम हि ब्रूतं कौ युवां क्व गमिष्यथः ॥ १ ॥

तमुवाच ततो रामो राक्षसं ज्वलिताननम् ।

पृच्छन्तं सुमहातेजा इक्ष्वाकुकुलमात्मनः ॥ २ ॥

क्षत्रियौ वृत्तसम्पन्नौ विद्धि नौ वनगोचरौ ।

त्वां तु वेदितुमिच्छावः कस्त्वं चरसि दण्डकान् ॥ ३ ॥

अथेति । वनं पूरयन्नित्यस्य शब्देनेति शेषः । युवयोः स्वरूपं पृच्छते मद्यं ब्रूतम् । लोण्मध्यमद्विवचनम् । प्रश्नप्रकारः कावित्यादि ॥ १ ॥

ज्वलिताननं राक्षसत्वान्मुखनि द्युताग्निज्वालय आत्मनः इक्ष्वाकुसंवन्धिकुलमुवाचेत्यर्थः ॥ २ ॥

क्षत्रियौ इक्ष्वाकुवंशजाविति शेषः । वनगोचरौ । वज्रग्रीहिः । कुतश्चिद्धेतोरिति शेषः ॥ ३ ॥

* “इत्युक्त्वा लक्षणः श्रीमान् विराधं प्रहसन्निव ।

कौ भवान् वनमध्येत्य चरिष्यति यथासुखम् ॥”

इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः ।

तमुवाच विराधस्तु रामं सत्यपराक्रमम् ।

एन्त वक्ष्यामि ते राजन् ' निबोध मम राघव ' ॥ ४ ॥

पुत्रः किं जवस्थां माता मम शतहृदा ।

विराध इति मामाहुः पृथिव्यां सर्वराक्षसाः ॥ ५ ॥

तपसा चाभिमंभ्राप्ता ब्रह्मणो हि प्रसादजा ।

शस्त्रेणावध्यता लोकेऽच्छ्रेयाभिरात्ममेव च ॥ ६ ॥

उत्सृज्य प्रमदानेनामनपेक्षौ यथागतम् ।

त्वरणासौ पलायेथां न वा जीवितमाददे ॥ ७ ॥

तं रामः प्रत्युवाचेदं कोपसंरक्तलोचनः ।

राक्षसं विहताकारं विराधं पापचेतसम् ॥ ८ ॥

क्षुद्र ' धिक् त्वा तु हीनार्थं मृत्युमन्वेपसे भुवम् ।

निबोध मम वचनान्मम स्वरूपमिति शेषः ॥ ४ ॥

जवस्य जवनास ॥ ५ ॥

लोके प्राणिलोके शस्त्रेण शस्त्रसामान्येन । किञ्च अक्षेयाभिरात्म
प्राणवियोगनाय स्तेदभेदाश्वगात्रत्वञ्च प्राप्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥

यदेवमत उत्सृज्येत्यादि । अनपेक्षौ । प्रमदाशया युद्धाशया च
रहितौ वा युवयो ॥ ७ ॥ ८ ॥

हीनार्थं परदारस्पर्शनक्षयहीनकर्मकरम् । अतएव त्वा धिक् ।
मृत्युमन्वेपसे भुवम् । उक्तदुष्कर्मकरणादिति शेषः । तच्च मृत्युं रणे
सम्पक् प्राप्स्यसि तिष्ठ क्षणमिति शेषः ॥ ८ ॥

रणे प्राप्स्यसि संतिष्ठ न मे जीवन् विमोक्ष्यसे ॥ ८ ॥

ततः सज्यं धनुः कृत्वा रामः सुनिश्चितान् शरान् ।

सङ्गीव्रमभिसन्धाय राक्षसं निजघान ह ॥ १० ॥

धनुषा ज्यागुणवता सप्तवाणान् सुमोच ह ।

सुक्लपुङ्खान् महावेगान् सुपर्णानिलतुल्यगान् ॥ ११ ॥

ते शरीरं विराधस्य भिता बहिर्गवासमः ।

निपेतुः शोणितादिग्धा धरण्यां पावक्रोपमाः ॥ १२ ॥

महिषो न्यस्य वैदेहीं गुलमुद्यम्य राक्षसः ।

जम्भट्पत् ममंक्र, ह्रस्वादा शमं मलदमणम् ॥ १३ ॥

मनिश मदानाद गुलं शक्रधजोपमम् ।

इत्युत्तमोभन तदा यात्तानन इवान्नकः ॥ १४ ॥

सङ्गीव्रमभिसन्धाय राक्षसं निजघान ह ॥ १० ॥

सङ्गीव्रमभिसन्धाय राक्षसं निजघान ह ॥ १० ॥

सङ्गीव्रमभिसन्धाय राक्षसं निजघान ह ॥ १० ॥

सङ्गीव्रमभिसन्धाय राक्षसं निजघान ह ॥ १० ॥

सङ्गीव्रमभिसन्धाय राक्षसं निजघान ह ॥ १० ॥

सङ्गीव्रमभिसन्धाय राक्षसं निजघान ह ॥ १० ॥

सङ्गीव्रमभिसन्धाय राक्षसं निजघान ह ॥ १० ॥

सङ्गीव्रमभिसन्धाय राक्षसं निजघान ह ॥ १० ॥

सङ्गीव्रमभिसन्धाय राक्षसं निजघान ह ॥ १० ॥

पपाताग्ननिना च्छिन्नं मेरोरिव शिलातलम् ॥ १९ ॥
 तौ खड्गौ क्षिप्रमुद्यम्य कृष्णसर्पोपमौ शुभौ ।
 त्वर्णमापततुस्तस्य तदा प्रहरतां वलात् ॥ २० ॥
 स वध्यमानः सुवृक्षं भुजाभ्यां परिगृह्य तौ ।
 अप्रकम्प्यौ नरव्याघ्रौ रौद्रः प्रस्थातुमैच्छत ॥ २१ ॥
 तस्याभिप्रायमाज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
 वहत्वयमलं तावत् पथानेन तु राक्षसः ॥ २२ ॥
 यथा चेच्छति सौमित्रे । तथा वहतु राक्षसः ।
 अयमेव हि नः पन्था वेन याति निशाचरः ॥ २३ ॥
 स तु स्वबलवीर्येण सद्युत्क्षिप्य निशाचरः ।
 वालाविव स्कन्धगतौ चकारातिवलोद्धतः * ॥ २४ ॥

अग्निर्वक्ष्यम् ॥ १९ ॥

तदा व्यापतनकात् एव प्रहरता [प्राहरताम्] इत्यर्थः ॥ २० ॥

भुजाभ्या परिगृह्य एकैकेनैकैकम् ॥ २१ ॥

तस्याभिप्रायं काननान्तर्नयनविधयम् ॥ २२ ॥

यथेच्छति तथा वहतु यथास्तेयं भवति तथा वहतु धनेन निर्भयत्वं दर्शितम् । तत्र हेतुमाह,—अयमेवेति ॥ २३ ॥

* “चकारातिवर्गी ततः” इति वा पाठः ।

ता शरीण ततः स्कन्धं राघवो रजनीचरः ।

विराधो वितदन् पौरं जगामाग्निसुखो वनम् ॥ २५ ॥

वनं मरान्तेपतिभं प्रविष्टो

द्रुमेर्गच्छन्निर्विधैरुपेतम् ।

नानाविधैः पक्षिकुलैर्विचित्रं

शिवायुतं व्यामृन्तुर्गैर्विकीर्णम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे विराधेन

रामलक्ष्मणचरणं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

रान्धगतो जगार स्वन्स्वारोपयामास ॥ २७ ॥ २५ ॥

शिवायुतं शिवाभिरुतम् ॥ २८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

ह्रियमाणौ तु काकुत्स्थौ दृष्ट्वा मीना रघूत्तमौ ।

उच्चैःस्वरेण चुक्रोग प्रगृह्य सुमहामुजौ ॥ १ ॥

एष दागरथी रामः मत्पवान् वनवान् ऋचिः ।

रक्षसा रौद्ररूपेण ह्रियते मच्चलक्ष्मणः ॥ २ ॥

मामृक्षा अक्षयिव्यन्ति गार्दूलक्ष्मीपिनस्तथा ।

मां हरोत्सृज्य काकुत्स्थौ नमस्ते राक्षसोत्तम ॥ ३ ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा वैदेह्या रामनक्ष्मणौ ।

वेगं प्रचक्रतुर्वीरौ वधे तस्य दुरात्मनः ॥ ४ ॥

तस्य रौद्रस्य सौमित्रिः सव्यं बाहुं वभञ्ज ह ।

सुमहान्तौ सुभुजौ प्रगृह्य उद्यम्य ॥ १ ॥

क्रौञ्चप्रकारमाह । एष इति ॥ २ ॥

गार्दूलक्ष्मीपिन सविन्दविन्दुव्याघ्रा मां हर ते नम इत्यादि
रामलक्ष्मणयोः प्रेमातिशयत्वात् ॥ ३ ॥

वेगं त्वराम् ॥ ४ ॥

“सुभुजा भुजौ” इति वा पाठः ।

कुञ्जरस्येव रौद्रस्य राक्षसस्यास्य लज्जणम् । ।

* वनेऽस्मिन् सुमहच्छब्दं खन्यतां रौद्रवर्चसः ॥ ११ ॥

इत्युक्त्वा लज्जणं रामः प्रदरः खन्यतामिति ।

तस्यौ विराधमाक्रम्य कण्ठे पादेन वीर्यवान् ॥ १२ ॥

तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं राक्षसः प्रश्रितं वचः ।

इदं प्रोवाच काकुत्स्थं विराधः पुरुषर्षभ ॥ १३ ॥

हतोऽहं पुरुषव्याघ्र ! शक्रतुल्यबलेन वै ।

मया तु पूर्वं त्वं मोहान्न ज्ञातः पुरुषर्षभ ! ॥ १४ ॥

कौसल्यासुप्रजास्तात ! रामस्त्वं विदितो मया ।

वैदेही च महाभागा लज्जणश्च महायशः ॥ १५ ॥

अभिशापादहं घोरां प्रविष्टो राक्षसीं तनुम् ।

निखनावहे भूमौ गर्ते पातयावहे ॥ १० ॥ ११ ॥

प्रदरो गर्तः कण्ठे आक्रम्य गयमिव ॥ १२ ॥

प्रश्रितं शपान्तकालप्राप्तेः प्रश्रयप्राप्ति ॥ १३ ॥

प्रदरकरणरूपप्राणान्तयापारात् पूर्वं रामस्त्वमिति न ज्ञातः ॥ १४ ॥

इदानीं कथं ते ज्ञानं तत्राह,—कौसल्येत्यादि । त्वया कौसल्या

ना इति त्वं विदित कौसल्यापुत्र इति ज्ञातोऽस्तीत्यर्थः । यद्यच्च

ल्यायामीश्वरोऽवतीर्णः । वैदेही च लक्ष्मी । लज्जणश्च तदांश

सूचितम् ॥ १५ ॥

* “महतोऽस्य महच्छब्दं” इति वा पाठः ।

तुम्बुरुर्नाम गन्धर्वः शप्तो वैश्रवणेन हि ॥ १६ ॥

प्रसाद्यमानश्च मया सोऽन्नवीर्णां महायशः ।

यदा दाशरथी रामस्त्वा वधिष्यति संयुगे ॥ १७ ॥

तदा पलतिनापन्नो भवान् स्वर्गं गमिष्यति ।

अनुपस्थीयमानो मा स क्रुद्धो व्याजहार ह ॥ १८ ॥

इति वैश्रवणो राजा रम्भासक्तमुवाच ह ।

तव प्रसादान्मुक्तोऽहमभिशापात् सुदारुणात् ॥ १९ ॥

भुवनं स्वं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु परन्तप । ।

दूतो वसति धर्मात्मा शरमङ्गः प्रतापवान् ॥ २० ॥

अर्धध्वजोऽजने तात । मर्षिः सूर्यसन्निभः ।

एवं छाने कारणमाह,—अभिशापादिति । तुम्बुरुः वैश्रवणेन
शप्त । तस्माच्छापात् राक्षसी तनुं प्रविष्टोऽतो मे छानशक्तिर-
स्त्येत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

प्रहृती गान्धर्वीन् । प्रहृतप्रोद्धकारणमाह, अनुपस्थीयमान-
प्रवसरेष्वसेष्यमान । व्याजहारित्यस्य राक्षसी तनुं प्रविशेति
शेष ॥ १८ ॥

अनुपस्थाने कारणमाह, इतीति । उक्तं शापं तत्प्रतीकारलोवा-
चेत्यर्थः । शापमुक्तिश्चापजानन्दपारवश्यात् पुनरुक्तिर्न दोषाय । रम्भा-
सक्तं पुरानघेति पाठे पुनरुक्त्यभाव एव ॥ १९ ॥

स भुवनं स्वं लोक भवनमिति पाठान्तरम् ॥ २० ॥

तं निगमयिष्यामि ॥ १९ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ २० ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ २१ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ २२ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ २३ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ २४ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ २५ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ २६ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ २७ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ २८ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ २९ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ३० ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ३१ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ३२ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ३३ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ३४ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ३५ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ३६ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ३७ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ३८ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ३९ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ४० ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ४१ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ४२ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ४३ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ४४ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ४५ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ४६ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ४७ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ४८ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ४९ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ५० ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ५१ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ५२ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ५३ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ५४ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ५५ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ५६ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ५७ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ५८ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ५९ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ६० ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ६१ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ६२ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ६३ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ६४ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ६५ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ६६ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ६७ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ६८ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ६९ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ७० ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ७१ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ७२ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ७३ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ७४ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ७५ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ७६ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ७७ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ७८ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ७९ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ८० ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ८१ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ८२ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ८३ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ८४ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ८५ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ८६ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ८७ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ८८ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ८९ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ९० ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ९१ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ९२ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ९३ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ९४ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ९५ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ९६ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ९७ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ९८ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ ९९ ॥
 तत्रैव तस्मिन् ॥ १०० ॥

अध्वर्युः योजने सार्धं योजने ॥ २१ ॥

गतस्तत्त्वानां गतप्राणानां मनातन परित्यज्य प्राण । यतस्तत्र जनि
राक्षसेषु यवनेष्वेतद्धमे प्रवृत्ति ॥ २२ ॥

उक्तमेव विवृणोति । अवटे इति ॥ २३ ॥

न्यस्तदेहोऽवटनिक्षिप्तदेह । स्वर्गसंप्राप्त नप्राप्तद्वयं इत्यर्थः ।
वभूव तथा भवितुमुद्यतो वभूवेत्यर्थः । यद्वा वभूवेत्यर्द्धेन संज्ञित-
तयोक्तस्य विस्तरमाह, तच्छ्रुत्वेति । अवटनिक्षेपेण स्वर्गप्राप्तिं श्रुत्वा ॥ २४ ॥

कुञ्जरस्यैव निखननार्थमिवेत्यर्थः । सन्ध्यामिति शीघ्रमिति शेषः ।
मनातर्कितस्यैतन्मरणोपायस्यानेनापि कथनान्विहितत्वेन शीघ्रता कार्य-
त्वाशयः ॥ २५ ॥

तस्यै विराधनाम्न्य कण्ठे पादेन दीर्यवान् ॥ २६ ॥

ततः खनिवमादाय लक्ष्मणः श्वभ्रसुत्तमम् ।

अखनत् पार्श्वतस्तस्य विराधस्य मरुत्तमः ॥ २७ ॥

तं मुक्ताकण्ठसुत्क्षिप्य शङ्खुकर्णं महाखनम् ।

विराधं प्राक्षिपच्छ्रमे नदन्तं भैरवखनम् ॥ २८ ॥

तमाश्वे निर्जितमाशुविक्रमौ

स्थिराबुधौ संयति रामलक्ष्मणौ ।

सुदान्वितौ चित्तिपतुर्भयावहं

नदन्तमुत्क्षिप्य बलेन राक्षसम् ॥ २९ ॥

अवध्यतं प्रेक्ष्य महासुरस्य तौ

सितेन शस्त्रेण तदा नरपौ ।

पादेन कण्ठे दाम्नाय तस्यै श्वभादूरे परिणुलनव्यालक्ष्यम् ॥ २६ ॥

विराधस्य मरुत्तम । मरुत्तमो मरुशरीरस्य । श्वभ्रवत्प्रत्या-
पत्तमिप्रायेण रामसुरपञ्चानामिप्रायेण च कविना महात्मन इति
प्रयुक्तं वा ॥ २७ ॥

मुक्ताकण्ठं श्वभ्रे क्षेपणार्थं रामेण मुक्ताकण्ठात्मकम् । शङ्खुवत्-
काठिन्यकं उत्क्षिप्य चानयित्वा महासुरत्वादेव भैरवखननं दधातया
धनोऽरमतिधनोऽरमिति नदन्तं श्वभ्रे प्राक्षिपत् ॥ २८ ॥

पाशुविक्रमौ क्षिप्रकारिणौ । संयति स्थिरौ दृढचित्तौ । आश्वे
निर्जितं बलेनोत्क्षिप्य सशस्त्रं गतं चित्तिपतुः ॥ २९ ॥

समर्थं चात्यर्थविशारदावुभौ
 त्रिलो विराधश्च वधं प्रचक्रतुः । ३० ।
 स्वयं विराधेन हि नृत्युरात्मनः
 प्रसह्य रामेण यथार्थ*नीक्षितः ।
 निवेदितः काननचारिणा म्रुघं
 न मे वधः शस्त्रहृतो भवेदिति । ३१ ।
 तदेव रामेण निशस्य भाषितं
 कृता मतिस्तस्य विलम्बवेगने ।

अवध्यतां शस्त्रेणावध्यतां प्रेक्ष्य । व्यस्तहृतानिति पाठोऽप्यवध्यता-
 मित्येवार्थः । प्रेक्ष्य विचार्य समर्थं विलं सपाद्य तत्र त्रिलो वधं प्रचक्रतु
 मृत्युरणेनेति शेषः । ३० ॥

उक्तमेवार्थमुपसंहरति,—स्वयमिति । यथार्थं स्वप्रयोजनोचितं
 रामेण कर्त्तव्यं प्रसह्य स्वयं स्वस्य यो नृत्युरीश्रितन्मनात्मनो नृत्युं प्रसह्य
 उदिष्य । प्रपद्येति पाठोऽप्ययमेवार्थः । काननचारिणा विराधेन मे
 वधः शस्त्रहृतो न भवेदिति निवेदिनोऽभूत् राम इति शेषः । ३१ ।
 तदेवभाषितं विराधोक्तं शस्त्रेण मे न मृत्युरित्येव रूपम् । ३२ ।

* “वधार्थम्” इति वा पाठः ।

; स्वयं प्रसह्य अवश्यं नि ३ निक्षिप्य काननचारिणा रामेण यथार्थं न मे
 वधः शस्त्रहृतो भवेदिति कानन ईपमिता मृत्युर्विराधेन स्वयं निवेदित इति
 म्रुघं विलम्बवेगने शस्त्रेण निषिद्धा ईपमिता विनियोगेन विराधेन म्रुघं
 निवेदित इत्यर्थः ।

विलस्य तेनातिवलेन रक्षसा
 प्रवेष्टमानेन वनं विनादितम् ॥ ३२ ॥
 प्रहृष्टरूपाविव रानलक्ष्मणौ
 विराधमुख्यां प्रदरे निपात्य तम् ।
 ननन्दतुर्वीतमयौ नरावने
 दिवि स्थितौ चन्द्रदिवाकराविव * ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
 विराधवधो नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

प्रहृष्टरूपाविव । इव इव्य रवार्थे । दिवि स्थितौ चन्द्रदिवा-
 काराविव नरावने विजग्तु । नीललक्ष्मणलक्ष्मणौ वनस्याकाश-
 सादृशम् । उभावपि चन्द्रवत् नारायणौ सूर्यवत्प्रतापदुतौ । ३२ ।

* 'शिलाभिरन्तर्दधतुश्च राक्षसम् ।' इति वा पाठः ।

ततस्तु तौ काञ्चनचित्रकासुंकी
 निरत्य रत्नः परिगृह्य मैथिलीम् ।
 विजग्तुसौ सुदितौ नरावने
 दिवि स्थितौ चन्द्रदिवाकराविव ।

इत्युक्तं पाठात्मा पठन्ति ।

इति श्रीरामायणस्य श्रीरामोदयस्य रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

हत्वा तु तं भीमवलं विराधं राक्षसं वने ।
 ततः सीतां परिष्वज्य समाद्यास्य च वीर्यवान् ॥ १ ॥
 अत्रवीद् भ्रातरं रामो लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ।
 कष्टं वननिदं दुर्गं न चासौ वनगोचराः ॥ २ ॥
 यमिगच्छामहे शीघ्रं शरभङ्गं तपोधनम् ।
 आश्रमं शरभङ्गस्य राघवोऽभिजन्माम ह ॥ ३ ॥
 तस्य देवप्रभावस्य तपसा भावितात्मनः ।
 समीपे शरभङ्गस्य ददर्शं महद्दम्भुतम् ॥ ४ ॥
 विभ्राजमानं वपुषा सूर्य्यवैश्वानरप्रभम् ।
 रयप्रवरमाद्भुताकाशे विबुधानुगम् ॥ ५ ॥

समाद्यास्य समाद्यास्येव विराधाद्वीतामिति शेषः ॥ १ ॥

इदं वनं कष्टं पीडाजनकं दुर्गं विषमं क्रमगयोग्यञ्च वयं चेत्
 पूर्व्वं वदापि वनगोचरा न स्म कदापीदृशं वनं न दृष्टं यस्मात् ॥ २ ॥

अनं शीघ्रं शरभङ्गं गच्छामहे गच्छाम इत्यर्थं इत्युक्तेति शेषः ॥ ३ ॥

भाविता शुद्ध आत्मा यस्य तस्य समीपे महद्दम्भुतं ददर्श ॥ ४ ॥

असंस्पृशन्तं वसुधां ददर्श विबुधेश्वरम् ।
 सुप्रभाभरणं देवं विरजोन्मरधारिणम् ॥ ६ ॥
 तद्विधैरेव वज्रभिः पूज्यमानं महात्मभिः ।
 हरितैर्वाजिभिर्युक्तमन्तरिक्षगतं रथम् ॥ ७ ॥
 ददर्श दूरतस्तस्य तरुणादित्यसन्निभम् ।
 पाण्डुराभ्रघनप्रख्यं चन्द्रमण्डलसन्निभम् ॥ ८ ॥
 अप्रमथ्यद्विमलं कवचं चित्रमाल्योपशोभितम् ।
 चामरव्यजने चाग्र्ये रुक्मदण्डे महाधने ॥ ९ ॥
 गृहीते वरनारीभ्यां धूयमाने च मूर्धनि ।
 गन्धर्वामरसिद्धाश्च बहवः परमर्षयः ॥ १० ॥
 अन्तरिक्षगतं देवं गोभिरेग्रयाभिरैड्यन् ।

तदेवाह,—विभ्राजमानमिति । वपुषा वपुःकान्त्या । विबुधानुगं
 दवानुघर वज्रग्रीहिः ॥ ५ ॥

वसुधानसंस्पृशन्तं रथादवस्थापीति शेषः । विबुधेश्वरं शक्रम् ।
 प्रतिश्रयप्रभापदाभरणं विरजस्तमन्वर धर्तुं शीलं यस्य तम् ॥ ६ ॥

तद्विधैरुद्विधाभरणादिमद्भिः हरितैः श्यामवर्णैस्तादृशं रथस्य
 ददर्श ॥ ७ ॥

पाण्डुराभ्रस्येव घना पयिका प्रख्या कान्तिर्यस्य तत् ॥ ८ ॥

चामरव्यजने बालव्यजने । रुक्म सूर्यम् । महाधने रत्नयुतत्वात्
 वज्रमूल्ये ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

सह सम्भाषमाणे तु शरभङ्गेन वासवे ॥ ११ ॥
 दृष्ट्वा शतक्रतुं तत्र रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
 रामोऽयं रथमुद्दिश्य भ्रातुर्दर्शयताद्भुतम् ॥ १२ ॥
 अर्चिन्नन्तं श्रिया जुष्टमद्भुतं पश्य लक्ष्मण । ।
 प्रपतन्तमिवादित्यमन्तरिक्षगतं रथम् ॥ १३ ॥
 ये हयाः पुरुङ्गतस्य पुरा शक्रस्य नः श्रुताः ।
 गन्तरिक्षगता दिव्यास्तदमे हरयो ध्रुवम् ॥ १४ ॥
 इमे च पुरुषव्याघ्र । ये तिष्ठन्त्यभितो दिशस् * ।
 गतं गतं कुण्डलिनो युवानः खड्गपाणयः ॥ १५ ॥
 विष्णोर्गर्विपुणोरस्काः परिघायतवाहवः ।
 गोणाशुवसनाः सर्वे व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥ १६ ॥

उक्तवदने वामने शरभङ्गेन सम्भाषमाणेतु त शतक्रतुं दृष्ट्वा आत्वा
 शरभङ्गेन उक्तमिव प्रपद्ये रामोऽयंति । उद्दिश्य हस्तेन निर्दिश्य ।
 यत्नं च दर्शयते इत्थं ॥ १० ॥ १३ ॥

पुरु दृष्ट्वा यथा तथा यत्नमिगच्छते वामायेति पुरुङ्गत नः या-
 नि ॥ १० ॥

शरभङ्गेन शरभङ्गेन शरभङ्गेन शरभङ्गेन शरभङ्गेन ॥ १५ ॥

विष्णोर्गर्विपुणोरस्काः परिघायतवाहवः गोणाशुवसनाः सर्वे व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥ १६ ॥

शरभङ्गमनुज्ञाय विबुधानिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥

इहोपयात्यसौ रामो यावन्मां नाभिभाषते ।

निष्ठां नयत तावन्तु ततो माद्रष्टुमर्हति ॥ २२ ॥

जितवन्तं कृतार्थं हि तदाहमचिरादिमञ्ज् * ।

कर्म ह्यनेन कर्त्तव्यं महदन्यैः सुदुष्करम् ॥ २३ ॥

अथ वज्री तमामन्त्रप्रमानयित्वा च तापसम् ।

रथेन हयवृक्तेन ययौ दिवमरिन्दमः ॥ २४ ॥

अनुज्ञाय गमनाय कृतानुमतिकं हत्वा ॥ २१ ॥

यावदसौ मां नाभिभाषते तावन्मा निष्ठां स्यानान्तरं स्वर्गं वा नयत मया सह गच्छत । ततो वनचारित्वाद्भेतोर्मा मा अद्रष्टुमर्हति द्रष्टुं नार्हतीत्यर्थः । अ इति निषेधार्थमव्ययं पृथक्पदम् । विपदीवस्थितेनैव वैभवस्य दर्शनमनुचितमित्यर्थः ॥ २२ ॥

कृतार्थं निस्तीर्णविपदं जितवन्तं रावणमिति शेषः । तदा वैभव-
युक्तमिमं द्रक्ष्यामीति शेषः । कतकस्वेतत् पद्यं प्रक्षिप्तमित्याह । तद्-
दृष्ट्वैव मञ्जीत्याद्याख्याने सर्वसामञ्जस्यात् । रामो यावन्मा नाभिभाषते
तावत् कर्मणो रावणवधस्य निष्ठा समाप्ति नयत ततो मा द्रष्टुमर्हति ।
अन्यैः सुदुष्करं महत् कर्म तेन कर्त्तव्यमस्ति रावणवधरूपमतस्तत्करणेन
कृतार्थं कृतदेवप्रयोजनं रावणजयिनं द्रष्टास्मि इति तीर्थयाख्याने ।
संप्रत्यदर्शनहेतुस्तु पूर्वोक्त एवोपरितो बोध्यः ॥ २३ ॥

* “दिश्या द्रक्ष्याम्यहं हरिम्” इति वा पाठः ।

१२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥

१२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥

१२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥

१२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥

१२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥

१२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥

१२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥

१२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥

१२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥

१२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥

१२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥

१२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥

१२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥

१२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥

१२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥ १२॥

4
5
6
7

परमेवार्हियामि सर्वान् लोकान् महागुणे ।

पापास त्वमिच्छामि प्रदिष्टमिह ज्ञानमे ॥ ३३ ॥

राघवेनैवसुक्तान् श्रमात्पुण्यदलेन वै ।

शरभज्ञो नराप्राज्ञः पुनरेवाब्रवीदथः ॥ ३४ ॥

इह राम । मरातेजाः सुतीक्ष्णो नाम धार्मिकः ।

पञ्चदशे दिवतः स ते नैयो विधास्यति * ॥ ३५ ॥

इमां मन्दाकिनीं राम । प्रतिस्रोतामनुव्रज ।

नदीं पुष्पोद्गुपवरा ततस्तत्र गमिष्यसि ॥ ३६ ॥

इति वीर्मेति । भगवद्वर्णितधर्मागमन्यासत्वं गीतादिषु स्पष्टमेव
सुतिपर्यवसायित्वात् । ३१ । ३२ ॥

परमेवेति तपसेत्यर्थः । त्वत्तत्प्रतियोगेनात्मधिकारीत्यापाततोऽ-
र्थः । वास्तवस्तु ऋषे परमभक्तस्यानुधराय तद्वर्णितधर्माङ्गीकारमाह
राघवात् परमेवेति । नयि न्यासत्वेन स्याद्विज्ञानिमान् त्वदर्जितान्
सर्पान् लोकान् तुभ्यमनेवार्हियामि प्रापयिष्यामि । इत्युक्त्वा शतर-
जगद्भूतारम्भाद्यह पापासन्त्यति प्रदिष्टम् उपदिष्टम् ॥ ३३ । ३४ ॥

इहाराष्ट्रे वसति पदरे इति शेषः । ३५ ।

* 'सुतीक्ष्णमभिगच्छ त्वं शुद्धौ देशे तण्डुलम् ।

रत्नणीये पनोद्देशे स ते वासं विधास्यति ॥'

इतिरिक्तं प्रास्ताव्यं पठन्ति ।

१ इतिध्वं पतिप्रदानवृत्तान् चरन्तं सतपसा तर्ज्यान् लोकान् आरहि
ष्यामि इति रामोपनि ।

स लोकानादिताम्रीनाम् चरपीणाञ्च सदात्मनाम् ।

देवानाञ्च व्यतिक्रान्त्य ब्रह्मलोकं व्यरोहत ॥ ४१ ॥

स सृण्वकर्मा भुवने दिजर्षभः

पितामहं सानुचरं ददर्श ह ।

पितामहस्यापि सनीच्य तं द्विजं

ननन्द सुखागतमित्युवाच । ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे

शरभङ्गस्य अग्निप्रवेशो नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

सर्गारोहणार्थं दिव्यशरीरपरिग्रहप्रवेशस्य पूर्वकृतोपासनस्य
च फलभूतमाह । सचेति ॥ ४० ॥

पारिताम्यगोप्ता । कर्मणा पिबलोका इति श्रुता. चन्द्रप्रदक्षिणा. ।
अग्निगोप्ता विद्यया देवलोका इति श्रुता. सूर्यप्रदक्षिणा. । देवाना-
माजानदेवानां ब्रह्मविष्णुशङ्कराणाञ्च साक्षाः । याद् भुव. प्रदक्षिणं
परोति । ततो ब्रह्मलोकं तूरी व्यरोहताख्यवान् ॥ ४१ ॥

पितामहं ब्रह्मादिवयसमष्टिरूपम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीरामाभिराने श्रीरामाग्नि रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

जग्मन्ने दिवं प्राप्ते मुनिमवा' समागताः ।

अभ्यगच्छन्त काकुत्स्थं रामं -- तितितमम् ॥ १ ॥

वैखानसा दानमित्राः संप्रदाता नरीनिपाः ।

अश्मकुट्टाश्च बहवः पञ्चानगाश्च तापमा' ॥ २ ॥

दन्तोलूखलिनश्चैव तथैवोन्मज्जकाः परे ।

गात्रिण्या अग्र्याश्च तथैवानवकाशिकाः * ॥ ३ ॥

मुनिसंघा दण्डकारण्यवासिनः समागता मित्रिणा अभ्यगच्छन्त
स्वरक्षणप्रार्थनार्थमिति शेष ॥ १ ॥

वैखानसा इति । ये नखा' ते वैखानसा हे नाना' ते वा मित्रा
इति श्रुते । प्रजापतेर्नखलोमजा नप्रदाता भगवत पादप्रदाता
महर्षय । अश्वस्तनिका संप्रदाता गन्धर्वे । नरीनिपा रविचन्द्रा-
न्यतरकिरणजीवना । अश्मकुट्टा अपक्वकुट्टितान्मृगा ॥ २ ॥

दन्तोलूखलिनः दन्तातिरिक्तावहनन साधनरहिता । उन्मज्जना
कण्डदंष्ट्रे जले स्थित्वा तपः कुर्वन्त । गात्रिण्या जनान्तराश्रयिणी ।
अग्र्या निद्राहीना अनवकाशिका एकपादस्य स्थित्यवनाशदान-
रहिता । एकपादस्थितिमन्त इति यावत् ॥ ३ ॥

* "तथैवान्नावकाशिकाः" इति वा पाठः ।

सुनयः सन्निवारा वायुमघानयापरे ।

आकाशनिगवाधैव तथा स्थण्डिलनायिनः ॥ ४ ॥

तथोर्द्ध्ववासिनो दान्तान्तथाद्रुपटवाससः ।

सजपाश्च तपोनिष्ठासया पञ्चतपोन्विताः ॥ ५ ॥

सर्वे ब्राह्मणा विद्या युता दृढयोगसमाहिताः ।

शरभज्ञान्रसे नामसभिजग्मुश्च तापसाः ॥ ६ ॥

वासिगव्य च धर्मज्ञा रास धर्मभृतां वरम् ।

जघुः परमधर्मज्ञवृषिमघाः समागताः ॥ ७ ॥

त्वमिच्छाकुलुनस्यास्य पृथिव्याश्च महास्थः ।

प्रधानस्यासि नाप्य देवाना मघवानिव ॥ ८ ॥

आकाशनिगवाधैव तथा स्थण्डिलनायिन उप-
निष्ठासयाश्च तपोनिष्ठासयाः ॥ ४ ॥

उर्द्धवासिनः गिरिशिखराचूर्णप्रदेशे नित्यं वासनाग्निः । प्रतोष-
वासिन इति पाठस्तु चिन्त्य । तस्य धारणधर्मत्वादिति कतयः । आर्द्र-
पटवाससः नित्यमार्द्रजगत्जननीयाः सजपा सदा जपमया तपो-
निष्ठा सदा साध्यायाध्ययनशीला तपो हि साध्याय इत्युक्तं । पर-
तपोन्विता यीशो मत्तायिमघाणाः ॥ ५ ॥

ब्राह्मणा विद्या ब्रह्मविद्यानुष्ठानजनितमसधर्मसेन ॥ ६ ॥ तस्य सा-
हिता योगकामचिदाः ॥ ६ ॥

किमुच्यते वा, -- तन्मिति । महाकुलस्य पृथिव्याश्च येन ॥ ७ ॥

अ 'मासेयवासिनः' इति वा पाठः ।

युजानः स्वानिव प्राणान् प्राणैरिष्टान् सुतानिव * ।

नित्ययुक्तः सदा रक्षन् सर्वान् विषयवासिनः । १० ॥

प्राप्नोति शान्तिं रान ' कीर्तिं न वज्रवार्पिकीम् ।

वज्रगस्याननासाय तत्र चापि महीयते ॥ १२ ॥

यत् करोति पर धर्मं मुनिर्मूलफलाशनः ।

तत्र राज्ञश्चतुर्भागः प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ १४ ॥

तथाप्यालंतिश्चेन योक्तरीत्या राजधर्मं बोधयन्ति । अथर्ष इति ।
न च रक्षति विषयवासिन इत्यपहण्यते । यतिषड्भागं वज्रभागस्यैव
यथाशम् । यदा वनये पूजार्थं दत्तयद्भागं यथाश प्रजामि रानित्य
परिहारायैत्यर्थः । ११ ।

अथ रक्षणेऽभ्युदयमाह । युजानः प्रजारक्षणे यतमाग । नर्षान्
देशवासिनः स्वान् प्राणानिव प्राणैरिष्टान् प्राणैर्भ्यामिष्टान्
सुतानिव नित्ययुक्तः सदा सावधानः रक्षन् । १० इत्युक्तम् परं न
विवरणं यज्रवार्पिकी कीर्तिमर्पिकीमागुश्लिष्यते इत्युक्तम् परं न
प्राप्नोति । १२ । १३ ।

ननु यथाशयथात् प्रजारक्षणादप्यवस्थापि यतमागिरिति युक्तं
अत्रापि,—यदिति । यदिति सामान्यं ननु शेषम् । राज्ञा दानपर १३ ।
यत्तुर्भागस्यैव यथाश इत्युक्तम् यज्रभागस्यापि ततोऽप्यधिकमिति

* "प्राणिनः स्वान् सुतानिव" इति सा मातः ।

सोऽयं ब्राह्मणभूयिष्ठो तानप्रसूयमग्नौ गच्छान् ।

त्वन्नाथोऽनायवद्राम । राजमैर्धन्यने भृगवः ॥ १५ ॥

एहि पश्य शरीराणि मुनीनां भावितात्मनाम् ।

हृताना राजमैर्धोरैर्वज्रनां वज्रधा वने ॥ १६ ॥

पम्पानदीनिवामानामनुमन्दाकिनीमपि ।

चित्रकृतालयाणाञ्च क्रियते कदनं मद्यत् ॥ १७ ॥

धर्मात् षड्भागप्राप्ति । तेन धर्मषड्भागप्रतिपादकस्मृत्यविरोध राज-
परिपालितदेशभवफलाद्यशनवतो धर्माद्यतुर्या भाग । तदन्नभोजना-
दिपुष्टाङ्गधर्मात्त्वर्धं राज्ञः । अन्नप्रदातुस्तस्यार्धं कर्तुं चाधे न मंश्य इति
स्मृतेरिति बोध्यम् ॥ १४ ॥

अथ विवक्षितमर्थमाहुः,—सोऽयमिति । ब्राह्मणभूयिष्ठ इत्यनेन
क्षत्रवैश्वानप्रसूयसत्तापि तत्र बोधिता । त्वन्नाथो रक्षको यस्य स
त्वन्नाथ सोऽप्यन्नाथवद्वध्यतेऽत एव शत्रोऽप्येक्षानुचितेति भावः ॥ १५ ॥

स्वव्रता मिथ्यात्वपरिहारायाहुः,—एहीति । मुनयो मननशीला
भावितात्मानो निदिध्यासननिष्ठा शरीराणि केवलं हत्वा त्यक्तानि
वज्रधा वज्रप्रकारैरङ्गप्रत्यङ्गच्छेदनादिभिः ॥ १६ ॥

सकलदण्डकारणपीडमाहुः,—पम्पेत्यादि । पम्पा च नद्यश्च तत्र
निवासी येषां तेषां पम्पा रूपा नदी वा अनुमन्दाकिनीमपीति अनु-
लेक्षणे कर्मप्रवचनीय । मन्दाकिन्या अत्रत्यपुण्यनद्यास्तीरवासिनां
मन्दाकिन्या विस्तीर्णप्रवाहत्वात् दुरवगाहतया पृथगुक्तिः राजवा-
स्याने ॥ १७ ॥

एवं वयं न गृह्यामो विप्रकारं तपस्विनाम् ।
 क्रियमाणं वने घोरं रक्षोभिर्भीमकर्मभिः ॥ १८ ॥
 ततस्त्वा शरणार्थं शरणं सद्युपस्थिताः ।
 परिपालय नो राम ! बध्यमानान्निशाचरैः ॥ १९ ॥
 परा त्वत्तो गतिवीर ! श्रद्धिभ्यां नोपपद्यते ।
 परिपालय नः सर्वान् राक्षसेभ्यो नृपात्तज ! ॥ २० ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु काकुत्स्थस्त्रापसानां तपस्विनाम् ।
 हृदं प्रोवाच धर्मात्मा सर्वानिव तपस्विनः ॥ २१ ॥
 नैवमर्ह्य मां वक्तुमाज्ञायोऽहं तपस्विनाम् ।
 केवलेन स्वकार्येण प्रवेष्टव्यं वनं मया ॥ २२ ॥

विप्रकार दुःखं न गृह्याम सीदुमशक्ता ॥ १८ ॥
 शरणा रक्षामस्तमर्घ्यं रक्षार्थम् ॥ १९ ॥
 त्वत्तः परा गतिरन्यथा ॥ २० ॥
 तपस्विना तपोवगादुक्तानां तपसानाम् पृथगीनाम् । २१ ॥
 तदेवाह,—नेवमिति । श्वसु उक्तप्रार्थनारूपं वचं श्रुत्वा
 शिष्यादिस्त्विदं कुर्विति शिष्याणीय । केवलेनोपाध्यन्तररहितेन स्व-
 र्थेन पित्रवचनपरिमाणमात्रवेगं हेतुना मयावश्यं वनं प्रवेश्यमेव ।
 स च ते वनप्रदेशो राक्षसे क्रियमाणं भयतानि विप्रवारम् पण्डित-
 मपि भविष्यति इत्यर्थ इति तीर्थकृतज्ञो । भयान्तरुहम् पृथक् मरीच-
 नेव कार्यं वडधर्मोपचयज नृपत्वाभिरसाधनैः । रक्षसि स्वर्षि

सप्तमः सर्गः ।

रामस्तु सहितो भ्राता सीतया च परन्तपः ।
सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं जगाम सह तैर्द्विजैः ॥ १ ॥
स गत्वा दूरमध्वानं नदीसीत्वा बह्मदकाः ।
ददर्श विमलं शैलं महामेरुमिवोन्नतम् ॥ २ ॥
ततस्तदिच्छाकुवरौ सततं विविधैर्द्रुमैः ।
काननं तौ विविशतुः सीतया सह राघवौ ॥ ३ ॥
प्रविष्टस्तु वनं घोरं वज्रपुष्पफलद्रुमम् ।
ददर्शाश्रममेकान्ते चीरमालापरिष्कृतम् ॥ ४ ॥
तत्र तापसमासीनं मलपङ्कजधारिणम् ।
रामः सुतीक्ष्णं विधिवत् तपोधनमभाषत ॥ ५ ॥

द्विजैः प्रार्थनार्थमागतैर्वानप्रस्थैः ॥ १ ॥

विमल पवित्रम् । महामेघमिवेति पाठे स्थितमिति शेषः । नैल्या-
स्थौल्याभ्यां सादृश्यम् । उन्नतमिति स्वरूपकथनम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अत्र ततस्तदिच्छाकुवरावित्यादिसौकत्रयम् प्रक्षिप्तमिति कतकः ।
मलपङ्कजधारिण मलस्य सर्वाधस्य शान्तये पङ्कजे प्रज्ञासने स्थित्वा
धारणशीलम् । यद्वा पङ्कजे हृदयपङ्कजे धारिणमैश्वरयोगधारणशील-

देवलोकमितो वीर ! देहं त्यक्त्वा महीतले ॥ ८ ॥

चितकूटमुपादाय राज्यभ्रष्टोऽसि मे श्रुतः ।

इहोपघातः काकुत्स्थ ! देवराजः गतक्रतुः ॥ १० ॥

उपागम्य च मे देवो महादेवः सुरेश्वरः ।

सर्वान् लोकान् जितानाह मम पुण्येन कर्मणा ॥ ११ ॥

तेषु देवर्षिजुष्टेषु जितेषु तपसा मया ।

मत् प्रसादात् सभार्यस्त्वं विहरस्व मलच्छणः ॥ १२ ॥

अतस्त्वा प्रतीक्षमाण इति । त्वां स्वात्मभूतं महाचण इति सम्बो-
धनं देवलोकं देवस्य ब्रह्मणो लोकम् ॥ ८ ॥

ननु कात्र मदागमनसम्भावना तत्राह,—चित्रेति । यदा राज्यभ्रष्ट-
श्चित्रकूटमुपादाय प्राप्य स्थितोऽसि तदाप्रभृति मे मया श्रुतोऽसि ।
आश्रमोऽयमित्यस्य व्यगर्थे तु चित्रं विचित्रफलहेतुकूटं दुरवगाहत्वात्
संसारं प्राप्य राज्यभ्रष्टो विद्यासंसर्गेण स्वाराज्यान्नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-
स्वरूपात् भ्रष्टस्तयोगात् संसारं प्राप्तस्त्वमेव मया श्रुतिवाक्येभ्य-
श्रुतोऽसि । अतस्तत् प्रतीक्षया न देवलोकं गत इति व्यंग्योऽर्थः । नन्वि-
दानीं क्व ते देवलोकारोहप्रसक्तिस्तत्राह,—इहेति । अरुमङ्गाङ्गूना-
नन्तरमिहाप्यागत इत्यर्थः ॥ १० ॥

पुण्येन कर्मणा जितानित्यनेन अवयवसम्पत्तावपि निदिध्यासनसम्पत्त्य-
भावोऽस्योक्तः । पूजावचनेषु पौनस्त्यं न दोषाय । देवादिपदानां
प्रवृत्तिनिमित्तभेदस्य स्पष्टत्वान्न पौनस्त्यमिति केचित् ॥ ११ ॥

अटित्वा * प्रतिगच्छन्ति लोभयित्वा लुप्तोभयाः ॥ १८ ॥

नान्यो दोषो भवेदत्र मृगेभ्योऽन्यत्र विद्धि वै ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य महर्षेर्लज्जणाग्रज ॥ १९ ॥

उवाच वचनं धीरो विष्टब्धः । सगरं धनुः ।

तानहं सुमहाभाग । मृगमंधान् समागतान् ॥ २० ॥

हत्यां निशितधारेण शरेणानतपर्वणा ।

भवास्तत्राभिपज्येत किं स्यात् कच्छतरं ततः ॥ २१ ॥

अनेन गुरुमहा दोषमाह,—इममिति । इममायमं दण्डकारण्य-
क्रम मधीयम यतिगयितमहत्त्ववतोऽपि अहत्वा इननमहत्वा लोभ-
यित्वा रूपकान्तिगतिविशेषं चित्तदोषं कृत्वा गच्छन्तीत्यर्थः ।
अनेन भावो भारीचवृत्तान्तं नृचिन्त । अकुतोभया ते ॥ १८ ॥

अत्र दण्डकारण्ये । नान्यो दोषो भवेदत्रेत्यग्रेय विवरणम् मृगेभ्यो-
ऽन्यत्र विद्धि वै इति । मृगेभ्योऽन्यत्र न भवमिति विद्ध्यतीत्यर्थः । दण्डका-
रण्येऽभिपद्यते मृगान् तदाक्रममात्राभिप्राय परिगन्त्य रामोऽवादीदि-
कामः तत्र मृगं भवतिष्यद उच्यते ॥ १९ ॥ २० ॥

अत्र प्रपन्नमिति । प्रपन्नमृगं ननु दुर्गं परं त्वेव कृत्वात्र मातु-
मनं त्विदं —भयान्वितम् । तत्र मृगस्यप्रथं भवान् मयाभिपज्येत ।

* अटित्वा इति वा पठ्यते ।

† "लज्जणाग्रज" इति वा पठ्यते ।

‡ "लज्जणाग्रज" इति वा पठ्यते ।

अष्टमः सर्गः ।

रामस्तु मह मीमितिः सुतीक्ष्णेनाभिपूजितः ।
परिणाम्य निशां तत प्रभाते प्रत्यबुध्यत ॥ १ ॥
उत्ताप्य च दध्याकालं राघवः मह मीतया ।
उपगम्य सुगीतेन तोयेनोत्पलगन्धिना ॥ २ ॥
अथ तस्मिन् सुरांशो वैदेही रामलक्ष्मणौ ।
ताभ्यां विधिवदभ्यर्च्य तपस्विशरणे वने । ३ ॥
उदयान् दिनकारं दृष्ट्वा विगतकल्मषाः ।
सुतीक्ष्णमभिगम्येदं लक्ष्णं वचनमब्रुवन् । ४ ॥
अग्नेषिता अग्नि भगवन्त्वया पूज्येन पूजिताः ।
आवृत्ताः प्रयास्यामो मुनयस्तु यन्ति नः । ५ ॥
तस्मादग्ने वयं दृष्ट्वा क्षात्रमायममण्डलम् ।
तस्मिन् सुप्रसीदता दण्डकारण्यवामिनाम् ॥ ६ ॥

रामस्तु मह मीमितिः सुतीक्ष्णेनाभिपूजितः ॥ १ ॥

उत्ताप्य च दध्याकालं राघवः मह मीतया ॥ २ ॥

सुप्राज्यफलसूत्रानि पुष्पितानि वनानि च ।

प्रशस्तमृगयूथानि शान्तपक्षिगणानि च ॥ १२ ॥

फुल्लपङ्कजपण्डानि प्रमन्नमनिनानि च ।

कारण्डवविकीर्णानि तटाकानि मरांसि च ॥ १४ ॥

द्रक्ष्यसे दृष्टिरम्याणि गिरिप्रगवणानि च ।

रमणीयाण्यरन्यानि मयूराभिरुतानि च ॥ १५ ॥

गम्यतां वत्स । सौमित्रे । भवानपि च गच्छतु ।

आगन्तव्यञ्च ते दृष्ट्वा पुनरेवाश्रमं मम ॥ १६ ॥

एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा काकुत्स्थः सहन्तज्जगः ।

प्रदक्षिणं सुनिं कृत्वा प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १७ ॥

ततः शुभतरे त्वणी धनुषी चायतेक्षणा ।

ददौ सीता तयोर्धार्त्रोः खड्गौ च विमलौ ततः * ॥ १८ ॥

आश्रमपदमिति जातावेकवचनम् ॥ १२ ॥

उक्तविशेषणविशिष्टानि वनानि सरांसि च द्रक्ष्यसे इत्यन्वयः ।
शान्तपक्षिगणत्व परस्परविरोधाभावात् ॥ १३ ॥

कारण्डवैर्विकीर्णानि व्याप्तानि ॥ १४ ॥ १५ ॥

ते त्वया सकलकृषीणामाश्रमान् दृष्ट्वा पुनरपि ममाश्रमं प्रत्य-
गन्तव्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

ततो धनुरादिशानानन्तरं विमलौ निशितौ खड्गौ च ददौ ॥ १८ ॥

* "खड्गौ च कनकसूत्रं" इति वा पाठः ।

सुतीक्ष्णो नाभ्यनुज्ञातं प्रस्थितं रघुनन्दनम् ।

हृदयया स्निग्धया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत् । १ ।

अधर्मन्तु * सुसूक्ष्मेण विधिना प्राप्यते महान् ।

निवृत्तेन च गच्छोऽथ व्यसनात् कामजादिह । २ ॥

त्रीण्येव व्यसनान्यथ कामजानि भवन्त्युत ।

राक्षसवधप्रतिज्ञा पुनरुक्ता कारयितुं तेजोवृद्ध्यर्थं राजन-
वधमापाततो निषेधतो सीता अब्रवीत् । सातेति शेषः । हृदयया दुहि-
मत्त्वेन हृदयङ्गमया स्निग्धया स्नेहप्रवृत्तया । १ ॥

अधर्मनिति । यद्यपि भवान् महान् महापुरुषोऽपि सुसूक्ष्मे-
विधिना सुसूक्ष्मे मार्गेण विचारणे सति भवान् अधर्मं तु प्राप्यते
प्राप्नोति हान्त्वम श्यन् । अतिदुर्वचनमगवधप्रतिज्ञया वनप्रवेशे सुती-
त्यर्थः । वर्तमानसामोपे लट् । अयमधर्मन्तु कामजाद् व्यासनाद्विनि-
वृत्तेन त्वया निवर्तयितुं शक्यः ॥ २ ॥

किं तत् कामजं व्यसनम् कस्यायमधर्मोऽयस्तन्निवृत्त्या निवर्तनीय-
मिति शङ्कायामाह — त्रीण्येवेति । कानि त्रीणीत्येता मित्येति सूदेहसी-

* “यस्तु धर्मः” इति वा पाठः ।

मिथ्याताददु परं तस्माद् गुणतनाश्रयो । ३ ॥
 परदारभिनगमनं विना वैरं रोन्ता ।
 मिथ्यादाया न ते भूतं न भविष्यति राघव । ४ ॥
 कुतोऽभिन्पण स्त्रीणां परेषां धर्मनाशकम् ।
 तन्न नास्ति ननुत्येष्टं न दाम्भत्ते कदाचन । ५ ॥
 मनस्यपि तथा राम न चैतद्विद्यते तापित् ।
 लदारनिरन्तरेव नित्यमेव उपात्तज । ६ ॥
 धर्मिष्ठः सत्यसन्धश्च पितुर्निर्देशकारकः ।
 त्वयि धर्मस्य सत्यस्य त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । ७ ॥

पुत्रादिरागवशात् मिथ्यादायप्रवृत्तिः । पुत्रस्य परमं व्यसनं
 यस्य तदनन्तरं ततोऽपि गुरतरो व्यत्यन्तगुरयननभूतो ॥ ३ ॥
 या तो तत्राह,—परदारेति । विना वैरं रौद्रता रौद्रभावायस-
 न्न न भगागमत्यन्तदुर्वच्येन तेषु वैरप्रसक्त्यभावादिति भावः । एवं
 यमनत्रयं निरूप्य प्रकृतेर्धर्मप्राप्तिपरिहाराय व्यसनं परिशेषदितुमाह,
 मिथ्येति ॥ ४ ॥
 परदाराभिर्मर्षणमपि त्वयि नास्तीत्याह,—श्रुतं इति । कुतोऽपि
 ऐतोरित्यर्थकं श्रुतं इति पूर्वोक्तं । धर्मनाशनं परेषां स्त्रीणामभि-
 नायकं तत्पूर्वकं तत्स्पर्शादि तव नास्ति वर्तमानकाले नाभूत् पूर्वञ्च
 तत् परं न भविष्यति च ॥ ५ ॥
 किं वज्रना मनस्यपि यतन्न विद्यते । यनेनेच्छाया अपि निरासः ।

तच्च सर्वं महाबाहो । शक्यं वोढुं जितेन्द्रियैः ।

तव वक्ष्येन्द्रियत्वञ्च भूतानां दुःखभदर्शनम् । * ॥ ८ ॥

तृतीयं यदिदं रौद्रं परप्राणाभिहिंसनम् ।

निर्वैरं क्रियते मोहात् तच्च ते नमुपस्थितम् ॥ ९ ॥

प्रतिज्ञातस्त्वया वीर । दण्डकारण्यवासिनाम् ।

क्षुपीणां रक्षणार्थाय वधः संवति रक्षसाम् ॥ १० ॥

एतन्निमित्तञ्च वनं दण्डका इति विन्युतम् ।

तस्यैवोपपादनं स्वदारेति ॥ ६ ॥

यतश्च धर्मिष्ठत्वादिगुणं यतश्च धर्मं प्रतिष्ठितं सर्वं सत्यञ्च
त्वयि प्रतिष्ठितम् ॥ ७ ॥

ननु उक्तयमने मयि न भविष्यत इति शयं तव निर्णयोऽत आह,—
तथेति । वोढुं शक्यं अग्रेऽपि तत्परिपादनं कर्तुं शक्यम् । यतस्तत्-
परिपादनकारणं जितेन्द्रियत्वं त्वयस्ति । यतो न भविष्यत इति
निर्णयः ॥ ८ ॥

तृतीयं व्यसनं प्रकृतमिवाह,—तृतीयमिति । यत् मोहात्
निर्वैरं परप्राणाभिहिंसनं क्रियते तदिदं रौद्राग्यं मृगयाग्न्यं तृतीयं
अस्मिन् ते नष्टं सन् तत्समदृश्यं नमुपस्थितं नास्ति नापराधाकरणा-
दिभिरपि न भविष्यत ॥ ९ ॥

दण्डकारण्यं इति प्रतिज्ञातं आह, प्रतिज्ञातं इति ॥ १० ॥

* 'महाबाहो' इति वा पाठः ।

समीपतः स्थितं तेजो न कमुच्छ्रयते भृगम् ॥ १५ ॥

पुरा किञ्च न तावाशे ' तपस्वी सत्यवान् भृगुचिः ।

कान्निधिदभप्रत् पुण्ये वने रतमृगद्विजे । १६ ॥

तस्यैव तपसो विज्ञं कर्तुमिन्द्रः गचीपतिः ।

खड्गपाणिरयागच्छदाश्रमं भट्कपट्कम् ॥ १७ ॥

तस्मिन्नाश्रमपदे निहितः खड्ग उत्तमः ।

सन्ध्यासविधिना दत्तः पुण्ये तपसि तिष्ठतः ॥ १८ ॥

स तच्छस्तमनुप्राप्य न्यासरक्षणतत्परः ।

वने तु विचरत्येव रचन् प्रत्ययमात्मनः ॥ १९ ॥

यत्र गच्छत्युपादातुं मूलानि च पल्लानि च ।

शरमोक्षनद्यावावस्थानं त्वश्वमित्याह,—क्षत्रियाणामिति । समीपतः स्थितं धनुर्वत्समीपस्थितं तस्य पुंसस्तेजोबलं तेजस आधिक्यं करोति । यथा वज्रे स्तेजस आधिक्यमिन्धनानि कुर्वते ॥ १५ ॥

अत्रेतिहाननाह,—पुरेति । रतमृगद्विजे इति उपशान्तमृगपक्षिके तपस्तेषां इति शेषः ॥ १६ ॥

भटो बोध ॥ १७ ॥

तदा तस्मिन्नाश्रमे पुण्ये तपसि तिष्ठतस्तस्य मुनेः श्रेष्ठे षष्ठी । तस्मै मुनये स खड्ग न्यासविधिना कालान्तरे आदानाय रक्षणार्थं स्वापन-कर्मणा ॥ १८ ॥

यात्मनः प्रत्ययं विधासं रक्षन्नेव विचरति ॥ १९ ॥

नन्वेव रक्षणं गति,—यत्रेति ॥ २० ॥

समीपतः स्थितं तेजोबलमुच्छयते शृगम् ॥ १५ ॥

पुरा किञ्च महाबाहो ! तपस्वी सत्यवान् शुचिः ।

कस्त्रिंशदभवत् पुण्ये वने रतमृगद्विजे ॥ १६ ॥

तस्यैव तपसो विघ्नं कर्तुमिन्द्रः शचीपतिः ।

खड्गपाणिरयागच्छदाग्रसं भटहृषष्टक् ॥ १७ ॥

तस्मिंस्तदाग्रमपदे निहितः खड्ग उत्तमः ।

सन्ध्यासविधिना दत्तः पुण्ये तपसि तिष्ठतः ॥ १८ ॥

स तच्छस्त्रमनुग्राह्य न्यासरक्षणात्तत्परः ।

वने तु विचरत्येव रजन् प्रत्ययमात्मनः ॥ १९ ॥

चत्र गच्छत्युपादातुं मूलानि च फलानि च ।

शरमोक्षमहात्मावस्थानं त्वशक्यमित्याह,—क्षत्रियाणामिति । समीपतः स्थितं धनुर्वत्समीपस्थितं तस्य पुंसस्तेजोबलं तेजस आधिक्यं करोति । यथा वहेस्तेजरा आधिक्यमिन्धनानि कुर्वते ॥ १५ ॥

अत्रेतिहामनाह,—पुरेति । रतमृगद्विजे इति उपशान्तमृगपक्षिके तपस्नेप इति शेषः ॥ १६ ॥

भटो बोध ॥ १७ ॥

तदा तस्मिन्नाग्रमे पुण्ये तपसि तिष्ठतस्तस्य मुनेः श्रेष्ठे षष्ठी । तस्मै मुनये न खड्ग न्यासविधिना कालान्तरे आदानाय रक्षणार्थं स्थापनं ॥ १८ ॥

खड्गं प्रत्यय विद्यामं गच्छन्नेव विचरति ॥ १९ ॥

इति,—अत्रेति ॥ २० ॥

न दिना याति तं राहुं व्याहरणतत्परः । २० ॥

नितं गत्वां परिवर्त्तन् क्रमेण य तपोधनः ।

चकार रौद्रीं स्त्रा बुद्धिं त्यक्त्वा तपसि निश्चयम् ॥ २१ ॥

ततः स रौद्राभिरतः प्रनत्तो धर्मकर्षितः ।

तस्य शस्त्रस्य संवामाज्जगाम नरकं मुनिः ॥ २२ ॥

एवमेतत् पुरावृत्तं शस्त्रसंयोगकारणम् ।

अग्निमंयोगधेतुः शस्त्रसंयोग उच्यते ॥ २३ ॥

रोराध वज्रनानाद्य स्मारये त्वां तु शिष्ये ।

न कथयन् सा कार्या गृहीतधनुषा त्वया । २४ ॥

परिवर्त्तन् । परत्तनेऽर्धेन कस्यङ्क्ष पश्यन् । तपसि निश्चयरूपा
स्त्रा बुद्धिं त्यक्त्वा रौद्री चकार । २१ ।

रौद्राभिरतः रौद्रकर्मणि प्रीतिमान् । अधर्मेन कर्षितो दीनधर्म-
एत सवाक्तात् धारयात् ॥ २२ ॥

शस्त्रसंयोगकारणमिति वज्रग्रीहिः । अग्निसंयोगो यथा काष्ठानां
विकारहेतुस्तद्वत्संयोग शस्त्रिणो विकारहेतुः ॥ २३ ॥

रोराधवद्विषयाद् वज्रमानात्त्वत्कर्तृकान्गविषयात् । किञ्च
वज्रमानो नाम मदोयोऽयं भर्तृदेवमभिमानः । स्मारये पुरावृत्तमिति
शेषः । अथ रोरो हेतुः । वज्रमानाद्य त्वा तु शिष्ये इत्यर्थः । तदेव
शिष्यं करोति न कथयन्नेति । यत्तु तीर्थः स्मारये त्वा न शिष्ये
इति पठति व्याचष्टे च तत्तु उत्तरदायां करिष्यमाणशिष्येण व्याप्त-
मिति कतरः । २४ ।

समीपतः स्थितं तेजोबलमुच्छ्रयते भृगुम् ॥ १५ ॥

पुरा किल महाबाहो ' तपस्वी सत्यवान् गृध्रिः ।

कस्मिंश्चिदभवत् पुण्ये वने रतमृगद्विजे ॥ १६ ॥

तस्यैव तपसो विघ्नं कर्तुमिन्द्रः शचीपतिः ।

खड्गपाणिश्चागच्छदाश्रमं भट्पृथक् ॥ १७ ॥

तस्मिंस्तदाश्रमपदे निहितः खड्ग उत्तमः ।

स न्यासविधिना दत्तः पुण्ये तपसि तिष्ठतः ॥ १८ ॥

स तच्छस्त्रमनुप्राप्य न्यासरक्षणतत्परः ।

वने तु विचरत्येव रचन् प्रत्ययमात्मनः ॥ १९ ॥

यत्र गच्छत्युपादातुं मूलानि च फलानि च ।

शरमोक्षमद्यत्वावस्थानं त्वशक्यमित्याह,—क्षत्रियाणामिति । समीपतः स्थितं धनुर्वत्समीपस्थितं तस्य पुंसस्तेजोबलं तेजस आधिक्यं करोति । यथा वहेस्तेजस आधिक्यमिन्धनानि कुर्वते ॥ १५ ॥

अत्रेतिहासमाह,—पुरेति । रतमृगद्विजे इति उपशान्तमृगपक्षिके तपस्तेषां इति शेषः ॥ १६ ॥

भटो बोध ॥ १७ ॥

तदा तज्जिज्ञास्यमे पुण्ये तपसि तिष्ठतस्तस्य मुनेः शेषे षष्ठी । तस्मै मुनये न खड्ग न्यासविधिना कालान्तरे आदानाय रक्षणार्थं स्थापन-कार्मणा ॥ १८ ॥

यात्मन प्रत्यय विन्यासं रक्षन्नेव विचरति ॥ १९ ॥

तदेव दर्शयति,—यत्रेति ॥ २० ॥

बुद्धिर्वैरं विना हन्तुं राजमान् दण्डकायितान् ।
 अपराधं विना हन्तुं लोको वीर । न मंस्यते ॥ २५ ॥
 क्षत्रियणां तु वीराणां वनेषु निशतात्मनान् ।
 धनुषा कार्यमेतावदार्त्तानामभिरक्षणम् ॥ २६ ॥
 क्व च शस्त्रं क्व च वनं क्व च क्षात्रं तपः क्व च ।
 व्याविष्टमिदमस्माभिर्देशधर्मस्तु पूज्यताम् ॥ २७ ॥
 कदर्य*कलुषा बुद्धिर्जायते शस्त्रसेवनात् ।

सा केव्यत्राह,—बुद्धिरिति ! अस्त्येव प्रपञ्चोऽपराधं विनेति । हन्तुं
 राजसानिति शेषः । न मंस्यते तव यत्त्रमौचित्येनेति शेषः । लोकान्
 वीर न कामये इति पाठे लोकान् गन्तुं नेच्छामि । राज्ञसवदितरप्राणि-
 वधस्याप्येवं सति प्रसङ्गादिति भावः ॥ २५ ॥

नन्वस्मदपराधाकरणेऽपि आर्त्तमुनिजनरक्षणार्थमेव तेषां वधोऽ-
 स्त्वित्यत आह,—क्षत्रियाणामिति । क्षत्रियाणां क्षत्रधर्मार्हपदप्रति-
 स्थितानामतएव वीराणां राज्यरक्षणशेषतया युद्धादिप्रवृत्तिमतान् एता-
 वद्धनुषा कार्यं यद्दनेषु वसतां निशतात्मनानामार्त्तानामभिरक्षणम् ॥ २६ ॥

अस्माकन्तु नात्राप्यधिकार इत्याह,—क्वचेति क्षात्रं दुष्टवधादि ।
 तपोजटावल्कलादिधारणपूर्वकम् । अस्माभिरिदानीमनुतिष्ठसितमिदं
 व्याविष्टं परस्परव्याहतं तस्माद्देशधर्मस्तपोवनधर्मस्तु पूज्यतां सेय-
 ताम् ॥ २७ ॥

यतः शस्त्रमेवनात् कदर्याणां क्षपणानामिव कलुषा बुद्धिर्जायते

* “तदार्य” इति वा पाठः ।

स्त्रीचापतादितदुपाहतं मे
 धर्मञ्च वक्तुं तव कः समर्थः ।
 विचार्य बुद्ध्या तु महानुजेन
 चद्रोचते तत् कुरु माचिरेण ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे द्वादशोऽध्याय-
 गमने स्त्रीतावचनं नाम नवमः सर्गः ॥ ८ ॥

उपसंहरति । नित्यमिति । त्रिलोक्यमपि त्रिलोकवर्त्तिप्रजा । तुभ्यं
 त्वया ॥ ३२ ॥

अथ विनयेन क्षमापयति,—स्त्रीति । माचिरेण विलम्बो मान्नि-
 त्यर्थः । अत्रेदं गूढं सीतातात्पर्यम् । यदि सकलरक्ष क्षयेण सकलत्रिभु-
 वनवर्त्तिआर्त्तरक्षणमनपराधिषोडा विहाय कर्तुं शक्यं तदा क्षात्रधर्म
 चर । नोचेच्छुद्धतपोधर्म धनुषा कार्यमेतावदार्त्तानामभिरक्षणमित्यनेदं
 ध्वनितम् । क्षत्रियाणान्तु वीराणा वनेषु नियतात्मनानिति पूर्वार्धस्य
 वनेष्वपि वसता क्षत्रियाणा वीराणामुत्तरार्धोक्तमावश्यकमिति गूढ-
 तात्पर्यम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे, नवमः सर्गः ॥ ८ ॥

दशमः सर्गः ।

वाक्यमेतत्तु वैदेह्या व्याप्तं भर्तृभक्त्या ।

श्रुत्वा संवर्द्धितो रामः श्रुत्वाचाप्य जानकीम् ॥ १ ॥

क्षितमुक्तं त्वया देवि । क्षिप्रं चक्षुः पश्य वचः ।

कुलं व्यपदिशन्त्या च धर्मज्ञे । जनकात्मजे ॥ २ ॥

किन्तु वक्ष्याम्यहं देवि ! त्वयैवोक्तमिदं वचः ।

क्षत्रियैर्धार्यते चापो नान्तैश्चक्षुः भवेदिति ॥ ३ ॥

एव युद्धस्यापातत सीतयाधर्मत्वं प्रतिपादितं तदाज्ञाविरोधेनैव धर्मत्वं प्रतिपादयति रामः । वाक्यमिति । क्षत्रियैर्धार्यते इति पाठे संवर्द्धितं तेजाः धर्मे स्थितं इति पाठान्तरम् ॥ १ ॥

कुलं व्यपदिशन्त्या क्षत्रियाणाम्नी वीराणामित्यादिना क्षत्रियकुलधर्मं बोधयन्त्या ॥ २ ॥

अत्रोत्तरमहं किं नु वक्ष्यामि त्वयैवोत्तरं दत्तमिदं । इदं शब्दार्थः क्षत्रियैरिति रक्षणाभावस्तदा पार्श्वेणा शब्दो नामुदित्यपेक्षितवैचाप्यो धार्यते इत्येवार्थो धनुषा कार्यनेतावदार्तानामभिरक्ष्य मिति वाक्येनोक्तं इति शेषः ॥ ३ ॥

* जनकस्य महात्मनः इति वा पाठः ।

ते चार्त्ता दण्डकारण्ये सुनयः संशितव्रताः ।

मां सीते । स्वयमागम्य शरण्यं * शरणं गताः ॥ ४ ॥

वसन्तः कालकालेषु † वने मूलफलाशना ।

न लभन्ते सुखं भीरु । राक्षसैः क्रूरकर्मभिः ॥ ५ ॥

भक्ष्यन्ते राक्षसैर्भीमैर्नरमांसोपजीविभिः ।

ते भक्ष्यमाणा सुनयो दण्डकारण्यवासिनः । ६ ॥

अस्मान्नभ्यवपद्येते मामूचुर्द्विजसत्तमाः ।

मेघा तु वचनं श्रुत्वा तेषामेवं मुखाच्च्युतम् ॥ ७ ॥

कृत्वा वचनशुश्रूषा वाक्यमेतदुदाहृतम् ।

प्रसीदंतु भवन्तो मेह्रीरेषा तु ममातुला ॥ ८ ॥

तद्वनस्थायमेवानुष्ठानकाल इत्याह,—ते चेति । संशितव्रता-
स्तीक्ष्णव्रताः स्वयमागम्य शरणं गता इत्यनेन नाहं गर्वादोषेण रक्षो-
वधार्थं प्रवर्ते किञ्चास्मच्छरणागताः तेषु वैरेण ममापि वैरमर्यादायात्-
मिति निर्वैरं वधप्रसक्तिर्न मे इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

कालकालेषु सर्वकालेष्वित्यर्थः । राक्षसैरित्यस्य वध्यमाना इति
शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अभ्यवपद्य अनुगृह्याणेति मामूचुः । पद्यतेरार्थं परस्मैपदम् ॥ ७ ॥

एव रक्षेत्येव तेषां मुखात् च्युतं वचनं श्रुत्वा वचनशुश्रूषा वचनानु-

* शरण्याः इति वा पाठः ।

† वसन्तो धर्मनिरता, इति वा पाठः ।

यदीदृशेरत्तं विमैरुपस्थेयंरुपस्थितः ।

किं करोमीति च नया व्याहत द्विजसन्निधौ । ८ ॥

सर्वेरेव सतागन्ध वागिधं मनुदाहता ।

रासमैर्दण्डदारणे दण्डभिः कानरूपिभिः । १० ॥

अर्दिताः स्य स्यं राम ' भवान्नलव रक्तु ।

रोमकाले तु ममपि पर्वकालेषु चानघ । ११ ॥

धर्मयन्ति स्य दुर्धर्मा राक्षसाः पिशिताशनाः ।

रासमैर्धर्जितानां तापसानां तपस्विनाम् । १२ ॥

गतिं रुग्णमाशानां भवान्नः परमा गतिः ।

कान् तपःप्रभावेण शक्ता एन् निशाचरान् । १३ ॥

पालनलक्ष्मणशुष्का दृत्वा मगसि दृत्वेत्यर्थः । चरन्तुश्रूषामित्यपि
पाठः । ८ ।

यदीदृशेरुपस्थेयं पक्ष्माणीरुक्तगार्धनुषात्येकस्थितं रक्तगार्धमिति
श्रेयः । एषा मनः अङ्गेरुकीर्णितः प्रसीदन्तु इत्यर्थः । तीर्यन्तु एषा
मनः शीरतः प्रसीदन्तु इति व्याचष्टे किं करोमि किं करवासीत्यर्थः ।
लोडर्पे लडार्पः । ८ ।

सर्वे एवं मदीकृतैः सर्वैरित्यर्थः । १० ।

स्य स्य तत्र रक्त पीडाविषये रक्तत्विति भवद्भ्यव्योगात् प्रथम-
पुरुषः । पर्वकालेषु दर्शपूर्णमासेष्टिकालेषु । ११ ।

धर्मयन्ति अस्मिभवन्ति । १२ ।

चिरार्जितं न चेच्छामस्तपः खण्डयितुं वयम् ।

वज्रविघ्नं तपोनित्यं दुश्चरञ्चैव राघव । १४ ॥

तेन शापं न लुञ्चामो भक्ष्यमाणाश्च राक्षसैः ।

तदर्द्यमानान् रक्षोभिर्दण्डकारण्यवासिभिः ॥ १५ ॥

रक्षकस्त्वं सह भ्रात्रा तन्नाया हि वयं वने ।

मया चैतद्वचः श्रुत्वा कात्स्न्येन परिपालनम् ॥ १६ ॥

क्षपीणां दण्डकारण्ये संश्रुतं जनकात्मजे ।

संश्रुत्य च न शक्यामि जीवमानः प्रतिश्रवम् ॥ १७ ॥

सुनीनामन्यथाकर्तुं सत्यमियं हि मे सदा ।

अथहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते ' सलक्ष्मणाम् ॥ १८ ॥

गतिं प्राप्ताम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

तेन अतिक्लेशार्जिततपोव्यवभयेन ॥ १५ ॥

रक्षकस्त्वं भवेति शेषः । त्वन्नाया त्वं नाथो येषां ते कात्स्न्येन

दृष्टत्स्वरक्षपीडानिवर्त्तनेन ॥ १६ ॥

चतुर्दशवषट्पर्यन्तं पित्राश्रया राज्यत्यागेऽपि व्यग्रे राज्यसम्बन्धस्या-

वग्यन्तत्वात् शरणागतरक्षयोऽस्येवाधिकारः । किञ्च क्षत्रजातेरेवात्रा-

धिकारो न तु राज्यपदस्यैवेति तात्पर्यम् । संश्रुतं प्रतिज्ञातं जीवमानं

जीवन् प्रतिश्रव्यं प्रतिज्ञात् ॥ १७ ॥

न शक्यामीत्यत्र हेतुः सत्यमियमित्यादि ॥ १८ ॥

यस्मै कस्मै अपि प्रतिज्ञा प्रतिज्ञाय न जह्या किं पुनर्प्राक्ष्येभ्य
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रभावं सरसः क्षिप्रमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ १० ॥

इदं पञ्चापसरौ नाम तटाकं सार्वकालिकम् ।

निर्मितं तपसा राम ! सुनिना माण्डकर्णिना ॥ ११ ॥

स हि तेपे तपस्तीव्रं माण्डकर्णिसहस्रमुनिः ।

दशवपुःसहस्राणि वायुभक्तो जलाशये ॥ १२ ॥

ततः प्रव्यथिताः सर्वे देवाः साग्निपुरोगमाः ।

अभ्रुवन् वचनं सर्वे परस्परसमागताः ॥ १३ ॥

अस्माकं कष्टचित् स्थानमेष प्रार्थयते मुनिः ।

इति सविभ्रमनसः सर्वं तत्र दिवौकसः ॥ १४ ॥

ततः कर्तुं तपोविन्नं सर्वैर्देवैर्नियोजिताः ।

प्रधानापसरसः पञ्च विद्युच्चलितवर्चसः ॥ १५ ॥

पञ्चापसरसा क्रोडासाधनत्वात् पञ्चापसरौ नामत्वेन प्रसिद्धम् ।
सर्वकालोदकपूर्त्यादिगुणक सार्वकालिकम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

अग्निरूपपुरोगमसहिता साग्निपुरोगमा सर्वे प्रव्यथिता अभ्रुवन्
ततः सर्वैर्भ्रुवन्नित्यर्थः ॥ १३ ॥

इति सविभ्रमनमोऽभ्रुवन्निति शेषः ॥ १४ ॥

ततः उद्भिन्नसर्वदेवैस्तपोविघ्नाय नियुक्ताः । विद्युच्चलितवर्चसः
चक्षुःशक्तिविक्रान्तयः । प्रधानापसरसः पञ्चेत्यनेन तत्परिवारभूता
नन्त्या ध्वनिना ता व्यागता इति शेषः ॥ १५ ॥

नमरोभिरावसागिस्तु निरुपमायः ।

नीलो मदनमृतं देवानां कार्पण्यद्वये ॥ १६ ॥

ताशेषमरुतः पक्ष मुनेः पक्षान्तरागतः ।

तटाये निमित्तं तासां तस्मिन्नादितं गुरुम् ॥ १७ ॥

तत्तवापमरुतः पक्ष निदशनयो यथासुतम् ।

रमयन्ति तपोयोगान् मुनिं यौवनमास्थितम् ॥ १८ ॥

तासां स्त्रीत्मानानामेष तादितगिरयः ।

भूयते भूयसोन्मिनो गीतशब्दो जलोदरः ॥ १९ ॥

आश्चर्यमिति तस्येतद्वचन आदितात्मनः ।

रापत्रः प्रतिजग्राह सः आत्मा नरायणः ॥ २० ॥

एवं जययमानः स ददर्शान्नमस्तुतम् ।

कुशचीरपरिच्छिन्नं ब्राह्मणं लक्ष्मणं समादृतम् ॥ २१ ॥

टलपरावर दृष्टैश्चकार्लोकिप्रथमाधर्मः ॥ २२ ॥

निर्मितं तेनैव मुनिना प्रीत्यर्थमिति शेषः ॥ २३ ॥

तत्रैव निर्मिते गृहे । तपोधेसो घोषणे धनुः ॥ २४ ॥

भूयसोन्मिन् घणवादिभृष्टगन्धनिमिषः ॥ २५ ॥

वचनं तदर्थम् आश्चर्यमिति प्रतिजग्राह ॥ २६ ॥

एव जययमानः आश्चर्यमित्येव कथयन् ब्राह्मणं लक्ष्मणं प्रस-
धियानुष्ठानगणप्राप्ता मन्त्रवर्चसेनेति यावत् ॥ २७ ॥

प्रविश्य सह वैदेह्या लक्ष्मणेन च राघवः ।

उवास, सुनिभिः सर्वैः पूज्यमानो महाययाः ।

तदा तस्मिन् च काकुत्स्थः श्रीमत्याश्रममण्डने ॥ २२ ॥

उपित्वा स सुखं तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ।

जगाम चाश्रमांस्तेषां पर्यायेण तपस्विनाम् ॥ २३ ॥

येषामुपितवान् पूर्वं सकागे सुमहामुदितम् ।

क्वचित् परिदृशान् नामानेकं लवत्सर क्वचित् ॥ २४ ॥

कच्चिच्च चतुरो नामान् पञ्चष्ट च परान् क्वचित् ।

अपरत्राधिकान् नामानथर्धनधिन क्वचित् ॥ २५ ॥

त्रीन् मामानष्टमानाञ्च राघवो न्यवसत् सुखम् ।

ततः सवसत्स्तप्य सुनीनामाश्रमेषु वै ॥ २६ ॥

रमतश्चानुकूल्येन ययुः सवत्सरा दश ।

प्रविश्याश्रममण्डलमित्यनुषङ्गः । आश्रममण्डने उवासेति शेषः ॥ २२ ॥

तदामप्रशारमाह, — उपित्वेति । एकस्याश्रमे इति शेषः । एते
पर्यायेण सर्वेषामश्रमान् = गामः ॥ २३ ॥

अथ देवास्तृतीयगमाश्रमे पृथमुपितवान्, पुनरपि तेषामाश्रमात्
जगाम । तद्वत्प्रतिदृश्यम् । यथा सुनीनामाश्रमे पुनर्गमनम् । एक
दशानुवर्ततेऽहं, क्वचिदिति परिदृशान् दशानुवर्ततेऽहं परिदृशान्
दशानुवर्ततेऽहं ॥ २४ ॥

एतान् = तेषां, तेषां, एतान् = तेषां, तेषां ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥

परित्यक्तं च धनं ह्यो वायतः स च गीतया । २० ॥
 नतीराज्यान्ममपदं पुनरेवाजगाम च ।
 स तमाश्रममागत्य सुनिभिः परिपूजितः । २१ ॥
 तत्रापि न्यवगन्नामः किञ्चित्कालमस्मिन्मनः ।
 अद्यान्ममस्यो विनयात् कदाचित्तं मरामुनिम् । २२ ॥
 उपासीन् स पाशुपतः सतीत्यभिदमप्रीत् ।
 अग्निजरायु भगवन्ममस्यो मुनिमत्तमः । २३ ॥
 वसतीति मया नित्यं कथाः कथयता श्रुतम् ।
 नतु जानामि तं देशं दनव्यान्मम गच्छता । २४ ॥
 कुन्ताश्रमपदं रम्यं नक्षत्रैरास्य धीमतः ।
 प्रमादार्थं भगवतः शानुजः स च गीतया ॥ २५ ॥
 अगत्प्रमथिगच्छेयमभिवादयितुं सुनिम् ।
 मनोरथो मरानेय एदि सपरिवर्तते ॥ २६ ॥
 यदहं तं सुनिवरं शूद्रपूष्यमपि स्मरन् ।

स्मरन् स्मरन्मागस्य । परिहृत्य सर्वसुखाश्रमां पृथिव्या । परि-
 हृत्येति पाठान्तरं प्रतिश्रुत्येति पाठः पाठः । यतः पुनरागन्तव्यमिति
 प्रतिज्ञाय गतेऽतः पुनराजगामेत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

उपासीन् समीपस्थ ॥ २३ ॥

कथाः कथयता नकाशादिति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

इति रामस्य न मुनिः श्रुत्वा धर्मात्मनो वचः । ३४ ॥
 नृतीनाः प्रत्युगैव प्रीतो दशरथात्मजम् ।
 नदन्त्येतदेव त्वां वृत्तान्तः सन्त्यजन्तः ॥ ३५ ॥
 अरात्वनभिगच्छेति नीतया सह राघव ।
 दिव्या विदानीमर्थस्त्रिन् स्वयमेव ब्रवीषि माम् । ३६ ॥
 अहमास्मामि ते राम ' यत्रागम्यो महासुनिः ।
 योजनान्यात्रमात्मात चाहि चत्वारि वै तत' ।
 दक्षिणेन सहान ग्रीवानगन्धस्त्रानुगात्रम् ॥ ३७ ॥
 स्वप्नीप्राये ब्रह्मदेवे पिप्पलीवनगोमिते ।
 बज्रपुष्पफले रम्ये नानाविहगनादिते । ३८ ॥
 पद्मिन्यो विविधास्तत्र प्रसन्नमनिनाम्बराः * ।

ननेरयासिनयो दददन्तिव्यादि । ३४ ।

एतच्छ्रुत्वा र्थो गन्धस्त्रिन्त्यादि । ३५ ।

अस्त्रिन्त्रये मधुपर्दिदिक्षितार्थे ॥ ३६ ॥

योजनादात्रमादस्त्रादभिन्नचारि वैतत इति कतकपाठे अस्त्रादात्र-
 मात् योजनादभि उक्षिप्तं चत्वारि योजनानोदर्थं दक्षिणेन गन्धस्त्रा-
 नीति । ततनद्यादुरात्रम् इत्यर्थः । पाठान्तरे तु चतुर्याजनीत्तरनिवि-
 स्थं इत्यर्थः । ३० ।

संस्काराणां परितोऽपि नान्यथा भवति । ४० ।

तस्मिन् रजो नान्यथा भवति नान्यथा । ४१ ।

एतस्मिन् रजो नान्यथा भवति नान्यथा । ४२ ।

ततोऽप्यन्यथा भवति नान्यथा । ४३ ।

एतस्मिन् रजो नान्यथा भवति नान्यथा । ४४ ।

एतस्मिन् रजो नान्यथा भवति नान्यथा । ४५ ।

एतस्मिन् रजो नान्यथा भवति नान्यथा । ४६ ।

एतस्मिन् रजो नान्यथा भवति नान्यथा । ४७ ।

एतस्मिन् रजो नान्यथा भवति नान्यथा । ४८ ।

एतस्मिन् रजो नान्यथा भवति नान्यथा । ४९ ।

एतस्मिन् रजो नान्यथा भवति नान्यथा । ५० ॥

एतस्मिन् रजो नान्यथा भवति नान्यथा । ५१ ॥

एतस्मिन् रजो नान्यथा भवति नान्यथा । ५२ ॥

तदाथमपि नान्यथा भवति नान्यथा । ५३ ॥ ५४ ॥

तत्रागस्त्यव्यासस्य इत्येवमिति शब्दः । अगस्त्यः प्राग्दुष्टि-
तरमुपवेष्टे हतव्रता यस्या दृष्टप्रतो जात इत्येवमिति नान्यथा
भागवतानु देवराज सुतोत्तमिति नान्यथा । इति वा दिग्गताया-
पगमन्तरं एवमाद्य गत्वा तत्रागस्त्यायम अस्ति ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

मुने श्रुतेति वचनमिति शेषः । ५३ ॥

ॐ सानूनि विविधानि च इति वा पाठः ।

इति रामस्तु स सुनिः श्रुत्वा धर्मात्मनो वचः ॥ ३४ ॥

सुतीक्ष्णः प्रत्युवाचेदं गीतो दशरथात्मजन् ।

अहमप्येतदेव त्वां वक्तुकामः सरुक्ष्मणन् ॥ ३५ ॥

अगस्त्यमभिगच्छेति सीतया सह राघव ।

दिव्या त्रिदानीमर्येस्मिन् स्वयमेव ब्रवीषि माम् । ३६ ॥

अहमास्मानि ते राम । यत्रागस्त्यो महासुनिः ।

योजनान्याग्रमात्तात । चाहि चत्वारि वै ततः ।

दक्षिणेन महान् ग्रीमानगस्त्यभ्रातुराग्रमः ॥ ३७ ॥

रात्रीप्राये वनोद्रेगे पिप्पलीवनशोभिते ।

पठगुम्यपागे रमे नानाविहगनादिते ॥ ३८ ॥

पद्मिनी विविधाणां प्रमन्नमलिनाग्रयाः * ।

गोमहाश्विनयो यदग्रमिथादि ॥ ३४ ॥

एतच्छ्रुत्वा योऽग्रमग्रमिथादि । ३५ ॥

अस्मिन्मये सद्यपिदिदिक्षितार्थे ॥ ३६ ॥

योजनान्याग्रमात्तात इति कनकपाठे अस्मादाग्र-

मत्तात इति पाठः । इति योजनानां अर्थः । दक्षिणेन गन्तव्य-

दिशि । यत्रागस्त्यो महासुनिः । पाठान्ते । यत्रागस्त्यो महासुनिः ।

अहमास्मानि ते राम ।

सुतीक्ष्णेनोपदिष्टेन गत्वा तेन पथा मुखम् ।
 इदं परमसंहृष्टो वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ४६ ॥
 एतदेवाश्रमपदं नूनं तस्य महात्मनः ।
 अगस्त्यस्य मुनेर्भातुर्दृश्यते पुण्यकर्मणः ॥ ४७ ॥
 यथाहीमे वनस्यास्य ज्ञाताः * पथि सहस्रगः ।
 सन्नताः फलभारेण पुष्पभारेण च द्रुमाः ॥ ४८ ॥
 पिप्पलीनाञ्च पक्वानां वनादन्नादुपागतः ।
 गन्धोऽयं पवनोत्क्षिप्तः सहसा कटुकोदयः ॥ ४९ ॥
 तत्र तत्र च दृश्यन्ते संचिप्ताः काष्ठसञ्चयाः ।
 लूनाञ्च परिदृश्यन्ते दर्भा वैदूर्यवृक्षसः ॥ ५० ॥
 एतच्च वनमध्यस्थं कृष्णाम्रशिखरोपमम् ।
 पावकस्याश्रमस्यस्य धृमाग्रं संप्रदृश्यते ॥ ५१ ॥

मार्गवशानुगान् मार्गवशात् प्राप्तान् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

नूनमेतदेवेत्यत्र हेतुमाह,—यथाहीति । यथा चादृशचिह्नवत्तथा
 वनं श्रुतं तथैवास्य फलभारेण पुष्पभारेण च सन्नता सहस्रशो द्रुमा
 ज्ञाता ज्ञायमाना वर्तन्ते ॥ ४८ ॥

असाधारणलिङ्गानुभवमप्याह, पिप्पलीनामिति । पिप्पली-
 फलानामित्यर्थः । कटुकोदय कटुकरससंबन्धुदयः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

सुतीक्ष्णेनोपदिष्टेन गत्वा तेन पया मुखम् ।
 इदं परममंदृष्टो वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ४६ ॥
 एतदेवान्नमपदं नूनं तस्य महात्मनः ।
 अगम्यस्य सुनेर्भातुर्दृश्यते पुण्यकर्मणः ॥ ४७ ॥
 ययाहीमे वनस्यास्य ज्ञाताः * पथि महम्मगः ।
 सन्नताः फलभारेण पुष्पभारेण च द्रुमाः ॥ ४८ ॥
 पिप्पलीनाञ्च पकानां वनादस्मादुपागतः ।
 गन्धोऽयं पवनोत्क्षिप्तः महमा कटुकोदयः ॥ ४९ ॥
 तत्र तत्र च दृश्यन्ते मञ्जिप्ताः काष्ठमञ्जया ।
 लृनाश्च परिदृश्यन्ते दर्भा वैदृष्यञ्चम । ५० ॥
 एतच्च वनमध्यस्य दृष्ट्वाभ्रगिखरोपमम् ।
 पञ्चकस्यायमन्यस्य धुमायं सप्रदृगते ॥ ५१ ॥

सुतीक्ष्णेनोपदिष्टेन गत्वा तेन पया मुखम् ॥ ४६ ॥

इदं परममंदृष्टो वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ४७ ॥

एतदेवान्नमपदं नूनं तस्य महात्मनः ॥ ४८ ॥

अगम्यस्य सुनेर्भातुर्दृश्यते पुण्यकर्मणः ॥ ४९ ॥

ययाहीमे वनस्यास्य ज्ञाताः * पथि महम्मगः ॥ ५० ॥

विविक्तेषु च तीर्थेषु द्यतस्नाना द्विजातयः ।

पुण्योपहारं * कुर्वन्ति कुसुमैः स्वयमर्जितैः ॥ ५२ ॥

ततः सुतीक्ष्णवचनं यथा सौम्यं । मया श्रुतम् ।

अगस्त्यस्याग्रमो भ्रातुर्नूनमेव भविष्यति ॥ ५३ ॥

निगृह्य तपसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया ।

यस्य भ्रात्रा द्यतेयं दिक् शरण्या पुण्यकर्मणा ॥ ५४ ॥

इहैकदा किल क्रूरो वातापिरपि चेल्वलः ।

भ्रातरौ सहितावास्तां ब्राह्मणप्रौ महासुरौ ॥ ५५ ॥

धारयन् ब्राह्मणं रूपमित्वलः संस्कृतं वदन् ।

आमन्त्रयति विमान् स आद्भुतदृश्यं निर्धणः ॥ ५६ ॥

दृष्ट्वाभं नीलाभं शिखरं पर्वतशिखरं चोपमा यस्य ॥ ५७ ॥

विविक्तेषु निर्मलेषु एकान्तेषु च स्वयमेवार्जितैः देवपूजार्थमिति
शेषः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

मृत्युं तत्तुल्यं दैत्यं शरण्या वासयोग्या लोकानाम् ॥ ५४ ॥

कोसौ मृत्युतुल्योऽसुरो द्योगस्त्येन निगृहीतो लोकारक्षणायेत्यत-
स्तदाख्यायिकामाह, इहेति । वने इत्यर्थः । एकदा कस्मिंश्चित् पुर्व-
काले ॥ ५५ ॥

ब्राह्मणरूपं ब्राह्मणसदृशवेष्टं संस्कृतं वदन् ब्राह्मणवदिति शेषः ।
एतदुभयं विश्वासायम् ॥ ५६ ॥

* पुण्योपहारम् इति वा पाठः ।

भ्रातरं संकृतं कृत्वा ततस्तं मेघरूपिणम् ।
 तान् द्विनान् भोजयामास आद्भुदृष्टेन कर्मणा ॥ ५७ ॥
 ततो भुक्तवतां तेषां विप्राणामित्वल्लोऽब्रवीत् ।
 वातापे ! निष्क्रमस्वेति स्वरेण महता वदन् ॥ ५८ ॥
 ततो भ्रातुर्वचः श्रुत्वा वातापिर्मैषवन्नदन् ।
 भित्वा भित्वा शरीराणि ब्राह्मणानां विनिष्पतत् ॥ ५९ ॥
 ब्राह्मणानां सहस्राणि तैरेव कामरूपिभिः ।
 विनाशितानि संहत्य नित्यशः पिशिताशनैः ॥ ६० ॥
 अगस्त्येन तदा देवैः प्रार्थितेन महर्षिणा ।
 अनुभूय किल आद्वे भक्षितः स महासुरः ॥ ६१ ॥
 ततः सम्पन्नमित्युक्त्वा दत्त्वा हस्तेर्वनेजनम् * ।
 भ्रातरं निष्क्रमस्वेति द्रुज्जलः समभाषत ॥ ६२ ॥

संकृतं कृत्वा आङ्घोचितपाकसंस्कारसंस्कृतं कृत्वा ॥ ५७ ॥ ५८ ॥
 मेघवज्रदन् मृतसंज्ञो वनो वैभवादुदरान्तरिति शेषः । विनिष्पतत्
 विनिर्गतवान् । व्यडभावः व्याघ्रः ॥ ५९ ॥
 संहत्य समेत्य ॥ ६० ॥

प्रार्थितेन प्रार्थितासुरद्वयसहारेण महर्षिणागस्त्येन आङ्घ्रे आङ्घ्र-
 व्यापारमनुभूय भक्षितः सोऽसुरो वातापिः ॥ ६१ ॥

तं तदा भाषमाणन्तु आतरं विप्रघातिनम् ।
 अव्रवीत् प्रहसन् धीमानगस्त्यो मुनिसत्तमः ॥ ६३ ॥
 कुतो निष्क्रमितुं शक्तिर्मया जीर्णस्य रक्षसः ।
 भ्रातुस्ते मेपरूपस्य गतस्य यमसादनम् ॥ ६४ ॥
 अथ तस्य वचः श्रुत्वा भ्रातुर्निधनसंश्रितम् ।
 प्रधर्षयितुमारेभे मुनिं क्रोधान्निशाचरः ॥ ६५ ॥
 सोभ्यद्रवद्विजेन्द्रं तं मुनिना दीप्ततेजसा ।
 चक्षुषानलकल्पेन निर्दग्धो निधनं गतः । ॥ ६६ ॥
 तस्यायमाश्रमो आतुस्तटाकवनशोभितः ।
 विप्रानुकम्पया येन कर्मदं दुष्कार कृतम् ॥ ६७ ॥
 एवं कथयमानस्य तस्य सौमित्रिणा सह ।
 रामस्यास्रगतः सूर्यः सन्ध्याकालोऽग्न्यवर्त्तत ॥ ६८ ॥
 उपास्य पश्चिमा सन्ध्यां सह भ्रात्रा यथाविधि ।
 प्रविवेशाश्रमपदं तमृषिज्ञाभ्यवादयत् ॥ ६९ ॥
 सम्यक् प्रतिगृहीतः स मुनिना तेन राघवः ।

तत इत्यत्र. आह्वाने सम्पन्नमित्युक्ता एतेदकां दत्त्वा आतरं निष्क्रम-
 मस्यत्यभ्यभाषत ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

मयाजीर्णस्य भुक्तस्येति श्रेय ॥ ६४ ॥

प्रधर्षयितुं हिंसितुम् ॥ ६५ ॥

भ्रातरं संस्त्रुतं कृत्वा ततस्तं मेपरूपिणम् ।

तान् द्विजान् भोजयामास आद्भुदृष्टेन कर्मणा ॥ ५७ ॥

ततो भुक्तवतां तेषां विप्राणामित्वलोऽब्रवीत् ।

वातापे ! निष्क्रमस्वेति स्वरेण महता वदन् ॥ ५८ ॥

ततो भ्रातुर्वचः श्रुत्वा वातापिर्मेषवन्नदन् ।

भित्वा भित्वा शरीराणि ब्राह्मणानां विनिष्पतत् ॥ ५९ ॥

ब्राह्मणाना सहस्राणि तैरेवं कामरूपिभिः ।

विनाशितानि मंहत्य नित्यशः पिशिताशनैः ॥ ६० ॥

अगस्त्येन तदा देवैः प्रार्थितेन महर्षिणा ।

अनुभूय किञ्च आद्वे भक्षितः स महासुरः ॥ ६१ ॥

ततः सम्पन्नमित्युक्त्वा दत्त्वा हस्तेष्वनेजनम् * ।

भ्रातरं निष्क्रमस्वेति दत्त्वाऽपि समभाषत ॥ ६२ ॥

संस्कृतं कृत्वा आद्वाचितपाकमप्यारमभृतं कृत्वा ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

मेघवन्नदन् मृतसन्नावनावभवादुदगन्तरिति श्रुत्वा । विनिष्पतत्
विनिगतावान् । अडभाव आर्य ॥ ५९ ॥

मंहत्य मम्य ॥ ६० ॥

प्रार्थितेन प्रार्थितासुरद्वयमहागणं महर्षिणागम्येन आद्वे आद्व
व्यापारमनुभूय भक्षितं मेघमहो वातापि ॥ ६१ ॥

न्यवसत्तां निगामेकां प्राप्य मूलफलानि च ॥ ७० ॥
 तस्यां रात्र्यां व्यतीतावासुदिते रविमण्डले ।
 भ्रातरं तमगस्त्यस्य आमन्त्रयत राघवः ॥ ७१ ॥
 अभिवादये त्वा भगवन् ! सुखमल्लुपितो निगाम् ।
 आमन्त्रये त्वा गच्छामि गुरुं ते द्रष्टुमग्रजम् ॥ ७२ ॥
 गम्यतामिति तेनोक्तो जगाम रघुनन्दनः ।
 यथोद्दिष्टेन मार्गेण वन तच्चावलोकयन् ॥ ७३ ॥
 नीवारान् पनसान् सालान् वज्जुलांस्तिनिशास्तथा ।
 चिरिबिल्वां मधूकांश्च विज्वानथ च तिन्दुकान् ॥ ७४ ॥
 पुष्पितान् पुष्पिताग्राभिर्लताभिरुपशोभितान् ।
 ददर्श रामः शतशस्तत्रकान्तारपादपान् ॥ ७५ ॥
 हस्तिहस्तैर्विमृदितान् वानरैरुपशोभितान् ।
 मत्तैः शकुनिसघैश्च शतशः प्रतिनादितान् ॥ ७६ ॥
 ततोऽब्रवीत् समीपस्थं रामो राजीवलोचनः ।

चक्षुषा चक्षुर्वीक्षणेन अनलकल्पेनाग्नितुल्येन ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥
 ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

अभिवादयेत्येति पादे नवाक्षरत्वमार्घम् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥
 नीवारा जलकदम्बाः । वज्जुनीलशेकाः । तिनिशो घघः चिरि-
 वल्गो नक्तमालः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

दृष्टतोऽनुगतं वीरं नृप्यं नृजिह्वनम् । ७८ ।
 तिम्रवता यदा दृता यदा जाना मृगहिजाः ।
 प्राशमो नातिदूरस्यो मरुर्धर्भाधितात्मनः । ७९ ।
 प्रगल्भा इति विख्यातो लोके स्येनैव करंसा ।
 प्राशमो दृश्यते तस्य परिश्रान्तममापः । ८० ।
 माज्यधूमाकुलवनशीरमान्नापरिप्लुतः ।
 प्रशान्तमृगदूषय नानामण्डुभिर्नादितः । ८१ ।
 निरुध्वा तरसा मृलुं लोकानां तितिताम्यथा ।
 दक्षिणा दिक्षु सता येन मरुणा पुण्यदार्ढ्यमा । ८२ ।
 तस्येदमाश्रमदशं प्रशासाद् यत्नं वाच्यम् ।
 दिग्विधं दक्षिणा आसाद् दृश्यते नोपभुज्यते । ८३ ।
 यदा प्रशान्तिं प्राप्तास्ता दिग्विधं सुखदार्ढ्यमा ।

यदा श्रुतास्तथा निरुध्वा यदा दृता दृष्टान् । इति श्लोकः । ८३ ।
 निवृत्त्याश्च ॥ ७८ ॥

यदा दिग्दृष्टास्तस्योत्पन्नस्य । इति श्लोकः । ८३ ।
 तस्योत्पन्नस्योत्पन्नस्योत्पन्नस्य । इति श्लोकः । ८३ ।

यदा दिग्दृष्टास्तस्योत्पन्नस्य । इति श्लोकः । ८३ ।
 यदा दिग्दृष्टास्तस्योत्पन्नस्य । इति श्लोकः । ८३ ।
 यदा दिग्दृष्टास्तस्योत्पन्नस्य । इति श्लोकः । ८३ ।

तदा यमनि निर्दिष्टा, प्रशान्ता व प्रतीतया ॥ ८० ॥

मान्तरिकं भगवतो जितम् इति यमनि यथा ।

जितम् इति यमनि यमनि यमनि यमनि ॥ ८१ ॥

मान्तरिकं भगवतो जितम् इति यमनि यथा ।

मान्तरिकं भगवतो जितम् इति यमनि यथा ॥ ८२ ॥

यथा यमनि यमनि यमनि यमनि यमनि ॥ ८३ ॥

यमनि यमनि यमनि यमनि यमनि यमनि ॥ ८४ ॥

यमनि यमनि यमनि यमनि यमनि यमनि ॥ ८५ ॥

यमनि यमनि यमनि यमनि यमनि यमनि ॥ ८६ ॥

यमनि यमनि यमनि यमनि यमनि यमनि ॥ ८७ ॥

यमनि यमनि यमनि यमनि यमनि यमनि ॥ ८८ ॥

निर्वैरा प्राणिषु वैररहिता प्रशान्ता त्यक्तकूरकर्मणः ॥ ८३ ॥

भगवतोऽगस्त्यस्य महिम्ना प्रदक्षिणा एतदाश्रमावच्छेदेन निर्वैर-
त्वादिसम्पादनसमर्था क्रूरकर्मभीरक्षोभिर्दुर्धर्षाऽतो नाम्ना च नाम्नापि
संपूर्णादिमेव दक्षिणेति त्रिषु लोकेषु प्रथिता ॥ ८४ ॥

मेरुस्यर्धवा भास्करमार्गं निरोद्धुं वर्द्धितुकामोऽप्यचलो विन्ध्य-
स्तस्यागस्त्यस्य सन्देशं नदागमनपर्यन्तं भावार्द्धस्येवमाज्ञा पाशयन् न
वर्द्धतेऽद्यापीति शेषः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

अधिगतान् स्वाश्रमं प्राप्तान् श्रेयसा योजयिष्यति । दिव्यशस्त्रादि-
दानेनेति गूढोऽभिसन्धिः ॥ ८७ ॥

अत्र देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।

अगम्यं नियताक्षराः ॥ मततं पर्युपामते । ८८ ॥

नात्र जीवेन् मृषावादी क्रूरो वा चद्रि वा शट् ।

वृक्षमः पापवृत्तो वा मुनिरेव तथाविधः । ८९ ॥

अत्र देवाश्च यक्षाश्च नागाश्च पतंगेः मय ।

वसन्ति नियताक्षरा धर्ममाराधयिष्णवः । ९० ॥

अत्र सिद्धा मृषाद्यानो विमानेः सत्यैर्गन्धिभिः ।

त्यक्त्वा देवान्मर्त्यैर्देवैः स्वर्ग्यताः परमर्षयः । ९१ ॥

यच्चतुस्रसंख्यं राज्यानि विविधानि च ।

अत्र देवाः प्रयच्छन्ति भूमीमासाधिताः शुभे । ९२ ॥

धर्मो अयमगम्यमर्षतामः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

नृणां निर्देशः प्रज्ञा मृषाविप्रमत्तार्थः ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥
दूर्योधनसिन्धु ॥ ९३ ॥

पतंगो मकराद्याः । धर्मो धर्मो दिव्यमयम् ॥ ९४ ॥

यस्य अगम्यं रिक्तं तपस्यति शोभा । मर्त्यैः । ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

यथायमो भूमीः प्राणिभिः कर्तुं शक्तेः सत्यमर्षतामः ॥ ९८ ॥

॥ नियताक्षरम् ॥ ९९ ॥ १०० ॥

आगतास्त्रायमपदं सौमित्रे । प्रविशाग्रतः ।

निवेदयेह मां प्राप्तमृषये सह सीतया ॥ ६४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे अगस्त्या-
यमगमनं नाम एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

देवादय आश्रममाहात्मप्रादल्पकालेनैव रात्र्यादीनि प्रयच्छन्ती-
त्यर्थः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

छादशः सर्गः ।

म मविश्याश्रमपदं जल्लग्नो राघवानुजः ।

अगम्यशिव्यमासाद्य वाकमेतदुवाच ॥ १ ॥

राजा दशरथो नाम ज्यैष्ठ्यस्य सुतो वल्मी ।

रामः मात्नो सुनि द्रष्टुं भार्यया सह गीतव्यः । २ ॥

जल्लग्नो नाम तप्याहं भ्राता त्वत्परजो वितः ।

पुत्रकण्ठश्च भ्राता यदि ते नोचमागतः । ३ ॥

ते वचं वनमत्युगं प्रविश्यां पितृशोकनाम् ।

द्रष्टुमिच्छामहे सर्वं शयनत्वं निदितारम् । ४ ॥

तस्य तपश्चनं ज्ञत्वा जल्लग्नश्च तपोधनः ।

तथैत्युक्त्वाग्निशरणं प्रवित्तेन निवेदितम् । ५ ॥

वितः शुभतामी । जल्लग्नो नाम तप्याहं भ्राता । त्वत्परजो वितः ।
भक्तिस्तप्तान् भक्त । अर्थात् शय्यायनाया । अर्थात् १२ । १३ । १४ । १५ ।
भक्त्यर्थं तप्यापि शय्यायनायामिच्छामहे । १६ । १७ । १८ ।

भक्त्यर्थं तप्यापि शय्यायनायामिच्छामहे । अर्थात् १२ । १३ । १४ । १५ ।
तस्य । १६ । १७ । १८ ।

अर्थात् १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ ।

१९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।

स प्रविश्य सुनिश्रेष्ठं तपसा दुष्प्रधर्षणम् * ।

कृताञ्जलिर्वाचेदं रामागमनमञ्जसा ॥ ६ ॥

यथोक्तं लक्ष्मणेनैव शिष्योऽगस्त्यस्य सन्मतः ।

पुत्रौ दशरथस्येनौ रामो लक्ष्मण एव च ॥ ७ ॥

प्रविष्टावाश्रमपदं सीतया सह भार्यया ।

द्रष्टुं भवन्तमायातौ शुश्रूषार्थं मरिन्दमौ ॥ ८ ॥

यदत्रानन्तरन्तत्त्वमाज्ञापयितुमर्हसि ।

ततः शिष्यादुपच्युत्य प्राप्तं रामं सलक्ष्मणम् ॥ ९ ॥

वैदेहीञ्च महाभागामिदं वचनमब्रवीत् ।

दिष्ट्या रामश्चिरस्याद्य द्रष्टुं मां असुपागतः ॥ १० ॥

अञ्जसा शोभम् ॥ ६ ॥

सन्मत इष्ट ॥ ७ ॥

द्रष्टुं तदनन्तरं कियत्कालं शुश्रूषार्थं सेवार्थं चागतौ ॥ ८ ॥

अनन्तरं तत्त्वं वक्तव्यतत्त्वम् उपच्युत्य भगवद्गमनयवसानन्दमनु-
भूयेत्यर्थं इति तीर्थ ॥ ९ ॥

मा द्रष्टुं ममागत इति यत्तदिष्ट्या मम भाग्येन किञ्चान्तमावितग्न्यर्थं ।
दृष्टिं नामात्मानं दर्शयितुं यद्वने वसतश्चिरस्य चिरकालस्य गमनेऽप्या-
गतमदिष्ट्या मद्राग्येनोद्बुद्धेनेत्यर्थं ॥ १० ॥

मनसा काङ्क्षितं तस्य मयाप्यागमनं प्रति ।
 गम्यतां सत्कृतो रामः सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ११ ॥
 प्रवेश्यतां समीपं मे किमद्य न प्रवेशितः ।
 एवमुक्तस्तु सुनिना धर्मज्ञेन महात्मना ॥ १२ ॥
 अभिवाद्यान्वीच्छिष्यस्तथेति नियताञ्जलिः ।
 तदा निष्क्रम्य संभ्रान्तः शिष्यो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 कामो रामो सुनिं द्रष्टुमेतु प्रविशतु स्वयम् ।
 ततो गत्वाश्रमपदं शिष्येण सह लक्ष्मणः ॥ १४ ॥
 दर्शयामास काकुत्स्थं सीताञ्च जनकात्मजाम् ।
 त शिष्यः प्रश्रितं वाक्यमगस्त्यवचनं ब्रुवन् ॥ १५ ॥

तमेवाह,—मगसेति । एतदागमनमुद्दिश्य काङ्क्षितम् इच्छाकृतेति
 यावत् । सत्कृत आचारोपचारव्यवहारैरित्यर्थः ॥ ११ ॥
 किमसौ न प्रवेशितः पक्षाद्भेतोर्विषमः कृत इत्यर्थः ॥ १२ ॥
 अभिवाद्य आगमननियोगप्रयुक्तं पुनरभिवादनं कृत्वा । तथेति
 पानयामीत्येवम् ॥ १३ ॥

स्वयं प्रविशतु भगवतावगतदृष्टान्तत्वात्तस्य शिष्यमुखापेक्षेति
 भावः । आश्रमपदम् आश्रमप्रान्तदेशम् ॥ १४ ॥

लक्ष्मण काकुत्स्थ राम प्रदर्शयामास शिष्यमिति शेषः । तं दृष्टं
 शिष्य आगस्त्यवचनम् उच्यते इति वचनम् अगस्त्योक्तं वाक्यं प्रश्रितं
 प्रीतियुक्तं ब्रुवन् । प्रादेशयदित्यन्वयः ॥ १५ ॥

नम्रं कृत्वा प्रदायाव्यमतिथीन् प्रतिपूज्य च ।

तान्मरुतेन धर्मेण स तेषां भोजनं ददौ ॥ २७ ॥

नन्दमन्त्रोपनिषदाय धर्मज्ञो मुनिपुङ्गवः ।

उत्तम गमसामीनं प्राप्नुनि धर्मकोविदम् । २८ ॥

‘तपसा सन्तु काकुत्स्थः’ तपसी सप्तदाचरन् ।

५. माती । परे गोबे स्वानि मांसानि भक्षयेत् ॥ २६ ॥

१. ज्ञानं च विद्यां लोकतत्त्व धर्मचारी महाशयः ।

१. नैमिषेण सात्वतः असात्त प्रातः प्रियातिथिः ॥ ३० ॥

॥ १४॥ सुत उवाच ॥ मया श्रुतं त्वं ब्रूहि मे शिवाय ॥

॥ २१ ॥

- १ - ईश्वरः सर्वभूतानां महेश्वरः ।
सर्वगतः सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान् ।

$\frac{1}{2}$ $\frac{1}{3}$ $\frac{1}{4}$ $\frac{1}{5}$

२४. नमो भगवते वासुदेवाय । समस्त भक्ति । पञ्चमस्तोत्रम्

[illegible]

γ δ ϵ ζ η θ ι κ λ μ ν ξ \omicron π ρ σ τ υ ϕ χ ψ ω

[Faint handwritten notes at the bottom of the page]

[illegible]
$$u = \frac{1}{2} \left(\frac{1}{\sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}} + \frac{1}{\sqrt{1 - \frac{v'^2}{c^2}}} \right)$$

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000 1001 1002 1003 1004 1005 1006 1007 1008 1009 1010 1011 1012 1013 1014 1015 1016 1017 1018 1019 1020 1021 1022 1023 1024 1025 1026 1027 1028 1029 1030 1031 1032 1033 1034 1035 1036 1037 1038 1039 1040 1

अत्रिंशत्तमं दयाकामं ततोऽगच्छन्तमनूनीत् ॥ २१ ॥

... ..
... ..
... ..
... ..

जयाय प्रतीगृहीष्व वज्रं वज्रधरो यथा ॥ ३६ ॥

एवमुक्त्वा महातेजाः समस्तं तदरायुधम् ।

दत्त्वा रामाय भगवानगस्त्यः पुनरब्रवीत् ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे अगस्त्य -
स्यास्तप्रदानं नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

वरायुधं वरस्य विष्णोरायुधमुत्तमायुधञ्च ॥ ३७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

राम ' प्रीतोऽस्मि भद्रं ते परितुष्टोऽस्मि लक्ष्मण ।
 अभिवाद्यितुं चणां प्राप्तौ स्वः सद्य मीतया । १ ॥
 अध्वश्रमेण वां खेदो बाधते प्रचुरः श्रमः ।
 व्यतामुत्काण्डते, देवी मैथिली जनकात्मजा ॥ २ ॥
 एषा च सुकुमारी च दुःखैश्च न विमानिता ।
 प्राज्यदोषं वनं प्राप्ता भर्तृस्तेऽप्रचोदिता ॥ ३ ॥
 चर्येण रमते राम ' इह मीता तथा, कुरु ।
 दुष्करं कृतवत्येषा वने त्वामभिगच्छती ॥ ४ ॥
 एषा हि प्रकृतिः स्त्रीणामासृष्टे रघनन्दन ' ।

राम ' प्रीतोऽस्मि । लक्ष्मण ' त्वयि च परितुष्टोऽस्मि रामसेवातत्-
 परत्वेन परितोष । भगवविषयप्रीतेरेव भक्तित्वेन त्वद्वक्तोऽहमिति
 ध्वनितम् । स्व इति व्यस्तेर्नाटि मध्यमपुरुषद्विवचनम् ॥ १ ॥

अध्वश्रमेण अध्वगमनादिप्रयुक्तखेदादिकार्यकारी श्रम खेदो दुःखं
 प्रचुरः श्रमस्तज्ज दुःखं बाधते मैथिलीमिति शेष । व्यतएवेयं व्यस्त-
 मुत्काण्डते ताचिद्विश्रान्तये इति शेष ॥ २ ॥

न विमानिता इत प्राक्कदापि न पीडिता खेदे खेदजनको । दुःखै-
 रिति पाठान्तरम् । प्राज्यदोष प्रभृतदोषम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

समस्यमनुरज्यन्ते विषमस्यं त्यजन्ति च ॥ ५ ॥
 शतहृदाना लोलत्वं शस्त्राणां तीक्ष्णतां तथा ।
 गरुडानिलयोः शैव्यमनुगच्छन्ति द्योषितः ॥ ६ ॥
 द्रयन्तु भवतो भार्या दोषैरेतैर्विवर्जिता ।
 स्नाध्या च व्यपदेश्या च यथा देवेष्वरुन्धती ॥ ७ ॥
 अलंकृतोऽयं देशश्च यत्र सौमित्रिणा सह ।
 वैदेह्या चानया राम ' वत्स्यसि त्वमरिन्दम ' ॥ ८ ॥
 एवमुक्तस्तु मुनिना राघवः संयताञ्जलिः ।
 उवाच प्रश्रितं वाक्यमृषिं दीप्तमिवानलम् ॥ ९ ॥
 धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यत्त मे मुनिपुङ्गवः ।
 गुणैः सभ्रातृभार्य्यस्य गुरुर्न परितुष्यति ॥ १० ॥

दुष्करकरणप्रतिपादनशेषतया लोकव्यवहारमाह,— एषेति । व्या-
 ख्ये स्मृष्टमारभ्य समस्यं धनधान्यादिपुक्ततया सन्दगवस्थितम् ।
 विषमस्यं दरिद्ररोगादिग्रस्तम् ॥ ५ ॥

एकत्रानवस्थानाद्विद्युता चाञ्चल्यमनुगच्छन्ति । वज्रकालागतस्नेह-
 वन्धच्छेदेन शस्त्रतैक्ष्णानुगमः निन्द्यकार्यकरणे वात्वादिशैघ्र्यानु-
 गम ॥ ६ ॥

स्नाध्या दोषराहित्यपूर्वकं गुणसम्पदा सद्भिः प्रशंसनीया व्यपदेश्या
 पतिव्रतास्त्रयगण्या ॥ ७ ॥

व्ययं देशो मदायमरूपः व्यागमनमात्रेणालंकृतः । हे राम ' यत्र

किन्तु आदिश मे देशं सोदकं वज्रकाननम् ।
 यत्नाश्रमपदं कृत्वा वसेयं निरतः सुखम् ॥ ११ ॥
 ततोऽङ्गवीनसुनिश्रेष्ठः श्रुत्वा रामस्य भाषितम् ।
 ध्यात्वा सुहृत्तं धर्मात्मा ततोवाच वचः शुभम् * ॥ १२ ॥
 इतो द्वियोजने तात ' वज्रमूलफलोदकः ।
 देशो वज्रमृगः श्रीमान् पञ्चवचनभिविभ्रुतः ॥ १३ ॥
 तत्र गत्वाश्रमपदं कृत्वा सौमित्रिणा सह ।
 रामस्व त्वं पितृर्वाक्यं यथोक्तमनुपालयन् ॥ १४ ॥
 विदितो ह्येष हत्तान्तो मम सर्वस्त्वानघ ' ।
 तपसश्च प्रभावेण क्षेपद्वाद्दशरथस्य च ॥ १५ ॥

देशे इत परं वत्स्यसि सोऽलं कृतो भविष्यतीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥
 १८ ॥ ८ ॥ १० ॥

किन्तु किञ्चिदसाव्यमन्तीत्यर्थः । आदिश बोधय । आश्रमपदं
 वासस्थानम् । निरतः प्रीतः ॥ ११ ॥

ध्यात्वा वासोचितं देशमिति शेषः । तत उवाचेत्यर्थे सन्धि-
 राधं ॥ १२ ॥

तत्र पञ्चवटसमूहसत्वात् पञ्चवटीति नाम्नाभिविभ्रुतः ॥ १३ ॥ १४ ॥
 एष हत्तान्तः पितृवचनपरिपालनाय वनवासरूपः । तव खेपद्वात्

* धीरो धीरतर वचः इति वा पाठः ।

गृहीतचापौ तु नराधिपात्मजौ
 विषक्तवृणी समरेष्वकातरौ ।
 यथोपदिष्टेन पथा मर्हर्षिणा
 प्रजग्मतुः पञ्चवटीं समाहितौ ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे पञ्चवटी-
 गमनं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

विषक्ते वृणी ययोस्ते पूर्वपदे पुं वत्त्वम् ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

पूर्वकाले महाबाहो ' ये प्रजापतयोऽभवन् ।
 तान् मे निगदतः सर्वानादितः शृणु राघव । ॥ ६ ॥
 कर्दमः प्रथमस्तेषां विद्यतस्तदनन्तरम् ।
 शेषञ्च संश्रयश्चैव वज्रपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ७ ॥
 स्याणुर्मरीचिरत्रिश्च क्रतुश्चैव महाबल ।
 पुलस्त्यश्चांगिराश्चैव प्रचेताः पुलहस्तया ॥ ८ ॥
 दक्षो विवस्वानपरोऽरिष्टनेमिश्च राघव ! ।
 कश्यपश्च महानेजास्तेषामासीच्च पश्चिमः ॥ ९ ॥
 प्रजापतेस्तु दक्षस्य बभूवुरिति नः श्रुतम् ।
 पटिर्दुहितरो राम । यगस्त्विन्यो महायगः । ॥ १० ॥
 कश्यपः प्रतिजग्राह तामामष्टौ सुमध्यमाः ।
 अदितिश्च दितिश्चैव दनूंमपि च कान्तिकारु * ॥ ११ ॥
 ताम्रा क्रोधवगाश्चैव मनुज्ञाष्यनलामपि ।
 ताम्बु कन्यास्ततः प्रीतः कश्यपः पुनरब्रवीत् ॥ १२ ॥

पूर्वकाले ब्रह्मलोऽश्वरादिकाले । तान् प्रजापतीन् ॥ ६ ॥
 कर्दमाद्यः सप्तदशप्रजापतयो बभूवुः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥
 दक्षस्तु पटिर्दुहितरो बभूवुरित्यन्यथ । सप्तदश इति ताम-
 नं इति ॥ १० ॥

तस्मात् ॥ ११ ॥ प्रजापतेः तामामष्टौ, यदिति वि. प्राणि । अष्टौ-
 १० तामामष्टौ ॥ ११ ॥ १२ ॥

धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्वशः ॥ १८ ॥

चक्रवाकाश्च भद्रं ते विजज्ञे सापि भामिनी ।

शुकी नतां विजज्ञे तु नतायां विनतासुता ॥ २० ॥

दश क्रोधवशा राम । विजज्ञेऽप्यात्मसम्भवाः ।

मृगीञ्च मृगमन्दाञ्च हरीं भद्रमदामपि ॥ २१ ॥

मातङ्गीमथशार्दूलीं श्वेताञ्च सुरभीन्तथा ।

सर्वलक्षणसम्पन्ना सुरसां कद्रुकामपि ॥ २२ ॥

अपत्यन्तु मृगाः सर्वे मृग्या नरवरोत्तम । ।

श्वचाञ्च मृगमन्दायाः सृमराश्चमरास्तथा ॥ २३ ॥

ततस्त्रिरावतीं नाम जज्ञे भद्रमदा सुताम् ।

तस्यास्त्वैरावतः पुत्रो लोकनाथो महागजः ॥ २४ ॥

हृर्याञ्च हरयोऽपत्यं वानराश्च तरस्त्रिनः ।

गोलाङ्गुलाश्च शार्दूली व्याघ्राञ्चाजनयत् सुतान् ॥ २५ ॥

मातङ्गास्त्वय मातङ्गा अपत्य मनुजर्षभ । ।

क्रौञ्चादिसन्तानमाह, उलूकानिति ॥ १८ ॥ १९ ॥

मवोधन नाम मध्ये मध्ये भद्र ते इति प्रयोगः । हे राम ते भद्र-
मस्तु ऋग्विति शेष ॥ २० ॥

क्रोधवशा काश्यपयष्टपत्नी तस्या दशपत्यान्याह, मृगीचेति ॥ २१ ॥ २२

सृमरा' श्यामकेशपुच्छा, इति भेद ॥ २३ ॥ २४ ॥

दिशागजन्तु फालुत्स्य ' श्वेताप्यजनयत् सुतम् ॥ २६ ॥

ततो दुहितरौ राम ' सुरभिर्देव्यजायत ।

रोहिणीं नाम भद्रन्ते गन्धर्वींश्च यशस्विनीम् ॥ २७ ॥

रोहिण्यजनयद्वातो गन्धर्वीं वाजिनः सुतान् ।

सुरसाजनयन्नागान् राम ' कद्रुस्तु पन्नगान् ॥ २८ ॥

मनुर्मनुष्यान् जनयत् काश्यपस्य मघात्मनः ।

ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् शूद्रांश्च मनुजपथम् ' ॥ २९ ॥

सुखतो ब्राह्मणा जाता उरसः क्षत्रियास्तथा ।

जख्म्यां जज्ञिरे वैश्याः पद्भ्यां शूद्रा इति श्रुतिः *॥३०॥

सर्वान् पुण्यफलान् † वृत्ताननलापि व्यजायत ।

विनता च शूकीपौत्री कद्रूश्च सुरसास्त्वसा ॥ ३१ ॥

हरयः सिंहाः गोणाडूजा इति पूर्वान्वयि ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

गावो गा इत्यर्थः । नागा वज्रपायाः सर्पास्तदन्ये पन्नगा इति तीर्थः ।

निर्विघा नागास्तदन्ये पन्नगा इति षतकः ॥ २८ ॥

जनयदजनयदित्यर्थः ॥ २९ ॥

उरसः बाहुमध्यात् । कक्षिणु बाहुभ्यामिति पाठः ॥ ३० ॥

प्यनलापि व्यजायतेत्यनेन कश्यपस्याष्टानामपि पत्नीनां सन्ताना-

* विनिःसृताः इति वा पाठः ।

† पिण्डफलान् इति वा पाठः ।

कठनीमस्तनान् विजघ्ने मरणीधरम् ।

नो ह्यगो विजितायाम्, मज्जोऽज्ज एव च ॥ ३२ ॥

तस्मात्ततोऽप्यरुणात् भस्मातिथिं समापज्ज ।

तस्मात्ततोऽपि गो विजिघ्नेऽपि विजितायाम् ॥ ३३ ॥

अथ तदाप्यगो मज्जो भस्मातिथिं सदीर्घमि ॥ ३४ ॥

कठनीमस्तनान् विजघ्ने मरणीधरम् ॥ ३५ ॥

कठनीमस्तनान् विजघ्ने मरणीधरम्

कठनीमस्तनान् विजघ्ने मरणीधरम्

कठनीमस्तनान् विजघ्ने मरणीधरम्

कठनीमस्तनान् विजघ्ने मरणीधरम्

कठनीमस्तनान् विजघ्ने मरणीधरम्
कठनीमस्तनान् विजघ्ने मरणीधरम्
कठनीमस्तनान् विजघ्ने मरणीधरम्
कठनीमस्तनान् विजघ्ने मरणीधरम्
कठनीमस्तनान् विजघ्ने मरणीधरम्
कठनीमस्तनान् विजघ्ने मरणीधरम्
कठनीमस्तनान् विजघ्ने मरणीधरम्
कठनीमस्तनान् विजघ्ने मरणीधरम्
कठनीमस्तनान् विजघ्ने मरणीधरम्
कठनीमस्तनान् विजघ्ने मरणीधरम्

पञ्चदशः सर्गः ।

ततः पञ्चवटीं गत्वा नानाव्यान्मृगायुताम् ।

उवाच लक्ष्मणं रामो भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥

आगताः स्म यथोद्दिष्टं यं देशं मुनिरब्रवीत् ।

अयं पञ्चवटीदेशः सौम्यः पुष्पितकाननः ॥ २ ॥

सर्वतश्चार्यतां दृष्टिः कानने निपुणो ह्यसि ।

आश्रमः कतरस्मिन्नो, देशे भवति सम्मतः ॥ ३ ॥

रमते यत्र वैदेही त्वमहञ्चैव लक्ष्मण ।

तादृशो दृश्यतां देशः सन्निवृत्तजलाशयः ॥ ४ ॥

वनरामण्यकं यत्र जलरामण्यकं तथा ।

सन्निवृत्तञ्च यस्मिंस्तु समित्पुष्पकुशोदकम् ॥ ५ ॥

व्यालः श्वापदसर्पयोरिति कोशः । मृगा हरिणादयः ॥ १ ॥

यं देशं मुनिरब्रवीत् यथोद्दिष्टं तं देशमागताः स्मेत्यन्वयः ॥ २ ॥

दृष्टिश्चार्यता प्रेक्ष्यतामित्यर्थः निपुणस्याग्नेर्वाचितदेशज्ञान इति

षः । सम्मतः सीताया इति शेषः ॥ ३ ॥

तदेवाह,—रमते इति । त्वं रमसेऽहं रमे इत्यर्थः ॥ ४ ॥

वनरामण्यकं वनस्य रमणीयत्वम् ॥ ५ ॥

द्वयं गोदावरी रम्या पुष्पितैस्तरुभिर्वृता । १२ ॥

हंसकारण्डवाकीर्णा चक्रवाकोपशोभिता ।

नातिदूरे नचासन्ने मृगयूथनिपीडिता ॥ १३ ॥

मयूरनादिता रम्या प्रागवो वज्रकन्दराः ।

दृश्यन्ते गिरयः सौम्य ! फल्लैस्तरुभिरावृताः ॥ १४ ॥

सौवर्णैः राजतैस्ताम्रैर्देशैः देशे तथा शुभैः * ।

गवाक्षिता इवाभान्ति गजाः परमभक्तिभिः ॥ १५ ॥

सालैस्तालैस्तमालैश्च खर्जूरैः पनसैर्द्रुमैः ।

नीवारैस्तिनिशैश्चैव पुन्नागैश्चोपशोभिताः ॥ १६ ॥

चतैरशोकैस्तिलकैः केतकैरपि चम्पकैः ।

आदित्यसंकाशैस्तद्वदुज्ज्वलैरिति शेषः । पद्मशोभिता पद्मत्रिया
शोभायुक्ता ॥ ११ ॥

यथाख्यातं तथेवं गोदावरी दृश्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

मृगयूथैः पानार्थमागतैः निपीडिता निबिडेति यावत् ॥ १३ ॥

प्रांशव उन्नता फुल्लैः विकसितपुष्पवद्भिः ॥ १४ ॥

सौवर्णैः सुवर्णभैः परमभक्तिभिर्गवाक्षिता गजा इव । भक्तिभि-
र्गवाक्षाकारनीलपीतादिवर्णरचनारूपालङ्कारैरलङ्कताः † ॥ १५ ॥

* देशे देशे च धातुभिः इति वा पाठः ।

† देशे देशे अनुवर्तमानैः सौवर्णादिधातुभिरुपलक्षिता गिरयः परमभक्तिभि-
र्नीलपीतादिवर्णरचनाभिर्गवाक्षिताश्चिचिता गजा इव भान्तीत्यन्वयः ।

स गन्ता लब्धवान् मोक्षान् अर्जुन मोक्षपतिं तदा ।

स्वात्मा पद्मानि तावन्त मयः पुनरात्मनः ॥ २२ ॥

ततः सुप्रसन्नं कथा शान्तिम् मया शान्तिम् ।

तमेवागमाम रामाय तदा त्वमप्यहं जयम् ॥ २३ ॥

म ते दृष्ट्वा जयं भीष्ममात्मनः मया भीतया ।

राघवः पद्मं गान्धायां दर्शयामास तत् पश्य ॥ २४ ॥

सुमहदम् परिश्रव्य धातुर्भां लब्धवान् तदा ।

अतिमिश्रितं गात्रं त्वनं त्रिदशमयीत् ॥ २५ ॥

प्रीतोऽस्मि ते महत् कर्म त्वया कृतमिदं प्रभो ।

प्रदेयो यन्निमित्तं ते परिष्वङ्गो मया कृतः ॥ २६ ॥

भावज्ञेन कृतज्ञेन धर्मज्ञेन च लक्ष्मण ।

त्वया पुत्रेण धर्मात्मा न संवृत्तः पिता मम ॥ २७ ॥

एवं लक्ष्मणमुक्त्वा तु राघवो लक्ष्मिवर्द्धनः ।

स गत्वेति । एव सम्पादनानन्तरमिति शेषः । सफलं मार्गस्थ-
वृक्षेभ्यो गृहीतफलः ॥ २४ ॥

कृत्वा स्वयमेवेति शेषः । शान्तिं वास्तुशान्तिम् ॥ २५ ॥

आहारयत् प्राप्तवान् ॥ २६ ॥ २७ ॥

ईदृशे महति कर्मणि दातुं प्रदेयोऽर्थउचितः । यन्निमित्तं यत्प्रदेय-
निमित्तं ते मया परिष्वङ्गः कृतोऽन्यस्य देयस्याभावात् ॥ २८ ॥

तस्मिन् दूरी दत्तशतेन न्यवत् म सगं सुनी । २० ॥

पुनित् का म धर्माला भीतया न्यमनेन च ।

न्यायमानो न्यवत् सर्गलोके वषामरः । २१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रामाक्षीनां

पञ्चदशस्कानं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

भाविर्भाषायः । एतन्मुपकारः । न मृतः किन्तु जीवत्येव पित्रवदेव
त्यया परिषागनादिति भावः ॥ २६ ॥ ३० ॥ २१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १४ ॥

पौडगः सर्गः ।

वमतमाम्य तु सुख राघवस्य महात्मनः ।
 शरद्व्यपाये हेमन्तऋतुरिष्टः प्रवर्तते ॥ १ ॥
 म कदाचित् प्रभातायां शर्वर्यां रघुनन्दनः ।
 प्रययावभिषेकार्यं रम्या गोटावरीं नदीम् । २ ॥
 प्रहः कलशहस्तस्तं मीतया सह वीर्यवान् ।
 पृष्ठतोऽनुव्रजन् भ्राता सौमित्रिरिदमब्रवीत् । ३ ॥
 अयं स कालः संप्राप्तः प्रियो वस्ते प्रियंवद ।
 अलंकृत इवाभाति येन संवत्सरः शुभः ॥ ४ ॥
 नीहारपक्षो लोकः पृथिवी सम्यसालिनी ।

अथ कवि शूर्पनखादर्शनं वक्तुं नामोद्दीपकं हेमन्तं वर्णयति,
 लक्ष्मणमुखेन वसत इति । पञ्चवक्ष्यामिति शेषः । इष्टो रामस्येति शेषः
 कामिनाम् । शरद्व्यपाये शरदृतुगमने । हेमन्तऋतुरिति ऋत्यकः इति
 सन्ध्यभावः भिन्नपदत्वं वा ॥ १ ॥ २ ॥

पृष्ठत रामस्येति शेषः ॥ ३ ॥

येन हेमन्तेन शुभोऽयं संवत्सरः सुपक्षसत्यादिसम्पत्त्या अलंकृत
 इवाभाति ॥ ४ ॥

जलान्यनुपभोग्यानि सुभगो ह्यव्यवाहनः । ५ ॥

नवाग्रयणपूजाभिरभ्यर्च्य पितृदेवताः ।

छताग्रयणकाः काले सन्तो विगतकल्मषाः ॥ ६ ॥

प्राज्यकामा जनपदाः सम्पन्नतरगोरसाः ।

विचरन्ति गङ्गीपाला चाचार्यं विजिगीषवः ॥ ७ ॥

सेवमाने हृदं ह्यर्थं दिशमन्तकसेवितान् ।

विहीनतिलकेव स्त्री नोत्तरा दिक् प्रकाशते ॥ ८ ॥

प्रकृत्या हिमकोशाब्धौ दूरस्थैश्च साम्प्रतम् ।

ऐमन्तधर्माणां, नीरारेण परुषः कठिनस्पर्शश्चरीर' । वस्त्रादि
स्पर्शसदृशरीर इति कथितम् । जलानुपभोगः श्रित्यातिशयात् सुभग
इत्युक्तः ॥ ५ ॥

काले व्याग्रयणानुष्ठानकाले नवाग्रयणपूजाभि' नवाग्रप्राशनाय
यदाग्रयणार्थं कर्म तद्रूपपूजाभि' पितृन् देवांश्च सन्तर्प्य छताग्रयणका
सन्तो विगतकल्मषा अभवन् ॥ ६ ॥

प्राज्यं भूदि यथा भवति तथा सम्पन्नोत्तप्राप्तिविषयः पारसो देवा
ते प्राज्यकामाः सम्पन्नतरगोरसा वज्रतरुक्षीरादयो जनपदा भवन्ती-
ति शेषः । तथाभूतेषु जनपदेषु याचार्थं दर्शनार्थम् ॥ ७ ॥

पुनस्तकसेविता दिशं दक्षिणात् ॥ ८ ॥

प्रकृत्या सामायेन हिमकोशैर्धनीभूतहिमसमूहेरादौ हिमवा-
सामन्तम् । यतो दूरस्थोऽन्त सुख्यतां प्रकृत्य हिमदान् सन् हिमवा-
सि यथार्थनामा भवति ॥ ८ ॥

ययार्चनामा सत्यतः तिमिरान् तिमिरान् गिरिः । ६ ॥
 अत्यन्तसुगमदारा सन्नाहः वर्जितः सुगः ।
 दिवसाः सुभगादित्यान्नायामन्ति दुर्भगाः । १० ॥
 मृदुसूर्याः गतीनाः पटुगीताः समाहताः ।
 प्रन्यारण्या हिमध्वन्ता दिवसा भान्ति मास्यतम् ॥ ११ ॥
 निवृत्ताकाशगयनाः पुष्यनीता हिमरुणाः ।
 गीतद्वतरा यामास्त्रियामा यान्ति मास्यतम् ॥ १२ ॥
 रविमंक्रान्तसौभाग्यमुपारातणमण्डलः ।
 निश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥ १३ ॥

मध्याह्ने सुखं सञ्चारो येषु ते । तथा मध्याह्ने स्पर्शत आतपस्य-
 र्शतः सुखजनका अतएव सुभगादित्या असेयादित्या ह्याया सलिनानि
 च दुर्भगानि असेयानि येषु ॥ १० ॥

नीहारः सूर्यावरकं हिमं मृदुसूर्या इवदुष्णसूर्या पटुशीता
 प्रवलयशीता प्रन्यारण्या हिमनाशितपर्यन्तात् । हिमध्वन्ता हिमध्वन्त-
 पङ्कजाः ॥ ११ ॥

निवृत्ताकाशशयना निवृत्तानावृतप्रदेशशयना पुष्यनक्षत्रबोधित-
 रात्रिकालपरिमाणा हिमरुणा हिमध्वन्तरा कपोतवणदध्यखणशब्दः ।
 गीतं द्वतरं यासु ता । आयामा दैर्घ्यवत्यस्त्रियामा रात्रय ॥ १२ ॥

रवौ सङ्क्रान्त सौभाग्य सुभगत्वन् उपभोग्यत्वरूपं यस्य स । तुषार-
 धूसरमण्डलः निश्वासान्धो निश्वासमलिनव्यादर्श इव न प्रकाशते ॥ १३ ॥

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \left(\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n f(x_i) \right) = \int_a^b f(x) dx$$

$\frac{1}{2} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{4}$

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

• १०५६ सं. १००, १०१, १०२-१०३, १०४

• ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

[illegible]

॥ 'संख्या'द्वयः निर्देशः पर्यन्तः ।

संस्कृत-विद्यायाः । साधनानि, साधकप्रणाली । १७ ॥

[illegible]

सु-मय, दिवः, स्वर्गः, ममाला ४३ ८ ८०० । १८ ।

॥ १८ ॥

प्रत्ययः प्रत्ययस्य । परिमितिम् दाम् शास्त्रं दिनविद्ययात्
 यानि यानि दिष्टमणीतम् । १५ ।

वायुश्चा तेन प्रदानि चक्षुराणि प्रातःकाले धूमोदयादिव्यव-
 चनादप्युत्ता प्रादुर्भवति इत्यनुभवप्रमाणमिति तीर्थं । यवगोधुमाच-
 दुर्भवमवशायमित्युदर्शनाद् यज्ञेषु च तदुद्भवाद् वाय्व्युद्भानि वाय्वो
 नैव प्रादुर्भूयते । १६ ।

नर्जंरुपुष्याऽतलं प्रलम्बेन धीतलेन च कश्चिदात्म्याः कश्चि-
मस्या पानकप्रभा परिगृह्यतात् । १७ ।

अग्राजवीर्यः पूर्वाह्णे मध्याह्णे स्पर्गतः सुखः ।
 संसक्तः किञ्चिदापाण्डुरातपः गोभने जितौ ॥ १८ ॥
 अवग्यायनिपातेन किञ्चित् प्रक्तिन्नगादन्ता ।
 वनानां गोभते भूमिर्निविष्टतन्गातपा ॥ २० ॥
 संस्पृगन् विमलं गीतमुदकं द्विरटः सुखम् ।
 अत्यन्तद्वपितो वन्यः प्रतिमंहरते करम् ॥ २१ ॥
 एते हि समुपासीना विहगा जलचारिणः ।
 नावगाहन्ति मल्लिमप्रगल्भा इवाहवस् ॥ २२ ॥
 अवश्यायतमोनद्धा नीहारतमसा वृताः ।
 प्रसुप्ता इव लज्जन्ते विपुष्या वनराजयः ॥ २३ ॥
 बाष्पसंच्छन्नसलिला रतविज्ञेयसारसाः ।
 हिमार्द्रवालुकास्तीरैः सरितो भान्ति साम्प्रतम् ॥ २४ ॥

नीहारा हिमातिशयरूप वृक्षपर्वताद्यदर्शनसम्पादनक्षमः । तत्-
 संवृत्तरूपसर्पद्भिर्मयूखैरुपलक्षित । शशाङ्कसदृश इत्यर्थः ॥ १८ ॥
 अग्राह्यवीर्य ईषद्ग्राह्यौष्ण्यः स्पर्शतः सुखः सुखस्पर्शः ॥ १९ ॥
 अवश्यायो हिमविन्दुः ॥ २० ॥
 प्रतिसहरते करं दुस्पर्शशैत्यवशादिति भावः ॥ २१ ॥
 समुपासीनाः जलसमीपदेशमिति शेषः । नावगाहन्ति नावगा-
 हन्ते ॥ २२ ॥
 अवश्यायतमोभ्या नद्धा राज्ञौ नीहारतमसावृताः प्रवृद्धे ॥ २३ ॥

प्रियाभिभाषी मधुरो दीर्घवाङ्मरिन्दमः ।

संत्यज्य विविधान् सौख्यानार्थं सर्वात्मनाश्रितः ॥ ३२ ॥

जितः स्वर्गस्तव भ्रात्रा भरतेन महात्मना ।

वनस्थमपि तापस्ये यस्त्वामनुविधीयते ॥ ३३ ॥

न पित्रमनुवर्तन्ते मातृकं द्विपदा इति ।

ख्यातो लोकप्रवादोऽयं भरतेनान्यथाकृतः ॥ ३४ ॥

भर्ता दशरथो यस्याः साधुश्च भरतः सुतः ।

कथं नु साम्बा कैकेयी तादृशी क्रूरदर्शिनी ॥ ३५ ॥

इत्येवं लक्ष्मणे वाक्यं स्नेहाद्वदति धार्मिके ।

निगदरः अतुन्दिलः क्रिया परनारीविषये निषेधश्चक्षुरादीन्द्रिय-
निवर्तनं यस्य स । तत्र हेतुर्जितेन्द्रियत्वम् ॥ ३१ ॥

सौख्यान् सौख्यसाधनान् । आर्यं त्वा सर्वात्मना श्रितः । त्वत्-
सदृशव्यवहारवान् सर्वात्मना इतरव्यासङ्गत्यागपूर्वकं त्वद्विषयमननादि-
मानित्यर्थः इति कतकः ॥ ३२ ॥

स्वर्गो जित एव स्वाधीनः कृतः यतो वनस्थमपि त्वा तापस्ये तापस-
धर्मे स्थित्वा अनुविधीयते कनुरोति सेवत इत्यर्थः । धीढो देवा-
दिकस्य रूपम् ॥ ३३ ॥

द्विपदा मनुष्याः पितृं स्वभाव नानुवर्तन्ते किन्तु मातृकं स्वभाव-
मनुवर्तन्त इति प्रसिद्धो लोकवादो भरतेनान्यथाकृतः । पितृस्वभाव
एवाङ्गीकृतो न मातुरित्यर्थः ॥ ३४ ॥

परिवादं जनन्यासमसहन् राघवोऽनवीत् ॥ ३६ ॥

न तेऽस्मा मध्यमा तात ! गर्हितव्या कदाचन ।

तामेवेच्छाकुनाघस्य भरतस्य कथां कुरु ॥ ॥ ३७ ॥

निश्चितैव हि ते बुद्धिर्वनवासे दृढव्रता ।

भरतस्तेऽसन्तप्ता बालिशोऽक्रियते पुनः ॥ ३८ ॥

संस्मरान्यस्य वाक्यानि प्रियाणि मधुराणि च ।

एद्यान्यमृतकल्पानि मनःप्रसादनानि च ॥ ३९ ॥

कदाप्यहं सनेष्यामि भरतेन महात्मना ।

शत्रुघ्नेन च वीरेण त्वया च रघुनन्दन ! ॥ ४० ॥

इत्येवं विलपंस्तव प्राप्य गोदावरीं नदीम् ।

चक्रेऽभितेकं काकुत्स्थः सानुजः सप्त सीतया ॥ ४१ ॥

भरतं कृत्वा कैकेयीं निन्दति । भर्त्तव्यादि ॥ ३५ ॥

खेदात् भरतरामयोः खेदात् ॥ ३६ ॥

न गर्हितव्या दैवकृतत्वात् तद्वद्वेष्टामेव पूर्वोक्तामेव ॥ ३७ ॥

बालिशोऽक्रियते गुणस्थस्य भरतस्य विद्योगमसहमाना चासत्यं
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

खेदमेव प्रकाशयति,—संस्मरामीति । प्रियाण्यपि केनप्रियुषमा-
नानि कर्षकठोराणि भवन्तीति मधुरादीति । एद्यानिमग्नवत् परस्पर-
यन्थनानि । सामान्यतो माधुर्यमुक्तातिशयेनाह,—अमृतकल्पानीति ।
एतद्वै मनःप्रसादनानि ॥ ३९ ॥

तर्पयित्वाथ सलिलैस्तैः पितृन् देवतानपि ।

श्रुवन्ति स्तोदितं सूर्यं दैवतांश्च तयानघाः ॥ ४२ ॥

कृताभिषेकः स रराज रामः

सीता द्वितीयः सह लक्ष्मणेन ।

कृताभिषेकस्त्वगराजपुत्रया

रुद्रः सनन्दिर्भगवानिवेशः ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे शीतवृत्त-

वर्णनं नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

त्वयेत्यस्य सहित इति शेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

रुद्रोपमया संहाराविष्टचित्तत्वं दर्शयति ॥ ४३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ।

एतामिषेक्षो रामस्य मीता नोमिचिरेव च ।
 तस्याहोदादरीतीरात् ततो जग्मः स्वमाश्रमम् ॥ १ ॥
 आश्रमं तदुपागम्य राघवः सरण्यगणः ।
 एवम् पौर्वाहिकं कर्म पर्वणशान्त्युपागमत् ॥ २ ॥
 उवाच क्षयितस्तत्र पूज्यमानो मरुपिभिः ।
 स रामः पर्वणशान्तायामासीनः सर मीतया । ३ ॥
 विरराज महाबाहोसिखया चन्द्रमा इव ।
 जल्लग्नेन सर आद्या चकार विविधाः कथाः ॥ ४ ॥
 तथासीनस्य रामस्य कथासंसक्तचेतसः ।
 तद्देशं राक्षसी काचिदाजगाम यदृच्छया ॥ ५ ॥
 सा तु गृह्णन्खा नाम दम्नग्रीवस्य रक्षसः ।
 भगिनी राममासाद्य ददर्श चिदशोपमम् ॥ ६ ॥

तत प्यवगाहनीकारम् ॥ १ ॥

पौर्वाहिकं प्रातःकालिकम् । पर्वणशान्तायाम् ॥ २ ॥ ३ ॥

चिन्तया चिन्तानक्षेत्रेण ॥ ४ ॥ ५ ॥

शृण्वन्खा नखमुखात् सञ्जायामिति डीपो भावः ॥ ६ ॥

सिंहोरस्कं महावाजं पद्मपत्रायतेक्षणम् ।
 गजविक्रान्तगमनं जटामण्डलधारिणम् ॥ ७ ॥
 दीप्तास्यञ्च महासत्वं पार्थिवव्यञ्जनान्वितम् ।
 राममिन्दीवरश्चामं कन्दर्पसदृशप्रभम् ॥ ८ ॥
 बभूवेन्द्रोपमं दृष्ट्वा राक्षसी काममोहिता ।
 सुमुखं दुर्मुखी रामं वृत्तमध्यं महोदरी ॥ ९ ॥
 विशालाक्षं विरूपाक्षी सुकेशं ताम्रमूर्धजा ।
 प्रियरूपं विरूपा सा सुस्वरं भैरवस्वना ॥ १० ॥
 तरुणं दारुणा दृष्ट्वा दक्षिणं वामभाषिणी ।
 न्यायवृत्तं मुदुवृत्ता प्रियमप्रियदर्शना ॥ ११ ॥
 शरीरजममाविष्टा राक्षसी राममत्रवीत् ।
 जटी तापमवेशेन गभार्यः शरचापहृक् ॥ १२ ॥
 आगतमन्मिस्रं देवं कथं राक्षसमेवितम् ।
 किमागमनकथ्य ते तत्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १३ ॥

दीप्तस्य अन्तिकमसम् । गजस्येव मन्दतया विक्रान्तं गमनं
 ॥ ७ ॥

मुदुवृत्तं प्रियमप्रियदर्शना ॥ ११ ॥

दक्षिणं वामभाषिणी यमभाषिणी
 ॥ ११ ॥

$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial \dot{x}} \right) = \frac{\partial L}{\partial x}$

4 - 2011-2012, 2012-2013, 2013-2014, 2014-2015, 2015-2016, 2016-2017, 2017-2018, 2018-2019, 2019-2020, 2020-2021, 2021-2022, 2022-2023, 2023-2024, 2024-2025, 2025-2026, 2026-2027, 2027-2028, 2028-2029, 2029-2030, 2030-2031, 2031-2032, 2032-2033, 2033-2034, 2034-2035, 2035-2036, 2036-2037, 2037-2038, 2038-2039, 2039-2040, 2040-2041, 2041-2042, 2042-2043, 2043-2044, 2044-2045, 2045-2046, 2046-2047, 2047-2048, 2048-2049, 2049-2050, 2050-2051, 2051-2052, 2052-2053, 2053-2054, 2054-2055, 2055-2056, 2056-2057, 2057-2058, 2058-2059, 2059-2060, 2060-2061, 2061-2062, 2062-2063, 2063-2064, 2064-2065, 2065-2066, 2066-2067, 2067-2068, 2068-2069, 2069-2070, 2070-2071, 2071-2072, 2072-2073, 2073-2074, 2074-2075, 2075-2076, 2076-2077, 2077-2078, 2078-2079, 2079-2080, 2080-2081, 2081-2082, 2082-2083, 2083-2084, 2084-2085, 2085-2086, 2086-2087, 2087-2088, 2088-2089, 2089-2090, 2090-2091, 2091-2092, 2092-2093, 2093-2094, 2094-2095, 2095-2096, 2096-2097, 2097-2098, 2098-2099, 2099-2100, 2100-2101, 2101-2102, 2102-2103, 2103-2104, 2104-2105, 2105-2106, 2106-2107, 2107-2108, 2108-2109, 2109-2110, 2110-2111, 2111-2112, 2112-2113, 2113-2114, 2114-2115, 2115-2116, 2116-2117, 2117-2118, 2118-2119, 2119-2120, 2120-2121, 2121-2122, 2122-2123, 2123-2124, 2124-2125, 2125-2126, 2126-2127, 2127-2128, 2128-2129, 2129-2130, 2130-2131, 2131-2132, 2132-2133, 2133-2134, 2134-2135, 2135-2136, 2136-2137, 2137-2138, 2138-2139, 2139-2140, 2140-2141, 2141-2142, 2142-2143, 2143-2144, 2144-2145, 2145-2146, 2146-2147, 2147-2148, 2148-2149, 2149-2150, 2150-2151, 2151-2152, 2152-2153, 2153-2154, 2154-2155, 2155-2156, 2156-2157, 2157-2158, 2158-2159, 2159-2160, 2160-2161, 2161-2162, 2162-2163, 2163-2164, 2164-2165, 2165-2166, 2166-2167, 2167-2168, 2168-2169, 2169-2170, 2170-2171, 2171-2172, 2172-2173, 2173-2174, 2174-2175, 2175-2176, 2176-2177, 2177-2178, 2178-2179, 2179-2180, 2180-2181, 2181-2182, 2182-2183, 2183-2184, 2184-2185, 2185-2186, 2186-2187, 2187-2188, 2188-2189, 2189-2190, 2190-2191, 2191-2192, 2192-2193, 2193-2194, 2194-2195, 2195-2196, 2196-2197, 2197-2198, 2198-2199, 2199-2200, 2200-2201, 2201-2202, 2202-2203, 2203-2204, 2204-2205, 2205-2206, 2206-2207, 2207-2208, 2208-2209, 2209-2210, 2210-2211, 2211-2212, 2212-2213, 2213-2214, 2214-2215, 2215-2216, 2216-2217, 2217-2218, 2218-2219, 2219-2220, 2220-2221, 2221-2222, 2222-2223, 2223-2224, 2224-2225, 2225-2226, 2226-2227, 2227-2228, 2228-2229, 2229-2230, 2230-2231, 2231-2232, 2232-2233, 2233-2234, 2234-2235, 2235-2236, 2236-2237, 2237-2238, 2238-2239, 2239-2240, 2240-2241, 2241-2242, 2242-2243, 2243-2244, 2244-2245, 2245-2246, 2246-2247, 2247-2248, 2248-2249, 2249-2250, 2250-2251, 2251-2252, 2252-2253, 2253-2254, 2254-2255, 2255-2256, 2256-2257, 2257-2258, 2258-2259, 2259-2260, 2260-2261, 2261-2262, 2262-2263, 2263-2264, 2264-2265, 2265-2266, 2266-2267, 2267-2268, 2268-2269, 2269-2270, 2270-2271, 2271-2272, 2272-2273, 2273-2274, 2274-2275, 2275-2276, 2276-2277, 2277-2278, 2278-2279, 2279-2280, 2280-2281, 2281-2282, 2282-2283, 2283-2284, 2284-2285, 2285-2286, 2286-2287, 2287-2288, 2288-2289, 2289-2290, 2290-2291, 2291-2292, 2292-2293, 2293-2294, 2294-2295, 2295-2296, 2296-2297, 2297-2298, 2298-2299, 2299-2300, 2300-2301, 2301-2302, 2302-2303, 2303-2304, 2304-2305, 2305-2306, 2306-2307, 2307-2308, 2308-2309, 2309-2310, 2310-2311, 2311-2312, 2312-2313, 2313-2314, 2314-2315, 2315-2316, 2316-2317, 2317-2318, 2318-2319, 2319-2320, 2320-2321, 2321-2322, 2322-2323, 2323-2324, 2324-2325, 2325-2326, 2326-2327, 2327-2328, 2328-2329, 2329-2330, 2330-2331, 2331-2332, 2332-2333, 2333-2334, 2334-2335, 2335-2336, 2336-2337, 2337-2338, 2338-2339, 2339-2340, 2340-2341, 2341-2342, 2342-2343, 2343-2344, 2344-2345, 2345-2346, 2346-2347, 2347-2348, 2348-2349, 2349-2350, 2350-2351, 2351-2352, 2352-2353, 2353-2354, 2354-2355, 2355-2356, 2356-2357, 2357-2358, 2358-2359, 2359-2360, 2360-2361, 2361-2362, 2362-2363, 2363-2364, 2364-2365, 2365-2366, 2366-2367, 2367-2368, 2368-2369, 2369-2370, 2370-2371, 2371-2372, 2372-2373, 2373-2374, 2374-2375, 2375-2376, 2376-2377, 2377-2378, 2378-2379, 2379-2380, 2380-2381, 2381-2382, 2382-2383,

$\frac{d}{dt} \left(\frac{1}{r^2} \right) = -\frac{2}{r^3} \frac{dr}{dt}$

॥ १५० ॥ ॥ १५० ॥ ॥ १५० ॥

[illegible][illegible]

1. 1000. 2. 1000. 3. 1000. 4. 1000. 5. 1000. 6. 1000. 7. 1000. 8. 1000. 9. 1000. 10. 1000. 11. 1000. 12. 1000. 13. 1000. 14. 1000. 15. 1000. 16. 1000. 17. 1000. 18. 1000. 19. 1000. 20. 1000. 21. 1000. 22. 1000. 23. 1000. 24. 1000. 25. 1000. 26. 1000. 27. 1000. 28. 1000. 29. 1000. 30. 1000. 31. 1000. 32. 1000. 33. 1000. 34. 1000. 35. 1000. 36. 1000. 37. 1000. 38. 1000. 39. 1000. 40. 1000. 41. 1000. 42. 1000. 43. 1000. 44. 1000. 45. 1000. 46. 1000. 47. 1000. 48. 1000. 49. 1000. 50. 1000. 51. 1000. 52. 1000. 53. 1000. 54. 1000. 55. 1000. 56. 1000. 57. 1000. 58. 1000. 59. 1000. 60. 1000. 61. 1000. 62. 1000. 63. 1000. 64. 1000. 65. 1000. 66. 1000. 67. 1000. 68. 1000. 69. 1000. 70. 1000. 71. 1000. 72. 1000. 73. 1000. 74. 1000. 75. 1000. 76. 1000. 77. 1000. 78. 1000. 79. 1000. 80. 1000. 81. 1000. 82. 1000. 83. 1000. 84. 1000. 85. 1000. 86. 1000. 87. 1000. 88. 1000. 89. 1000. 90. 1000. 91. 1000. 92. 1000. 93. 1000. 94. 1000. 95. 1000. 96. 1000. 97. 1000. 98. 1000. 99. 1000. 100. 1000. 101. 1000. 102. 1000. 103. 1000. 104. 1000. 105. 1000. 106. 1000. 107. 1000. 108. 1000. 109. 1000. 110. 1000. 111. 1000. 112. 1000. 113. 1000. 114. 1000. 115. 1000. 116. 1000. 117. 1000. 118. 1000. 119. 1000. 120. 1000. 121. 1000. 122. 1000. 123. 1000. 124. 1000. 125. 1000. 126. 1000. 127. 1000. 128. 1000. 129. 1000. 130. 1000. 131. 1000. 132. 1000. 133. 1000. 134. 1000. 135. 1000. 136. 1000. 137. 1000. 138. 1000. 139. 1000. 140. 1000. 141. 1000. 142. 1000. 143. 1000. 144. 1000. 145. 1000. 146. 1000. 147. 1000. 148. 1000. 149. 1000. 150. 1000. 151. 1000. 152. 1000. 153. 1000. 154. 1000. 155. 1000. 156. 1000. 157. 1000. 158. 1000. 159. 1000. 160. 1000. 161. 1000. 162. 1000. 163. 1000. 164. 1000. 165. 1000. 166. 1000. 167. 1000. 168. 1000. 169. 1000. 170. 1000. 171. 1000. 172. 1000. 173. 1000. 174. 1000. 175. 1000. 176. 1000. 177. 1000. 178. 1000. 179. 1000. 180. 1000. 181. 1000. 182. 1000. 183. 1000. 184. 1000. 185. 1000. 186. 1000. 187. 1000. 188. 1000. 189. 1000. 190. 1000. 191. 1000. 192. 1000. 193. 1000. 194. 1000. 195. 1000. 196. 1000. 197. 1000. 198. 1000. 199. 1000. 200. 1000. 201. 1000. 202. 1000. 203. 1000. 204. 1000. 205. 1000. 206. 1000. 207. 1000. 208. 1000. 209. 1000. 210. 1000. 211. 1000. 212. 1000. 213. 1000. 214. 1000. 215. 1000. 216. 1000. 217. 1000. 218. 1000. 219. 1000. 220. 1000. 221. 1000. 222. 1000. 223. 1000. 224. 1000. 225. 1000. 226. 1000. 227. 1000. 228. 1000. 229. 1000. 230. 1000. 231. 1000. 232. 1000. 233. 1000. 234. 1000. 235. 1000. 236. 1000. 237. 1000. 238. 1000. 239. 1000. 240. 1000. 241. 1000. 242. 1000. 243. 1000. 244. 1000. 245. 1000. 246. 1000. 247. 1000. 248. 1000. 249. 1000. 250. 1000. 251. 1000. 252. 1000. 253. 1000. 254. 1000. 255. 1000. 256. 1000. 257. 1000. 258. 1000. 259. 1000. 260. 1000. 261. 1000. 262. 1000. 263. 1000. 264. 1000. 265. 1000. 266. 1000. 267. 1000. 268. 1000. 269. 1000. 270. 1000. 271. 1000. 272. 1000. 273. 1000. 274. 1000. 275. 1000. 276. 1000. 277. 1000. 278. 1000. 279. 1000. 280. 1000. 281. 1000. 282. 1000. 283. 1000. 284. 1000. 285. 1000. 286. 1000. 287. 1000. 288. 1000. 289. 1000. 290. 1000. 291. 1000. 292. 1000. 293. 1000. 294. 1000. 295. 1000. 296. 1000. 297. 1000. 298. 1000. 299. 1000. 300. 1000. 301. 1000. 302. 1000. 303. 1000. 304. 1000. 305. 1000. 306. 1000. 307. 1000. 308. 1000. 309. 1000. 310. 1000. 311. 1000. 312. 1000. 313. 1000. 314. 1000. 315. 1000. 316. 1000. 317. 1000. 318. 1000. 319. 1000. 320. 1000. 321. 1000. 322. 1000. 323. 1000. 324. 1000. 325. 1000. 326. 1000. 327. 1000. 328. 1000. 329. 1000. 330. 1000. 331. 1000. 332. 1000. 333. 1000. 334. 1000. 335. 1000. 336. 1000. 337. 1000. 338. 1000. 339. 1000. 340. 1000. 341. 1000. 342. 1000. 343. 1000. 344. 1000. 345. 1000. 346. 1000. 347. 1000. 348. 1000. 349. 1000. 350. 1000. 351. 1000. 352. 1000. 353. 1000. 354. 1000. 355. 1000. 356. 1000. 357. 1000. 358. 1000. 359. 1000. 360. 1000. 361. 1000. 362. 1000. 363. 1000. 364. 1000. 365. 1000. 366. 1000. 367. 1000. 368. 1000. 369. 1000. 370. 1000. 371. 1000. 372. 1000. 373. 1000. 374. 1000. 375. 1000. 376. 1000. 377. 1000. 378. 1000. 379. 1000. 380. 1000. 381. 1000. 382. 1000.

(2) | יהודה ויהוואה | ש' & י' קצ"ב | חליל

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

२५५

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

* 10; 10' 11m' 20m' 30m' 40m' 50m' 60m' 70m' 80m' 90m' 100m'

१. निपात एवाकाम्यात् । मन्त्रित्वा निवृत्तौ भवेत् । अथ निपात-
 १. निपात एवाकाम्यात् । मन्त्रित्वा निवृत्तौ भवेत् । अथ निपात-

सर्वत्र चैव । यावि नि नामाणि तस्य दृष्टानि येयः ।
याद्वर्गः सः सर्वोपाधिरप्येव सागर इत्यदिनाममादात् सामरूपत्वस्य
वाच्यम् । नास्ति मायः । (८)

* अद्वयं न हि रागस्य कदाचिदपि सम्यक्तम् ।

निगेषादान्द्रमणस्य गर्भापि स्त्रीजनस्य च ॥

रत्यसिद्धिः पाप्यायाः ।

इह वा किं निमित्तं त्वमागता ब्रूहि तत्ततः ।
 सात्रवीद्वचनं श्रुत्वा राक्षसी मदनादिता ॥ १९ ॥
 श्रूयतां राम ! तत्त्वार्थं वक्ष्यामि वचन मन ।
 अहं पृथ्पनखा नाम राक्षसी कामरूपिणी ॥ २० ॥
 अरण्यं विचरामीदमेका सर्वभयह्वरा ।
 रावणो नाम मे भ्राता यदि ते श्रोत्रमागतः * ॥ २१ ॥
 प्रवृद्धनिद्रस्य सदा कुम्भकर्णा महाबलः ।
 विभीषणस्तु धर्मात्मा न तु राक्षसचेष्टितः ॥ २२ ॥
 प्रख्यातवीर्य्यौ च रणे भ्रातरौ खरदूषणौ ॥ २३ ॥
 तानहं समतिक्रान्ता राम ! त्वा पूर्वदर्शनात् ।

मदनादिता रामदर्शनादिति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥

यदि ते श्रोत्रमागतः प्रायः श्रुत एव भविष्यतीति भावः ॥ २१ ॥

सदा प्रवृद्धनिद्र इत्यन्वयः ॥ २२ ॥

भ्रातरौ खरदूषणौ विभीषणवत् विशिरा अराक्षसस्तत्त्वभावत्वात्
 नोक्तः ॥ २३ ॥

तान् रावणादीन् वीर्य्येण समतिक्रान्ता ततोऽधिकास्तान् समति-

* रावणो नाम मे भ्राता राक्षसो राक्षसाधियः ।

सोज्यं विश्रवसः पुत्रो यदि ते श्रोत्रमागतः ॥

इति वा पाठः ।

ततः पर्वतशृङ्गाणि वनानि विविधानि च ।

पश्यन् सह सया कामी दण्डकान् विचरिष्यसि ॥ २८ ॥

इत्येवमुक्तः काकुत्स्थः प्रहस्य मदिरेक्षणः ।

इदं वचनमारेभे वक्तुं वाक्यविशारदः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे

सुर्षनखागमनं नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

निर्मनुष्ये वने व्यागमनाच्चासतीम् । सती हि वृद्धानां श्वश्र्वादीनां सविधे
एव पातिव्रत्यरक्षणाय तिष्ठेदित्याशयः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

—

[illegible]

1. The first of these is the fact that the
 2. of the first of these is the fact that the
 3. of the first of these is the fact that the

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

[illegible]

ततः पर्वतशृङ्गाणि वनानि विविधानि च ।

पश्यन् सह सया कामी दण्डकान् विचरिष्यमि ॥ २८ ॥

इत्येवमुक्तः काकुत्स्थः प्रहस्य मदिरेक्षणः ।

इदं वचनमारेभे वक्तुं वाक्यविशारदः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
सर्पनखागमनं नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

निर्मनुष्ये वने आगमनाच्चासतोम् । सती हि वृद्धानां श्वन्वादीनां सविधे
एव पातिव्रत्यरक्षणाय तिष्ठेदित्याशयः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

—

ततः पर्वतशृङ्गाणि वनानि विविधानि च ।

पश्यन् मह मया कामी दण्डकान् विचरिष्यमि ॥ २८ ॥

इत्येवमुक्तः काकुत्स्थः प्रहय मदिरेजणः ।

इदं वचनमारेभे वक्तुं वाक्यविगारदः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे

सूर्यनखागमनं नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

निर्मनुष्ये वने आगमनाच्चासतीम् । सती हि वृज्जाना श्रद्धादीना सविधे
एव पातिव्रत्यरक्षणाय तिष्ठेदित्याशयः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अनु रूपश्च ते भर्ता रूपस्यास्य भविष्यति । ४ ॥
 एनं भज विशालाक्षि ! भर्तारं भ्रातरं मम ।
 असपत्ना वरारोहे ! मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ५ ॥
 इति रामेण सा प्रोक्ता राक्षसी काममोहिता ।
 विष्टब्ध्य रामं सहसा ततो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 अस्य रूपस्य ते युक्ता भार्याहं वरवर्णिनी ।
 मया सह सुखं सर्वान् दण्डकान् विचरिष्यमि ॥ ७ ॥
 एवमुक्तस्तु मौमित्री राक्षस्या वाक्यकोविदः ।
 ततः गृह्णन्त्या स्त्रित्वा लक्ष्मणो युक्तमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 कथं दास्य मे दासी भार्या भवितुमिच्छमि ।
 सोऽहमार्याणां परवान् भ्रात्रा कमलवर्णिनि ! ॥ ९ ॥

अपूर्वा इत पागभार्यासुखानभिधोऽतएव भार्यायार्थं प्रयोजन
 वान् । यान्तराशयस्तु इत पवे परभार्यासुखानभिधः । भार्यायार्थं
 अभ्यर्थादिति । अस्त ते रूपस्यायमनु रूपो भविष्यति यद्यङ्गीकृष्यती-
 ति नैव ॥ ४ ॥

भर्तारं भज विशालाक्षि । भर्तृत्वेन मेवमेति यावत् । कामप्रभा
 नालाक्षि इति । अर्पणं मेरु यथा भजति तथा । प्रोक्ता इति
 ततो लक्ष्मणः सा प्रोक्ता राक्षसी इति । दास्य मे दासी भार्या भवितुमिच्छमि
 इति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

३-४-८६ : (१-४) विद्वान् प्र-वि-वि ।

— १ —

२५. 'एक पाद एव' पदार्थः निर्दिष्टोऽस्ति ।

११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

[illegible]

मार्गः मार्गः मार्गः मार्गः । १२ ।

४८, ४९ । एतन्निना दत्ताना निर्मलोदरी ।

१०८. १०९. ११०. परिचयपरिचयः । ११ ।

२० नानां पदार्थानां व्युत्पत्तिः ।

श्रीतथा नृप दुर्धर्मा नित् पागयोहिता । १४ ।

२५.॥ 'विष्णुसत्ताति' वसन्ता निरन्तोदरीन् ।

॥१॥ भाष्यार्थः ॥ १५ ॥

दास्यते ते शर्मा भवा ज्ञानं दास्ये भवितुमिच्छामीति योजना ।
 पश्चात्त एवपीठे । समाप्तमिति । तत्तुल्यमप्युक्तमर्थवत् । ६ । १० ॥

रत्नानि । परमार्थसु विविचरन्ना दिव्या वैशोभतन्त्रयोः
 एतयोः दिव्यं नाम रत्नं रत्नाणाम् । पराणाम् अपरसतत्रिवेष्टिर्दुर्लभै-
 र्विचिन्ताम् । निर्मोदस्य तनुमया पर्यान्तरनपि प्रागुक्तस्यैव मल-
 यम् । रत्नाश्चान्त्यान् एतद्विष । ११ । १२ ।

५ रागा राग्या परिशासाविषय्यदा तत्तद्वाक्ये परिशासतश्चान-
रशिना । १३ । १४ । १५ ।

अनुरूपश्च ते भर्ता रूपस्यास्य भविष्यति । ४ ॥

एनं भज विशालाक्षि । भर्तारं भ्रातरं मम ।

असपत्ना वरारोहे । मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ५ ॥

इति रामेण सा प्रोक्ता राक्षसी काममोहिता ।

विष्टज्य रामं सहसा ततो लक्षणमब्रवीत् ॥ ६ ॥

अस्य रूपस्य ते युक्ता भार्याहं वरवर्णिनी ।

मया सह सुखं सर्वान् दण्डकान् विचरिष्यसि ॥ ७ ॥

एवमुक्तस्तु सौमित्रि राक्षस्या वाक्यकोविदः ।

ततः शूर्पनखां स्मिता लक्षणो युक्तमब्रवीत् ॥ ८ ॥

कथं दासस्य मे दासी भार्या भवितुमिच्छसि ।

सोऽहमार्येण परवान् भ्राता कमलवर्णिनि । ॥ ९ ॥

अपूर्वो इतः प्राग्भार्यासुखानभिज्ञोऽतएव भार्ययाधी प्रयोजन-
वान् । प्यान्तराशयस्तु इतः पूर्वं परभार्यासुखानभिज्ञः । भार्ययाधी
स्वभार्याधीति । अस्य ते रूपस्यायमनुरूपो भविष्यति यद्यङ्गीकरिष्यतो-
ति शेषः ॥ ४ ॥

भर्तारमेनं भजेत्यन्वयः । भर्तृत्वेन सेवसेति यावत् । असपत्ना
साम्मतमिति शेषः । अर्कप्रभा मेरु यथा भजति तथा । एवंविधोऽपि
वादो रामस्य स्वं प्रति काममोहतः प्राप्तायाः आक्धिकारि दुःखं
माभृदित्याहुः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

शूर्पनखीमिति शुद्धयौगिकम् ॥ ८ ॥

महत्कार्पण्यं गिर्यार्थां सुदिता वरवर्णिनी ।
 नार्थ्यत्वं त्वं विशालाक्षि । भार्या भव पवीयसी ॥ १० ॥
 एतां दिक्पामसतीं करालां निर्णतोदरीम् ।
 भार्यां दृष्ट्वा परित्यज्य त्वानेवैष भजिष्यति ॥ ११ ॥
 दोषि रूपमिदं श्रेष्ठं संत्यज्य वरवर्णिनि ! ।
 नागुपीषु वरासोरे । कुर्याद्भावं विचक्षणः ॥ १२ ॥
 इति का लज्जामेनोक्ता कराला निर्णतोदरी ।
 मन्यते तत्तपः स्वत्वं परिश्रमाविचक्षणा ॥ १३ ॥
 सा रामं पर्णशालायासुपविष्टं परन्तपम् ।
 जीतया सह दुर्धर्ममज्ञवीत् काममोहिता ॥ १४ ॥
 दमा विष्णुपामसतीं कराला निर्णतोदरीम् ।
 दृष्ट्वा भार्यामदृष्ट्य न मां त्वं दण्डमन्यसे ॥ १५ ॥

रामस्य मे भार्या भूत्वा कथं दासो भवितुमिच्छतीति योजना ।
 परवान् पराधीनः । कामणवर्णिनी दत्ताकमपासदृशवर्गवती ॥ ६ ॥ १० ॥
 एतामिति । परमार्थस्तु विशिष्टरूपा विरूपा प्रेक्षणीयसुन्दरीम्
 प्रसतीं न विचिन्त्या सती यस्यान्ताम् । काराणाम् व्यवयसन्निवेशैर्युक्तै-
 र्निष्प्रेक्षिताम् । निर्णतोदरी तनुमध्यां पार्थान्तरमपि प्रागुक्तरीत्या द्रष्ट-
 व्यम् । दृष्ट्वा ध्यानदृष्ट्याम् प्यनादिष ॥ ११ ॥ १२ ॥
 काराणां दायणां परिश्रमाविचक्षणा तत्तद्वाक्ये परिश्रामतश्चान-
 ररिता ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

अद्येमां भक्षयिष्यामि पश्यतस्तव सानुषीन् ।
 त्वया सह चरिष्यामि निःसपत्ना यथासुखम् ॥ १६ ॥
 इत्युक्त्वा मृगशावाचीमलातसदृशेक्षणा ।
 अभ्यगच्छत् सुसंकुद्धा महोक्त्वा रोहिणीमिव ॥ १७ ॥
 तां मृत्युपाशप्रतिमामापतन्तीं महाबलः ।
 निगृह्य रामः कुपितस्ततो लक्षणमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 क्रूरैरनार्यैः सौमित्रे ! परिहासः कथञ्चन ।
 न कार्यः पश्य वैदेहीं कथञ्चित् सौम्य ! जीवतीम् ॥ १९ ॥
 इमां विरूपामसतीमतिमत्तां नहोदरीम् ।
 राक्षसीं पुरुषव्याघ्र ! विरूपयितुमर्हसि ॥ २० ॥
 इत्युक्तो लक्षणस्तस्याः क्रुद्धो रामस्य पश्यतः ।
 उद्धृत्य खड्गं चिच्छेद् दार्यनासे महाबलः ॥ २१ ॥

पश्यतस्तव पश्यन्तं त्वामनादृत्य ॥ १६ ॥ १७ ॥

निगृह्य वाचेति शेषः ॥ १८ ॥

अनाथैः परिहासो न कथमपि कार्य इत्यत्रानुभवं प्रमाणयति ।
 पश्य वैदेहीं भक्षयितुमुद्युक्तास्तत्कृतपरिहासदोवादिति शेषः । इदं
 परिहासेनाप्यनृतवचनं सत्यनिष्ठस्य रामस्य सर्वानर्थसूत्रं मूलविद्याया
 मायाया बीजावेश्मलश्चेति कतक । हे सौम्य कथञ्चिज्जीवतीमेवेत्युत्तर-
 लोकांश्चयि ॥ १९ ॥

इमा स्तृता विरूपा विरूपय पार्श्वमित्र इति शेषः ॥ २० ॥

निवृत्तकर्णनासा तु निस्वरं सा विनद्य च ।

यथागतं प्रदुद्राव घोरा शृर्षनखा वनम् ॥ २२ ॥

सा विरूपा मद्याघोरा राक्षसी शोणितोक्षिता ।

ननाद विविधान् नादान् यथा प्रावृषि तोषदः ॥ २३ ॥

सा विचरन्ती रुधिरं वज्रधा घोरदर्शना ।

प्रगृह्य बाहू गर्जन्ती प्रविशे मद्यावनम् ॥ २४ ॥

ततस्तु सा राक्षसमहामृतं खरं जनस्थानगतं विवृषिता ।

उपेत्य तं भ्रातरमुग्रतेजसं*पपात भूमौ गगनाद् यथाशनिः ॥ २५ ॥

कर्णनासे इति ध्यात्वादेकवक्त्राभावः ॥ २१ ॥ २२ ॥

विविधान् नादान् ननाद यथादेत्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रगृह्य उच्यते ॥ २४ ॥

यथाशनिश्च गगनाद्भूमौ पपात ॥ २५ ॥

अथारण्याः खरं इति मृत्तान्तकथनं कविः संक्षिप्यार, — तत इति ।
भयजनितमोहिनेन विसंक्षतया मूर्च्छिता ध्याता राक्षसं वनमागतं शशरा ।
ध्यातविरूपमास शशंस । अनेन बोध्यम् । एषधर्मगमनोत्तरं पुनः सती-
क्ष्णाश्रमगमनं रामस्य तत्र च वर्षाकालावगमपर्यन्तं स्थिता किञ्चिद्वि-
शेषादणो अगमयामगमनम् । ततो वर्षाकालारम्भे परवत्सा दारा
मयूरनादिता शशा इति तथोक्तिः । एवं वसतस्तस्य शरत्प्राये ऐकान्तरे
प्रविष्ट इत्युक्तेश्च तादृशवर्षपूर्णि । मरुते परमे वर्षे रौद्रावधि-

* उग्रदर्शनम् इति वा पाठः ।

ततः सभार्यं भयमोद्धमूर्च्छिता मलङ्गणं राघवमागतं वनम् ।
विरूपणं चात्मनि गोणितोचिता गगं स सर्वं भगिनी खरन्व सा ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे स्पर्पनखा-
विरूपणं नाम अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

मासकावित्युक्तेर्मार्गशुक्लैकादश्या त्रयोदशारम्भ । अतएव पादो उक्तम् ।
तत्र तु द्वादशाब्दानि रामस्य अतिचक्रमुः । कस्मिंश्चिदय काले तु
राक्षसी कामरूपिणी । तत्र शूर्पनखा भेजे राघवं रावणानुजेति केचित् ।
अन्ये तु त्रयोदशे किञ्चिदवशिष्टे शूर्पनखागमनम् । ततो माघे सीता-
हरणमित्याजः । भारते युधिष्ठिरवनवासस्य अघ्निक्रमासं गृहीत्वा-
र्वागेव समाप्ते । पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावुपजायत । एषा मथ्यधिका
मासाः पञ्च च द्वादशक्षपाः ॥ त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे वर्तते मति-
रिति भीष्मोक्तत्वात् तद्रीत्यात्रापि तथैवोचितमिति पूर्वव्याख्यैव युक्तेति
मम भाति । यत्तु तत्र त्रयोदशाब्दानि रामस्य अतिचक्रमुरिति पादो
पाठः केचित् । तत्रापि प्रवेशमात्रेण तदतिक्रमव्यवहारः । यथान्ये तु
वादिनामर्द्धावस्थितौ तद्व्यवहार इति बोध्यम् । पचुरस्तु द्वादशाब्दानि-
त्येव पाठः ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एतोनविंशः सर्गः ।

तां तथा पतितं दृष्ट्वा विरूपा शोणितोचिताम् ।

भगिनीं मोधमंतप्तः खरः पप्रच्छ राक्षसः ॥ १ ॥

उत्तिष्ठ तावदाख्याहि प्रमोहं जहि संधमम् ।

व्याजमाख्याहि केन त्वमेवंरूपा विरूपिता ॥ २ ॥

कः क्षणसर्पमानीनमानीविषमनागसम् ।

तुदत्यभिजमापन्नमङ्गुल्यग्रेण लीनया ॥ ३ ॥

कान्पाशं समानञ्च कण्ठे मोहान्न बुध्यते ।

यत्त्वामद्य समासाद्य पीतवान् विषमुत्तमम् ॥ ४ ॥

पल्लदिश्रमसम्पन्ना कानगा कामरूपिणी ।

द्रुमानवस्था नीता त्वं केनान्तकममागता ॥ ५ ॥

एष पूर्वसर्गान्ते संक्षिप्ततया याचितार्थस्यैव विस्तारः । तामिति ॥ १ ॥

प्रमोहो विसंश्रुता सभ्रमचित्ताप्रतिष्ठानम् । खररूपा अतिप्रसिद्ध-

सौन्दर्या त्वं केन विरूपितेत्यन्वयः ॥ २ ॥

आश्लिषि दृष्ट्वाया विषं यस्य तम् । एषोदरादित्वात् साधुः ।

पभिसमापन्नमभिमुखे स्थितं तुदति व्यथयति ॥ ३ ॥

उत्तम विषं त्वद्विरूपतासद्वयम् ॥ ४ ॥

अन्तकसना त्व कस्य समीपं गता देहेमामवस्था नीता अन्तकसमा

देवगन्धर्वभूतानामृषीणाञ्च महात्मनाम् ।

कोऽयमेवं महावीर्यस्त्वां विरूपां चकार ह ॥ ६ ॥

न हि पश्याम्यहं लोके चः कुर्यान्मम विप्रियम् ।

अमरेषु सहस्राक्षं महेन्द्रं पाकशासनम् ॥ ७ ॥

अद्याहं मार्गणैः प्राणानादास्ये जीवितान्तगैः ।

सलिले क्षीरमासक्तं निष्पिवन्निव सारसः ॥ ८ ॥

निहतस्य मया संख्ये शरसंकुत्तममणः ।

सफेनं रुधिरं कस्य मेदिनी पातुमिच्छति ॥ ९ ॥

कस्य पत्नरयाः कायान् मासमुत्कृत्य सङ्गताः ।

प्रदष्टा भक्षयिष्यन्ति निहतस्य मया रणे ॥ १० ॥

त्वं केनेमामवस्थां नोता सती चत्रागतेत्यर्थो वा ॥ ५ ॥

महात्मना मध्ये इति शेषः ॥ ६ ॥

महेन्द्रमिति सहस्राक्षत्वपाकशासनत्वे विशेषणं महेन्द्रमित्यस्यान्त-
रेणैति शेषः । पश्यामीत्यत्र तमित्यध्याहारः । मनुष्यादीनान्तु साप्रिय-
वरणे सम्भावनव निति भावः । क्वचित्तु चन्तरेण सहस्राक्षमित्येव
पाठः ॥ ७ ॥

जीवितम्यान्तं गमयन्ति प्रापयन्ति तैः तपसा निष्पिवन् सारसो
इति यदा स्मरन्ति यामासक्तं क्षीरमासक्तं च प्राणानादास्ये इत्यर्थः ॥ ८ ॥

शरसंकुत्तममणः तस्य कस्य मेदिनी सफेनं रुधिरं कस्य मेदिनी
पातुमिच्छति इति भावः ॥ ९ ॥

तं न देवा न गन्तव्यं न पिशाचा न राक्षसाः ।
 मयापहृतं ह्यपगं शक्तास्त्रातुं मद्याहवे ॥ ११ ॥
 उपलभ्य गन्तैः संज्ञां तस्मै शंसितुमर्हसि ।
 येन त्वं दूर्विनीतेन वने विक्रम्य निर्जिता ॥ १२ ॥
 इति भ्रातुर्वचः श्रुत्वा क्रुद्धस्य च विशेषतः ।
 ततः शूर्पण्णया वाक्यं सवाम्पमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 तरुणी रूपसम्पन्नौ महुमारी महाबलौ ।
 पुण्डरीकशिखलाक्षौ क्षीरदण्डाजिनाम्बरौ ॥ १४ ॥
 पाण्डूनाशनौ दान्तौ ताण्डौ ब्रह्मचारिणौ ।
 पुत्रौ दशरथस्याम्ना क्षात्रौ रामनन्दिनौ ॥ १५ ॥
 गन्धर्वराजप्रतिमौ पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ ।
 देवौ वा मातृपौ वा तौ न तर्पयितुमुत्सहे ॥ १६ ॥
 तरुणी रूपसम्पन्ना सर्वाभरणभूषिता ।
 दृष्ट्वा तत्र मया नारी तयोर्मध्ये सुमध्यमा ॥ १७ ॥

मङ्गला मिलिता पचरथा मच्छिन्ना ॥ १८ ॥ ११ * ॥
 विक्रम्य शैव्यं हत्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥
 श्रीरामघ्ने दोषाणामभावाद्गोतयैव तं बोधयति । तरुणावि-
 त्यादि । व्याख्यातप्रायम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

* मयापहृतं आगतान् मया गतं हतविरोधमिति यावत् ।

ताभ्यामुभाभ्या मभूय प्रमदामधिहृत्य तान् ।
 इमामवस्थां नीताहं यथानायासती तथा ॥ १८ ॥
 तस्याद्यावज्जुह्वतायास्तथोद्य हतयोरहम् ।
 सप्तेनं पातुमिच्छामि रुधिरं रणमूर्धनि ॥ १९ ॥
 एष मे प्रथमः कामः कृतस्तत्र त्वया भवेत् ।
 तस्यास्तु शोभ रुधिरं पिवेयमहमाहवे ॥ २० ॥
 इति तस्यां ब्रुवाणाया चतुर्दशमहावलान् ।
 व्यादिदेश खरः क्रुद्धो राक्षसानन्तकोपमान् ॥ २१ ॥

देवौ वति । यद्यपि दशरथपुत्राविति तत्सकाशाच्छ्रुतमथापि क्षमा-
 नुषचारिच्यदर्शनादनिश्चय इति भावः ॥ १९ ॥ १७ ॥

ता प्रमदामधिहृत्य निमित्तीकृत्य ताभ्यामुभाभ्यां संभूयैकनियो-
 गादपरेणेमामवस्था नीता । यथाटनाया असती कुलटा तथेत्य-
 न्वयः ॥ १८ ॥

तस्या हताया इति विपरिणामः । रुधिर पातुमिच्छामित्यनेन
 तस्यास्तत्कालमुत्प्रेतशङ्का वारयति ॥ १९ ॥

उक्तमेवार्थमुत्प्रेतश्चाद्योतनाय पुनराह, — एष इति ॥ २० ॥

चतुर्दशेति प्रभुता रामे मानुषबुद्ध्या च सेनारहितानामेव चतु-
 र्दशानां प्रेक्षणम् । यथा

याज्ञवल्क्यप्रसूराजन् त्रयो वे लोकविश्रुता ।

चन्द्रकान्तमहाविजया त्राक्षगोचमा ॥

मासुतौ शस्तमग्नौ चीरुष्णाग्निनाम्बरौ ।
 प्रविष्टौ दण्डकारण्यं घोरं प्रमदया सह ॥ २२ ॥
 तौ दत्त्वा तासु दुर्दृष्टासु पावर्त्तितुमर्षय ।
 दयसु भगिनी तेषां रुधिरं मम पास्यति ॥ २३ ॥
 मनोरयोऽयमिष्टोऽन्या भगिन्या मम राजसाः ।
 शीघ्रं सम्पाद्यता गत्वा तौ प्रमथ्य स्वतेजसा ॥ २४ ॥
 सुष्मानिर्निहतौ दृष्ट्वा तानुभौ भ्रातरौ रणे ।
 इयं प्रदृष्टा सुदिता रुधिरं युधि पान्वति ॥ २५ ॥
 इति प्रतिममादिष्टा राक्षसास्ते चतुर्दश ।

खरस्य दृघणस्यैव निशिरात्रप्रविचिता ।

धामनं तेषांश्च शिण्याश्च चतुर्दशसहस्रधा ॥

इति शान्तिधर्मे भीष्मोत्तरेण तेषां शिवशापेन राक्षसत्वं दाश-
 रथेविष्णोर्हस्तेन शापमोक्षसौक्त्यापि शापवशादेव राक्षस-
 योनित्वाद् भगवद्भूपाञ्चानमादौ प्राणवियोगफाले च शापान्तं स्मृत्वा
 तत्स्वरूपज्ञानात् स्वस्वरूपप्राप्तिः । ब्रह्मविचिता इत्यत्र ब्रह्मवेद
 श्रुत्याज्ज' ॥ २१ ॥ २२ ॥

मम भगिनीयं तेषां रुधिरं पास्यतीत्यन्वयः । अथ रुधिरं मम
 पास्यतीति विपरीतार्थासत्तियुक्तवाक्येन तेषां सन्निधानप्रयुक्तो बुद्धिमोह
 सूचितः कविना ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

तत्र जग्मुस्तथा सार्धं घना वातेरिता इव * ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे खराज्ञया
रामसमीपे राक्षसागमनं नाम एकोन-
विंशः सर्गः ॥ १८ ॥

वातनुन्ना मेघा इव जग्मुरिति सम्बन्धः ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १८ ॥

* ततस्तु ते राघवमुग्रतेजसं

तथा सुतीक्ष्णप्रहराश्वराक्षसाः ।

न शेकुरेनं सहसा प्रमर्दितुं

वनद्विपा दीप्तमित्राग्निमुत्थितम् ॥

इत्यतिमिह पाश्चात्याः ।

विंशतितमः सर्गः ।

ततः शूर्पनखा घोरा राघवाश्रममागता ।

रत्नमामाचचले तौ भ्रातरौ सद्यः सीतया ॥ १ ॥

ते रामं पर्णशालायामुपविष्टं मरुवल्लम् ।

ददृशुः सीतया सार्धं लक्ष्मणेनापि सेवितम् । २ ॥

तां दृष्ट्वा राघवः श्रीमानागतांस्त्रांस्य राक्षसान् ।

अब्रवीद् भ्रातरं रामो लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् । ३ ॥

सुहृत्तं भव सौमित्रे ! सीतायाः प्रत्यनन्तरः ।

इमान्वा वधिष्यामि पदवीमागतानिह ॥ ४ ॥

वाक्यमेतत् ततः श्रुत्वा रामश्च विदितात्मनः ।

तथेति लक्ष्मणो वाक्यं राघवस्य प्रपूजयन् ॥ ५ ॥

राघवोऽपि मरुचापं चामीकरविभूषितम् ।

चकार सज्जं धर्मात्मा तानि रक्षासि चान्नवीत् ॥ ६ ॥

पुत्रौ दशरथस्यावा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।

प्रविष्टौ सीतया सार्धं दुश्चरं दण्डकावनम् । ७ ॥

तत इति । सद्यः सीतया वर्तमानाविति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रत्यनन्तरः प्रत्यासन्नः पालकः इति यावत् । अस्याः पदवीं मार्गम्

अस्याः पक्षपातेनास्मदधार्थमागतानिति यावत् । ४ ॥ ५ ॥

चामीकरः खर्यम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

कचम्नामनी दान्ती मातङ्गे जङ्गमाङ्गणे ।

रमन्ती दण्डकारणे तिमरेमुपनिभम् ॥ ८ ॥

सुमान पातामरात् ननु तिमिकागन्धजाते ।

अपीता १८, निरोधेन ममात् ममगमनः ॥ ९ ॥

मिठै ताव संतुष्टा नोपसर्पितुमर्ह्य ।

यदि प्रार्थयिष्यामी तो निपत्तेन निगमनाः ॥ १० ॥

तत्र तद्वचन श्रुत्वा गद्यमाप्ते ननुर्दम् ।

ऊर्वाङ्गं सुप्तं दृष्ट्वा ब्रह्मन्नाः गृह्णवागय ॥ ११ ॥

मंरक्तनयना घोरा रामं मंरक्तनोचनम् ।

पशुण मधुराभायं दृष्टादृष्टपराक्रमम् ॥ १२ ॥

उपहिंसय यूयमस्मानिति शेषः ॥ ८ ॥

अनपकारिणामस्माकं हिंसार्यया युष्मत्प्रवृत्त्या युष्मद्वर्धमानसुदपे-
क्षितनिमित्तं सम्यन्नमित्याह,—युष्मानिति । विप्रकारात् भवत्कृत-
पीडारूपान्निमित्तान्जातनियोगेन युष्मान् हन्तुं नगरासनोऽहं संप्राप्त
संप्राप्तनिमित्तः । यद्वा विप्रकारानित्यर्थं व्याघ्रजन्तम् । अस्ताखल-
दीयेषु च दृष्टावैरवतो युष्मानित्यर्थः ॥ ८ ॥

अतः सन्तुष्टा मत्तं प्राप्तयद्धसन्तोषाः । यूयमत्र तिष्ठतैव नोपसर्पितु-
मर्ह्य । उपसर्पितुमिति पाठोऽप्ययमवार्थः । इहार्थं इह लोके देहे
चेत्यर्थः ॥ १० ॥

ब्रह्मन्ना इत्यार्षम् ॥ ११ ॥

मोधसुत्पाद्य नो भर्तुः खरव्य समक्षात्मनः ।
 त्वमेव रास्यचे प्राणान् सद्योऽस्माभिर्हतो युधि । १३ ॥
 का हि ते शक्तिरेकस्य बहूनां रणमधूनि ।
 अस्माकमग्रतः स्यातुं किं पुनर्द्योद्भुमाद्यैः । १४ ॥
 एभिर्दोऽप्रयुक्तैश्च परिचैः शूलपट्टिभ्यैः ।
 प्राणास्त्यज्यमि वीर्यञ्च धनुश्च करपीडितम् ॥ १५ ॥
 इत्येवमुक्त्वा मंत्रव्या राक्षसास्ते चतुर्दश * ।
 उद्यतायुधनिस्त्रिंश रामनेत्राभिदुष्टाः ॥ १६ ॥
 चिच्छिपुस्तानि शूलानि राघवं प्रति दुर्जयम् ।
 तानि शूलानि काकुत्स्थः समस्तानि चतुर्दश ॥ १७ ॥
 तावद्भिरेव चिच्छेद् शरैः काञ्चनभूषितैः † ।

अदृष्टपराङ्ममिति श्लेढः सन्धिरार्घः ॥ १२ । १३ ॥

स्यातुमपि का ते शक्तिरिति योजना ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

* अन्तरीचे मद्योक्तानां बभूवुस्तुल्यदर्शनाः ।

इत्यतिरिक्तं पाश्चात्या ।

† अभिपत्य ततो वेगाच्चिच्छिपुस्ते निशाचराः ।

परिधान् पट्टिगान् शूलान् चतुर्दश चतुर्दश ।

तानागतान् प्रचिच्छेद् समस्तान् सवरायुधान् ।

चतुर्दशभिरव्ययः शरैः काञ्चनभूषणैः ॥

इत्यतिरिक्तं पाश्चात्या ।

ततः पश्यन् मञ्जुतेजा नारायणान् स्मरन्मन्त्रिभान् ॥ १८ ॥

जग्राह परमक्रुद्धं ततुर्दशशिराशितान् ।

गृहीता धनुरायस्य नन्त्रानुद्धिग्य गानमान् ॥ १९ ॥

सुमोच राघवो वाणान् तज्जानित्र जतक्रनुः ।

ते भित्वा रघुमां वेगाद्वर्गामि रुधिरापुताः ॥ २० ॥

विनिष्पेतुस्मदा भूमौ वल्मीकादि पन्नगाः ।

तैर्भिन्नहृदया भूमौ छिन्नमूला इव द्रुमाः ॥ २१ ॥

निषेतुः शोणितस्नाता विहता प्रिगतामवः ।

तान् भूमौ पतितान् दृष्ट्वा राक्षसो क्रोधमूर्च्छिता * ॥ २२ ॥

उपगम्य खरं सा तु किञ्चित् संशुष्कशोणिता ।

पपात पुनरेवार्त्ता सनिर्यासेव दल्लरी ॥ २३ ॥

तावद्विचित्रतुर्दशरत्ने विमुक्तचतुर्दशशूलसख्याकै ॥ १८ ॥

शिराशितान् शशोपलनिघृष्टान् ॥ १९ ॥ २० ॥

विनिष्पेतु विनिष्पत्य च निममज्ज । वल्मीकाद्वल्मीकं प्राप्य पन्नगा

इव निममा इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

* परितस्ता पुनस्तत्र व्यस्यजदू भैरवस्वनान् ।

सा नदन्ती महानादं जवान्च्छूर्पनखा पुनः ।

जगाम तत्र संभ्रान्ता खरो यत्र महाबलः ॥

इत्यतिरिक्त पाञ्चाश्या ।

पुनर्युग मर्गः ।

म पुनः पतितां दृष्ट्वा क्रोधाच्छर्पणरां मरः ।
 उवाच व्यनथा वाचा तामनर्थार्यमागताम् ॥ १ ॥
 मया त्विदानीं गुरुरास्ते राक्षसाः पिशिताशनः ।
 त्वत्प्रियार्थं विनिर्दिष्टाः किमर्थं रुदते पुनः ॥ २ ॥
 भक्ताद्यैवानुरक्ताश्च हिताश्च मम नित्यगः ।
 हन्यमाना न हन्यन्ते न च कुर्युर्वचो मम ॥ ३ ॥
 किमेतच्छ्रोतुमिच्छामि कारणं यत् कृते पुनः ।
 हा नाथेति विनर्दन्ती सर्पवच्चेष्टसे क्षितौ ॥ ४ ॥
 अनाथवद्विलपसि किन्तु नाथे मयि स्थिते ।
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ मा भैस्व वैक्लव्यं त्यज्यतामिति ॥ ५ ॥
 इत्येवमुक्ता दुर्धर्षा खरेण परिसान्विता ।

अनर्थार्थं स्वकुलस्येति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

भक्ता अतएव सय्यनुरक्ता अतएव मम हिता । परैर्हन्यमाना
 अपि ये न हन्यन्ते न हन्तुं शक्यन्ते मम वचो न कुर्युरिति च न तत्
 किमर्थं रुदत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

विदुः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
 १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
 २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥
 २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
 ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
 ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥
 ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥
 ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
 ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥
 ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥
 ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥
 ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥
 ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥
 ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥
 ९९ ॥ १०० ॥

यत् छति यत् छति यत् छति यत् छति ॥ ८ ॥ ५ ॥ ६ ॥

प्राप्तमिदानीं पूर्व त्वत्तमीषं प्राप्तमिदं त्वया च परिसान्त्वितास्मि ।

प्राप्तमिदं प्रेषितास्तद्वत्तान्तं वक्ष्यामीति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

प्राप्तमिदं ननु चिरकालयुद्धपूर्वमित्यर्थः । रामस्य च मष्टत् कर्म
दृष्टे त्वनुषङ्गः ॥ १० ॥

भीता पतन्त्य समुद्रिष्ठा । कम्पमाना प्रतप्य विषणा दुःखिता ।
उर्वताभयदर्शिनी । सर्वतो रामप्रतिभासनात् ॥ ११ ॥ १२ ॥

सर्वाद्योगसुदीर्घाणां रत्नमां भोजनं * कारय ॥ ११ ॥
 उपस्थापय मे निधं रथं भोजनं * चतुर्विधम् ।
 अराय विमानं रात्रमां गच्छीत्यभिधाः शिताः ॥ १२ ॥
 अग्रे निर्वातुमिच्छामि धौमत्यानां मन्त्रानाम् ।
 उधार्यं दर्शनीयं रामय रत्नकोटि ॥ १३ ॥
 इति तस्य वृत्तान्तं शर्माणां मन्त्रायम् ।
 मदन्तैः शत्रुनैर्युक्तमाचचक्षेऽथ दूषणः ॥ १४ ॥
 तं मेरुगिराकारं तप्तकाननभूषणम् ।
 हेमचक्रममन्त्राधं वैदूर्यमयकूवरम् ॥ १५ ॥
 मत्स्यैः पुष्पैर्द्रुमैः शैलैश्चन्द्रसूर्यैश्च काञ्चनैः ।
 माङ्गल्यैः पल्लिमण्डैश्च ताराभिश्च ममावृतम् ॥ १६ ॥

यानि लोकानां प्राणिना हिंसेवासाधारण्येन विहारः क्रीडा येषां
 रक्षसां चतुर्दशसहस्राणि वर्तन्ते तेषां सर्वाद्योगं चतुरङ्गवलोपेततया
 सर्वायुधसामग्र्योपमेततया चोद्योगं कारय ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

योलख्यानां राक्षसानामग्रे रामस्य वधार्यं निर्वातुमिच्छामी-
 त्यन्वयः ॥ ११ ॥

अचक्षेऽथ वरुणं व्याचचक्षे उपस्थितमिति शेषः ॥ १२ ॥

वैदूर्यमयौ कूवरौ युगम्बरौ यस्य तस्मै अस्त्राधं विभालम् ॥ १३ ॥

ध्वजनिस्त्रिंशत्सम्पदं किङ्किणीभिर्विभूषितम् ।
 रघुनाम्नः सामर्षादाचरोऽगस्तदा ॥ १५ ॥
 रघुना तन्नात्तुल्यं रघुनामुधध्वजम् ।
 निर्यातित्यब्रवीत् प्रेक्ष्य दूषणः सर्वराक्षसान् ॥ १६ ॥
 ततस्तदाद्यं मेन्यं घोररघुनामुधध्वजम् ।
 निर्जगाम जनस्थानान्नराणां मराजयम् ॥ १७ ॥
 सुहृदः पट्टिभेः शूलैः सुतीक्ष्णैश्च परस्वधैः ।
 रघुना सप्रैश्च दरास्तेभ्राजमानैः मतोमरैः ॥ १८ ॥
 शक्तिभिः परिधं घोरैरतिमात्रैश्च कामुकैः ।
 गदाभिस्तुमन्त्रैर्वज्रैश्च शक्तिभिर्मदमनैः ॥ १९ ॥
 राक्षसानां सुघोराणां सप्तस्यैश्च चतुर्दश ।
 निर्यातानि जनस्थानात् खरचित्तानुवर्तिनाम् ॥ २० ॥

माङ्गल्यैर्मङ्गलमङ्गलारुतत्प्रयोजनैः पाक्षगरिति मत्स्यादि सर्वा-
 न्यथि ॥ १४ ॥

किङ्किणी क्षुद्रपण्डिका । यमर्षात् प्रोधात् ॥ १५ ॥
 तन्नात्तुल्यं प्रेक्ष्य तत्प्रतिनिर्यातित्यब्रवीत् । दूषण दूषणस्येत्यर्थः ॥ १६ ॥
 तत उभयनियोगानन्तरं राक्षस रक्षसामिदम् ॥ १७ ॥

* निशाम्य तु रघुस्यं तं राक्षसा भीमविक्रमाः ।

तस्युक्ते परिवार्यन्त दूषणं सप्तस्यैः ॥

इत्यतिरिक्तं पाश्चात्त्याम् ।

चयाविंशः सर्गः ।

तत्प्रयातं बलं घोरमशिवं शोणितोदकम् ।
 अभ्यवर्षन् महाघोरस्तुमुलो गर्दभाखणः ॥ १ ॥
 निपेतुस्तुरगास्तस्य रथयुक्ता महाजवाः ।
 समे पुष्पचिते देशे राजमार्गे यदृच्छया ॥ २ ॥
 श्यामं रुधिरपर्यन्तं बभ्रुव परिवेषणम् ।
 अलातचक्रप्रतिमं प्रतिगृह्य दिवाकरम् ॥ ३ ॥
 ततो ध्वजमुपागम्य हेमदण्डं समुञ्चितम् ।
 समाक्रम्य महाकायस्तस्यौ गृध्रः सुदारुणः ॥ ४ ॥

अथ खरप्रस्थाने उत्पातवर्गनम् । शोणितसहितमुदकं प्रयातं
 प्रस्थितं गर्दभाखणो धूसरः तुमुलस्तुमुलशब्द अभ्यवर्षतु नेह इति
 शेषः ॥ १ ॥

रथयुक्ता रथे युक्ता पुष्पचिते पुष्पयुते खन्ने पावनिन्तिर-
 रितम् ॥ २ ॥

रुधिरा रक्तवर्ष पर्यन्तं प्रान्तभागो दण्डः । अलातचक्र-
 तद्वर्तुलं दिवाकरं प्रतिगृह्य सूर्यनखेनात्कतं सन् ॥ ३ ॥

बलेत्सिक्तं वलाधिकम् ॥ २१ ॥

रथेन तु खरो वेगात् सैन्यन्याग्राहिनिःसृतः * ।

श्वेनगामी पृथुश्यामो यज्ञशत्रुर्विहङ्गमः । ३१ ॥

दुर्जयः करवीराक्षः पुरुषः कालकामुकः ।

मेघमाली महामाली सर्पास्यो रुधिराग्रनः ॥ ३२ ॥

द्वादशैते महावीर्याः प्रतस्युरभितः खरम् ।

महाकपालः स्यूताक्षः प्रमायिस्त्रिगिरास्तया † ॥ ३३ ॥

सा भीमवेगा सनराभिकाङ्क्षिणी सुदानुणा राक्षसवीरसेना ।

तौ राजपुत्रौ सहसानुपेता मान्नायहाणामिव चन्द्रसूर्या ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे उत्पान-

वर्णनं नाम त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

सैन्यन्याग्राहिविन्दतः पूर्वं सैन्यसन्धन्व एव तदग्रभागे स्थितः
इदानीन्तु सेनां वज्रद्वरे पृष्ठतस्त्यक्ता स्वमेवाग्रे गत इत्यर्थः । श्वेन-
गान्धादयो द्वादशखरानाद्याः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

सा सेना तौ राजपुत्रौ सहसा ततश्चरन्मेवानुपेत्यन्वय ॥ ३४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

* त दृष्ट्वा निःसृतं भूमौ राक्षसाश्च विनिःसृताः ।

+ चत्वार एते सेनाग्रया दूषणं पृष्ठतोऽन्वयुः ।

इत्यतिरिक्तं पाद्याद्या ।

चतुर्विंशः सर्गः ।

आश्रयं प्रतियाति तु खरे खरपराक्रमे ।
 तानेवौत्पातितान् रामः सद्यः स्नात्वा ददृशं च । १ ।
 तानुत्पातान् सद्यःघोरान् रामो दृष्ट्वात्यमघंणः ।
 प्रजानामहितान् दृष्ट्वा दास्यं जगत्समनवीत् । २ ।
 दमान् पश्य सद्यःवाहो ! सर्वभूतापहारिणः ।
 समुत्पितान् सद्योत्पातान् संहरतुं सर्वराजमान् । ३ ।
 अमी रुधिरधारास्तु विसृजन्तः खरखना ।
 क्षीप्न्ति मेघा विवर्तन्ते * परागं गदंभारता । ४ ।
 सप्तमास्य मयाः सर्वं यम सुहाभिनन्दिता ।

औत्पातितान् उत्पातान् शार्थे तप् । १ ।

अतःसर्वभूतापहारिणस्तु सद्यःघोरान् सद्योत्पातान् सद्यःघोरान् ददृशं च । २ ।

सद्यःघोरान् सद्योत्पातान् सद्यःघोरान् सद्योत्पातान् सद्यःघोरान् सद्योत्पातान् सद्यःघोरान् सद्योत्पातान् । ३ ।

* विवर्तन्ते इति भाष्यम् ।

रक्षसां नर्दतां घोरः श्रूयतेऽहि मघाध्वनिः ।
 आहतानास्र भेरीणां राक्षसैः क्रूरकर्मभिः ॥ १० ॥
 अनागतविधानं तु कर्त्तव्यं शुभमिच्छता ।
 आपदाशङ्कमानेन पुरुषेण विपश्चिता ॥ ११ ॥
 तस्माद् गृहीत्वा वैदेहीं शरपाणिर्धनुर्धरः ।
 गुह्यामाश्रय शैलस्य दुर्गां पादपसंकुलाम् ॥ १२ ॥
 प्रतिकूलितुमिच्छामि न हि वाक्यमिदं त्वया ।
 शापितो मम पादाभ्यां गम्यतां वत्स माचिरम् ॥ १३ ॥
 त्वं हि शूराश्च बलवान् हन्या एतान्न संग्रह्यः ।
 स्वयं निहन्तुमिच्छामि सर्वानेव निशाचरान् ॥ १४ ॥
 एवमुक्तास्तु रामेण लक्ष्मण सद्यः सीतया ।

येषां वदनं निष्प्रभं भवति तेषामायुः क्षयो भवति । वर्त्तमान-
 क्षामीष्ये लट् । नैवमस्माकमिति शेषः । येषामायुः क्षयो भवति तेषां
 वदनं निष्प्रभमिति व्याख्याने बीजश्चिन्त्यम् ॥ ६ ॥ १० ॥

अनागतस्याजिगमिषितस्यानियस्य विधानं प्रतिविधानं परि-
 हारः ॥ ११ ॥

आश्रयं हि त्वा शैलस्य दुर्गामितरेर्गन्तुमशक्या गुह्यामाश्रयः ॥ १२ ॥

इदं वाक्यं मयोच्यमानं त्वया प्रतिकूलितुं विपरीतं कर्तुं नेच्छामि ।
 भिन्नकार्त्तव्ये तु युगार्थः । उक्तं कुर्वित्यर्थः । माचिरमविलम्बेन ॥ १३ ॥

गरानादाय वायम् । सुतां सुतां मग्नयन् ॥ १३ ॥

तन्निन् प्रष्टि तु मग्नं वत्सले मत् पीतया ।

हन्त निर्युक्तमित्युक्ता वायः कृतामाविमत् ॥ १४ ॥

स तेनाग्निविकागेन कागेन विभक्तः ।

वभुः सान्निभिरि मदान्निभि रीत्यतः ॥ १५ ॥

य चापमुग्रन्व मरुत् गरानादाय पीथयान् ।

संवभूवास्थितस्तत् ज्यामनैः पूरयन् दिगः ॥ १६ ॥

ततो देवाः मग्न्यर्वाः सिद्धा मत् चामग्नैः ।

ममेयुश्च महात्मानो युद्धदुर्गनकाद्वा ॥ १७ ॥

ऋषयश्च महात्मानो लोके ब्रह्मर्षिसत्तमाः ।

ममेत्य चोचुः सहितास्तेऽन्योऽन्यं पुण्यकर्मणः ॥ १८ ॥

स्वास्ति गोब्राह्मणानाञ्च लोकानाञ्चेति संस्थिताः ।

त्व हीति । अनेनान्तान्तर्याम्ना वारयतीति श्रद्धा निराह्वना ।
स्वयमिति । तथैव आपोद्धारस्य सत्त्वादिति भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥

हन्तेति हर्षे । निर्युक्तं शीघ्रमस्त्रदुक्तं निर्युक्तमित्युक्ता कवचना-
विश्रुत् धृतवान् ॥ १६ ॥

नानारत्नकान्याग्रिसादृश्य कवचे ॥ १७ ॥

संवभूवास्थित सत्त्वास्थितो वभूवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

लोके ब्रह्मर्षिसत्तमा त्रैलोक्येऽपि ब्रह्मर्षित्वेन प्रसिद्धा इत्यर्थः ।
पुण्यकर्मणः पुण्यकर्मणः अदीर्घत्वमार्घम् ॥ २० ॥

जघतां राघवो वृद्धे पौनःत्न्यान् रजनीचरान् ॥ २१ ॥

चक्रासौ यथा वृद्धे सर्वान्सुरपुङ्गवान् ।

एवमुक्त्वा पुनः प्रोक्षुराणोपय च परस्परम् ॥ २२ ॥

चतुर्दशमस्ताणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ।

एकञ्च रामो धर्मात्मा कथं वृद्धं भविष्यति ॥ २३ ॥

इति राजर्षयः मित्राः सगणाश्च द्विजर्षभाः ।

जातकौतुहलान्तास्तस्य विमानस्याश्च देवताः ॥ २४ ॥

आविष्टं तेजसा रामं संग्रामशिरसि स्थितम् ।

दृष्ट्वा सर्वान्नि भूतानि भयादिव्यथिरे तदा ॥ २५ ॥

रूपमप्रतिमं तस्य रामस्यात्तिष्ठकर्मणः ।

वभूव रूपं क्रुद्धस्य रुद्रस्येव मरात्मनः * ॥ २६ ॥

गोत्राप्नूणानामिति षष्ठी चतुर्थ्यर्थे आर्षो तेभ्य इत्यर्थः । लोकाणां
येभिसङ्गता इति पाठे लोकाणां लोकपालानां सङ्गता एविर्होमादि-
दारोपकारका इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

धर्मात्मा पृच्छन्नायोधीत्यर्थः ॥ २३ ॥

सगणा विद्याधरादिदशदेवयोनिगणसहिताः । इतीत्यस्य वदन्त
इति शेषः ॥ २४ ॥

इति सम्भाष्यमाणे तु देवगन्धर्वचारणैः ।
 ततो गम्भीरनिर्द्वादि घोरवर्मायुधध्वजम् ॥ २७ ॥
 अनीकं यातुधानानां समन्तात् प्रत्यदृश्यत ।
 वीरालापान् विसृजतामन्योऽन्यमभिगर्जताम् ॥ २८ ॥
 चापानि विस्फारयतां जृम्भताञ्चाप्यभीक्ष्णशः ।
 विप्रघुष्टस्वनानाञ्च दुन्दुभीश्चाभिनिघ्नताम् ॥ २९ ॥
 तेषां सुविपुलः शब्दः पूरयामास तदनम् ।
 तेन शब्देन विचस्तास्तासिता वनचारिणः ॥ ३० ॥
 दुद्रुवुर्यत्र निःशब्दं पृष्ठतो नावलोकयन् ।
 तच्चानीक महावेगं राम समनुवर्त्तत ॥ ३१ ॥
 हतनानाप्रहरण गम्भीर धागरोपमम् ।

तेजसा वैष्णवेन छात्रेण । एतेन सहजस्वभावो भगवतो ब्राह्मण एव
 छात्रस्तु स्वेच्छया कार्याय भगवता स्वीक्रियत इति सूचितम् ॥ २५ ॥
 रुद्रस्य रूपमिव रामस्य रूपमप्रतिमम् ॥ २६ ॥
 इति वाक्ये सम्भाष्यमाणे त्वित्यर्थः ॥ २७ ॥
 अन्योऽन्यमभिगर्जताम् एव युद्ध कर्त्तव्यमिति च बोधनार्थमिति
 शेष ॥ २८ ॥

जृम्भता देहममताराहित्येन युद्धप्रवृत्तये मादकद्रव्यस्वीकारजं
 जृम्भणम् । अभीक्ष्णश पुन पुनरित्येव पाठः । विप्रघुष्टः क्षति-
 शयेन हत स्वर्गो यैस्तेषाम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

रामोऽपि चारयन् चक्षुः सर्वतो रणपण्डितः ॥ ३२ ॥

ददर्श खरसैन्यं तद् युद्धायाभिमुखो गतः * ।

वितत्य च धनुर्भीमं त्वष्ट्रोश्चोद्धृत्य सायकान् ॥ ३३ ॥

क्रोधमाणारयन्तीमं वधार्थं सर्वरक्षसां ।

दुष्प्रेक्ष्यत्वाभवत् क्रुद्धो युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ ३४ ॥

तं दृष्ट्वा तेजसाविष्टं प्राच्यथन् † वनदेवताः ।

तस्य सृष्टस्य रूपन् रामस्य ददृशे तदा ।

दक्षस्यैव प्रातुं हन्तुम् उद्यतस्य पिनाकिनः ॥ ३५ ॥

तत् कार्मुकैराभरणै रथैश्च ‡

तद्वर्मभिश्चाग्निसमानवर्यैः ।

यद्य नि शब्दं शब्दाभावस्तं देशं दुर्मुषं एषतो नावलोकयन् ।
भीतिवशादिति शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

सर्वरक्षसां वधार्थं सर्वरक्षोवधहारत्वादस्य युद्धस्येति भावः ।
क्रोधमाणारयन् प्राप्तवान् ॥ ३४ ॥

प्राच्यथन् प्राच्ययन्त ॥ ३५ ॥

* युद्धाभिमुखमुद्यतम् इति वा पाठः ।

† प्राद्रवन् इति वा पाठः ।

‡ ध्वजैश्च इति वा पाठः ।

वभूव सैन्यं पिशिताशनानां

सूर्योदये नीलमिवाऽभ्रजालम् ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे संग्रामाव-

तरणं नाम चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

नीलाब्जजालस्यानीया राक्षसाः । सूर्योदयः सूर्यकिरणस्तत्स्यानीय
कार्मुकादिसम्बन्धः ॥ ३६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ।

अवष्टब्धधनुं रामं क्रुद्धं तं रिपुघातिनम् ।
ददर्शाश्रममागम्य खरः सद्यः पुरःसरैः ॥ १ ॥
तं दृष्ट्वा सगुणं चापमुद्यम्य खरनिस्वनः ।
रामस्याभिमुखं स्रुतं चोद्यतामित्यचोदयत् ॥ २ ॥
स खरस्याज्ञया स्रुतमुरगान् समचोदयत् ।
यत्र रामो मघावाङ्गरेको धुन्वन् धनुः स्थितः ॥ ३ ॥
तं तु निष्पतितं दृष्ट्वा सर्वे ते रजनीचराः ।
सुस्रमाना मघानाद सचिवाः पर्यवारयन् ॥ ४ ॥
स तेषां यातुधानानां मध्ये रथगतः खरः ।
बभूव मध्ये ताराणां लोहिताङ्ग इवोत्थितः ॥ ५ ॥

उकारान्तोऽपि धनुःशब्दो धनुर्वाचकः । अवष्टब्धमवलम्बितं ध-
र्येन तम् ॥ १ ॥

रामस्याभिमुखं रथस्थोद्यतामिति स्रुतमचोदयत् ॥ २ ॥ ३ ॥
सचिवाः श्येनगाम्यादयः ॥ ४ ॥
लोहिताङ्गो भौमः स इव क्रोधेनास्यापि रक्षाङ्गत्वात् ॥ ५ ॥

ततः शरसहस्रेण राममप्रतिमौजसम् ।
 अर्दयित्वा महानादं ननाद समरे खरः ॥ ६ ॥
 ततस्तं भीमधन्वानं क्रुद्धाः सर्वे निशाचराः ।
 रामं नानाविधैः शस्त्रैरभ्यवर्षन्त दुर्जयम् ॥ ७ ॥
 सुहृरैराचसैः शूलैः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः ।
 राक्षसाः समरे शूलं निजघ्नं रोषतत्पराः ॥ ८ ॥
 ते वलाहकसंकाशा महाकाया महाबलाः ।
 अभ्यधावन्त काकुत्स्थं रथैर्वाजिभिरेव च ॥ ९ ॥
 गजैः पर्वतकूटाभै रामं युद्धे जिघासवः ।
 ते रामे शरवर्षाणि व्यसृजन् रक्षसां गणाः ॥ १० ॥
 शैलेन्द्रमिव धाराभिर्वर्षमाणा महाघनाः ।
 सर्वैः परिवृतो रामो राक्षसैः क्रूरदर्शनैः ॥ ११ ॥
 तिथिष्विव महादेवो वृतः पारिषदां गणैः ।
 तानि मुक्तानि शस्त्राणि यातुधानैः स राघवः ॥ १२ ॥
 प्रतिजग्राह विशिखैर्नद्योधानिव सागरः ।
 स तैः प्रहरणैर्घोरैर्भिन्नगात्रो न विव्यथे ॥ १३ ॥

अर्दयित्वा अर्दयित्वेव ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

वलाहका मेघा ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

तिथिषु प्रदीपतिथिषु पारिषदाम् नुडभाव आर्षः ॥ १२ ॥

रामः प्रदीप्तैर्नडभिर्यज्ञैरिव मत्ताचमः ।

म विदुः क्षतजादिभ्यः सर्वगात्रेषु राघवः ॥ १४ ॥

बभूव रामः मन्ध्याभ्वेर्दिवाकर इमावृतः ।

विषेदुर्देवगन्धर्वाः सिद्धास्त परमर्षयः ॥ १५ ॥

एवं सद्यैर्नडभिर्यज्ञा दृष्ट्वा समावृतम् ।

ततो रामस्त मक्रुद्धो मण्डलीकृतफार्युक्तः ॥ १६ ॥

ममर्ज निशितान् बाणाज्जातशोष्य मरुतशः ।

दुरावारान् दुर्विषहान फालपाशोपमान् रणे ॥ १७ ॥

सुभोच लीलया * फालपचान् फालनभृपमान् ।

ने शराः शङ्खैर्न्येषु युक्ता रामेण लीलया ॥ १८ ॥

प्रतिजयात् सागि शर्याणि शर्याश्चर्याणि शर्याणि ॥ १९ ॥

प्रदादाः ॥ १९ ॥

दर्शयिष्य मातापता इत्येव निशितानि शर्याणि ॥ २० ॥

शर्याणि शर्याणि शर्याणि शर्याणि शर्याणि ॥ २१ ॥

शर्याणि शर्याणि शर्याणि ॥ २२ ॥ २३ ॥

शर्याणि शर्याणि शर्याणि शर्याणि शर्याणि ॥ २४ ॥

शर्याणि शर्याणि ॥ २५ ॥

* रामः शर्याणि शर्याणि शर्याणि शर्याणि शर्याणि

आदहूरचसां प्राणान् पाशाः कालकृता इव ।

भित्वा राक्षसदेहांस्त्रांस्ते शरा रुधिराश्रुताः ॥ १९ ॥

अन्तरीक्षगता रेजुर्दीप्ताग्निसमतेजसः ।

असंख्येयास्तु रामस्य सायकाश्चापमण्डलात् ॥ २० ॥

विनिष्पेतुरतीवोग्रा रक्षःप्राणापहारिणः ।

तैर्धनूंषि ध्वजाग्राणि चर्माणि कवचानि च ॥ २१ ॥

बाहून् सहस्ताभरणानूरून् करिकरोपमान् ।

चिच्छेद रामः समरे शतशोऽप्य सहस्रशः ॥ २२ ॥

हृद्यान् काञ्चनसन्नाह्वान् रथयुक्तान् ससारथीन् ।

गजांश्च सगजारोहान् सहयान् सादिनस्तदा ॥ २३ ॥

चिच्छिदुर्विभिदुश्चैव रामवाणा गुणच्युताः ।

पदातीन् समरे हत्वा अनयद्यमसादनम् ॥ २४ ॥

ततो नालीकनागाचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः ।

कङ्कपत्रान् तद्युतशरान् । लीलयेति युगपत्सकलप्रपञ्चसंहारस्वरूपस्य
एतावन्मात्रं लीलैवेति नाश्वर्यायेति भावः ॥ १८ ॥

रुधिराश्रुतास्तत्सिक्ताः ॥ १९ ॥

अतएव दीप्ताग्निसमतेजसः । चापमण्डलात् सन्धानमोचनश्रेष्ठान्
मण्डलाकारता चापस्य ॥ २० ॥

चर्माणि फलकान् ॥ २१ ॥

हस्ताभरणान् साङ्गदान् ॥ २२ ॥ २३ ॥

भीममार्त्तस्वरं चक्रुन्विद्यमाना निशाचराः ॥ २५ ॥

तत्तमैव्य विविधैः*वीर्यैरदितं मर्मभेदिभिः ।

न रामेण सुखं लेभे शुष्कं वनमिवाग्निना ॥ २६ ॥

केचिद्धीमवलाः शूराः प्रामान् शूनान् परश्वधान् ।

। चिचिपुः परमशुद्धा रामाय रजनीचराः ॥ २७ ॥

तेषां बाणैर्महाबाहुः शस्त्राणां वार्यं वीर्यवान् ।

जघार समरे प्राणांश्चिच्छेद च शिरोधरान् ॥ २८ ॥

ते क्विन्नशिरसः पेतुन्क्लिन्नचर्मशरामनाः ।

एदभेदी दीधीभावविदारणमपौ । पदातीन् दत्त्वा यमगणप्रामय
दित्यन्वयः ॥ २४ ॥

नालीकाः गुणमात्राय सयुक्ताः नाराचाः सर्वतः प्यायसाः विष-
र्गिनः प्यसाद्गणाः उज्जारे भागदराः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

प्याचार्यं वारितानि दत्त्वा ॥ २८ ॥

शुपर्णवातेन शरद्वपुश्चातेनाग्रतः परमयुजे विक्षिप्ताः भभाः पाण्डा
मन्दगम्याः कल्पहस्तादयो यथा सत्तत् । समयालङ्घ्यरुतशरीरत्वात्त
जानूनां कल्पहस्तादिसाम्यमिति कतकाः ॥ २८ ॥

* निशितैः इति वा पाठः ।

। रागणाभिमुखं स्थित्वा चिचिपुः परमाशुधान् ।

इति वा पाठः ।

सुतन्त्रेऽनन्तरिनिर्वाणं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं ॥ २१ ॥
 तन्त्रजिज्ञासु ते तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं ;
 तन्त्रमेतन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं ॥ २२ ॥
 तान् तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं ।
 तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं ॥ २३ ॥
 तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं ॥
 तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं ॥ २४ ॥
 तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं ॥ २५ ॥
 तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं ॥ २६ ॥
 तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं ॥ २७ ॥
 तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं ॥ २८ ॥
 तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं ॥ २९ ॥
 तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं तन्त्रं ॥ ३० ॥

च्यवशिष्टा हतावशिष्टा ॥ ३० ॥

तान् सर्वान् शरणार्थिनं क्रुद्धं रानं क्रुद्धोत्तक इवाभ्यधावत् ॥ ३१ ॥

दृष्ट्याश्रयेण दृष्ट्याश्रयवलेन निर्भया ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

* दृष्ट्याश्रयसञ्चिताः इति वा पाठः ।

† पुनरभ्यस्य. इति वा पाठः ।

ततः सर्वा दिशो दृष्ट्वा प्रदिग्गच्छ समावृताः ।

* राक्षसैः सर्वतः प्राप्तेः शरवर्षाभिरावृतः ॥ ३६ ॥

स कृत्वा भैरवं नादमस्त्रं परमभास्वरम् ।

संयोजयत गान्धर्वं राक्षसेषु महाबलः ॥ ३७ ॥

ततः शरसहस्राणि निर्ययुश्चापमण्डलात् ।

सर्वा दश दिशो वाणैरापूयन्त समागतैः ॥ ३८ ॥

नाददानं शरान् घोरान् न मुञ्चन्तं शरोत्तमान् ।

विकर्षमाणं पश्यन्ति राक्षसास्ते शरार्दिताः ॥ ३९ ॥

शरान्धकारमाकाशमावृणोत् सदिवाकरम् ।

ततः सर्वा दिशः प्रदिग्गच्छावृता दृष्ट्वा स राम भैरव नादं कृत्वा
सर्वतः प्राप्तेः राक्षसे शरवर्षाभिः शरवृष्टिभिरावृतः कालोचित
परमभास्वरं गान्धर्वमस्त्रं राक्षसेषु राक्षसविषये संयोजयत् धनुषी-
त्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

नाददानमिति । अतिश्रेष्ठ्यवशात् शरघणमोचने न पश्यन्ति
यितुं विकर्षमाणमेव धनुः पश्यन्ति ॥ ३९ ॥

दिवाकरसहितमाकाशं कम् शरान्धकारं कर्तुं व्यावृणोत् । अन्ध-
कारोऽस्त्रियाम् । प्रक्षिपन्निव भूयो भूय प्रक्षिपन्नेवेत्यर्थः इव शब्द
एवार्थः ॥ ४० ॥

० राक्षसैरुद्यतप्राप्तैः शरवर्षाणि वर्षिभिः इति वा पाठः ।

नभःपतितो गङ्गाः प्रतिपत्तिः तदा गङ्गा ॥ ४१ ॥

सुगपत् पतमानेयं सुगपत् प्रचिते गङ्गाः ।

सुगपत् पतितेयेन विजिगीर्षा नभःपतितम् ॥ ४२ ॥

निजताः पतिताः नीलाश्रिता भिन्ना विजगिताः ।

तत्र तत्र गङ्गा दृष्टान्ते गङ्गासाम्ने गङ्गागङ्गा ॥ ४३ ॥

मोक्षोपेक्षमात्रेयं मातृदेवी जमिन्मया ।

ऊरुभिर्जातभिर्जिह्वैर्नानास्पर्शभिः ॥ ४४ ॥

द्युयं द्युपमुख्यं द्युयं रयं रयिर्भूयैरनेकगः ।

चामरव्यजनं गङ्गा ध्वं जैर्नानाविधैरपि ॥ ४५ ॥

रामेण वाणाभिहतैर्विच्छिन्नैः शूलपट्टिगैः ।

विच्छिन्नैः समरे भूमिर्विस्तीर्णाभृद्भयकरा ॥ ४६ ॥

विकीर्णा हताश्चादना । विस्तीर्णेति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ ४७ ॥

निहता सद्यो हता पतिता पातानन्तरं मृताः क्षीणाः कण्ठगत-
प्राणाः । क्षिन्नभिन्ना व्याख्याता ॥ ४८ ॥

विभूषणैरुपलक्षितराक्षसरिति शेषः ॥ ४९ ॥ ४४ ॥

विच्छिन्नैर्विशेषतश्छिन्नैः चामरादिभिर्विशेषतश्छिन्नैः शूलपट्टिगै-
स्त्वेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

षड्विंशः सर्गः ।

दूषणस्तु स्वकं सैन्यं हन्यमानं विलोक्य च ।
सन्दिदेश महाबाहुभीमवेगान् दुरासदान् ॥ १ ॥
राक्षसान् पञ्चसाहस्रान् समरेष्वनिवर्त्तिनः ।
ते शूलैः पट्टिशैः खड्गैः शिलावर्षैर्द्रुनैरपि ॥ २ ॥
शरवर्षैरविच्छिन्न ववर्षुः समन्ततः ।
तद्द्रुमाणां शिलानाञ्च वर्षं प्राणहरं महतम् ॥ ३ ॥
प्रतिजग्राह धर्मात्मा राघवस्तीक्ष्णसायकैः ।
प्रतिगृह्य च तद्वर्षं निमीलित इवर्षभः ॥ ४ ॥
रामः क्रोधं परं लेभे वधार्थं सर्वरक्षणम् ।
ततः क्रोधसमाविष्टः प्रदीप्त इव तेजसा ॥ ५ ॥
शरैरभ्यकिरत् सैन्यं * सर्वतः सह दूषणम् ।
ततः सेनापतिः क्रुद्धो दूषणः शत्रुदूषणः ॥ ६ ॥

दूषणस्त्विति ॥ १ ॥

पञ्चसाहस्रान् स्वसैन्यरूपान् ॥ २ ॥ ३ ॥

* शरैरभ्यहनत्तूर्यम् इति वा पाठः ।

शरैरशनिकल्पैस्तं राघवं समवारयत् * ।

ततो रामः सुमं क्रुद्धः क्षुरेणास्य महद्भुजः ॥ ७ ॥

चिच्छेद समरे वीरयत्तुभिद्यत्तुरो हयान् ।

हत्वा चाश्वान् शरैस्तीक्ष्णैरर्धचन्द्रेण सारथिः । ८ ॥

शिरो जहार तद्रक्षस्त्रिभिर्विव्याध वचसि ।

मच्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ ९ ॥

जग्राह गिरिच्छिन्नाभं परिधं लोमहर्षणम् ।

वेष्टितं काञ्चनैः पट्टैर्देवसैन्याभिमर्दनम् ॥ १० ॥

आयमैः शंकुभिस्तीक्ष्णैः कीर्णं परवसोभितम् ।

वज्राशनिमस्यर्षं परगोपुरदारणम् ॥ ११ ॥

तं महोरगगंकाशं प्रगृह्य परिधं रणे ।

द्रूपथोऽभ्यपतद्राभं भूरकर्म निशाचरः । १२ ॥

तस्याभिपतमानस्य द्रूपणस्य स राधाः ।

प्रतिजग्राह शरोध । निमीलित वर्धयाम्या निमीलित'व' ध

पू ॥ ६ ॥

क्षुरेणा क्षुरधारेण शरैः ॥ ७ ॥ ८ ॥

तद्रक्षः कर्म व्यधने राम कर्त्ता ॥ ९ ॥ १० ॥

परं पाशं शङ्कुभिः वसयामास राधाः शरैः ॥ ११ ॥ १२ ॥

* समं गिरित् गतं वा पाठः

दान्ता गणाभ्या विच्छेद मन्त्राभरणौ भुजौ ॥ १३ ॥
 भयस्तप्य महाकायः पपात रणनृधनि ।
 परिघस्त्रिद्वन्द्वस्तप्य गक्रान्त इवागतः ॥ १४ ॥
 मकराभ्या विकीर्णाभ्यां पपात भुवि द्रुमणः ।
 विषाणाभ्या विगीर्णाभ्या ननर्त्तान महागजः ॥ १५ ॥
 दृष्ट्वा तं पतितं भूमौ द्रुमण निवृतं रणे ।
 माधु माध्विति काकुत्स्नं मर्भृतान्यपूजयन् ॥ १६ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धास्त्रयः सेनाग्रयाधिनः ।
 सहत्याभ्यद्रवन् राम मृत्युपागात्रपागिताः ॥ १७ ॥
 महाकपालः स्यूनाचः प्रमाथी च महाबलः ।
 महाकपालो विपुल गुह्यलसुद्यम्य राजसः ॥ १८ ॥
 स्यूनाचः पट्टिण गृह्य प्रमाथी च परव्यधम् ।
 दृष्ट्वैवापततस्तास्तु राघवः सायकैः शितैः ॥ १९ ॥
 तीक्ष्णाग्रैः प्रतिजग्राह सप्राप्तानतिथीनिव ।

पुर शरीरं तस्य दारुण विदारकम् । यद्वा तेषां पुरद्वारविदारकम् ॥
 ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

हस्तच्छेदानन्तरं भय घूर्णनेन स्थानाद्भय तथा क्षिप्रहस्तस्य
 परिघः पपात ॥ १४ ॥

विकीर्णाभ्या विक्षिप्ताभ्या भुजाभ्यामुपलक्षितो द्रुमणश्च पपात
 विगतासरिति शेषः । विषाणाभ्या दन्ताभ्यान् ॥ १५ ॥ १६ ॥

महाकपालस्य शिरशिच्छेद रघुनन्दनः ॥ २० ॥

असंख्येयैस्तु वायौघैः प्रमथाय प्रमाथिनम् ।

स्थूलाक्ष्याक्षिणी तीक्ष्णैः पूरयामास सायकैः ॥ २१ ॥

स पपात हतो भूमौ विटपीव महाद्रुमः ।

द्रूपणस्थानुगान् पञ्चसहस्रान् कुपितः क्षणात् ॥ २२ ॥

हत्वा तु पञ्चसाहस्राननयद् यमसादनम् ।

द्रूपणं निहतं श्रुत्वा * तस्य चैव पदानुगान् ॥ २३ ॥

व्यादिदेश खरः क्रुद्धः सेनाध्यक्षान् महाबलान् ।

अथ विनिहतः संख्ये † द्रूपणः सपदानुगः ॥ २४ ॥

महत्या सेनया भार्धं युध्वा रामं कुमानुपम् ।

शस्त्रैर्नानाविधाकारैर्हन्ध्वं सर्वराक्षसाः ॥ २५ ॥

एवमुक्त्वा खरः क्रुद्धो राममेवाभिदुद्रुवे ।

श्वेनगामी दृष्टुग्रीवो यज्ञशत्रुपिच्छङ्गमः ॥ २६ ॥

संहत्य मिलित्वा मृत्युपाशेनावपाशिता वज्रा ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

पञ्चसाहस्रान् पञ्चसाहस्रेतिथनेन भगवतोऽगोघेयुत्प सचितम् ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥

* दृष्ट्वा इति वा पाठः ।

† श्वेते इति वा पाठः ।

चतुर्दशमहस्ताणि रत्नसां भीमकर्मणाम् ।
 हतान्येकेन रामेण मानुषेण पदातिना ॥ ३५ ॥
 तस्य सैन्यस्य सर्वस्य खरः श्रेष्ठो महारथः ।
 राक्षसस्त्रिगिराश्चैव रामश्च रिपुसूदनः ॥ ३६ ॥
 श्रेष्ठा हता महावीर्या राक्षसा रणमूर्धनि ।
 घोरा दुर्विपश्चाः सर्वे लङ्कायत्यायजेन ते ॥ ३७ ॥
 ततस्तु तद्भीमव्रणं महाक्षत्रे
 समीक्ष्य रामेण हतं बलीयसा ।
 रथेन राम महता खरस्ततः
 समासमादेन्द्र इवोद्यताग्निः ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे द्रूपणा
 यधो नाम षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

विष्णोर्या विशेषेण श्रुता महावेदिः पृथग्भेदादिर्वा ॥ ३१.४.
 मानुषेण मानुषवेपेणापि ॥ ३५ ॥
 त्रिगिराश्चैति स्वसमूहजननं गर्जति श्रेष्ठ ॥ ३६ ॥ ३७ ।
 उद्यताग्निरुद्यतवधा ॥ ३८ ॥

इति श्रीरामाशिरासे श्रीरामाय रामायणं तत्तत्
 आरण्यकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ।

धरन्तु रामाभिमुख प्रयान्तं गहिनीपतिः ।
 रावमस्त्रिमिरा नाम सन्निपत्येदमजरीत् ॥ १ ॥
 मां नियोजय तिकान्तं * त्वं निगर्त्तस्व माहमात् ।
 वयं रामं महा पातु मेतुगे विविपातितम् ॥ २ ॥
 अजिजानामि ते मत्प्रमापुधधातमानमे ।
 यथा रामं अधिव्यामि आद्यदे मयैरचमाम् ॥ ३ ॥
 अहं राव्य दणे मृत्युरेव वा समरे मम ।
 विनैवत्यं दणो मातु सुदृत्तं प्राश्निको म ॥ ४ ॥

* अत्र मतिः सति ३ व ३० या तत्तुनीपतिमा ॥ १ ॥

* अत्र मतिः सति ३ व ३० या तत्तुनीपतिमा ॥ १ ॥

* अत्र मतिः सति ३ व ३० या तत्तुनीपतिमा ॥ १ ॥

* अत्र मतिः सति ३ व ३० या तत्तुनीपतिमा ॥ १ ॥

* अत्र मतिः सति ३ व ३० या तत्तुनीपतिमा ॥ १ ॥

* अत्र मतिः सति ३ व ३० या तत्तुनीपतिमा ॥ १ ॥

* अत्र मतिः सति ३ व ३० या तत्तुनीपतिमा ॥ १ ॥

* अत्र मतिः सति ३ व ३० या तत्तुनीपतिमा ॥ १ ॥

प्रहृष्टो वा हते रामे जनस्थानं प्रयास्यसि ।
 मयि वा निहते रामं संयुगाय प्रयास्यसि ॥ ५ ॥
 खरस्त्रिशिरसा तेन मृत्युलोभात् प्रसादितः ।
 गच्छ युद्धेत्यभिज्ञातो राघवाभिमुखो ययौ ॥ ६ ॥
 त्रिशिरास्तु रथेनैव वाजियुक्तेन भास्यता ।
 अभ्यद्रवद्रुणे रामं तिष्ठन् द्रव पर्वतः ॥ ७ ॥
 शरधारासमूहान् स महामेघ इवोत्सृजन् ।
 व्यसृजत् सदृशं * नादं जलार्द्रस्थिव दुन्दुभेः ॥ ८ ॥
 आगच्छन्तं त्रिशिरसं राक्षसं प्रेत्य राघवः ।
 धनुषा प्रतिजग्राह विधुन्वन् सायकान् शितान् ॥ ९ ॥
 स सप्रहारस्तुसुलो रामत्रिशिरसोत्सदा । ।
 सम्भ्रुवातिवनिनोः सिंहकुञ्जरयोरिव ॥ १० ॥
 ततस्त्रिशिरसा वायैर्ललाटे ताडितस्त्रिभिः ।
 अमर्षी कुपितो रामः संरब्ध इदमब्रवीत् ॥ ११ ॥

संयुगाय संयुग कर्तुम् ॥ ५ ॥

मृत्युलोभात् मृत्युक्षतयुद्धाभात् मृत्युगमये रक्ष प्रकृतिविपर्ययात्
 तस्य भगवत्तत्त्वं ज्ञात्वा तद्वस्तुमृत्युनामादित्यर्थः । युद्ध युद्ध कुरुष्व ।
 यनुधातः खरेणेति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥

* भैरवं इति वा पाठः ।

१ महान् इति वा पाठः ।

सधूमशोणितोद्गारी रामवाण्याभिपीडितः ॥ १८ ॥

न्यपतत् पतितैः पूर्वं समरस्थो निशाचरः ।

हतशेषालतो भग्ना राक्षसाः खरसंश्रयाः ॥ १९ ॥

द्रवन्ति स्म न तिष्ठन्ति व्याधतस्ता मृगा इव ।

तान् खरो द्रवतो दृष्ट्वा निवर्त्य रुषितत्वरन् ।

राममेवाभिदुद्राव राज्ञश्चन्द्रमसं यथा ॥ २० ॥

इत्याप रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे त्रिशिरसः
संहारवर्णनं नाम सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

पूर्वं पतितैः शिरोभिरुपलक्षितः पश्यान्न्यपतत् । चतुर्दशसह-
स्राणि मम चित्तानुवर्तिनामिति सेनोद्योगे खरोक्तेचतुर्दशसहस्राणि
हतानि खरत्रिशिरस्तावेवावशिष्टे इति पूर्वसर्गान्ते उक्तेर्हतशेषान्निव-
त्यति पञ्चत्योक्तेचतुर्दशसहस्रं यथपा व्यतिष्ठति श्रूयते । हतशेषा इति तु
खरोयमूलबलाभिप्रायं बोध्यम् ॥ १९ ॥ २० ॥

० स भुगौ इति वा पाठः ।

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ।

निहत दूषणं दृष्ट्वा तणे निमित्तमा गद ।
 राख्याप्रभातानो दृष्ट्वा राजस्य चिन्तमम् ॥ १ ॥
 स दृष्ट्वा राक्षस सैन्यमपि च मत्तजनः ।
 हतमेतेन रामेण दूषणम्लिशिरा अपि ॥ २ ॥
 तद्वलं हतभूयिष्ठ विमनाः प्रेक्ष्य राक्षसः ।
 आसमाद खरो राज नमुचिर्वासवं चया ॥ ३ ॥
 विवक्ष्य बलवच्चाप नाराचान् रक्तभोजनान् ।
 खरश्चिन्तेप रामाय क्रुद्धानाशीविषानिव ॥ ४ ॥
 ज्यां विधुन्वन् सुवज्रशः शिचयास्त्राणि दर्शयन् ।
 चचार समरे मार्गान् शरै रथगतः खरः ॥ ५ ॥
 स सर्वांश्च दिशो बाणैः प्रदिशश्च महारथः ।

निहतमिति ॥ १ ॥

रक्षसामिद राक्षस सैन्यं हतं दृष्ट्वेत्यन्वय ॥ २ ॥

हतभूयिष्ठम् अल्पावशेषम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

शिचया धनुर्विद्याभ्यासेन मार्गाञ्छरसन्धानक्षेपणादिप्रकारभेदान्,

पूरयामास तं दृष्ट्वा रामोऽपि सुमहद्भुतः ॥ ६ ॥
 स सायकैर्दूर्विषहैर्विस्फुलिङ्गैरिवाग्निभिः ।
 नभश्चकाराविवरं पर्जन्यं द्रव वृष्टिभिः ॥ ७ ॥
 तद् वभूव शितैर्वायैः खररामविसर्जितैः ।
 पर्याकाशमनाकाशं सर्वतः शरमकुलम् ॥ ८ ॥
 शरजालावृतः सूर्यो न तदा क्ष प्रकाशने ।
 अन्योऽन्यवधमंरग्नादुभयोः भंप्रयुध्यतोः ॥ ९ ॥
 ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णायैश्च विकर्षिभिः ।
 आजघान रणे रामं तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ १० ॥
 तं रथस्थं धनुष्पाणिं राक्षसं पर्यवस्थितम् ।
 ददृशुः सर्वभूतानि पाशस्रस्तमिवान्तकम् ॥ ११ ॥
 हन्तारं सर्वमैन्यस्य पौरुषे पर्यवस्थितम् ।
 परिश्रान्तं महासत्त्वं मेने रामं खरस्तदा ॥ १२ ॥
 तं सिंहमिव विक्रान्तं सिंहविक्रान्तागामिनम् ।
 दृष्ट्वा नोद्विजते रामः सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १३ ॥

दर्शयन् रथस्थः खरः समरे प्रचारयनेकविधरथसशस्त्रैः ॥ ५ ॥ ६ ॥

स रामः नभः पर्याकाशमविवरं नीरन्ध्रं प्रचारय ॥ ७ ॥

पर्याकाशं परितो विद्यमाननाकाशमनाकाशं यन्मुख ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

सर्वमैन्यस्य हन्तारं रामं खरः परिश्रान्तं मेने एतेनायं प्रक्षारय-

अष्टाविंशः सर्गः ।

निहतं दूषणं दृष्ट्वा रणे त्रिशिरसा सह ।
खरस्याप्यभवत्तापो दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम् ॥ १ ॥
स दृष्ट्वा राक्षसं सैन्यमविषत्तं महाबलः ।
हतमेकेन रामेण दूषणस्त्रिशिरा अपि ॥ २ ॥
तद्वलं हतभूयिष्ठ विमनाः प्रेक्ष्य राक्षसः ।
आससाद् खरो रामं नमुचिर्वासवं यथा ॥ ३ ॥
विक्रय्य बलवच्चापं नाराचान् रक्तभोजनान् ।
खरश्चिच्छेप रामाय क्रुद्धानाशीविषानिव ॥ ४ ॥
ज्यां विधुन्वन् सुवज्रशः शिञ्जयास्त्राणि दर्शयन् ।
चचार समरे मार्गान् शरै रयगतः खरः ॥ ५ ॥
स सर्वांश्च दिशो वाणैः प्रदिशश्च महारथः ।

निहतमिति ॥ १ ॥

रक्षसामिदं राक्षसं सैन्यं हतं दृष्ट्वा त्यन्वय ॥ २ ॥

हतभूयिष्ठम् व्यत्याजशेषम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

शिञ्जया धनुर्विद्याभ्यासेन मार्गाञ्छरसन्धानक्षेपणादिप्रकारभेदान्,

पूरयामास तं दृष्ट्वा रामोऽपि सुमहद्भुतः ॥ ६ ॥
 स सायकैर्दूर्विषहैर्विस्फलिङ्गैरिवाग्निभिः ।
 नभश्चकाराविवरं पर्जन्य इव वृष्टिभिः ॥ ७ ॥
 तद् वभूव शितैर्वाणैः खररामविसर्जितैः ।
 पर्याकाशमनाकाशं सर्वतः शरसकुलम् ॥ ८ ॥
 शरजालावृतः सूर्यो न तदा क्ष प्रकाशते ।
 अन्योऽन्यवधमंरम्भादुभयोः संप्रयुध्यतोः ॥ ९ ॥
 ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णभिः ।
 आजघान रणे रामं तोत्रैरिव महादिपम् ॥ १० ॥
 तं रथस्थं धनुष्पाणिं राक्षसं पर्यवस्थितम् ।
 ददृशुः सर्वभूतानि पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ ११ ॥
 धन्तारं सर्वमैन्यस्य पौरुषे पर्यवस्थितम् ।
 परित्यान्तं महासत्त्व मेने रामं खरस्तदा ॥ १२ ॥
 तं सिंहमिव विक्रान्तं सिंहविक्रान्तगामिनम् ।
 दृष्ट्वा नोद्विजते रामः सिंहः जुद्धमृगं यथा ॥ १३ ॥

दर्शयन् रथस्थः खरः समरे चकार अनेकविधरथसंहरणैः ॥ १५ ॥

स रामः नभः पर्याकाशमविवरं नीरन्ध्रं चकार ॥ ७ ॥

पर्याकाश परितो विद्यमानमाकाशमनाकाशं बभूव ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥

सर्वमैन्यस्य धन्तार राम खरः परित्यान्त मेने अनेनायं प्रशराव-

ततः सूर्यनिकाशेन रथेन महता खरः ।
 आससादाथ तं रामं पतङ्ग इव पावकम् ॥ १४ ॥
 ततोऽस्य मगरच्चापं सुष्टिदेशे महात्मनः ।
 खरश्चिच्छेद रामन्व दर्शयन् हस्तलाघवम् ॥ १५ ॥
 स पुनस्त्वपरान् सप्त शरानादाय मर्मणि ।
 निजघान रणे क्रुद्धः शक्राशनिसमप्रभान् ॥ १६ ॥
 ततः शरसहस्रेण राममप्रतिमौजसम् ।
 अर्दयित्वा महानादं ननाद समरे खरः ॥ १७ ॥
 ततस्तत् प्रहतं बाणैः खरमुक्तैः सुपर्वभिः ।
 पपात कवचं भूमौ रामस्यादित्यवर्नसम् ॥ १८ ॥
 स शरैरर्पितः क्रुद्धः सर्वगात्रेषु राघवः ।
 रराज समरे रामो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ १९ ॥
 ततो गम्भीरनिर्ह्रादं रामः शत्रुनिवर्हणः ।
 चकारान्ताथ स रिपोः सज्जमन्यन्महद्भुजः ॥ २० ॥

सर इति खरबोधः सूचितः अतएवानुपदं तेन रामधनुषश्छेदः ॥ १२ ॥
 ॥ १३ ॥ १४ ॥

सुष्टिदेशे धनुर्यहणप्रदेशोपरिदेशे ॥ १५ ॥
 स खरमर्मणि कवचबन्धसन्धिषु ॥ १६ ॥ १७ ॥
 प्रहतं कवचं पपात ॥ १८ ॥

सुमहद्वैष्णवं यत्तदतिसूष्टं महर्षिणा ।

वरं तद्गुरुयस्य खरं समभिधावत ॥ २१ ॥

ततः कनकपुखैस्तु शरैः सन्नतपर्वभिः ।

विच्छेद रामः संक्रुद्धः खरस्य समरे ध्वजम् ॥ २२ ॥

स दर्शनीयो वज्रधा विश्चिन्नः काञ्चनो ध्वजः ।

जगाम धरणीं सूर्यो देवतानामिवाश्रया ॥ २३ ॥

तं चतुर्भिः खरः क्रुद्धो रामं गात्रेषु मार्गणैः ।

विव्याध हृदि मर्मजो मातङ्गमिव तोमरैः ॥ २४ ॥

स रामो वज्रभिर्वाणैः खरकार्मुकनिःसृतैः ।

विद्धो रुधिरसिक्ताङ्गो बभूव रुषितो भृशम् ॥ २५ ॥

स धनुर्धन्विना श्रेष्ठः संगृह्य परमाहवे ।

सुमोच परमेष्वासः पट् शरानभिलक्षितान् ॥ २६ ॥

शिरस्येकेन वाणेन दाभ्या वाङ्गोरथार्पयत् ।

त्रिभिश्चन्द्रार्धवक्त्रैश्च वक्षस्यभिजघान ह । २७ ॥

शरैरर्पितं संचितं हतं ॥ १८ ॥ २० ॥

महर्षिणा यगस्येन यतिसूष्टं हतं परं श्रेष्ठम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

देवतानामाश्रया सूर्य इवेति कविकल्पितोपमा निरूपमेयम् ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

अभिधक्षितानभिधक्षितविधयान् ॥ २६ ॥

ततः सूर्यनिकाशेन रथेन महता खरः ।

आसमादाय तं रामं पतङ्ग इव पावकम् ॥ १४ ॥

ततोऽप्य सगरच्चापं सुष्टिदेशे महात्मनः ।

खरश्चिच्छेद रामस्य दग्धं यन् हस्तलाघवम् ॥ १५ ॥

स पुनस्त्वपरान् सप्त शरानादाय मर्मणि ।

निजघान रणे क्रुद्धः शक्राग्निसमप्रभान् ॥ १६ ॥

ततः शरसहस्रेण राममप्रतिमौजसम् ।

अर्धयित्वा महानाद ननाद समरे खरः ॥ १७ ॥

ततस्तत् प्रहतं वाणैः खरमुक्तैः सुपर्वभिः ।

पपात कवचं भूमौ रामस्यादित्यवर्णसम् ॥ १८ ॥

स शरैरर्पितः क्रुद्धः सर्वगात्रेषु राघवः ।

रराज समरे रामो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ १९ ॥

ततो गभीरनिर्द्वादं रामः शत्रुनिवर्हणः ।

चकारान्ताय स रिपोः सज्जमन्यन्महद्भुजः ॥ २० ॥

सर इति खरबोधः सूचितः अतएवानुपदं तेन रामधनुषश्छेदः ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥

सुष्टिदेशे धनुर्ग्रहणप्रदेशोपरिदेशे ॥ १५ ॥

स खरमर्मणि कवचवन्धस्तन्निघ्नः ॥ १६ ॥ १७ ॥

प्रहतं कवचं पपात ॥ १८ ॥

सुमहद्वैष्णवं यत्तदतिष्ठं महर्षिणा ।

वरं तद्भुतुरुद्यम्य खरं समभिधावत ॥ २१ ॥

ततः कनकपुंखैस्तु शरैः सन्नतपर्वभिः ।

विच्छेद रामः संक्रुद्धः खरस्य समरे ध्वजम् । २२ ॥

स दर्शनीयो वज्रधा विच्छिन्नः काचनो ध्वजः ।

जगाम धरणीं सूर्यो देवतानामिवाश्रया । २३ ॥

तं चतुर्भिः खरः क्रुद्धो राम गात्रेषु मार्गणैः ।

विश्याध हृदि मर्मजो मातङ्गमिव तोमरैः ॥ २४ ॥

स रामो वज्रभिर्वाणैः खरकामुक्तनिःसृतैः ।

विद्धो रुधिरसिकाङ्गो बभूव रुधितो भृशम् ॥ २५ ॥

स धनुर्धन्विना श्रेष्ठः संगृह्य परमाहवे ।

सुमोच परमेष्वासः षट् शरानभिलक्षितान् ॥ २६ ॥

शिरस्येकेन प्राणेन क्षाभ्या वाङ्मोरथार्पयत् ।

त्रिभिश्चन्द्रार्धवक्त्रैश्च वचस्यभिजघान ह । २७ ॥

शरैरर्पितं संक्षतं क्षतः ॥ १८ ॥ २० ॥

महर्षिणा प्यगस्त्येन प्यतिष्ठत् दत्तं वरं श्रेष्ठम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

देवतानामाश्रया सूर्य इवेति कविरुत्प्रेतादना निकेपमेदम् ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

अभिधक्षितानभिधक्षितविषयान् ॥ २६ ॥

तत्र च्छेदनेन तेन सप्तमं नमः ॥ १७ ॥
 अथवा तत्र च्छेदनेन तेन सप्तमं नमः ॥ १८ ॥
 तत्र च्छेदनेन तेन सप्तमं नमः ॥ १९ ॥
 तत्र च्छेदनेन तेन सप्तमं नमः ॥ २० ॥
 तत्र च्छेदनेन तेन सप्तमं नमः ॥ २१ ॥
 तत्र च्छेदनेन तेन सप्तमं नमः ॥ २२ ॥
 तत्र च्छेदनेन तेन सप्तमं नमः ॥ २३ ॥
 तत्र च्छेदनेन तेन सप्तमं नमः ॥ २४ ॥
 तत्र च्छेदनेन तेन सप्तमं नमः ॥ २५ ॥
 तत्र च्छेदनेन तेन सप्तमं नमः ॥ २६ ॥
 तत्र च्छेदनेन तेन सप्तमं नमः ॥ २७ ॥
 तत्र च्छेदनेन तेन सप्तमं नमः ॥ २८ ॥
 तत्र च्छेदनेन तेन सप्तमं नमः ॥ २९ ॥
 तत्र च्छेदनेन तेन सप्तमं नमः ॥ ३० ॥

सर इति खरबोधः खचित अतएवानुपद तेन रामधनुषश्चेद ॥ १२ ॥
 ॥ १३ ॥ १४ ॥

मुष्टिदेशे धनुर्यह्यप्रदेशोपरिदेशे ॥ १५ ॥

स खरमर्गणि कवचवन्दस्तन्निष्ठः ॥ १६ ॥ १७ ॥

प्रहतं कवचं पपात ॥ १८ ॥

सुमहद्वैष्णवं यत्तदतिस्मृतं महर्षिणा ।
 वरं तद्गुणुद्यम्य खरं समभिधावत ॥ २१ ॥
 ततः कनकपुखैस्तु शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 चिच्छेद रामः संक्रुद्धः खरस्य समरे ध्वजम् ॥ २२ ॥
 स दर्शनीयो वज्रधा विच्छिन्नः काञ्चनो ध्वजः ।
 जगाम धरणीं सूर्यो देवतानामिवाञ्जया ॥ २३ ॥
 तं चतुर्भिः खरः क्रुद्धो रामं गात्रेषु मार्गणैः ।
 विव्याध हृदि मर्मज्ञो मातङ्गमिव तोमरैः ॥ २४ ॥
 स रामो वज्रभिर्वाणैः खरकार्मुकनिःसृतैः ।
 विद्धो रुधिरसिक्ताङ्गो बभूव रुधितो भृशम् ॥ २५ ॥
 स धनुर्धन्विना श्रेष्ठः मंष्टुष्य परमाहवे ।
 सुमोच परमेष्वासः पट् शरानभिलक्षितान् ॥ २६ ॥
 शिरस्येकेन बाणेन द्वाभ्या वाङ्गोरथार्पयत् ।
 त्रिभिश्चन्द्रार्धवक्त्रैश्च वचस्तुभिजघान ह ॥ २७ ॥

शरैरर्पितं सक्षतं क्षतं ॥ १८ ॥ २० ॥
 महर्षिणा पृथग्व्येन व्यतिस्मृतं दत्तं वरं श्रेष्ठम् ॥ २१ ॥ २२ ॥
 देवतानामाञ्जया सूर्य इवेति फविकल्पितोपमा निजे,पमेयम् ॥
 ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
 व्यभिजक्षितानभिलक्षितविधयान् ॥ २६ ॥

अपूजयन् प्राञ्जलयः प्रदृष्टा-

स्तदा विमानाग्रगताः समेताः ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे संग्राम-
वर्णनं नाम अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

सद्वार्यस्य पूज्यस्य तत् कर्म दृष्टेति श्रेयः । अपूजयन्नमस्तारस्तु-
त्यादिभिन्नमतोषद्विषयः ॥ ३३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकौनचिंशः सर्गः ।

खरन्तु विरयं रामो गदापाणिनप्रस्थितम् ।
 मृदुपूर्वं नहातेजाः परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
 गजाश्वरयमस्वाधे वने महति तिष्ठता ।
 क्षतं ते दाक्ष्ये कर्म मया लोकजुगुप्सितम् ॥ २ ॥
 उद्वेजनीयो भूतानां वृशंसः पापकर्मक्षतम् ।
 त्रयाणामपि लोकानामीश्वरोऽपि न तिष्ठति ॥ ३ ॥
 कर्म लोकांश्चरद्भूतं कुर्वाणं चगदाचरम् ।
 तीक्ष्णं सर्वजो हन्ति सपेदुष्टमिवागतम् ॥ ४ ॥

मृदुपूर्वं न्यायमवलम्ब्य मृदुवृत्तिपूर्वं परुषं परुषार्थकम् ॥ १ ॥

त्वत्क्षतान्यायेनाय तव नाश इत्याह,—गजेत्यादि । वने तिष्ठता
 बलविधयस्त्रासिबेन तिष्ठता ईदृशेन यद्दास्य कर्म क्षतं भवति तत्सर्वं
 लोकनिन्द्यं भवति ॥ २ ॥

एवविधकर्मकर्तुं नह्ये एवमत्याह,—उद्वेजनीय इति उद्वेजक
 इत्यर्थं वृशंसा घातुक क्रूर एव गुणक ईश्वरोऽपि न तिष्ठति न
 चिरं तिष्ठति ॥ ३ ॥

लोभात् पापानि कुर्वाणः कामादा यो न बुध्यते ।

दृष्टः * पश्यति तस्यान्तं ब्राह्मणी करकादिव ॥ ५ ॥

वसतो दण्डकारण्ये तापमान् धर्मचारिणः ।

किन्तु ह्यत्र मरुताभागान् फलं प्राप्स्यसि राक्षसः । ॥ ६ ॥

न चिरं पापकर्माणः पूरा लोकजुष्टिताः ।

ऐश्वर्यं प्राप्य तिष्ठन्ति शीर्णमूला इव द्रुमाः । ॥ ७ ॥

अत्रत्यं लभते कर्त्ता फलं पापस्य क्रमेणः ।

तदेवाह — तमेवादि । सर्वजगो धृतिं पृथक्तापकारोऽपि धृतिं
स सर्ववध्य इति यावत् ॥ ४ ॥

अप्राप्तप्राप्तीच्छा काम । प्राप्ताधिकेच्छा लोभ । तस्य पापस्यान्तं
रुनाशरूपं परिष्कारं पर्यति पापफलमनुभवतीत्यर्थः । करका वर्धो-
षयान्तानति करकात् सा ब्राह्मणी रक्षापुच्छिकाया रक्षापुच्छिकायाः
करका विषं तस्मिन् रक्षणार्थेण तन्मृदयति इति निर्दिष्टं सा यथा स्वानर्थ-
मपश्यन्ती तद्भुक्ते भोजनोपारं तन्नाशो गेयः पर्यति एव यः फल-
कारणयाधे नान्तरमिदमिति न बुध्यते तस्य तत् फलप्राप्तमन्तं नाशं
लोकाः पृथः सन् पश्यतीत्यर्थः इति फलका ॥ ५ ॥

ततः किं तत्राह, — वसत इति । किं नु फलमप्ये प्राप्स्यसि तत्र
विद्म इति शयः ॥ ६ ॥

इदन्तं प्रवक्ष्यामित्याह, नेति । पापकर्माण्यं पूर्वपृष्ठेऽर्थे
प्राप्यापि न चिरं तिष्ठन्ति ॥ ७ ॥

एकविंशः सर्गः ।

खरन्तु विरयं रामो गदापाणिनवद्वितम् ।
 मृदुपूर्वं नहातेजाः परुष वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
 गजाश्वरयमव्याधे वगे महति तिष्ठता ।
 कृतं ते दारुणं कर्म मां नोक्तुमुत्सितम् ॥ २ ॥
 उद्वेजनीयो भूतानां वृषभः पापकमकृतम् ।
 चयागामिनां तानानीश्वरोऽपि न तिष्ठति ॥ ३ ॥
 कामलोर्जा कटूतदुर्वाणं चणदाचरम् ।
 तीक्ष्णं सर्वजो हन्ति सपेदुष्टमिवागतम् ॥ ४ ॥

मृदुपूर्वं न्यायमवलम्ब्य, नृदृष्टिपूर्वं परुष परुषार्थकम् ॥ १ ॥
 त्वत्कृतान्यायेनायं जननाश इत्यादि,—गजेत्यादि । बले तिष्ठता
 बलविधायकानिबन्धन तिष्ठता ईदृशमयदाख्य कर्म कृतं भवति तत्सर्वं
 लोकनिन्द्यं भवति ॥ २ ॥
 एवविधकर्मकर्तुं तत्र न मत्याह,—उद्वेजनीय इति उद्वेजक
 इत्यर्थं नृशंसा घातुक कृर एव गुणक ईश्वरोऽपि न तिष्ठति न
 चिरं तिष्ठति ॥ ३ ॥

लोभात् पापानि कुर्वन्तः कामादा यो न बुध्यते ।

दृष्टः * पश्यति तस्यान्तं ब्राह्मणी करकादिव ॥ ५ ॥

वसतो दण्डकारणे तापसान् धर्मचारिणः ।

किन्तु ह्ना मराभागान् फलं प्राप्स्यसि राक्षस । ॥ ६ ॥

न चिरं पापकर्माणि पूरा लोकजुगुप्सिताः ।

ऐश्वर्यं प्राप्य तिष्ठन्ति शीर्यमूना इव द्रुमाः । ७ ॥

अत्रयं लभते क्षर्त्ता पदं पापस्य कर्मणः ।

तदेवाह—तर्ज्यादि । सर्वजना धृति पृथक्तापकारोऽपि धृति
स सर्ववध्य इति यावत् ॥ ४ ॥

अप्राप्तप्राप्तीच्छा काम । प्राप्ताधिकेच्छा मोक्ष । तस्य प्रापस्थानं
खनाशरूप परिपाकमन्वति पापफलानुभवतीत्यर्थः । करका वयो-
पघातानति करतान् सा ब्राह्मणी रक्तपुच्छिकेय रक्तपुच्छिकाया-
करका विष तस्मात्करणार्थेन तन्मृदयसिद्धिं प्राप्नोति सा यथा सानर्थ-
सपश्यन्ती तदभुत्ते भोजनोपर तन्नाम पौक पश्यति एव यः कर्म-
करणकापे नानुमिदन्ति त न बुध्यते तस्य तत् कर्मप्राप्तनन्तं नाशं
क्षोभो दृष्ट सन पश्यतीत्यर्थ इति कतकः ॥ ५ ॥

ततः किं तथाह,—वसत इति । किं नु फलमये प्राप्स्यसि तन्न
विद्म इति शय ॥ ६ ॥

इदन्तु प्रयत्नमिच्छाह, नेति । पापकर्माणि पूर्वपुण्यैर्द्वयं
प्राप्यापि न पित तिष्ठन्ति ॥ ७ ॥

घोरं पयोऽंगते काले द्रुमः पुत्रमिहार्तिभत् ॥ ८ ॥
 न चिरात् प्राप्यते लोके पापानां कर्मणा फलम् ।
 मविषाणानिवाद्यानां भुक्तानां जगदाचर ॥ ९ ॥
 पापनाचरता घोर लोकस्याप्रियमिच्छतान् ।
 अहमासादितो राजा प्राणान् हन्तुं निशाचर ॥ १० ॥
 अथ भित्वा मया भुक्ताः गराः काञ्चनभृशणाः ।
 विदार्यातिपतियन्ति वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ११ ॥
 ये त्वया दण्डकारण्ये भक्षिता धर्मचारिणः ।
 तानद्य निहतः सख्ये समैव्योऽनुगमिष्यमि ॥ १२ ॥
 अथ त्वा निहत वाग्यैः पश्यन्तु परमर्षयः ।

काले पापानुभवकाले घोर दुःखरूपफलम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

घोर कर्मण फल भवतीति शेषः । अतो हेतोरहं राजा दुःख-
 नियन्त्राधिकारी ह निशाचर रक्षसा प्राणान् हन्तुं आसादितो
 ऋषिभिरिति शेषः । त्वयेति वा । राज्ञेति पाठे राज्ञा दशरथेना-
 सादितो नियुक्त इत्यर्थः इति तीर्थः ॥ १० ॥

अथ मया भुक्ता वाण्या त्वदपुर्भित्वा भूमिं विदार्यातिपतियन्ति
 भुवमतिक्रम्य पतियन्ति । पाताल गमिष्यन्ति इति यावत् ॥ ११ ॥

अथ ऋष्यनुगमनं प्राणनाशनात्रेण चतस्रव निरवस्थमिति व-
 द्यति ॥ १२ ॥

निरवस्थमिति । ननु भगवता हतस्य ऋषित्समये भगवदर्शनवत

निरयस्थं विमानस्था ये त्वया निहताः पुरा ॥ १३ ॥

प्रहरस्व यथाकामं कुरु यत्नं कुलाधम ! ।

अद्य ते पातयिष्यामि शिरस्तालफलं यथा ॥ १४ ॥

एवमुक्तस्तु रामेण क्रुद्धः सरक्तलोचनः ।

प्रत्युवाच ततो रामं प्रहसन् क्रोधमूर्च्छितः ॥ १५ ॥

प्राकृतान् राक्षसान् हत्वा युद्धे दशरथात्मज । ।

आत्मना कथमात्मानं अप्रशस्यं प्रशंससि ॥ १६ ॥

विक्रान्ता जलवन्तो वा ये भवन्ति नरर्षभाः ।

कथयन्ति न ते किञ्चित् तेजसा चातिगर्वितः ॥ १७ ॥

प्राकृतास्त्वक्कृतात्मानो लोके क्षत्रियपासनाः ।

निरयं कं विकल्पन्ते यथा राम ! विकल्पसे ॥ १८ ॥

कुलं व्यपदिशन् वीरः समरे कोऽभिधास्यति ।

मृत्युकाले तु संप्राप्ते स्वयमग्रसूत्रे स्तवम् ॥ १९ ॥

कथं निरयस्थत्वमिति धेनुः पृथुयस्य ब्रह्मपथकर्मणः कथस्यावश्यं मोक्त-
यत्वेनाह । भगवदिष्टयव निरयभोगपूर्वमुत्तमपदप्राप्तेः सत्वेनाहो-
यात् ॥ १३ ॥

कुलाधम कुलेनाधम ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

गर्विता अपि न कथयन्तोऽन्यथ ॥ १७ ॥

प्राकृतात्मानाः पाशमयचिन्ताः ॥ १८ ॥

कथुप व्यपदिशन् कुलोन्मत्तं प्रकटयन् मृत्युकाले तदुच्येत्युक्ता

सर्वथा तु लघुत्वं ते कत्यनेन विदर्शितम् ।
 सुवर्णप्रतिरूपेण तप्तेनेव कुशाम्निना ॥ २० ॥
 न तु मामिह तिष्ठन्तं पश्यसि त्वं गदाधरम् ।
 धराधरमिवाकम्प्यं पर्वतं धातुभिश्चितम् ॥ २१ ॥
 पर्याप्तोऽहं गदापाणिर्हन्तुं प्राणान् रणे तव ।
 त्वयाणामपिलोकानां पाशहस्त इवान्तकः ॥ २२ ॥

सप्राप्ते अग्रस्तवे अग्रस्तावे घञभाव आर्घ । स्वस्तवरूप वचनं कोऽ-
 भिधास्यति न कोऽपीत्यर्थः । अहमासादितो राजेति रामोक्तेरिदं
 मुक्तवान् ॥ १६ ॥

कत्यनेन प्राकृक्तेन ते त्वया सर्वथेवात्मनो लघुत्वं दर्शितम् । यथा
 सुवर्णप्रतिरूपेण स्वर्णतुल्यरूपेण पित्तत्वेन कुशाम्निना स्वर्णादिशोधना-
 म्निना तप्तेन यथा स्वस्य क्षणावर्णत्वरूपं लाघव दर्शितं भवति तद्वत्ता-
 पात् पूर्वे हि तत्र स्वर्णतावृद्धि सा ताप यथा नश्यति तथा त्वया
 स्वस्मिन् स्थिता प्राक् शरत्ववृद्धि कत्यनेन पद्धतेत्यर्थः । तुषामिनेति
 पाठान्तरम् । २० ॥

अयमेव ते कत्यनेन हनुमि यः, नत्विति । गदाधर मा यतो न
 पश्यसि सारते न न न मि यता त्रिकत्यने इत्यन्वयः । धराधरमिति
 पर्वतविशेषेण तेन कुशाम्निना सारयमानम् ॥ २१ ॥

अन्तःसामि दशम्यन्त, यथा न इति । गदापाणिरिति, गदाधर
 इत्यर्थः तव चतुर्धा न कानां चत्यर्थः । २२ ॥

कामं वक्ष्ये वक्तव्यं त्वयि वक्ष्यामि न त्वहम् ।
 अस्मा प्राप्नोति सविता युद्धविघ्नस्ततो भवेत् ॥ २३ ॥
 चतुर्दशसहस्राणि राक्षसानां हतानि ते ।
 त्वद्दिनाशात् करोम्यद्य तेषामश्रुप्रमार्जनम् ॥ २४ ॥
 इत्युक्त्वा परमक्रुद्धः स गदा परमाङ्गदाम् * ।
 खरश्चिक्षेप रामाय प्रदीप्तामशनिं यथा ॥ २५ ॥
 खरबाहुप्रमुक्ता सा प्रदीप्ता महती गदा ।
 भस्म वृक्षाश्च गुल्मांश्च क्षत्वागतत्तममीपतः ॥ २६ ॥
 तामापतन्तीं महतीं † मृत्युपाशोपमा गदाम् ।
 अन्तरीक्षगता रामश्चिच्छेद बद्धधा शरैः ॥ २७ ॥

यद्यपि तदिष्ये कामं वक्ष्ये वक्तव्यमस्ति यथाप्यहं न वक्ष्यामि ।
 त्वदक्षयत्वापत्तेः । इत्यन्तरमप्याह, यत्तुमिति ॥ २३ ॥

यानि ते त्वया हतानि तेषां तत्सम्बन्धिरूपेणादीनाम् अश्रुमार्जनं
 करिष्यामि त्वद्दिनाशात् त्वग्मरणात् ॥ २४ ॥

परमा अङ्गदाः कनकवलयानि यस्यास्ता प्रसिद्धा हस्तस्था गदा
 चिक्षेप ॥ २५ ॥

भस्म क्षत्वा सञ्जापयेति शेषः । तत्समीपतः रामसमीपतः ॥ २६ ॥ २७ ॥

* कनकाङ्गिताम् इति वा पाठः ।

† अप्रतितां इति वा पाठः ।

सा विशीर्णा शरैर्भिन्ना पपात धरणीतले ।

गदा मन्त्रौषधवलैर्व्यालीव विनिपातिता ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे खररामयोः

संग्रामवर्णनं नाम एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

मन्त्रादिवलैर्विनिपातिता व्यालीव ॥ २८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामौघे रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ।

भित्वा तु ता गदां वाणौ राघवो धर्मवत्सलः ।
स्यमानः खरं वाक्यं मरुभिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
एतत् ते बलसर्वस्वं दर्शितं राक्षसाधम ।
शक्तिहीनतरो मत्तो वृथा त्वसुपगर्जसि ॥ २ ॥
एषा वाणविनिर्भिन्ना गदा भूमितलं गता ।
अभिधानप्रगल्भस्य तव प्रत्ययघातिनी ॥ ३ ॥
यत् त्वयोक्तं विनष्टानामिदमश्रुप्रमार्जनम् ।
राक्षसानां करोमीति मिथ्या तदपि ते वच ॥ ४ ॥
नीचस्य चुद्रशीलस्य मिथ्यावृत्तस्य राक्षस ! ।
प्राणानपहरिष्यामि गरुत्मानमृतं यथा ॥ ५ ॥
अद्य ते भिन्नकण्ठस्य फेनबुद्बुददूषितम् ।

मित्येति ॥ १ ॥

खड्गावसरो भगवान् त्वयैव कथ्यते कृतमित्याह,—एतदिति ।
शक्तिहीनतरः शक्त्या हीनतरः ॥ २ ॥

सा विशीर्णा गरैर्भिन्ना पपात धरणीतले ।

गदा मन्त्रौषधवलैर्व्यालीव विनिपातिता ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे खररामयोः

संग्रामवर्णनं नाम एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २८ ॥

मन्त्रादिवलैर्विनिपातिता व्यालीव ॥ २८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २८ ॥

मृशंसशील ! क्षुद्रात्मन् ! नित्यं ब्राह्मणकण्टक ! ।

त्वत्कृते शक्तितैरग्नौ सुनिभिः पात्यते हविः ॥ १२ ॥

तमेवमभिसंरब्धं ब्रुवाणं राघवं रणे ।

खरो निर्भर्त्सयामास रोषात् खरतरस्वरः ॥ १३ ॥

दृढं खल्वलितोऽसि भयेष्वपि च निर्भयः ।

वाच्यावाच्यं ततो हि त्वं मृत्युवश्यो न बुध्यसे ॥ १४ ॥

कालपाशपरिचिन्ता भवन्ति पुरुषा हि ये ।

कार्याकार्यं न जानन्ति ते निरस्तपङ्गिन्द्रियाः ॥ १५ ॥

कामादिपुण्यार्थो यासा ताः प्यनुरूपकुलाख्यत्वेदृशदुर्दत्तत्वादिगुणवत्
कुला ईदृशं पापकर्मा ॥ ११ ॥

पयस्यैव चिवरणं नृपसेत्यादि । शक्तितैस्त्वद्गुणैः यद्यपि भगवत्
ईदृशेषु क्षुब्धेष्वेवं वादोऽनुचितस्तथापि निरयस्यमिति खोक्तिं सत्यां
कर्तुं मरणकाले प्रोद्यजनकतमोगुणोद्भेदस्य तामसगुणगतिसम्पादफलो-
द्भावेति बोध्यम् ॥ १२ । १३ ॥

ततो हि यवनिग्नत्वादेव मृत्युवश्योऽपि वाच्यावाच्य न जानीये ॥ १४ ॥

परित्वपो बन्धः निरस्तपङ्गिन्द्रियाः सान्त कारणधत्तुरादिपञ्चेन्द्रियै-
र्निरग्ना विनाशितसातन्त्र्याः । मृत्युकाले स्फुरितभगवद्गुण स्नेहेण सा-
विनयं क्षमापयति च । फालति । यतस्त्वया मनुक्तयः क्षन्तव्या इति
यत्प्रमित्यन्ये । तेषां निरयस्यमिति भगवदुत्तरसङ्गतिः स्पष्टेव ॥ १५ ॥

भुक्नुटि सन्निवृत्त्य सन्निवृत्त्य ॥ १६ ॥

विदारितस्य मद्वाणैर्मही पात्यति शोणितम् ॥ ६ ॥
 पांसुरुषितसर्वाङ्गः सस्तन्यस्तभुजद्वयः ।
 स्वप्स्यसे गां समान्नित्य दुर्लभां प्रमदामिव ॥ ७ ॥
 प्रवृद्धनिद्रे शयिते त्वयि राक्षसपांसवे ।
 भविष्यन्ति शरण्यानां शरण्या दण्डका इमे ॥ ८ ॥
 जनस्थाने हतस्थाने तत्र राक्षस । मच्छरैः ।
 निर्भया विचरिष्यन्ति सर्वतो सुनयो वने ॥ ९ ॥
 अद्य विप्रसरिष्यन्ति राक्षसो हतवान्धवाः ।
 वाय्पाट्टेवदना दीना भवादन्यभयावहाः ॥ १० ॥
 अद्य शोकरसञ्ज्ञास्ता भविष्यन्ति निरर्थिकाः ।
 अनु रूपकुलाः पत्न्यो चासां त्व पतिरीदृशः ॥ ११ ॥

अभिधाने केवलं प्रगल्भस्य [प्रौढवाददक्षस्य] तवानया शत्रुवधा
 भवत्येवेत्ययं य प्रत्ययो विश्वासस्तस्य स्वनाशेन घातिका ॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥
 सस्तन्यस्थानादतएव भूमौ न्यस्त भुजद्वय येन स । गा भुवम् ॥ ७ ॥
 प्रवृद्धनिद्रे प्रवृद्धदीर्घनिद्रे शरण्या सुखवासभृताः शरण्यानां
 तपोमहिम्ना सर्वजनशरण्यानाम् [च शरण्यानामिति पाठे च गतीनामि-
 त्यर्थः] ॥ ८ ॥

हतस्थाने हतराक्षसवासे ॥ ९ ॥

विप्रसरिष्यन्ति मद्भयेन जनस्थानात् पलायिष्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

शोकरसञ्ज्ञा शोकस्थायिकरसञ्ज्ञा निरर्थिका निशेषतो नष्टार्थः ।

विकलः स कृतो बाणैः खरो रामेण संयुगे ।

मत्तो रुधिरगन्धेन तमेवाभ्यद्रवद् द्रुतम् ॥ २२ ॥

तमापतन्तं संक्रुद्धं * कृतास्त्रो रुधिराश्रुतम् ।

अपासर्पद्वितिपदं † किञ्चित्त्वरितविक्रमः ॥ २३ ॥

ततः पावकसंकाशं वधाय समरे शरम् ।

खरस्य रामो जग्राह ब्रह्मदण्डमिवापरम् ॥ २४ ॥

बोध्यम् । रक्तवर्णेनन्तभागेऽपाङ्गभागे लोचने यस्य सः । सधृष्टणा-
नन्तेन ॥ २० ॥

बाणान्तराद् बाणक्षतविवरात् प्रखवणस्य प्रखवणाख्यस्य परिखव-
प्रवाहः ॥ २१ ॥

विकलः परवशः कृतो न तु मृत इत्यर्थः । तदेवाह मत्त इति ॥ २२ ॥

प्यापतन्तम् । बाणक्षीपावकाशो यथा न भवति तथोपर्यापतन्तं
खरं दृष्ट्वात्मासक्तौ धनुर्यापारो न स्यादिति खणरोरे तद्रुधिरपातभिया
प द्विधीणि पदानि त्वरितपदन्यासौ बाण सन्दधदेव एततोपासर्पत् ।
प्यनेन सहावलत्वं खरस्योक्तम् । न ह्यन्यथा रामधनुश्रद्धोऽनन्ततद्बाण-
सधनं वा सुशयम् प्यतश्वाग्ने तद्वधाय विशिष्य खणक्तिरूपवेष्णव-
बाणयधणम् ॥ २३ ॥

* संप्रेक्ष्य इति वा पाठः ।

† प्रतिपदं इति वा पाठः । तिर्यक् किञ्चिदपासर्पदित्यर्थः ।

एवमुक्त्वा ततो रामं संरुध्य भुक्कुटिं ततः ।
 स ददर्श महाशालमविटूरे निशाचरः ॥ १६ ॥
 रणे प्रहरणस्त्रार्थे सर्वतो ह्यवलोकयन् ।
 स तमुत्पाटयामास सन्दृष्टदशनच्छदम् ॥ १७ ॥
 तं समुत्क्षिप्य वाङ्मन्यां विनिर्दिष्ट्वा महाबलः ।
 राममुद्दिश्य चिक्षेप हतस्त्वमिति चाब्रवीत् ॥ १८ ॥
 तमापतन्तं वाणौघैश्छित्त्वा रामः प्रतापवान् ।
 रोषमाहारयन्तीव्रं निहन्तुं समरे खरम् ॥ १९ ॥
 जातस्वेदस्ततो रामो रोषरक्तान्तलोचनः ।
 निर्विभेद सहस्रेण वाणानां समरे खरम् ॥ २० ॥
 तस्य वाणान्तराद्रक्तं वज्रं सुस्राव फेनिलम् ।
 गिरेः प्रस्रवणस्येव धाराणाञ्च परिस्रवः * ॥ २१ ॥

प्रहरणमायुधं तदर्थं सर्वतः प्रवृत्तमिति शेषः । तादृशशालमविवो-
 क्यदित्यर्थः । दशनच्छदमधरं सन्दृष्टदशनच्छदं यथा भवति तथा ॥ १७ ॥

समुत्क्षिप्य भामयित्वा हतो मारितः ॥ १८ ॥ १९ ॥

जातस्वेदो रोषादिति शेषः । न तु श्रमादिति । अथ रोषोऽपि
 भगवतारोपित एव नटवन्न तु वास्तवः । मानुषत्वस्मिन्निरीकरणादेति

विकलः स कृतो बाणैः खरो रामेण संयुगे ।

मत्तो रुधिरगन्धेन तमेवाभ्यद्रवद् द्रुतम् ॥ २२ ॥

तमापतन्तं संक्रुद्धं * कृतास्त्रो रुधिराश्रुतम् ।

अपासर्पद्वितिपदं † किञ्चित्त्वरितविक्रमः ॥ २३ ॥

ततः पावकसकाशं वधाय समरे शरम् ।

खरस्य रामो जग्राह ब्रह्मदण्डमिवापरम् ॥ २४ ॥

बोध्यम् । रक्तवर्णेऽन्तर्भागेऽपाङ्गभागे लोचने यस्य सः । सहस्रणा-
नन्तेन ॥ २० ॥

बाणान्तराद् बाणक्षतविवरात् प्रखवणस्य प्रखवणाख्यस्य परिखव-
प्रवाह ॥ २१ ॥

विकलः परवशः कृतो न तु गृह्य इत्यर्थः । तदेवाह नक्ष इति ॥ २२ ॥

प्यापतन्तम् । बाणक्षेपावकाशो यथा न भवति तथोपस्थापतन्तं
खर दृष्ट्वात्मासन्नो धनुर्यापारो न स्वादिति स्वशरीरे तन्मृधिरपातमिया
ध द्वित्रीणि पदानि त्वरितपदन्यासो बाण सन्दधदेव एततोपासर्पत् ।
यनेन महावलत्वं खरस्योक्तम् । न अन्यथा रामधनुश्चेदोऽनन्ततद्बाण-
सधनं वा सुशपद्म् अतएवापि तद्वधाय विप्रियः स्वशक्तिरूपवेष्णव-
बाणग्रहणम् ॥ २३ ॥

* संप्रेक्ष्य इति वा पाठः ।

† प्रतिपदं इति वा पाठः । तिर्यक् किञ्चिदपासर्पदित्यर्थः ।

स तद्वत्तं मघवता सुरराजेन धीमता ।
 सन्दधे च स धर्मात्मा सुमोच च खरं प्रति ॥ २५ ॥
 स विमुक्तो महाबाणो निर्घातसमनिःस्वनः ।
 रामेण धनुरायम्य खरखोरसि चापतत् ॥ २६ ॥
 स पपात खरो भूमौ दह्यमानः शराग्निना ।
 रुद्रेणैव विनिदग्धः श्वेतारण्ये यथान्वकः ॥ २७ ॥
 स पृथ्व इव वज्रेण फेनेन नमुचिर्दया ।
 बलोवेन्द्राशनिहतो निपपात हतः खरः ॥ २८ ॥
 एतस्मिन्न तरे देवायारण्यैः सह सङ्गताः ।

ब्रह्मदण्डमिव ब्रह्मास्त्रमियामोघम् ॥ २४ ॥

मघवता दत्तमगम्यद्वारा ॥ २५ ॥

धनुरायम्य विमक्तः स खरस्योरस्यपतदित्यन्वयः ॥ २६ ॥

श्वेतारण्ये यथान्वकः यन्वकासुरः श्वेतारण्ये रुद्रेण हत इति पुरा-
 णमिदं सूत्रेणैव हि दृष्टमाप्ता गच्छा नृणां हि । श्वेतारण्ये यथान्वक इति
 पृथक् पाठः । तत्र तावत् तत्र वसतिनि श्वेतारण्ये मार्कण्डेयचिरकी-
 र्णः । तत्र वसन्तीति सूत्रेण कृत इति तस्मात्प्राक्तान् प्रसिद्धिः । तान् श्वेत-
 रारण्ये इति नामार्थं परमप्राक्तान् तावत् प्रवर्तते तथान्वकित्वेन । त-
 न्निमित्तं तस्मिन् प्रसिद्धे नामार्थादप्युच्यते । तस्मात् कृत इति सूत्रेण
 विज्ञेयं चेदित्यम् ॥ २७ ॥

रुद्रेणैव विनिदग्धः रुद्रेणैव विनिदग्धः इति नमुचिर्दया नमुचिर्दया

दुन्दुभींश्चाभिनिघ्नन्तः पुष्पवर्षं समन्ततः ॥ २९ ॥
 रामस्योपरि मंचष्टा ववर्षु विस्मितास्तदा ।
 अर्धाधिकमुहूर्त्तेन रामेण निमित्तैः शरैः । ३० ॥
 चतुर्दशरुहस्त्राणि रक्षसा कामरूपिणाम् ।
 खरदूषणमुख्याना निहतानि महाभूधे ॥ ३१ ॥
 अहो बत महत्कर्म रामस्य विदितात्मनः ।
 अहो वीर्यमहो दारुण्यं विष्णोरिव हि दृश्यते ॥ ३२ ॥
 इत्येवमुक्त्वा ते सर्वे ययुर्देवा यथागतम् ।
 ततो राजर्षयः सर्वे सङ्गताः परमर्षयः ॥ ३३ ॥
 सभाज्य मुदिता रामं सागस्त्या इदमब्रुवन् ।
 एतदर्थं महातेजा महेन्द्रः पाकशामनः ॥ ३४ ॥
 शरभङ्गायमं पुण्यमाजगाम पुरन्दरः ।
 आनीतस्त्वमिमं देशमुपायेन महर्षिभिः । ३५ ॥

नाद्र्येति द्रष्टव्या तस्मै वरदानादशनिघ्नतो ब्रह्मो वा । वाशब्द इवार्थे ।
 एवञ्च अन्यकादिवधस्य शस्त्रेन्द्रातिरिक्तासाध्यत्ववत् खरवधस्य रामाति-
 रिक्तासाध्यत्व प्रकाशितं कविना ॥ २८ ॥ २९ ॥

अर्धाधिकमुहूर्त्तेन किञ्चिद्गणघटिकापर्ययेण ॥ २० । ३१ ॥ ३२ ॥

राजर्षयो ऋषयाः । परमर्षयो ऋग्वेदाः ॥ ३३ ॥

सभाज्य पूजयित्वा एतदर्थं रक्षसा बधायैतद्देशवासिनियोजनार्थं

पुनः परिष्वज्य सुदान्वितानना ॥

बभूव दृष्ट्वा जनकात्मजा तदा ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे खर-
विनाशनं नाम त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

धर्मातिशयात् पुनरालिङ्गनम् । इदं युज्यं प्रायः शिशिरार्धे ॥ ४२ ॥

॥ अशिश्रुमानना इति वा पाठः ।

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ।

त्वरमाणस्ततो गत्वा जनस्यानादकम्पनः ।
प्रविश्य लङ्का वेगेन रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
जनस्यानस्थिता राजन् 'राक्षसा बहवो हताः ।
खरश्च निहतः संख्ये कथञ्चिदहमागतः ॥ २ ॥
एवमुक्तो दशग्रीवः क्रुद्धः सरक्तलोचनः ।
अकम्पनमुवाचेद निर्दहन्निव तेजसा ॥ ३ ॥
केन भीमं * जनस्थानं हत मम परासुना ।
कोहि † सर्वेषु लोकेषु गति नाधिगमिष्यति । ४ ॥

त्वरमाण इति । खरसंग्रामात् पलायितः श्रृर्षणखागमनात् पूर्वमेव
लङ्का प्रविश्येत्यर्थः । सम्पूर्णं दण्डकारण्यं जनस्थानपदवाच्यमतो गोदावरी-
तीराद्गतोऽपि जनस्यानाद्गत इत्युक्तः ॥ १ ॥

खरश्चेति चेन दूषणत्रिशिरसो सग्रहः । कथञ्चिदहमागतः केवल
प्रेक्षकतया स्थितत्वाद्रामवाणाविषयीकृततयेत्याशयः ॥ २ ॥ ३ ॥

* इति वा पाठः ।

इति वा पाठः ।

न हि मे विप्रियं कृत्वा शक्यं मघवता सुखम् ।
 प्राप्तुं वैश्रवणेनापि न यमेन च विष्णुना ॥ ५ ॥
 कालस्य चाप्यहं कालो दहेयमपि पावकम् ।
 मृत्युं मरणधर्मेण संयोजयितुमुत्सहे ॥ ६ ॥
 वातस्य तरसा वेगं निहन्तुमहमुत्सहे ।
 दहेयं वा खयं क्रुद्धस्तेजसादित्यपावकौ ॥ ७ ॥
 तथा क्रुद्धं दशग्रीवं कृताञ्जलिरकम्पनः ।
 भयात् सन्दिग्धया वाचा रावणं याचतेऽभयम् ॥ ८ ॥
 दशग्रीवोभयं तस्मै प्रददौ रक्षसा वरः ।
 स विश्ववीज्रवीदाक्यमसन्दिग्धमकम्पनः ॥ ९ ॥
 पुत्रो दशरथस्यास्ति सिंहमंघननो युवा ।
 रामो नाम महास्कन्धो वृत्तायतमहाभुजः ॥ १० ॥
 श्यामः पृथुयशाः श्रीमानतुल्यवानविक्रमः ।
 हतस्तेन जनस्थाने खरश्च सहद्रूपणः ॥ ११ ॥

भीम सर्वलोकभयद जनस्थानम् । परासुनेति प्रोक्तात् कुन्धुर्द्विष्ये
 प्रयुक्तं गतिं स्थितिम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

निहन्तु भंतुम् प्यादित्यपावको उभावपि दुःषडिति द्वेय ॥ ७ ॥
 सन्दिग्धया सन्दिग्धाक्षरया । समर्थमिति चर ॥ ८ ॥ ९ ॥
 वराश्रुजोवेता य सिरसहनो हि स इति कोटि ॥ १० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ।

त्वरमाणस्ततो गत्वा जनस्थानादकम्पनः ।
प्रविश्य लङ्कां वेगेन रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
जनस्थानस्थिता राजन् । राक्षसा बहवो हताः ।
खरश्च निहतः संख्ये कथञ्चिदहमागतः ॥ २ ॥
एवमुक्तो दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः ।
अकम्पनमुवाचेद निर्दहन्निव तेजसा ॥ ३ ॥
केन भीमं * जनस्थानं हत मम परासुना ।
कोहि † सर्वेषु लोकेषु गति नाधिगमिष्यति । ४ ॥

त्वरमाण इति । खरसंग्रामात् पलायित श्रृर्षणखागमनात् पूर्वमेव
लङ्का प्रविश्येत्यर्थः । सपूर्णं दण्डकारण्यं जनस्थानपदवाच्यमनो गोदावरी-
तीराद्गतोऽपि जनस्थानाद्गत इत्युक्तः ॥ १ ॥

खरश्चेति चेन दूषणविशिरसो सग्रहः । कथञ्चिदहमागतः केवल
प्रेक्षकतया स्थितत्वाद्रामवाणाविषयीकृततयेत्याशयः ॥ २ ॥ ३ ॥

* रम्यं इति वा पाठः ।

† कोऽप्य इति वा पाठः ।

स तेन सह संयुक्तः पावकेनानिलो यथा ।

श्रीमान् राजवरस्तेन जनस्थानं निपातितम् ॥ १७ ॥

नैव देवा महात्मानो नात्र कार्या विचारणा ।

शरा रामेण हतसृष्टा रुक्मपुंखाः पतत्रिणः ॥ १८ ॥

सर्पाः पञ्चानना भूत्वा भक्षयन्ति स्म राक्षसान् ।

येन येन च गच्छन्ति राक्षसा भयकर्षिताः ॥ १९ ॥

तेन तेन स्म पश्यन्ति राममेवाग्रतः स्थितम् ।

द्वयं विनाशितं तेन जनस्थानं तत्रानघ । ॥ २० ॥

अकम्पनवचः श्रुत्वा रात्रयो वाक्यमब्रवीत् ।

गमिष्यामि जनस्थानं रामं हन्तुं मन्त्रक्षणात् । ॥ २१ ॥

अथैवमुक्ते वचने प्रोवाचेदमकम्पनः ।

शृणु राजन् । यथा वृत्तं रामाय बलपौरुषम् ॥ २२ ॥

राजवरः राजराज इति यावत् ॥ १७ ॥

महात्मानो देवानेवागता इति शेषः । रामेण तु न तु मन्त्रक्षणेनापी-
त्यर्थः । [सर्पा इति उत्प्रेक्ष्यम्] । १८ ॥

भयात् पलायनाय येन मर्गेण गच्छन्ति राक्षसास्तेन तेन मार्गेणाग-
त्यायतस्थितमेव रामं पश्यन्ति । प्यनेनानन्ताकारताम्रदर्शनेन रामस्या-
परिच्छिन्नप्रतिबिम्बं रूषितम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

वापयतामिभयसामर्थ्यं पारुष्यं महापुरुषकर्तुं ह्यत्र अस्मिन् यथा
यावत् तत्तुल्यं श्रयितव्यम् ॥ २२ ॥

असाध्यः कुपितो रामो विक्रमेण महायशः ।

आपगायास्तु पूर्णाया वेगं परिहरेच्छरैः ॥ २३ ॥

सताराग्रहनक्षत्रं नभस्याप्यवसादयेत् ।

असौ रामस्तु सीदन्तीं श्रीमानभ्युद्धरेन्महीम् ॥ २४ ॥

भित्वा वेला समुद्रस्य लोकानाञ्जावयेदिमुः ।

वेगं वापि समुद्रस्य वायुं वा विधमेच्छरैः ॥ २५ ॥

संहृत्य वा पुनर्लोकान् विक्रमेण महायशः ।

शक्तः स पुरुषव्याघ्रः स्रष्टुं पुनरपि प्रजाः ॥ २६ ॥

न हि रामो दशग्रीव ! शक्यो जेतु रणे त्वया ।

कुपितः कुपितोऽन्तक इव संहारे प्रवृत्तो रामः पराक्रमेण ततो
निवर्त्तयितुमसाध्यो ब्रह्मादिभिरपीति शेषः । परिहरेत् परावर्तयेत् ।

अनेन क्षणवल्गुभद्रावतारस्यापि सूचनम् ॥ २३ ॥

नभोऽप्यवसादयेत् तारारहितं कुर्यात् त्रिविक्रमावतार इव मही
मभ्युद्धरेत् यक्षवराह इव शक्यते एते लिङः ॥ २४ ॥

वेला मर्यादाम् आञ्जावयेत् । प्रलयकाल इव समुद्रस्य वेगं विध-
मेत् । समुद्रे सेतुबन्धनसामर्थ्यं दर्शितं वायुमित्युपलक्षणं भूतपक्ष-
कस्य ॥ २५ ॥

संहृत्य पुन स्रष्टुं शक्तः अत्र पुनरपिशब्दाभ्यां सर्वदृष्टिसंश-
याणां तदधीनत्वमुक्तम् । अनेन जगत्स्थितिसंहारकटवन्तस्य यत्नम्
अक्रम्यनस्यापि भगवत्प्रसादादेव आनम् ॥ २६ ॥

रक्षसां वापि लोकेन स्वर्गः पापजनैरिव ॥ २७ ॥
 न तं वध्यमह मन्ये सर्वैर्देवासुरैरपि ।
 अयं तस्य वधोपायस्तन्ममैकमनाः शृणु ॥ २८ ॥
 भार्या तस्योत्तमा लोके सीता नाम सुमध्यमा ।
 श्यामा समविभक्ताङ्गी स्त्रीरत्नं रत्नमृषिता ॥ २९ ॥
 नैव देवी न गन्धर्वी नाप्सरा न च पन्नगी * ।
 तुल्या सीमन्तिनी तस्या मानुषी तु कुतो भवेत् ॥ ३० ॥
 तस्यापहर भार्या त्व तं प्रमथ्य मद्भावने ।
 सीतया रक्षितो रामो न चैव हि भविष्यति † ॥ ३१ ॥
 अरोचयत तद्वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ।

लोकेन समुद्येन रक्षितेनापीति श्रेयः ॥ २७ ॥
 प्यपिना त्वयापि यतेनेन्द्रजिभिर्जितेन्द्रादिसहायेऽपि तस्य जयोऽस्य पर
 इति ध्वनितम् । ममेति मुख्यादिति श्रेयः ॥ २८ ॥
 श्यामा यौवनमध्यस्था ॥ २९ ॥
 कुतो भवेत् तुल्येति श्रेयः ॥ ३० ॥
 तं रामं प्रमथ्य केनाप्युपायेनोपायेति यावत् । तस्य भार्या अपहर
 यणात्कारेण हर ॥ ३१ ॥

* नापि दानवी इति वा पाठः ।

† सीतया रक्षितः कामी रामो हार्यः तं जीवितम् इति वा पाठः ।

असाध्यः कुपितो रामो विक्रमेण महाययाः ।

आपगायास्तु पूर्णाया वेगं परिहरेच्छरैः ॥ २३ ॥

सताराग्रहनक्षत्रं नभश्चाप्यवसादयेत् ।

असौ रामस्तु सीदन्तीं श्रीमानभ्युद्धरेन्महीम् ॥ २४ ॥

भित्वा वेला समुद्रस्य लोकानाञ्चावयेदिमुः ।

वेगं वापि समुद्रस्य वायुं वा विधमेच्छरैः ॥ २५ ॥

संहृत्य वा पुनर्लोकान् विक्रमेण महाययाः ।

शक्तः स पुरुषव्याघ्रः स्रष्टुं पुनरपि प्रजाः ॥ २६ ॥

न हि रामो दशग्रीव ! शक्यो जेतुं रणे त्वया ।

कुपितः कुपितोऽन्तक इव संहारे प्रवृत्तो रामः पराक्रमेण ततो
निवर्त्तयितुमसाध्यो ब्रह्मादिभिरपीति शेषः । परिहरेत् परावर्तयेत् ।
अनेन कृष्णबलभद्रावतारस्यापि सूचनम् ॥ २३ ॥

नभोऽप्यवसादयेत् तारारहितं कुर्यात् त्रिविक्रमावतार इव मही
मभ्युद्धरेत् यक्षवराह इव शक्यते एते लिङः ॥ २४ ॥

वेला मर्यादाम् व्याञ्चावयेत् । प्रलयकाल इव समुद्रस्य वेगं विध-
मेत् । समुद्रे सेतुवन्धनसामर्थ्यं दर्शितं वायुमित्युपलक्षणं भूतपक्ष-
कस्य ॥ २५ ॥

संहृत्य पुनः स्रष्टुं शक्तः अत्र पुनरपिशब्दाभ्यां सर्वदृष्टिसंश-
याणां तदधीनत्वमुक्तम् । अनेन जगत्स्थितिसंहारकटवन्तस्य यङ्गम् ।
अक्षम्पनस्यापि भगवत्प्रसादादेव ज्ञानम् ॥ २६ ॥

स रथो राक्षसेन्द्रस्य नक्षत्रपथगो महान् ।

चक्षूर्यमाणः * शुशुभे जनदे चन्द्रमा इव ॥ ३५ ॥

स दूरे चाश्रमं गत्वा ताटकेयसुपागमत् ।

मारीचेनार्चितो राजा भक्ष्यभोज्यैरमानुषैः ॥ ३६ ॥

तं स्वयं पूजयित्वा तु आश्रमेनोदक्तेन च ।

अर्थोपहितया वाचा मारीचो पाश्वमन्त्रणीत् ॥ ३७ ॥

कश्चित् सुकुशलं राजन ! लोक्तानां राजमाविष ।

आगच्छे नाधिजाने त्वं यतस्त्वर्गमिहागतः ॥ ३८ ॥

एतमुक्त्वा महानेजा मारीचेन स रावणः ।

ततः पश्चादिदं पाश्वमन्त्रं दीक्षापथकोविदः ॥ ३९ ॥

मरणकाशुयेति वा पाठो दृश्यते । अथ च त्वदकार्षीसंभाव इत्य-
पास्तम् ॥ ३२ ॥ ३४ ॥

चक्षूर्यमाणः शृणुं श्रमन् जनदसदृशं गमनं अन्तरिक्षे रथः ॥ ३५ ॥

मारीचाश्रमम् । पूर्वं राजानिरुक्तस्य सुलोकस्य प्रत्यक्षं प्रकृतम् ।

ताटकेयं ताटकाप्रत्यम् ॥ ३६ ॥

अर्थोपहितया । तं प्रत्येज्यमन्त्रमस्मिन्मन्त्रे । प्रत्येज्यं तत्तत् ।

कश्चित् सुकुशलमीति सामान्यप्रश्नः । लोक्तानां राजमाविष ।

चिन्तयित्वा महाबाहुरकल्पनमुवाच ह । ३२ ।

वाढं काल्यं गमिष्यामि एकः सारथिना सह ।

आनेष्यामि च वैदेहीमिमां हृष्टो महापुरीम् ॥ ३३ ॥

तदेवमुक्त्वा प्रययौ खरयुक्तेन रावणः ।

रथेनादित्यवर्णेन दिशः सर्वाः प्रकाशयन् ॥ ३४ ॥

चरोचयत । इष्टत्वेन ज्ञातवान् । चिन्तयित्वा रामस्य सीतया सहानवस्थानोपायम् ॥ ३२ ॥

काल्यं प्रातः मान्तमथयम् । हृष्ट इति चकम्पनवाक्यं श्रुत्वा चेतनमृते श्रीरामोऽवतरिष्यतीति सनत्कुमारवाक्यस्मरणाद्भृष्टः तदेतदुत्तररामायणे स्पष्टम् । तत्र हि सनत्कुमारः प्रति विष्णुहस्तमृतानां कां गतिरिति रावणेन पृष्टे तेन हृतानां तल्लोकप्रामिरिति सनत्कुमारवचः श्रुत्वा । एवं श्रुत्वा महाबाहुराक्षसेन्द्रः प्रतापवान् । त्वया सह विरोधेषु चिन्तयामास राघव । एतदर्थं महाबाहो रावणेन महात्मना । ततो जनकराजस्य कृता राम महावने इत्युक्तमिति तीर्थः । उत्तमध्वीरामो भविष्यतीति हृष्ट इत्यर्थः उचितः । श्रुतस्यापि तस्यार्थस्य तामसत्वेन विस्मरणात् । ते पदे तु न यथाश्रुतार्थं चक्षमायविष्णुपुराणविरोधात् । किन्तु श्रीरामस्य समृद्धोत्पत्तारः श्रुत्वा त्वया सह मयुधानो निर्गमिष्यन्ता इति ज्ञानम् । तदियम् तत्र महामिव्याग्रदेनेति तत्रोक्तं देवस्य । अतएव एतदा श्रुतानां तदतां सामानाच्च प्रक्षिप्तवान् । न च देवस्य । अतएव तं ज्ञात्वा अतस्तादिमन्त्रायनं प न श्रुतवान् । एतदर्थं इत्येव । रावणो रावणेन महात्मना । विज्ञायापयतां सीतां तमे

स रथो राक्षसेन्द्रस्य नचत्रपथगो महान् ।
 चक्षूर्यमाणः * शुशुभे जलदे चन्द्रमा इव ॥ ३५ ॥
 स दूरे चाश्रमं गत्वा ताटकेयमुपागमत् ।
 मारीचेनार्चितो राजा भक्ष्यभोज्यैरमानुषैः ॥ ३६ ॥
 तं स्वयं पूजयित्वा तु आसनेनोदकेन च ।
 अर्थोपहितया वाचा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३७ ॥
 कथितं सुकुशलं राजन् । लोकानां राक्षसाधिप ! ।
 आशङ्गे नाधिजाने त्वं यतस्सूर्गमिहागतः ॥ ३८ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजा मारीचेन स रावणः ।
 ततः पश्चादिदं वाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ ३९ ॥

मरणकाशुयेति तत्र पाठो दृश्यते । तत्र च त्वदुक्तार्थासंभाव इत्य-
 पास्तम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

चक्षूर्यमाणः भृशं चरन् जलदसदृशं गगनं चन्द्रसदृशो रथः ॥ ३५ ॥
 मारीचाश्रमम् । पूर्वं रामनिरस्तस्य दुःखात्तत्र प्रवृत्तेरेवमुक्तिः ।
 ताटकेयं ताटकापथम् ॥ ३६ ॥
 अर्थोपहितया किं प्रयोजनमवागमनमिति प्रयोजनयुक्तया ॥ ३७ ॥
 कथितं सुकुशलमिति सामान्यप्रश्नः । लोकानां राक्षसलोकानाम् ।

प्रोत्साहयति यश्च त्वां स च शत्रुर्न नश्यः ।

आशीविषमुखाद्द्राम् उद्धर्तुं चेच्छति त्वया ॥ ४४ ॥

कर्मणानेन केनासि कापथं प्रतिपादितः ।

सुखमुपपद्यते राजन् । प्रहृत केन मर्धनि ॥ ४५ ॥

विशुद्धवंशाभिजनाग्रहस्त

सौजोमदः संस्थितदोर्विपाशः ।

उदीजितुं रावण । नेष्ट युक्तः

स संयुगे राघवगन्धर्वासी ॥ ४६ ॥

असौ रणान्तःस्थितिसन्धिबालो

विदग्धरक्षोगृगहा वृगिंशः ।

सीतामिदानीर्येत का प्रवर्ति त प्रवर्ति । ईदृशं । प्रहृतो
नृत्यम् ॥ ४३ ॥

स च शत्रुसंगममिथ्यत्र हेतुमाह,—आशीविषमुखाद्द्राम् । उद्धर्तुं
त्वया प्रयोज्यनापाविषमुरगादप्राप्तुमुद्धर्तुम् उद्धर्तुमिति प्रोक्तम् ॥ ४४ ॥

केन शत्रुणानेन कर्मणा एतत् कर्मपदशेन कापथं नापत्तमेवात
थावत् । प्रहृत उच्यते दुःखमुत्पादितमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

राघवकृपो गन्धर्वकृती यश्च गन्धर्वसमाप्राप्तान्धे गन्धर्वकृता यश्च स
गन्धर्वकृती भक्तगजः । उदीजितुं युगपि इष्टं रक्षेत् कालं न युक्तं किं युक्तं
मित्यर्थः । विशुद्धवंशः अभिजनाभिजननमेवास्ति । उदीजितुं युक्तः । तत्र

चारुञ्जो मे हतन्तात ! रामेणाक्रिष्टकारिणा ।
 जनस्यानमाय तत् सर्वं युधि निपातितम् ॥ ४० ॥
 तस्य मे कुत नाधिज्यं तस्य भार्यापहारणे ।
 राक्षसेन्द्रावः च्युता मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥
 आख्याता केन सा सीता मित्ररूपेण शत्रुणा ।
 त्वया राक्षसमादूत ' को न नन्दति नन्दितः ॥ ४२ ॥
 सीतामिहानयस्वेति को ब्रवीति ब्रवीहि मे ।
 रक्षोर्लोकस्य सर्वस्य कः शृङ्ग छेत्तुमिच्छति * ॥ ४३ ॥

चारुञ्जो भयमिति शेषः । नाधिजाने क्षेममिति शेषः । यतस्त्वमेकाकी
 तूर्णमागत ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

चारुञ्ज समाजस्थान जनस्थानाख्यं चारुञ्जोऽन्तपालः खरादिरि-
 त्यर्थ इत्यन्ये ॥ ४० ॥ ४१ ॥

सा सीता केनाख्याता हर्तव्यत्वेन कथिता येन कथिता स मित्ररूप
 स्ते शत्रुः । त्वया दानादिना नन्दितो को न नन्दति । निन्दित इति पाठे
 निन्दितोऽवमानितः । कस्त्वा न नन्दति न सन्तुष्यति क्रुध्यतीति यावत् ।
 त्वया तिरस्कृतस्तावकमश्वर्थमसहमान सन् त्वया सह कृत्रिममित्रभावं
 प्राप्तः सन्तर्वदशी बुद्धिमुपदिशतीति भावः ॥ ४२ ॥

* रक्षोर्लोकस्य कः शृङ्ग छेत्तुमिच्छति साम्प्रतम् ।

इति वा पाठः ।

प्रोत्साहयति यद्य त्वां स च शत्रुर्न सशयः ।

आशीविषसुखाद्द्राम् उद्धर्तुं चेच्छति त्वया ॥ ४४ ॥

कर्मणानेन केनासि कापथं प्रतिपादितः ।

सुखसुप्तय ते राजन् ! प्रहृत केन मूर्धनि ॥ ४५ ॥

विगुह्युवंगामिजनाग्रहस्त

सोमोमदः संश्रितदोर्विपाणः ।

उदीक्षितुं रावण । नेष्ट युक्तः

स संयुगे राधगन्धधूसरी ॥ ४६ ॥

असौ रणान्तःस्थितिमन्थिमानो

प्रिदग्धरघोर्मृगहा वृमिषः ।

सोतामिदानीयति का प्रवीति त प्रवीति । ईजाय । प्रहृसा
नयम् । ॥ ४३ ॥

स च प्रापस पयमिष्यते तुमाष्ट- सा मीतिमेव दिष्टं । यद्यतन
त्वया प्रयोज्येनाप्रापिममुत्पादयामुद्धर्तुम् उद्धारयितुं प्रीतिं वर्तते ॥ ४४ ॥

केन प्रापुणानेन कर्मणा एतन् कर्मप्रदं प्रोक्तं । कापथं नाप्यस्यैव प्रोक्तं
थावत् । प्रहृत उच्यते । सुखसुप्तादिति मत्वर्थः । ॥ ४५ ॥

राधवर्णो गन्धधूसरी यस्य मयः ससाध्यात्वेन स्यात् । धूसरीत्येतत्त
न्यधूसरी नमामज । उदीक्षितुमीषि इष्ट इष्टं कापथं युक्तं । नेष्ट इष्टं
मिद्वर्षः । विष्टुः प्रहृष्टः । मित्रं नमामेवमिदं । प्रहृत इष्टं । ॥ ४६ ॥

आरक्षते मन्त्राणां । राजेणातिष्ठतामिहा ।
 मनश्चाननम् । तत्तु मां विनिपातितम् ॥ ३० ॥
 तस्मै कुरु कर्तव्यं तस्मात्तस्मात्तस्मात् ।
 रात्रौ ॥ ३१ ॥ अहं मागीवो ॥ त्वमप्रवीत् ॥ ३२ ॥
 आरक्षता तेन ना जीता मित्रत्वेन मनुजा ।
 त्वया रात्रौ नन्दितः को न नन्दति नन्दितः ॥ ३२ ॥
 भीता न नान्यस्येति को प्रवीति प्रवीहि मे ।
 रात्रौ नाहं न नन्द्य कः शङ्कच्छेत्तुमिच्छति * ॥ ३३ ॥

आरक्षते भयं न नन्द्य कः शङ्कच्छेत्तुमिच्छति श्रेयः । दत्तस्वनेकाकी
 तृणमागतः ॥ ३० ॥

आरक्षते मनश्चाननम् जनस्थानाख्य आरक्षोत्तमपालः खरादिभि
 त्वयं इत्यन्ते ॥ ३१ ॥

सा सीता कनय्यता इत्यर्थेन कथिता देन कथिता च मित्रत्वे
 स्ते शत्रुः । त्वया दानादिना नन्दितो को न नन्दति । निन्दित इति पाठे
 निन्दितोऽवमानितः । कस्त्वा न नन्दति न सन्तुष्यति कुध्यतीति यावत् ।
 त्वया तिरस्कृतत्वावकलश्रद्धासहमानं सन् त्वया सह कृत्रिमनिवभावं
 प्राप्तं सन्तवेदशी बुद्धिनुपदिशतीति भावः ॥ ३२ ॥

* राजानोकस्य कः शङ्कच्छेत्तुमिच्छति साम्प्रतम् ।

इति वा पाठः ।

प्रोसाद्यति यद्य त्वां स च शत्रुर्न ममयः ।

आशीविषमुखाद्द्राम् उद्धृतं चेच्छति त्वया ॥ ४४ ॥

कर्मणानेन केनासि कापथं प्रतिपादितः ।

सुखसुप्तय ते राजन् ! प्रहृत केन मूर्धनि ॥ ४५ ॥

विशुद्धवंशाभिजनाग्रहस्त

स्तेजोमदः संश्रितदोर्विधाणः ।

उदीक्षितुं रावण ! नेष्ट युक्तः

स संयुगे राधामग्न्यहस्ती ॥ ४६ ॥

अमो रणान्तःस्थितिसन्धिजालो

विदग्धरजोगृगहा वृमिषः ।

सातामिधानयेति का नपाति त नपाति । ईडापं । ४५ अंता
प्रत्यम् । ४३ ॥

स च शत्रुर्न ममयः - आशीविषमुखाद्द्राम् उद्धृतं चेच्छति त्वया
प्रोसाद्यति यद्य त्वां स च शत्रुर्न ममयः । आशीविषमुखाद्द्राम् उद्धृतं चेच्छति त्वया ॥ ४४ ॥

केन प्रवृत्तानेन कर्मणा एतत् कर्ममप्ययम - कापथं प्रतिपादितः ।
कापथं । प्रहृत कथं वृ । समुत्पादितमिच्छते ॥ ४५ ॥

राधामग्नौ मग्न्यहस्ती - राधामग्नौ मग्न्यहस्ती मग्न्यहस्ती मग्न्यहस्ती ।
मग्न्यहस्ती मग्न्यहस्ती । उदीक्षितुं युनीप इष्ट देष्टे । त्वया । ४६ ॥
मिच्छते । विष्ट दवष्टे, मिग्नोता मिग्नमग्नौ । ४७ ॥

आरक्षो मे दत्तलान् ! रामेणाक्रियकारिणः ।
 जनस्याननयस्य तत् सर्वं बुधि निपातितम् ॥ ४० ॥
 तच्च मे कुन् नाचियं तच्च भार्यापहारणे ।
 राक्षसेन्द्रवचः श्रुत्वा नारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥
 आख्याता केन ना सीता निवृत्तप्रेत शत्रुणा ।
 त्वया राक्षससादृते ! को न नन्दति नन्दितः ॥ ४२ ॥
 सीतानिहानदस्वेति को ब्रवीति ब्रवीहि मे ।
 रक्षोभोक्तव्य सर्वस्य कः शङ्कं च्छेत्तुमिच्छति * ॥ ४३ ॥

व्याशङ्के भवन्निति शेषः नाधिजाने क्षीनमिति शेषः । दत्तलान्देव
 तुर्यमागतः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

आरक्ष समाजस्यान जनस्यानाख्यं आरक्षोऽन्तपात उदरित
 त्वयं इत्यन्ये । ४० ॥ ४१ ॥

सा सीता केनाख्याता इत्यन्यत्वेन कथिता देन कथिता न निवृत्त-
 स्ते शत्रुः । त्वया दानादिना नन्दिता को न नन्दति । निन्दित शत्रुः न
 निन्दितोऽवमानितः । कन्ता न नन्दति न सन्तुष्यति क्रुध्यतीति दातुः ।
 त्वया तिरस्कृतत्वावक्रमद्वयमसहमान सन् त्वया चह्यं हविर्नमिषन्
 प्राप्त सन्तुष्ट इति वृद्धिमुपदिशतीति भावः ॥ ४२ ॥

* रक्षोभोक्तव्य कः शङ्कं च्छेत्तुमिच्छति साम्प्रतम् ।
 इति वा पाठः ।

चार मे मे वनगतं गमयतिष्ठ शर्मिता ।
 जनन्यातनम् । नत् नो वृषि निपातितम् । ३०
 तन् मे हन नाचियं तथ भाष्यावधारणे ।
 रावणेन्द्र । यं च मा भारीको पात्यनप्रसीत् ॥ ३१ ॥
 आरयता केन ना माता मित्ररूपेण ययुषा ।
 त्वया रावणमाहूय को न नन्दति नन्दितः ॥ ३२ ॥
 मातामित्रानन्दस्येति को व्रवीति व्रीहि मे ।
 रचोऽनोकस्य नन्दस्य कः शङ्क च्छेत्तुनिच्छति * ॥ ३३ ॥

व्याशङ्के भयमिति शेषः । नाधिजाने जैनमिति शेषः । दक्षस्तेन्दुके
 तुर्यनागतः । ३८ ॥ ३९ ॥

चारश्च सनाजस्यान जनस्यानास्यं चारश्चोष्णपात्रः उर्यदिरि-
 त्यर्थ इत्यन्ये ॥ ४० ॥ ४१ ॥

सा सीता केनास्याता इत्तथ्यत्वेन कथिता देन कथिता च निन्दन-
 स्ते शत्रु । त्वया दानादिना नन्दितो को न नन्दति । निन्दित इति को
 निन्दितोऽवमानितः । कप्ता न नन्दति न सन्तुष्यति क्रुध्यतीति दातव्यं ।
 त्वया तिरस्कृतस्त्वावकानन्दर्थमसहमानः सन् त्वया च इह छविमनिवन्तं
 प्राप्तः सन्तवेदशी बुद्धिनुपदिशतीति भावः । ४२ ॥

* रचोलोकस्य कः शङ्क' च्छेत्तुनिच्छति साम्प्रतम् ।
 इति वा पाठः ।

न्यवर्त्तत पुरीं लङ्कां विवेश च गृहोत्तमम् ॥ ५० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावणस्य
लङ्कागमनं नाम एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

राम एव पातालं पातानप्रयितुमधार्म्यवानस्य गुरो वङ्गवाग्गुरो पं प्र० क०-
न्दियु पातितुम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोद्ये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

३१५ स०]

आरण्यकाण्डम् ।

३२१

न्यवर्त्तत पुरीं लङ्कां विवेश च गृह्योत्तमम् ॥ ५० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावणस्य
लङ्कागमनं नाम एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

राम एव पातालं पातालप्रविष्टमधार्गवस्तस्य मुने यः, वागुक्तस्य प्रव
न्दितुं पातितुम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणात्तिलक
आरण्यकाण्डे एकात्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ।

ततः गृध्रपारा दृष्ट्वा महन्मणि चतुर्दश ।
हृतान्येकेन रामेण रत्नमा भीमकर्मणाम् ॥ १ ॥
दूषणञ्च खरञ्चैव हृतं त्रिगिरमं रणे ।
दृष्ट्वा पुनर्महानादं ननाद जलदोषमा ॥ २ ॥
सा दृष्ट्वा कर्म रामस्य कृतमन्यैः सुदुष्करम् ।
जगाम परमोद्विग्ना लङ्कां रावणपालिताम् ॥ ३ ॥
सा ददर्श विमानाग्रे रावणं दीप्ततेजसम् ।
उपोपविष्टं सचिवैर्मरुद्भिरिव वासवम् ॥ ४ ॥
आसीनं सूर्य्यसंकाशे काञ्चने परमासने ।
रुक्मवेदिगतं प्राज्यं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ५ ॥
देवगन्धर्वभूतानामृषीणाञ्च महात्मनाम् ।
अजेयं समरे घोरं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ ६ ॥

तत इति ॥ १ ॥

महानादान्ननाद श्लोकादिति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

रुक्मवेदिं प्राप्तं हिरण्येयकचिता वेदिं प्राप्तं प्राज्यं भूर्याज्यहोमवन्तं
व ज्वलन्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

दमासुरविमर्देषु वज्राशनिस्तम्रगम् ।
 ऐरावतप्रियाण्यार्थं रुत्कृष्टकिणवचसम् ॥ ७ ॥
 निशदूमुजं दशग्रीवं दर्शनीयपरिच्छदम् ।
 विशानवचसं ग्रीवं राजलक्ष्मणलक्षितम् ॥ ८ ॥
 नद्ध * वैदूर्यभकाशं तप्तकाञ्चनरूपगम् । ।
 सुमुजं शूद्रदशनं मघास्थं पर्वतोपमम् । ९ ॥
 त्रिष्णुचक्रनिपातय शतशो द्रवमयुगे ।
 अन्यैः शत्रुमहारेण मघाशुक्लेषु ताडितम् ॥ १० ॥
 आशताक्षं मगसौख्यं देवमध्वर्याशतथा ।
 अधोभ्यानां मसुद्राणां शोभनं क्षिप्रकारिणम् ॥ ११ ॥
 जेतारं पाताशाणां सुराणाञ्च भगर्दनम् ।

विमर्दो युद्धम् । मघाशनिप्राप्तत्वं निमित्तं न तद्विषयित्वम् । ७ ॥
 यत्तद्व्यासं यत्कृष्टं विप्रत्वं तत्र जातो रुत् । तन्महाशक्तिरूपमस्ति । ८ ॥
 परिवर्तयते तन्मघाशनिप्राप्तत्वं ग्रीवं । ९ ॥
 नद्धोऽपि शत्रुमहारेण मघाशुक्लेषु । अशुक्लेषु मघाशुक्लेषु । १० ॥
 शत्रुविकाराणां विषयः । क्षिप्रमप्युत्तमं पातो मद्धम् ॥ ११ ॥

उच्छेत्तारञ्च धर्माणां परदाराभिर्नर्पणम् ॥ १२ ॥
 सर्वदिव्यास्तयोक्तारं चञ्जविघ्नकरं सदा ।
 पुरीं भोगवतीं गत्वा पराजित्य च वासुकिम् ॥ १३ ॥
 तच्चकल्य प्रिया भार्या पराजित्य जहार यः ।
 कौलासं पर्वतं गत्वा विजित्य नरवाहनम् ॥ १४ ॥
 विमान पुष्यकं तस्य कामगं वै जहार यः ।
 वनं चैत्ररथ दिव्यं नलिनीं नन्दन वनम् ॥ १५ ॥
 विनाशयति यः क्रोधाद्देवोद्यानानि वीर्यवान् ।
 चन्द्रसूर्या महाभागौ उत्तिष्ठन्तौ परन्तपौ ॥ १६ ॥
 निवारयति वाङ्मया यः शैलशिखरोपमः ।
 दशवर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने ॥ १७ ॥
 पुरा स्वयम्भुवे धीरः शिरास्युपजहार यः ।
 देवदानवगन्धर्वपिशाचपतगोरगैः ॥ १८ ॥
 अभय यन्म सग्रामे मृत्युतो मानुषादृते ।
 मन्त्ररभिष्टुत पुण्यमध्वरेषु हिजातिभिः ॥ १९ ॥

लोभय लोभयत्तारम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

परद = भिन्नपक्ष । नर्पणं । पुरीमिति ॥ १३ ॥ १४ ॥

नलिनी च चन्द्रवदननयनीतर्णी सरसीम् ॥ १५ ॥

उत्तिष्ठन्त = ददन्ता ॥ १६ ॥ १७ ॥

सविधानिषु यः सोमसुपशन्ति महाबलः ।

प्राप्तयश्चरदृष्टं ब्रह्मन् क्रूरकारिणम् ॥ २० ॥

ककशं निरनुक्रोशं प्रजानामभिते रतम् ।

रावणं सर्वभूतानां मयलोकमथा । दृष्ट्वा ॥ २१ ॥

राजमी भ्रातर क्रूरं मा ददर्श महाबलम् ।

तं दिव्यस्त्रामरणं दि यमाज्योपशोभितम् । २२ ।

आयने क्षुप्रविष्टं काले कालमि तीक्ष्णम् ।

राजसेन्द्रं महाभाग पीनस्य गुणनन्दनम् ॥ २३ ॥

उपगम्यात्त पीडाकृता राजमी सर्वा । दृष्ट्वा ।

रावण शत्रुघ्नसार मन्त्रिभिः परिवारितम् ॥ २४ ॥

तमत्र पीदोन्नासिभ्यामलोचनं

प्रदमयित्वा मयलोसमोक्षितम् ।

उपजहार उपहारान् रजपान् । २५ ।

यस्य वारान् नृकृती मय मनुजोत्तरि सतां सत्त्वं सत्त्वमि ३ २५

मन्त्रा भ्रातर नृवाक्यस्योत्तरादिभिरभिरुप सतां ३ २५ ३ २५ ३ २५

यजमानास्तु उपहृता मादृशेति । मय ३ २५ ३ २५ ३ २५ ३ २५

धरति तम् ॥ २५ ॥ ३२५

व्यपेक्षितानि वारान् मय सत्त्वं सत्त्वमि ३ २५

वार ३ २५ ३ २५ ३ २५ ३ २५ ३ २५

उपहृता मादृशेति । मय ३ २५ ३ २५ ३ २५ ३ २५

सुदान्तं वाक्यमभोतचारिणी

नहात्मना शृष्ट्वा विरूपिता । २५ ।

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे लङ्कायां
शृष्ट्वागमनं नाम द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

वेल्प्यमिति शेषः । भवं राक्षसवधेन रामजं लोभच्छैत्यैर्वात्तद्वि-
यक्तान्वा मोहिता अभूतं यथा भवति तथा सर्वलोकेषु चरति ब्रह्मदेवः
॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

वर्जयन्ति नरा दूरानदीपहमि । दिवाः ॥ ५ ॥
 ये न रक्षन्ति विषमस्वाधीन नराधिपाः ।
 ते न वृद्धा प्रकाशन्ते गिरयः सागरे यथा ॥ ६ ॥
 आत्मवन्निर्गुण्यत्वाद्देवगन्तृदानतैः ।
 अयुक्तचारयपनः कथं राजा भविष्यति ॥ ७ ॥
 त्वन्तु ज्ञानस्वभावाद्बुद्धिहीनस्य राक्षसम् ।
 ज्ञातव्यञ्च न जानीषे कथं राजा भविष्यति ॥ ८ ॥
 येषां चारस्य कोशस्य नवस्य जघतां वरः ।
 अस्वाधीना नरेन्द्राणां प्राकृतैस्ते जनैः समाः ॥ ९ ॥
 यस्मात् पश्यन्ति दूरस्थान् सर्वानर्थान्नराधिपाः ।
 चारेण तस्मादुच्यन्ते राजानो दीर्घचक्षुषः ॥ १० ॥
 अयुक्तचारं मन्ये त्वा प्राकृतैः सचिवैर्युतः ।
 स्वजनञ्च जनस्थानं निहतं नाबबुध्यसे ॥ ११ ॥

अयुक्तचारमनियोजितचारं दुर्दर्शमुचिते काले प्रजाभ्यो दर्श-
 दानरहितम् । अस्वाधीनं स्वप्रादिपरतन्त्रम् ॥ ५ ॥

विषय देशम् अस्वाधीनं स्वभिन्नाधीनं पूर्वं स्वाधीनं देशं पश्चा-
 परायत्तं ये न रक्षन्ति स्वाधीनीकरणेनेति श्लेषः । ते न प्रकाशन्ते
 सागरे मया गिरय इव ॥ ६ ॥

आत्मवद्भिर्वशीकृतान्तर्बहिर्निर्गुण्यैर्विगृह्य विरुध्य ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्राकृतैः राजव्यवहारानर्हदासोदासजनैः ॥ ९ ॥ १० ॥

धनुर्दशमह्वराणि रक्षसा भीमकर्मणात् ।

एतान्येकेन रामेण सरयु मरुदूषणः ॥ १२ ॥

स्वपीणामभय दत्तं हतजेमा ऽ दण्डिताः ।

धर्षितश्च जनव्याज रामेणातिष्ठकारिणा ॥ १३ ॥

त्वं तु मर्त्यः प्रमत्ता प्रपराधीनश्च गन्तव्यः ।

निषये रेवे मरुत्पन्नं यद्वयं ना । पुष्पमे ॥ १४ ॥

तीक्ष्णमल्पप्रदातारं प्रमत्तगतिं शठम् ।

व्यगने नाभिधा रन्ति मीरुतानि पार्थिव ॥ १५ ॥

अभिमानिनमयाऽऽमात्मसम्भावितनरम् ।

क्रोधेन व्यगने क्षुति स्वजनोर्ध्वि नवाधिपम् ॥ १६ ॥

नाच्यतिप्रति काव्यीना मशेषु न विमतिषः ।

प्रिमं राज्यचपुत्रता दीनस्तन सत्पती न ॥ १७ ॥

प्रत्यक्काष्ठमेवेत् कार्से मीरुतानि च ॥ १८ ॥

स्वजनं वारुण जना दीक्षित् ॥ १९ ॥

एतं जगत् समुत्तं हतजेमा ॥ २० ॥

मोक्षं प्राप्तुं हतजेमा ॥ २१ ॥

मोक्षं प्राप्तुं हतजेमा ॥ २२ ॥

मोक्षं प्राप्तुं हतजेमा ॥ २३ ॥

मोक्षं प्राप्तुं हतजेमा ॥ २४ ॥

मोक्षं प्राप्तुं हतजेमा ॥ २५ ॥

न तु स्थानात् परिभ्रष्टैः कार्यं स्यादसुधाधिपैः ॥ १८ ॥
 उपभुक्तं यथा वासः स्रजो वा नृदिता यथा ।
 एवं राज्यात् परिभ्रष्टः समर्थोऽपि निरर्थकः ॥ १९ ॥
 अप्रमत्तश्च चो राजा सर्वज्ञो विजितेन्द्रियः ।
 कृतज्ञो धर्मशीलश्च स राजा तिष्ठते चिरम् ॥ २० ॥
 नयनाभ्यां प्रसुप्तो वा जागर्त्ति नयचक्षुषा ।
 व्यक्तक्रोधप्रसादश्च स राजा पूज्यते जनैः ॥ २१ ॥
 त्वं तु रावण ! दुर्बुद्धिर्गुणैरेतैर्विवर्जितः ।
 यस्य तेऽविदितश्चारै रक्षसा सुमहान् वधः ॥ २२ ॥

परावमन्ता विषयेषु सङ्गवा-
 न्न देशकालप्रविभागतत्त्ववित् ।
 असुक्तबुद्धिर्गुणदोषनिश्चये
 विपन्नराज्यो न चिराद्विपत्स्यसे ॥ २३ ॥

नानुतिष्ठति यस्य अमात्यादिस्वजनेऽपीत्याकर्षः । स राव्याधुप्रो-
 भवेदित्यन्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

सर्वं च स्वपरसर्ववृत्तान्तं च ॥ २० ॥

प्रसुप्तो वा प्रसुप्तऽपि व्यक्तक्रोधप्रसादः फलदानेन ॥ २१ ॥

अविदितं न न त्वया न ज्ञात इत्यर्थः ॥ २२ ॥

परेष्टामवमन्ता अवमन्तवन्तव न तु तन्नाशविषयमुद्भिः । न पि-
 तृनिग्रयिपत्यमेव आपदं प्राप्त्यसीत्यर्थः ॥ २३ ॥

इति स्वदोषान् परिकीर्त्तितास्तथा

समीक्ष्य बुद्ध्या चण्डाचरेश्वरः ।

धनेन दर्पेण बलेन चान्वितो

विचिन्तयामास चिरं स रावणः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे शूर्पणखा-
भर्त्सनं नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

धनेनाक्षयकोशेन दर्पेण राजत्वाद्द्वारेण बलेन प्राणबलेन चतुरङ्ग-
बलेन च चिन्तयामास । नारीचः कलहं निवारयति एषा कलहार्थं
प्रीत्याध्ययति किञ्च कर्त्तव्यमिति विचारयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामौये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

न कार्मुकं विकर्षन्त रामं पश्यामि मयुगे ।
 हन्यमानन्तु तत् सैन्यं पश्यामि शरवृष्टिभिः ॥ ८ ॥
 इन्द्रेणोत्तमं सच्यमाद्यतं त्वग्नावृष्टिभिः ।
 रजसा भीमवीर्याणां सधर्म्याणि चतुर्दश ॥ ९ ॥
 निहतानि शरस्त्रीणां स्त्रिणैकेन पदातिना ।
 अर्धाधिकमुद्धर्त्तेन शरश्च सधृष्टपणः ॥ १० ॥
 अध्रुवो गामस्य दत्तं कृतजिमायु दण्डकाः ॥ ११ ॥
 एता कथञ्चिन्मुक्ताश्च परिभूय महात्मना ।
 स्त्री तथं शङ्कमानेन रामेण विदितात्मना ॥ १२ ॥
 भ्राता शत्रु महातपो युगतमुप्यर्थाक्रमः ।
 अनुरक्तश्च भक्तश्च लज्जमानो नाम वीर्यवान् ॥ १३ ॥
 अमर्षो दुर्जयो जितो विमानो नृजिमान बली ।
 रामश्च दक्षिणो वीर्यवान् तस्य भागो वीर्यवान् ॥ १४ ॥
 रामश्च तु विजानीषी पूर्वोद्धतभागवान् ।

पाञ्च वीर्यवान् इत्येवमिह चतुर्विधं वीर्यं प्रकृतम् । अथ चतुर्विधं वीर्यं
 आधम ॥ १५ ॥ १५ ॥ १५ ॥

रामश्च दक्षिणो वीर्यवान् इत्येवमिह चतुर्विधं वीर्यं प्रकृतम् ।

विमानो नृजिमान बली इत्येवमिह चतुर्विधं वीर्यं प्रकृतम् ।

रामश्च दक्षिणो वीर्यवान् इत्येवमिह चतुर्विधं वीर्यं प्रकृतम् ।

अथ चतुर्विधं वीर्यं प्रकृतम् ।

धर्मपत्नी प्रिया नित्य भर्तुः प्रियहिते रता ॥ १५ ॥
 सा सुतेर्गा सुनामोऽङ्गः सुकृपा च यशस्विनी ।
 देति । वनवास्य राजते श्रीरिवापरा ॥ १६ ॥
 तप्तकासनवर्णाभा रक्ततुङ्गनखी शुभा ।
 भीता नाम वरारोहा वैदेही तनुमध्यमा ॥ १७ ॥
 नैव देवी न गन्धर्वा न यक्षी न च किन्नरी ।
 तथारूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले ॥ १८ ॥
 यच्च सीता भवेद्भाष्या यच्च दृष्टा परिष्वजेत् ।
 अभिजीवेत् स सर्वेषु लोकेष्वपि पुरन्दरात् ॥ १९ ॥
 सा सुशीला वपुःश्लाघ्या रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
 तवानुरूपा भार्या सा त्वञ्च तस्यास्तथा पतिः ॥ २० ॥
 तां तु विस्तीर्णजघना पीनोत्तुङ्गपयोधराम् ।
 भार्यार्थे तु तवानेतुमुद्यताहं वराननाम् ॥ २१ ॥
 विरूपितास्त्रि क्रूरेण लक्ष्मणेन महाभुजः ।

रामस्य दक्षिणो वाङ्मरित्यनेन सर्वतत्कार्यधुरन्धरत्वम्, बहिष्कर
 प्राण इत्यनेन निरतिशयप्रेमास्पदत्वं सूच्यते ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
 यस्य सीता भार्या यच्च दृष्टा परिष्वजेत् स एव सर्वेषु कालेषु च
 पुरन्दरादपि चम्पधिक जीवेत् । तस्या लक्ष्मणवतारत्वादिति व्यङ्ग्यम् ॥
 [अतिजीवेत् स सर्वेषु देवेष्विव पुरन्दर इति पाठे सर्वान् देवानतिक्रम्य
 जीवेदित्यर्थः] ॥ १९ ॥ २० ॥

ता तु दृष्ट्वाय वैदेहीं पूर्यचन्द्रनिभाननाम् । ७२ ॥

नमस्यन्व शरणाश्रित्य त्रिघोषो भद्रियमि ।

यदि तत्त्वामभिप्रायो भाव्याये तत्र जायते ।

शीघ्रमुद्भूयता पादो जयाशेमिह दर्शयन् । ७३ ॥

रोचते यदि त वाक्ता मर्मतद्वाचसेवरे ।

क्रियता निर्दिशेन वधनं मम रात्रौ । ७४ ॥

विज्ञायेयामशक्तिरुद्भूयतामगन्ता वनात् ।

सीता तमानायाही भव्योर्थं राक्षसेवरे । ७५ ॥

तस्मान्नेतुमुद्यताहीमात् यथा तथा राक्षसवर्गोपायार्थम् । ७२ ॥

भाव्यायेत्यतस्तत्त्वामभिप्रायस्तत्त्वम् । ७३ ॥

यथा रात्रौ निर्दिशेन वधनं मम रात्रौ रात्रौ रात्रौ । ७४ ॥

विज्ञायेयामशक्तिरुद्भूयतामगन्ता वनात् । ७५ ॥

सीता तमानायाही भव्योर्थं राक्षसेवरे । ७६ ॥

४ कुतः प्रिय तस्या तस्या राक्षसो राक्षसेवरे ।

तस्यावरे एव राक्षसो राक्षसेवरे ।

त राक्षसो राक्षसेवरे राक्षसेवरे ।

राक्षसेवरे राक्षसेवरे राक्षसेवरे ।

पञ्चविंशः सर्गः ।

ततः शूर्पणखायाय तच्छ्रुत्वा रोमहर्षणम् ।
 भक्षिवानभ्यनुज्ञाय कार्यं बुद्ध्वा जगाम ह ॥ १ ॥
 तत् कार्यमनुगम्याथ यथावदुपलभ्य च ।
 दोषाणाञ्च गुणानाञ्च सम्प्रधार्य बलावलम् ॥ २ ॥
 इति कर्त्तव्यमित्येव कृत्वा निययमात्मनः ।
 स्थिरबुद्धिरुततो रम्या यानशाला जगाम ह ॥ ३ ॥

तत इति । शूर्पणखेन शोणितभाजनं नखविदूषण इति धातुः । शूर्पणखेन शोणितभाजनेन यन्त्रादिसत्क्रियां नखयति विदूषयति इति शूर्पणखेति तीर्थः । शूर्पाकारनखवतीत्यर्थे सञ्ज्ञाया शूर्पणखा अन्यत्र शूर्पणखीति परे । रोमहर्षणम् । शूर्पणखावाक्यस्य कामविकारजनकतया रोमाश्च फलम् । सचिवेभ्यस्तुहाक्यस्य प्रतिपाद्यं कार्यं बुद्ध्वा तत्सम्पत्तिपूर्वकं सत् कर्त्तव्यत्वेन निर्धार्य तानभ्यनुज्ञाय दत्ताभ्यनुज्ञानं कृत्वा जगाम नारीचाश्रममिति शेषः ॥ १ ॥

तत्कार्यं सीतापहाररूपम् अन्तश्चित्ते अगुण्योद्दिश्य दोषाणा गुणानाञ्च स्वरूपं यथावदुपलभ्य सीतापहारे यथावन्तो गुणा इति निश्चित्य बलावलं यथावत् सम्प्रधार्य इत्येव कर्त्तव्यमित्यात्मनः सत्य

यानमाना ततो गत्वा प्रच्छन्नं राक्षसाधिपः ।
 भूतमचेदयामानरयः मयुज्यतामिति ॥ ४ ॥
 ए।मुक्तः जणेने । मारयिर्नघुक्रिमः ।
 रयं नयोजयामास तस्याभिमतमुत्तमम् ॥ ५ ॥
 कामगं रयमास्थाय काञ्चनं रत्नभूषितम् ।
 पिशाचपदनैयुक्तं खरैः कनकभूषणैः ॥ ६ ॥
 मेघप्रतिमनादेन स तेन धनदानुजः ।
 राक्षसाधिपतिः श्रीमान् ययौ नदनदीपतिम् ॥ ७ ॥
 स श्वेतबालव्यजनः श्वेतच्छत्रो दशाननः ।
 खिग्धवैदूर्यमंकाशस्तप्तकाञ्चनभूषणः ॥ ८ ॥
 दशास्यो विंशतिभुजो दर्शनीयपरिच्छदः ।
 त्रिदशारिर्मुनीन्द्रहो दशशीर्ष इवाहिराट् ॥ ९ ॥
 कामगं रयमास्थाय गुण्णुमे राक्षसाधिपः ।
 विद्युन्मण्डलवान् मेघः सवलाक इवाम्बरैः ॥ १० ॥

निश्चयं छात्रा व्यकम्पनश्रुपणखाभ्यामङ्गत्वात् सीताहरणमवश्यं कर्तव्यमिति
 निश्चित्य यानशालां जगाम ॥ २ ॥ ३ ॥

दुष्टे कर्मणि प्रवृत्तौ वृद्धादिनिरोधशङ्कया प्रच्छन्नं गृहम् ॥ ४ ॥ ५ ॥
 देवयोनिभेदाः पिशाचा वदनभागे तत्सदृशैरित्यर्थः ॥ ६ ॥
 नदनदीपतिः समव्रजं तोत्वा ययौ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

भूमी ल सागरानुप शीत्यमानमनोकथन् ।
 नानापुष्पकान्तेन ननु कार्यं सद्यस्त्रयः । ११ ॥
 शीतमज्जलतोयाभिः पद्मनीभिः समन्ततः ।
 विशालाश्चमपदं यदि मन्दरलंकृतम् ॥ १२ ॥
 फलद्वयविशेषोभ नारिकेलोपशोभितम् ।
 सालेखालेखमालेख तस्यमिष्य सुपुष्पितः । १३ ॥
 अत्यन्तनियताधारैः शोभित परमधिभिः ।
 नागैः सुपर्णगन्धर्वैः किन्नरैश्च सद्यस्त्रयः । १४ ॥
 जितवामैश्च भिक्षुंश्च धारयैषोपशोभितम् ।
 आनन्दं खानसैर्माषैर्वाहसिद्धैर्मरीचिपैः ॥ १५ ॥
 दिव्याभरणमाख्यानिर्दिष्टरूपाभिरावृतम् ।
 श्रीमद्वरतविधिभिराभिरुचिभिः सद्यस्त्रयः ॥ १६ ॥

विसृत्स्थाने व्याभरणानि । मेघस्थाने रावणः । बलाकास्थाने श्वपचम् ।
 ॥ १० ॥

प्रजस्रपितसागरानुप तत्पूषा तस्यैव वर्धनं नानापुष्परित्वा-
 दिना ॥ ११ ॥ १२ ॥

फलद्वयवि फलदीवनं तेन शोभायत् ॥ १३ ॥

अत्यन्तम् अतिशयेन पर्णवातादिरूपा नियतयाधारो येषां तैः ॥ १४ ॥
 अजो नृणां तत्पुत्रैर्विखानसैर्योनिजः प्रसिद्धः मांसमायस्रपचैः ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥

स तु तेन प्रदर्शय दिसुस्वीकृतविप्रमः ।

अनुनयनाद्यै च प्रकार मतिमान्नतिम् । २४ ॥

अथोजालानि निमेष्य भित्वा रत्नमृष्ट परम् ।

महेन्द्रमनाद् गुप्तमाजहारामृतं ततः ॥ २५ ॥

त मष्टमंगैश्चैव सुपयस्कृतनाभयम् ।

नाम्ना सुमद्रं न्यग्रोधं ददर्श धनदानुजः ॥ २६ ॥

त तु गत्वा पर पार समुद्रस्य नदीपतः ।

ददर्श प्रमत्तेष्वन्ते दुष्टे रम्ये वनान्तरे ॥ २७ ॥

तत्र क्षणाजिनधरं जटामण्डलधारिणम् ।

ददर्श निचताक्षरं भारीच नाम राजसम् । २८ ॥

स राजस्यः सभागम्य विधिवत्तेन रत्नधा ।

भारीचेनार्पितो राजा सर्वकामैरमानुषैः ॥ २९ ॥

तं स्वयं पूजयित्वा च भोजनेनोदयेन च ।

अर्थोपहितया वाचा भारीचो वाक्यममवीत् ॥ ३० ॥

स तेनैव धर्म्यामिधमक्षयनिषादनाशनमुनिरक्षयजसन्तोषेण ॥ ३१ ॥

अथोजालानि व्यय ष्टकुलनिर्मितजालानि रत्नमयगोपपरि पक्षि-
प्रवेशपरिधाराय बद्धानि वनान्निर्मथ्य क्त्वा रत्नमयमृष्टच भित्वा गुप्त-
मन्दनं महेन्द्रमवनादाजहार ॥ २५ ॥

सुपयस्कृतं भस्मकमक्षयवस्वरूपं पक्ष्यं यस्य तम् ॥ ३६ ॥
॥ २७ ॥ २८ ॥

षट्चिंशः सर्गः ।

मारीच । श्रूयतां तात । वचनं मम भाषतः ।
आर्त्ताऽस्मि मम चार्त्तस्य भवान् हि परमा गतिः ॥ १ ॥
जानोषे त्वं जनस्थानं भ्राता यच्च खरो मम ।
दूषणश्च महाबाहुः स्वसा शूद्रपणखा च मे । २ ॥
त्रिगिरास महाबाहू राक्षसः पिशिताशनः ।
अन्ये च बहवः शूद्रा लब्धवन्ता निशाचराः ॥ ३ ॥
वसन्ति मन्त्रिणेन अधिवासश्च राक्षसाः ।
बाधमाना महारण्ये मुनीन् ये धर्मचारिणः ॥ ४ ॥
चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ।

मारीचेति । तातेत्युपलक्षणैः कार्यं वदितुं पूर्वं वृत्तं स्मारयति ॥ १ ॥

जानोषे इति । भ्रात्रादयो मन्त्रियोगाज्जनस्थानं प्राप्य वसन्तीति त्वं जानोषे किलेत्यन्वयः ॥ २ ॥

लब्धवन्ताः लब्धयुक्ताः ॥ ३ ॥

अथ तत्र स्थित्वा क्रियमात्रं वृत्तञ्च जानोषे इत्याह — अधिवासचेति । मुनीन् बाधमाना बाधयेतये हेतोः शानच् । अधिवासश्च

पित्रा निरस्तः क्रुद्धेन सभार्यः क्षीणजीवितः ॥ १० ॥

स हन्ता तस्य सैन्यस्य रामः क्षत्रियपांसनः ।

अशीलः कर्कशस्तीक्ष्णो मूर्खो लुब्धोऽजितेन्द्रियः ॥ ११ ॥

त्यक्तधर्मा त्वधर्मात्मा भूतानामर्हिते रतः ।

येन वैरं विनारण्ये सत्वमास्थाय केवलम् ॥ १२ ॥

कर्णनासापहारेण भगिनी मे विरूपिता ।

तस्य भार्या जनस्थानात् सीता सुरसुतोपमा ॥ १३ ॥

आनयिष्यामि विक्रम्य सहायस्तत्र मे भव ।

त्वया ह्यहं सहायेन पार्यस्थेन महाबल ! ॥ १४ ॥

भ्रातृभिश्च सुरान् सर्वान्नाहमत्राभिचिन्तये ।

तत्सहायो भव त्वं मे समर्थो ह्यसि राक्षस ! ॥ १५ ॥

वीर्यं युद्धे च दर्पे च न ह्यस्ति सदृशस्तव ।

उपायतो महाशूरो महामायाविशारदः ॥ १६ ॥

एतदर्थमहं प्राप्तस्त्वत्समीपं निशाचर ।

अथवाशीलोऽजितेन्द्रियश्च अस्थाने क्रोधात् ॥ ११ ॥

सत्यं यत्नमेव केषामाश्रित्य न तु धर्मम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

भ्रातृभिः कुम्भकर्णैर्दिभिः नाभिचिन्तये न गमयामि ॥ १५ ॥

उपायतः उपारोध्यैत्यर्थः । तत्रैव हतुर्गर्भं विशेष्य महामाये-

त्यादि ॥ १६ ॥

इदं तत् कर्म साहाय्ये यत् कार्यं वचनान्नम ॥ १७ ॥

सौ गणेश्वरं मृगो भूया चिवो रगतन्दिनिः ।

आश्रमे तत्र रामस्य सीतायाः प्रसुप्ते चर ॥ १८ ॥

त्वां तु निःसग्यं सीता दृष्ट्वा तु मृगरूपेण ।

युवतामिति भर्तारं लज्जणञ्चाभिधास्यति ॥ १९ ॥

ततस्तपोरपाये तु शून्ये सीता ययासुवत् ।

निरावाधो हरिव्यामि राज्ञश्चन्द्रप्रभामिव ॥ २० ॥

ततः पश्चात् सुखं रामे भार्याहरणकर्षिते ।

विस्मयं प्रहरिव्यामि कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ २१ ॥

तत्र रामकथा श्रुत्वा मारीचस्य महात्मनः ।

शुष्कं समभवद्वक्तुं परिचक्षो बभूव च ॥ २२ ॥

ओष्ठौ परिलिङ्घन् शुष्को नेतैरनिमिषेरिव ।

मृतभूत इवार्तसु रावणं समुद्वेचत ॥ २३ ॥

मम साहाय्ये यत् कर्म त्वया कार्यं तत् कर्म प्रदृष्ट्वित्यन्वयः ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥

अपाये अपाश्रमे ॥ २० ॥

ततः सुखं क्लेशरहितं यथा भवति तथा विस्मयं यथा भवति तथा च प्रहरिव्यामि ॥ २१ ॥

रामकथा रामप्रसङ्गं श्रुत्वा मारीचस्तु बभूव तेन दासेन च मुखं शुष्कमभवत् ॥ २२ ॥

स रावणस्त्रस्तविषण्वचेता
 महावने रामपराक्रमज्ञः ।
 कृताञ्जलिस्त्रस्तमुवाच वाक्यं
 हितञ्च तस्मै हितमात्मनश्च ॥ २४ ॥

इत्याष रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावण-
 भारोचसंवादो नाम षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

चिन्तावशादनिमिषैस्त्रि नैवैरुपलक्षित इति शेषः । मृतभूतो
 मृतप्रायः ॥ २३ ॥

आत्मनो हितमित्यर्थो घटी ॥ २४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

यद्गु तत् कर्म साहाय्ये यत् कार्यं वचनान्नम् ॥ १७ ॥

सौ म्नेस्त्व नृगो भूया चित्रो रजतमिन्दुभिः ।

आश्रमे तत्र रामस्य सीतायाः प्रसुप्ते चर ॥ १८ ॥

त्वां तु निःसृत्य सीता दृष्ट्वा तु नृगरूपेणम् ।

युष्मतामिति भर्तारं लक्षणञ्चाभिधास्यति ॥ १९ ॥

ततस्तपोरपाये तु शून्ये सीता यथासुषुप् ।

निरावाधो हरिष्यामि राड्यन्द्रप्रभामिव ॥ २० ॥

ततः पश्चात् सुख रामे भार्याहरणकथिते ।

विस्मयं प्रहरिष्यामि ह्यतार्येनान्तरात्मना ॥ २१ ॥

तत्र रामकथा श्रुत्वा मारीचस्य महात्मनः ।

शुष्कं समभवद्वक्त्रं परिचक्षो बभूव च ॥ २२ ॥

आठौ परिलिङ्गन् शुष्को नेतैरनिमिषेरिव ।

मृतभूत इवार्तसु रावण समुदेक्षत ॥ २३ ॥

मम साहाय्ये यत् कर्म त्वया कार्यं तत् कर्म शृण्वित्यन्वय ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥

अपाये अपागमे ॥ २० ॥

ततः सुख लोभरहितं यथा भवति तथा विस्मयं यथा भवति तथा
च प्रहरिष्यामि ॥ २१ ॥

रामकथा रामप्रसङ्गं श्रुत्वा मारीचस्तो बभूव तेन व्रासेन च
सुखं शुष्कमभवत् ॥ २२ ॥

अपि रामो न संक्रुद्धः कुर्याल्लोकानराक्षसान् ॥ ४ ॥

अपि ते जीवितान्ताय नोत्पन्ना जनकात्मजा ।

अपि सीतानिमित्तञ्च न भवेद् व्यसनं महत् ॥ ५ ॥

अपि त्वामीश्वरं प्राप्य कामवृत्तं निरङ्कुशम् ।

न विनश्येत् पुरी लङ्का त्वया सह सराक्षसा ॥ ६ ॥

त्वहिधः कामवृत्तो हि दुःशीलः पापमन्त्रितः ।

आत्मानं स्वजन राष्ट्रं च राजा हन्ति दुर्मतिः ॥ ७ ॥

न च पित्रा परित्यक्तो नामर्यादः कथञ्चन ।

न लुब्धो न च दुःशीलो न च चक्षियपासनः ॥ ८ ॥

न च धर्मगुणैर्हीनः कौसल्यानन्दवर्द्धनः ।

न च तीक्ष्णो हि भृताना सर्वेषामहिते रतः ॥ ९ ॥

एतदबोधकतय तवानर्थो भावीत्याह,—अपीति । रक्षसां सप्तो-
त्थार्थम् । अपि स्वस्ति भवेदपि क्षेमं सम्पद्येतापि किं । तव दुर्बुद्धिनिर्द-
त्येति शेषः । तथा सक्रुद्धो रामो लोकमराक्षसं न कुर्यादपि किन् ।
एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

पापमन्त्रित सहकृतकर्तव्यार्थविचार ॥ ७ ॥

एवं महावीर्यत्वं रामे प्रतिपाद्य रावणोक्तदुष्णानि निराधरे-न
च पित्रेत्यादि ॥ ८ ॥

तैक्ष्ण्यप्राभावे हेतु सर्वभूतहिते रतत्वम् ॥ ९ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ।

तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य वाक्यं वाक्यविशारदः ।
 प्रत्युवाच महातेजा मारीचो राक्षसेश्वरम् ॥ १ ॥
 सुलभाः पुरुषा राजन् । सततं प्रियवादिनः ।
 अप्रियस्य च पथ्यत्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ २ ॥
 न नूनं बुध्यसे रामं महावीर्यं गुणोन्नतम् ।
 अयुक्तचारश्चपलो महेन्द्रवरुणोपमम् ॥ ३ ॥
 अपि स्वस्ति भवेत्तात । सर्वेषामपि रक्षसाम् ।

तदिति ॥ १ ॥

प्रियवादिन स्वामिहिताहितविचारमुपेक्ष्य राक्षस्य व्यापातप्रियतया
 सन्तोषाय तत्कालमधुरवाक्यवक्ताः पुरुषाः सुलभाः । अपि तु अश्वि
 स्यापि तत्कालमप्रियतया प्रतीयमानस्यापि कालान्तरे पथ्यत्य ॥ १ ॥
 वक्ता श्रुत्यक्तस्य च भोक्ताऽहितवत् प्रतिभासमानमपि इदं पथ्यत्येति
 श्रुत्वा राजा विवेकी दुर्लभः । श्रोता मयोद्यमानम् व्यापाततः ॥ २ ॥

भासमानमपि उदर्के परमहितं श्रुत्वाति श्रेयः ॥ २ ॥

मार्गे हेतुरयुक्तधारत्वम् अनियुक्तधारत्वम् ॥ ३ ॥

धनुर्व्यादितदीप्तास्यं शरार्चिषममर्षणम् ।
 चापबाणधरं तीक्ष्णं शत्रुचेनापहारिणम् ॥ १६ ॥
 राज्यं सुखञ्च मन्यज्य जीवितं चेष्टमात्मनः ।
 नात्यासादयितुं तात ! रामान्तकमिहार्हसि ॥ १७ ॥
 अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा ।
 न त्वं समर्थस्ता हर्तुं रामचापायया वने ॥ १८ ॥
 तस्य सा नरसिंहस्य सिंहोरस्कस्य भामिनी ।
 प्राणैभ्योऽपि प्रियतरा भार्या नित्यमनुव्रता ॥ १९ ॥
 न सा धर्पयितुं शक्या मैथिल्योजस्विनः प्रिया ।

शरार्चिषं शरज्वालम् । खड्गचापपदेन तद्गतशस्त्रवस्तुमुपमिन्धनं
 यस्य ॥ १५ ॥

रामेऽन्तकरूपकोपपादकविशेषगान्याह,—धनुरिति । धनुरेव व्या-
 दितं व्यात्तमिति यावत् दीप्तं ज्वालादीप्तमात्रं यस्य रामरूपान्तकस्य
 ज्वालादीप्तत्वमेव शरार्चिषमित्यनेनोक्तम् ॥ १६ ॥

प्यत्यासादयितुमत्यन्तं प्राप्तम् ॥ १७ ॥

अप्रमेयं हि तत्तेज इत्यनेनावाहनसतोपदेवं धनितं यत्तु सेव-
 नेन तस्या अपि तत्त्वं सूचितम् ॥ १८ ॥

नरसिंहस्येवनेन धिरव्यक्तशिपुप्रभृतिदन्तादयमेवेति सूचितम् ।
 नित्यमनुव्रतेत्यनेन तस्यास्त्वैकित्वं सूचितम् ॥ १९ ॥

धनुर्वादिदीप्तार्य भस्मार्चिममपेक्षम् ।
 क्षापयानधर तीक्ष्णं भस्मैनापस्मरिणम् ॥ १५ ॥
 राज्यं राज्यं मन्यन्त्य जीवितं धेनुमात्मनः ।
 नात्यामाद'धत्तुं तात' रामान्त'रुमिधार्मि ॥ १७ ॥
 अपमेयं हि तत्तेजो यद्य सा जनकात्मजा ।
 न त्व समर्थता धत्तुं रामचापासया वने ॥ १८ ॥
 तस्य सा नरमिहस्य निरोरस्वस्य भामिनी ।
 प्राणैर्यो'प प्रियतरा भार्या नित्यमनुव्रता ॥ १९ ॥
 न सा धर्पयितुं शया मैथिल्योजस्विनः प्रिया ।

प्रसार्जिध भस्मज्वापम् । यद्गुणापदेन तद्वतश्चक्रमूपनिषत्
 यद्य ॥ १५ ॥

दाने'नकस्वपक्षेपपाद विधेयगान्याद, धनुरिति । धनुरेव व्या-
 दित व्याप्तमिति यावत् दीप्तं व्याप्तादीप्तमात्रं यस्य रामरूपान्तकस्य
 व्याप्तादीप्तमेव प्रसार्जिधमित्येवोक्तम् ॥ १६ ॥

अवासादयितुमन्यन्त प्राप्तुम् ॥ १७ ॥

यप्रमेयं हि तत्तेज इत्यनेनासा तन्मसोपस्वस्य धनित यस्य सौव-
 नेन तस्या अपि तस्य उपचितम् ॥ १८ ॥

नरमिहस्येवमेव दिरक्ष्यकप्रिपुप्रवृत्तिपन्तादयमेवेति उपचितम्
 निषत्तनुव्रतात्तनेन तस्याज्ज्वापत्वा उपचितम् ॥ १९ ॥

इदं हि भूय शृणु वागदसुक्तम्
 अमघं युक्तञ्च निग्राधराधिप । २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावण-
 मारोचसंवादो नाम सप्तचिंशः सर्गः ॥ २७ ॥

सप्तसचिंशान्तर्गतस्य मम लेख निश्चय इत्याह,—अर्धं त्विति । इदं
 पद्यमायन् ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोचै रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे सप्तचिंशः सर्गः ॥ २७ ॥

4 3 2 1 1 2 3 4

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥
 नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २ ॥
 नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३ ॥
 नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ४ ॥
 नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ५ ॥
 नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ६ ॥
 नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ७ ॥
 नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ८ ॥
 नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ९ ॥
 नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १० ॥

यथ स्नानुभवसिद्ध गानवलनाह, — कदाचिदित्यादि । अश्ननीति
सम्यक् ॥ १ ॥ २ ॥

मद्वित्रस्त मत्तो विप्रस्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

पर्वकाले यागकाले ॥ ४ ॥ ५ ॥

ऊनद्वादशवर्षोऽयमकृतास्त्रय राघवः ॥ ६ ॥
 कामं तु मम तत्सैन्यं मया सह गमिष्यति ।
 बलेन चतुरङ्गेण स्वयमेत्य निशाचरम् ॥ ७ ॥
 वधिष्यामि * मुनिश्रेष्ठ ' शत्रुं तत्र यथेष्टितम् ।
 एवमुक्तः स तु मुनी राजानमिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 रामान्नान्यद् बलं लोके पर्याप्तं तस्य रक्षसः ।
 देवतानामपि भवान् समरेष्वभिपालकः ॥ ९ ॥
 आसीत्तव कृतं कर्म त्रिलोकविदितं वृष ! ।
 काममस्ति महत् सैन्यं तिष्ठत्विह परन्तप ! ॥ १० ॥
 बालोऽप्येष महातेजाः समर्थस्तत्र निग्रहे ।
 गमिष्ये राममादाय स्वस्ति तेऽस्तु परन्तप ! ॥ ११ ॥

पञ्चदशवर्षोऽपि तथा दशरथेनानुदिनोऽप्यत्यन्तबालश्रोतनाय पति-
 बालेनापोदृश कृत किमधुना बाष्पमिति रावणस्यात्यन्तभयाय नारी-
 चेन तथा दशरथेनोक्त इत्यूनद्वादशवर्ष इत्युक्तम् । ऊनद्वादशवर्षोऽय-
 मिति पाठान्तरम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

यद्यपि भवान् देवानामपि सहायकत्वासीत् । अन्यथ तव त्वया
 कृतं कर्म त्रिलोकविदितं त्रिषु लोकेषु विदितं तथापि रामादन्यद् बलं

* विधिमिष्ये इति वा पाठः ।

† काममस्तु मम श्रीमान् पद्मपत्रनिभेक्ष्यः । इति वा पाठः ।

इत्येवमुक्ता म मुनिस्तमाशय इत्यात्मनः ।
 जगाम पश्यन्तोऽपि । तानि च स्वमायमम् ॥ १२ ॥
 त तदा दण्डकारण्ये यत्र मुनिना दीक्षितम् ।
 अभ्युपस्थितो रामपि । * स्मृत्वा च वतुः ॥ १३ ॥
 अजातयज्ञतः श्रीमान् बालः श्यामः सुभेक्षणः ।
 एकाग्रस्तमरो धन्यो शिखी कृत तमानया ॥ १४ ॥
 गोभवन् दण्डकारण्ये दीप्तेन स्वेन तेजसा ।
 अदृश्यत तदा रामो बालचन्द्र इमोदितः ॥ १५ ॥
 ततोऽह मेवमहागस्तप्तकाञ्चनकुण्डनः ।
 वल्मी दत्तवरो दर्पादाजगामाश्रमन्तरम् ॥ १६ ॥

तस्य रक्षसो न पर्याप्तमतः कानं तत्र बलं यदस्ति तदत्रैव तिष्ठतु तदुप-
 योगाभावात् । अत एव बालोऽपि यतस्तन्निग्रहसमर्थोऽतो देव इवेति
 शेषः ॥ ६ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

उपस्थितो राम तद्रक्षणार्थं समीपं प्राप्तः सन् ॥ १३ ॥
 अजातयज्ञतः श्मश्रूदिषु स्वचिह्नप्रादुर्भावहीन इत्यर्थः । रक्ष-
 वस्तुधरं ब्रह्मचर्यं स्थितं शिखी काकपक्षधरः कनकनालयोपलक्षितः ।
 ॥ १४ ॥ १५ ॥

आजगामेत्युक्तमपुण्यं । अत्र पारोक्ष्यार्थं कलिटा दैवपारवश्या-

तेन दृष्टः प्रविष्टोऽहं सहसैवोद्यतायुधः ।
 मा तु दृष्ट्वा धनुः सज्यमसम्भ्रान्तश्चकार ह ॥ १७ ॥
 श्रवजानन्नहमोहाद् बालोऽयमिति राघवम् ।
 विश्वामित्रस्य ता वेदिमभ्यधावं कृतत्वरः ॥ १८ ॥
 तेन मुक्तस्ततो वायः शितः शत्रुनिवर्हणः ।
 तेताहं ताडितः क्षिप्तः समुद्रे शतयोजने ॥ १९ ॥
 नेच्छता तात । मा हन्तुं तदा वीरेण रचितः ।
 रामस्य शरवेगेन निरस्तो धान्तचेतनः ॥ २० ॥
 पातितोऽहं तदा तेन गभीरे सागराग्नयि ।
 प्राप्य सञ्जा चिरात्तात । लङ्का प्रतिगतः पुरीम् ॥ २१ ॥
 एवमस्मि तदा मुक्तः सहायास्ते निपातिताः ।
 अकृतास्त्रेण रामेण पालेनास्त्रियकर्मणा ॥ २२ ॥
 तन्मया वार्यमाणस्तु यदि रामेण विग्रहम् ।

देवाद्यमागतो न तु तदागमनं मम प्रत्यक्षमिति ध्वनयति । यदा वज्र-
 कारितकृत्वेन विस्मृतत्वाद्वा तत्त्वारीप । आर्यो वा लिट् । आश्रमा-
 न्तरम् आश्रममर्थं दत्तवरो ब्रह्मदत्तदेवावध्यत्ववरः ॥ १५ ॥

प्रविष्टोऽहं तेन दृष्ट इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥

शतयोजने तटातत्यर्थं तद्देशस्थिते समुद्रे क्षिप्तः ॥ १९ ॥

नेच्छता अनिच्छता एतच्च रक्ष्य केषां कृपाजन्यमिति मारीधा-
 श्रयः । भाविकार्यार्थमिति नञ्कृतत्वं ॥ २० ॥ २१ ॥

करिष्यस्यापदं घोरं चिप्रं प्राप्य नशिष्यसि ॥ २३ ॥
 क्रीडारतिविधिज्ञाना समाजोत्सवदर्शनाम् ।
 रक्षसाच्चैव सन्तापमनर्थञ्चाहरिष्यसि ॥ २४ ॥
 हर्म्यप्रासादसखाधा नानारत्नविभूषिताम् ।
 द्रक्ष्यसि त्वं पुरीं लङ्कां विनष्टां मैथिलीकृते ॥ २५ ॥
 अकुर्वतोऽपि पापानि शुचयः पापसंश्रयात् ।
 परपापैर्विनश्यन्ति मत्स्या नागहृदे यथा ॥ २६ ॥
 दिव्यचन्दनदिग्धाङ्गान् दिव्याभरणभूषितान् ।
 द्रक्ष्यस्यभिहतान् भूमौ तव दोषान्तु राक्षसान् ॥ २७ ॥
 हतदारान् सदाराञ्च दश विद्रवतो दिशः ।
 हतशेषानशरणान् द्रक्ष्यसि त्व निशाचरान् ॥ २८ ॥
 शरजालपरिचिन्तामग्निज्वालासमावृताम् ।
 मदग्धभवनां लङ्का द्रक्ष्यसि त्वमसंशयम् ॥ २९ ॥

ये मे सहाया अपरे गतास्ते निपातिता इत्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥
 अनर्थ मरणरूपम् आहरिष्यसि यत्नात् सम्पादयिष्यसि ॥ २४ ॥ २५ ॥
 सङ्गदोषाद्रक्ष कुलमाप्तस्य नाशः प्राप्नोतीत्याह,—अकुर्वतोऽपी
 परपापैः परेषा पापात्मना पापैर्निमित्तैः नागहृदे सर्पयुक्तहृदे सर्पनि
 द्वाय प्रविष्टेन राजप्रेरितधीवरादिना गरुडेन वा यथा प्रसङ्गान्मा
 ि । तद्वत् ॥ २६ ॥ २७ ॥

२८ ॥ २९ ॥ परिहृतदारान् त्यक्तदारानिति यावत् ॥ २८ ॥ २९ ॥

परदारमिगर्षात्तु नान्यत् पापतरं मघत् ।
 प्रमदाना सहस्राणि तत्र राजन् परिग्रहे ॥ ३० ॥
 भव स्वदारनिरतः स्वकुल रघु रजसाम् ।
 मान उद्धिष्य राज्यञ्जीवित चेष्टमात्मनः ॥ ३१ ॥
 कलयाणि च भौम्यानि मिचदगं तथैव च ।
 यदीच्छसि चिरं भोक्तुं मा ऊया रामविप्रियम् ॥ ३२ ॥
 निदार्यमाणः सुधदा मया भयं
 प्रकृष्टं भीता यदि धषेयिष्यसि ।
 नमिष्यसि क्षीयन्तलः सवान्धवो
 यमचयं राममरालजीवितः ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावण-
 भारोचसंवादो नाम अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

तत्र परिग्रहेन्त पुरे प्रमदाना सहस्राणि स्यतलाखेव रत्न-
 नान्यत्र मनोघोषात्यर्थं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ।

एवमस्मि तदा सुक्तः कथञ्चित्तेन संयुगे ।
 इदानीमपि यद्वृत्तं तच्छृणुष्व यदुत्तरम् ॥ १ ॥
 राक्षसाभ्यामह द्वाभ्यामनिर्विण्णस्तया कृतः ।
 सहितो मृगरूपाभ्यां प्रविष्टो दण्डकावने ॥ २ ॥
 दीप्तजिह्वो महादंष्ट्रस्तीक्ष्णशृङ्गो महाबलः ।
 व्यचरन् दण्डकारण्यं मासमचो महामृगः ॥ ३ ॥
 अग्निहोत्रेषु तीर्थेषु चैत्यवृक्षेषु रावण ! ।
 अत्यन्तघोरो व्यचरंस्तापसांस्तान् प्रधर्षयन् ॥ ४ ॥

पुनः खानुभवसिद्ध रामवृत्तमाह — एवमिति । तदा प्रियानिव
 यच्चरच्छणसमये तेन कथञ्चित्तेन सुक्तोऽस्मि । इदानीं प्रौढावस्थायामपि
 यद्वृत्तं मदिष्यथ यदुत्तरं यत् सर्वलोकोत्तरं तदतिरिक्तासाध्यं तच्छृणुष्व
 प्रदक्षिणं यावत् ॥ १ ॥

पूर्वे तथाकृतं प्राणसङ्घट्टं प्रापितोऽप्यहमनिर्विण्णः अप्राप्तदिव्य
 प्रवृत्तिवराग्यं ताभ्यां मृगरूपाभ्यां सहितोऽहमपि मृगरूपः सन् प्रविष्ट
 इत्यन्वयः ॥ २ ॥

* ममेताभ्याम् इति वा पाठः ।

निधत्त दण्डकारण्ये तापमान् धर्मचारिणः ।
 रुधिराणि पिबंसेषा तन्नामानि च भक्षयन् ॥ ५ ॥
 अदिमासाग्रनः क्रूरत्वासयन् वनगोचरान् ।
 तदा रुधिरमक्षोऽह व्यचरं दण्डकावनम् ॥ ६ ॥
 तदाहं दण्डकारण्ये व्यचरन् धर्मदूषकः ।
 आसादयं तदा राम तापस धर्ममाश्रितम् ॥ ७ ॥
 वैदर्भीषु महाभागां लक्ष्मणसु महारथन् ।
 तापसं नियताक्षरं सर्वभूतहिते रतम् ॥ ८ ॥
 सोऽहं वनगतं राम परिभूय महाबलम् ।
 तापसोऽयमिति ज्ञात्वा पूजयैरमनुष्मरन् ॥ ९ ॥
 अभ्यधापं सुसंक्रुद्धीक्ष्णश्छद्मो मृगाकृतिः ।
 जिघासुरकृतप्रज्ञस्त प्रहारमनुष्मरन् ॥ १० ॥
 तेन त्यक्तास्त्रयो बाणाः शिताः शत्रुनिबर्हणाः ।
 विहृत्य सुमहद्बाणं सुपर्णानिलतुल्यगाः * ॥ ११ ॥

तदेवाह,—दीप्तेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

वनगोचरान्धीनन्यजीवाश्च ॥ ६ ॥

आसादय प्राप्तवान् । तापस धमे तापससम्बन्धिधर्ममाश्रितम् ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

* सुपर्णानिलनिस्वनाः इति वा पाठः ।

निपत्य दण्डकारण्ये तापमान् धर्मचारिणः ।
 रुधिराणि पिबंसेषा तन्नामानि च भक्षयन् ॥ ५ ॥
 अयिमायाग्रनः क्रूरस्तामयन् वनगोचरान् ।
 तदा रुधिरमन्तोऽहं व्यचर दण्डकावनम् ॥ ६ ॥
 तदाहं दण्डकारण्ये व्यचरन् धर्मदूषकः ।
 आभादयं तदा राम तापस धर्ममाश्रितम् ॥ ७ ॥
 वैदर्भीष महाभागा लङ्घयन् महारथम् ।
 तापस नियताक्षरं सर्वभूतहिते रतम् ॥ ८ ॥
 सोऽहं वनगतं राम परिभूय महाबलम् ।
 तापसोऽयमिति ज्ञात्वा पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ९ ॥
 अभ्यधापं सुसक्रुद्धोत्प्लवङ्गो मृगाकृतिः ।
 जिघाभुरक्षतप्रज्ञस्त प्रक्षारमनुस्मरन् ॥ १० ॥
 तेन त्यक्तास्त्रयो जायाः शिताः शत्रुनिवर्हणाः ।
 विवृण्व सुमहद्यापं सुपर्णानिलतुल्यगाः * ॥ ११ ॥

तदेवाह,—दीप्तेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

वनगोपराग्धीनन्यजीवाय ॥ ६ ॥

आभादय प्राप्तवान् । तापस धमे तापससम्बन्धिधर्ममाश्रितम् ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

* सुपर्णानिलनिस्वनाः इति वा पाठः ।

ते बाणा वज्रसंकाशाः सुधोरा रक्तभोजनाः ।

आज्जुः सहिताः सर्वे त्रयः सन्नतपर्वणः ॥ १२ ॥

पराक्रमज्ञो रामस्य शठो दृष्टभयः पुरा ।

समुत्क्रान्तः*स्ततो मुक्तलावुभौ राक्षसौ हतौ ॥ १३ ॥

शरेण मुक्तो रामस्य कथञ्चित् प्राप्य जीवितम् ।

इह प्रव्राजितो युक्तस्तापसोऽहं समाहितः ॥ १४ ॥

वृत्ते वृत्ते हि पश्यामि चीरकृष्णाजिनाम्बरम् ।

गृहीतधनुषं राम पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ १५ ॥

अपि रामसहस्राणि भीतः पश्यामि राक्षस्य ! ।

रामभूतमिदं सर्वमरण्य प्रतिभाति मे ॥ १६ ॥

राममेव हि पश्यामि रहिते राक्षसेश्वर । ।

अकृतप्रज्ञ अकृतविचारं तं प्रहारं पूर्वं रामदत्तप्रहारम् ॥ १० ॥ ११

सन्नतपर्वणः अदीर्घत्वमाघेम् ॥ १२ ॥

शठो गृहविप्रियकारी दृष्टभयः रामादिति शेषः । समुत्क्रान्त-
यितः ॥ १३ ॥

प्रव्राजित परिव्राजितः कृतसकलदुर्लक्षपरित्यागः युक्तो योगाभास-

अतएव तापसस्तपोनिष्ठः समाहितः स्थिरान्तःकरणः ॥ १४ ॥

१५ ॥

* समुद्भ्रान्तः इति वा पाठः ।

दृष्ट्वा स्वप्नगतं राममुद्भ्रममानीव चेतनः ॥ १७ ॥
 रकारादीनि नामानि रामवस्तस्य रावण ' ।
 रत्नानि च रथाश्चैव संवासं जनयन्ति मे ॥ १८ ॥
 अहं तस्य प्रभावज्ञो न युद्धं तेन ते चमम् ।
 बलिं वा नमुचिं वापि हन्याद्धि रघुनन्दनः ॥ १९ ॥
 रणे रामेण युध्यस्व त्वां वा कुरु रावण ' * ।
 न ते रामकथा कार्या यदि मा द्रष्टुमिच्छसि ॥ २० ॥

रक्षिते रामरक्षितेऽपि वने उद्भ्रमानि भीतो भवामि इव चेतनः
 सुषुप्तौ नष्टचेतन्योऽपि तद्दर्शनवशात्तच्चैतन्यं प्रलपामीत्यर्थः ॥ १७ ॥

रकारादीनीति । एवञ्च साक्षाद्दर्शने यस्मात् स वस्तुमशक्य इति
 भावः । तन्नामैकदेशसत्तावदपि नाम भयजनकं किं वक्तव्यं सम्पूर्ण-
 तन्नाम्नो भयजनकत्वमिति । स्याने ह्यधीशे तव प्रकीर्त्येति गीताहोका-
 र्योऽत्र व्यग्रः ॥ १८ ॥ १९ ॥

तस्माद्रामेण रणे युध्यस्व एतदुचितं न तु तदारापहार उचित
 सर्वकुलनाशकत्वात् युद्धे एकस्यैव नाशादिति भावः । मुख्यपक्षनाश,
 क्षणा वेति । यदि मा जीवन्तं द्रष्टुमिच्छसि तदा रामकथा न कार्या
 तत्कथाया रक्षस्तेजोपहारत्वादुभयोरपि तेजोनाशो भव्यादप्यधिका
 दुःखावस्येति भावः ॥ २० ॥

* न चमं कुरु रावण ' इति वा पाठः ।

बहवः साधवो लोके युक्ताधर्ममनुष्ठिताः ।
 परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः ॥ २१ ॥
 सोऽहं तवापराधेन विनश्येयं निशाचर ! ।
 कुरु यत्ते क्षमं तत्त्वमहं त्वां नानुयामि वै ॥ २२ ॥
 रामश्च हि महातेजा महासत्त्वा महाबलः ।
 अपि राक्षसलोकस्य भवेदन्तकरोऽपि हि ॥ २३ ॥
 यदि गुरुपङ्कखाहेतोर्जनस्यानगतः खरः ।
 अतिवृत्तो हतः पूर्वं रामेणाक्षिप्तकर्मणा ।
 अत्र ब्रूहि यथातत्त्वं को रामस्य व्यतिक्रमः ॥ २४ ॥

साधवः अश्रुतपरापचाराः । युक्ता योगयन्ताः । अनुष्ठिता शान्ति
 तर्पयति निष्ठा । २१ ।

परापराधेन तवापराधेनेत्यर्थः । विनश्येयं विनश्यिष्यामि । यो
 हि नाशमयते क्षयं हतः क्षमाया तत्त्वमेव कुरु । यद्यपि त्वां नानु-
 यामि ननु मुक्तिं नानुमन्त्रयामीत्यर्थः । २२ ।

राम इत्युक्तं हि, रामस्य ब्रूहि । तत्र पराशक्तः महाबलः महा-
 बलः इति शब्दः महातेजा महासत्त्वा महाबलः इति शब्दः ।
 अपि राक्षसलोकस्य भवेदन्तकरोऽपि हि । अपि राक्षसलोकस्य भवेदन्तकरोऽपि हि ।
 यदि गुरुपङ्कखाहेतोर्जनस्यानगतः खरः । यदि गुरुपङ्कखाहेतोर्जनस्यानगतः खरः ।

अतिवृत्तो हतः पूर्वं रामेणाक्षिप्तकर्मणा । अतिवृत्तो हतः पूर्वं रामेणाक्षिप्तकर्मणा ।
 अत्र ब्रूहि यथातत्त्वं को रामस्य व्यतिक्रमः ॥ २४ ॥

इदं वचो वन्बुद्धितार्क्षिना मया
 यथोच्यमानं यदि नाभिपत्स्यसे ।
 सवान्धवत्स्यस्यसि जीवितं रणे
 हतोऽद्य रामेण शरैरजिह्मगैः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावण-
 मारोचसंवादो नाम एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

स्थितेन रामेण यदि श्रृर्षणखावाक्यजनितरोषात् स्वयं योद्धुं गतो रामेण
 हतस्तदा ओ रामस्य व्यतिक्रमोऽन्यायस्तत्त्वमेव ब्रूहि ॥ २४ ॥

विज्ञान्तमाह,—इदमिति । यथोच्यमानं परमार्थत उच्यमान यदि
 नाभिपत्स्यसे नाशीकरिष्यसि तदा रणे हतः सवान्धवत्स्य' जीवितं
 त्यक्ष्यसि इति नया अद्यैव निश्चीयते ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ।

मारीचस्य तु तद्वाक्यं चमं युक्तञ्च रावणः ।
उक्तो न प्रतिजग्राह मर्तुकाम इवौषधम् ॥ १ ॥
तं पथ्यहितवक्तार मारीचं राक्षसाधिपः ।
अब्रवीत् परुषं वाक्यमयुक्तं कालचोदितः ॥ २ ॥
दुष्कुलैतदयुक्तार्थं मारीच ! नयि कथ्यते ।
वाक्यं निष्फलमित्यर्थं बीजमुन्नमिवोखरे ॥ ३ ॥
तद्वाक्यैर्न तु मां शक्यं भेत्तुं रामस्य संयुगे ।
मूर्खस्य पापशीलस्य मानुषस्य विशेषतः ॥ ४ ॥

मारीचस्य मारीचेन क्षमं निवृत्तिसमर्थं युक्तं न्याय्यं कालोचितञ्च
वाक्यमुक्त उपदिष्टो रावणो मुमूर्षुरौषधमिव तदुक्तं न प्रतिज-
ग्राह ॥ १ ॥ २ ॥

शत्रोर्मानुषस्य क्षावकत्वात् क्रोधेनाह,—दुष्कुलेति । अयुक्तार्थं
राजचित्तप्रतिकूलत्वादयुक्तार्थं निष्फलं तमोगुणाक्रान्ते मम हृदये तस्या-
नवकाशात् ॥ ३ ॥

संयुगे पापशीलत्वादिगुणरक्तस्य स्त्रीताटकाद्यन्तृत्वात् रामस्य
भार्याहरणविषये स्थितं मा तद्वाक्यैर्भेत्तुं निवर्त्तयितुं न शक्यमित्यर्थः ।
नामिति द्वितीया शब्दसत्त्वात् ॥ ४ ॥

यत्स्यक्ता सुहृदो राज्यं मातरं पितरं तथा ।
 स्त्रीवाक्यं प्राप्तं श्रुत्वा वनमेकपदे गतः ॥ ५ ॥
 अवश्यं तु मया तस्य संयुगे खरघातिनः ।
 प्राणैः प्रियतरा सीता हर्त्तया तव सन्निधौ ॥ ६ ॥
 एवं मे निश्चिता बुद्धिर्हृदि मारीच । विद्यते ।
 न व्यावर्त्तयितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ७ ॥
 दोषं गुणं वा सष्टष्टस्त्वमेवं वक्तुमर्हसि ।
 अपायं वा उपायं वा कार्यस्यास्य विनिश्चये ॥ ८ ॥
 संप्रष्टेन तु वक्तव्यं सचिवेन विपश्चिता ।
 उद्यताञ्जलिना राज्ञो य इच्छेद् भुतिमात्मनः ॥ ९ ॥

तत्र मूर्खत्वमुपपादयति,—य इति । प्राप्तमसारं स्त्री कैकेयी ।
 एकपदे वाक् ॥ ५ ॥

संयुगे खरघन्तुरित्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥
 अपि घाष्टोत्तरप्रलापस्तवासङ्गत इत्याह,—दोषगुण इति ।
 कस्यचित् सन्दिग्धस्य कार्यस्य निश्चये निश्चयसिद्ध्यर्थम् अधानुष्ठिते
 को गुण को दोषः क उपाय कोऽपाय इति यदि एष्ट स्यात्तदा एव
 वक्तुमर्हसि गुणदोषादिकमित्यर्थः । मया तु निश्चिते कार्ये केवलं
 साधार्थे नियुज्यसेतो न ते जल्पः सङ्गत इति भावः ॥ ८ ॥
 एष्टोत्तरमेव राजनि सचिवेन विनोतेन वाचनिश्चाह,—संप्रष्टे
 निति । उद्यताञ्जलिनेत्यनेन विनीतता दर्शिता ॥ ९ ॥

अनुगच्छति सन्धानं सौमित्रिरपि सौहृदात् ॥ २१ ॥
 अपक्रान्ते च काकुत्स्थे लक्ष्मणे च यथासुखम् ।
 आहरिष्यामि वैदेहीं सहस्राक्षः शचीमिव ॥ २२ ॥
 एवं कृत्वा त्विदं कार्यं यथेष्टं गच्छ राक्षस ।
 राज्यस्याहं प्रदास्यामि मारीच ! तव सुव्रत ॥ २३ ॥
 गच्छ सौम्य ! शिवं मार्गं कार्यस्यास्य विदुद्वये ।
 अहं त्वानुगमिष्यामि सरथो दण्डकावनम् ॥ २४ ॥
 प्राप्य सीतानयुद्धेन वञ्चयित्वा तु राघवम् ।
 लङ्का प्रतिगमिष्यामि कृतकार्यः सह त्वया ॥ २५ ॥
 नोचेत् करोषि मारीच ! हन्मि त्वामहमद्य वै ।
 एतत् कार्यमवश्यं मे वज्रादपि करिष्यामि ।
 राज्ञो विप्रतिकूलस्थो न जातु सुखमेधते ॥ २६ ॥

आमाद्य तं जीवितमंयसो

मृत्युर्भूवो ह्यद्य मया विरुध्य ।

रामेवाथ मुनिपते रामव्यनिसदृशधनियुक्तम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥
 शिवं मार्गं गच्छ मांश्च भुत्वा प्रसिद्धतां भविष्यसि । त्विदं प्रिय
 मनोहरं नानावृत्तं य मच्छ प्राप्तुमिदं ॥ २४ ॥ २५ ॥

यद्य रामेनाथं नानावृत्तं दण्डकावनं, नोपदिशति । ननु यत्र
 ननु यत्र नानावृत्तं नानावृत्तं तु नानावृत्तं नानावृत्तं नानावृत्तं नानावृत्तं
 नानावृत्तं नानावृत्तं नानावृत्तं नानावृत्तं नानावृत्तं नानावृत्तं नानावृत्तं

एतद् यथावत् परिगण्य बुद्ध्या

यदत्र पथ्य कुरु तत्तथा त्वम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावण-
मारीचसंवादो नाम चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

रामात्पर्यायद्वये इव कदाचिज्जीवनं सम्भाव्यत एव महचनाकारणे
तु सर्वथाऽप्यनृत्यरेवेत्याह,—आसायेति । तं रामं सशयो न तु नाश-
निश्चयः । एतन्मदुक्तवचनम् ॥ २७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ।

आज्ञप्तो रावणेनेत्य प्रतिकूलञ्च राजवत् ।
अब्रवीत् परुषं वाक्यं निःशङ्को राक्षसाधिपम् ॥ १ ॥
केनायमुपदिष्टो विनाशः पापकर्मणा ।
सपुत्रस्य सराज्यस्य सामात्यस्य निशाचरः ॥ २ ॥
कल्हया सुखिना राजन् । नाभिनन्दति पापकृत् * ।
केनेदमुपदिष्टन्ते मृत्युद्वारमुपायतः ॥ ३ ॥
शत्रवस्तव सुवृत्तं ह्रीनवीर्या निशाचरः ।
इच्छन्ति त्वां विनश्यन्तमुपरुद्धं वलीयसा ॥ ४ ॥

राजवद्राजयोग्यं रावणेनाज्ञप्तः रामलक्ष्मणप्रतारणरूपं कार्यं
प्रतिकूलम् अन्यथा वधं करिष्यामीत्येवं प्रतिकूलवाक्यसहितं यथाज्ञप्तो
मृत्योर्निःशङ्को मारीचः परुषं शब्दतोऽर्थतश्च वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

विनाशः विनाशोपायः ॥ २ ॥

सुखिना त्वया सहावस्थानमिति श्रेयः । को नाभिनन्दति । केन
पापकृता उपायतः उपायव्याजेन ॥ ३ ॥

तयोपदेष्टारस्त्वत्तो ह्रीनवीर्यास्तव शत्रवः । ये त्वा त्वत्तो बलवत्त-
रेण शत्रुणोपरुद्धं विनश्यन्तं द्रष्टुमिच्छन्ति ॥ ४ ॥

* निन्दितः इति वा पाठः ।

केनेदमुपदिष्टन्ते क्षुद्रेणाहितबुद्धिना ।

यस्त्वामिच्छति नश्यन्तं स्वकृतेन निशाचर ! ॥ ५ ॥

वध्याः खलु न वध्यन्ते सचिवास्तप रावण ! ।

ये त्वानुत्पथमारुढं न निगृह्यन्ति सर्वशः ॥ ६ ॥

अमात्यैः कामवृत्तो हि राजा कापयमाश्रितः ।

निराद्य सर्वथा सद्भिः न निराद्यो निगृह्यसे ॥ ७ ॥

धर्ममर्थश्च कामश्च यश्च जयता वर ! ।

स्वामिप्रसादात् सचिवाः प्राप्नुवन्ति निशाचर ! ॥ ८ ॥

विपर्यये तु तत्सर्वं व्यर्थं भवति रावण ! ।

व्यसनं स्वामिवैगुण्यात् प्राप्नुवन्तीतरे जनाः ॥ ९ ॥

राजमूलो हि धर्मश्च यश्च जयता वर ! ।

तस्मात्सर्वास्त्ववस्थानु रक्षितव्या नराधिपाः ॥ १० ॥

राज्यं पालयितुं शक्य न तीक्ष्णेन निशाचर ! ।

स्वकृतेन सनिर्मितविनाशोपायेन ॥ ५ ॥

ये त्वामेवं कुपयन्मारुढं न निगृह्यन्ति न वारयन्ति क्षमायास्ते
वध्या वधयोग्याः कुतस्त्वया न वध्यन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्र नीतिशायमाह,—अमात्यैरिति ॥ ७ ॥

कुतश्चैवमनुष्ठेयं तत्राह, धर्ममिति ॥ ८ ॥

विपर्यये स्वामिवैगुण्ये तत्र न श्रेयर्थं तेषामेव व्यसनप्राप्तिं किं तु
सर्वजनानां तदाह, इतरे जना इति क्षपीति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥

न चातिप्रतिकूलेन नाधिनीतेन राक्षस ! ॥ ११ ॥

ये तीक्ष्णमन्त्राः सचिवा भुज्यन्ते सह तेन वै ।

विषमेषु रथाः शीघ्रं मन्दसारथयो यथा ॥ १२ ॥

वहवः साधवो लोके युक्तधर्मननुष्ठिताः ।

परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः ॥ १३ ॥

स्वामिना प्रतिकूलेन प्रजास्तीक्ष्णेन रावण ! ।

रक्ष्यमाणा न वधन्ते मृगा गोमायुना यथा ॥ १४ ॥

अवश्यं विनश्यन्ति सर्वे रावण ! राक्षसाः ।

येषा त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ॥ १५ ॥

तदिदं काकतालीयं घोरमासादितं मया ।

तीक्ष्णेन क्रूरदण्डेन प्रतिकूलेन स्वप्रहृतीनामिति शेषः ॥ ११ ॥

तीक्ष्णमन्त्रास्तीक्ष्णोपायप्रयोक्तारस्तेन तन्मन्त्रग्राहिणा राज्ञा सह भुज्यन्ते स्वसमतया स्थाप्यन्ते । मन्दो मन्दबुद्धिः सारथिर्वैवा ते रथा यथा विषमे सारथिभिः सह नश्यन्ति तथा ते राजानो मन्त्रिभिः सह नश्यन्ति ॥ १२ ॥

युक्तधर्मननुष्ठिता युक्तधर्मानुष्ठातारः साधवो नीतिमार्गनिष्ठाः सपरिच्छदा सपरिजनाः ॥ १३ ॥

तीक्ष्णदण्डेन प्रजानां प्रतिकूलेन रक्ष्यमाणा प्रजा न वर्धन्ते गोमायुना मृगाघातकजीवेन रक्ष्यमाणा मृगा इव ॥ १४ ॥

कर्कशः क्रूरबुद्धिः कठिनश्च ॥ १५ ॥

अतः त्वं ५ शोचन्तीस्योऽसि ससैन्यां विनिश्चिष्यसि ॥ १६ ॥

मा निहत्य तु रासोऽमात्राचरात् त्वं वधिष्यति ।

अनेन हतहत्योऽपि विधे । चाप्यरिणा हतः ॥ १७ ॥

दशनाद्व रामस्य हतं मामवधारय ।

आत्मानश्च हतं विद्धि राजा भीतां भवान्धरन् ॥ १८ ॥

तदिदं त्वजो मरणरूपं धारं चाकृतांगुयमाकस्मिकं मयासादितं यद्यपि तथापि तत्रात न मया श्रावः नियतं जातस्य हि प्रुषो मृत्युवित न्दायात् । तथापि त्वं ससैन्यां विनिश्चिष्यसि यदथापि त्वं मया श्राव-
नायोदासि ॥ १६ ॥

ननु राम मरणं कथं निश्चितं तथापि,—भामिति । मा निहत्य रामस्यैव सवान्धवमाचरादधिष्यति तस्मादुभयथापि मरणं निश्चितं त्वजो वा रामाद्धा तथानेन यथेन एतत्तत्त्वोदसि तत् मृधे रथोदरिणा हता विधे राजता वलान्मरणापेक्षया रथे श्रुतो मृत्योः सर्गदत्ता-
दायमृत्योरप्यमृत्युत्वेन दुर्मरणात्वेन शास्त्रे उक्तः राज्ञा मारितस्य शौपो-
दकदानाद्यमावश्रवणाभामता मरणेन एतत्तत्त्वोदमिति व्यह्वम् ।
ईदृशं धानधाराय तपसा योगन च श्रुद्धचित्तत्वादिति बोध्यम् ॥ १७ ॥

आत्मानं रावण सवान्धवमात्मानमित्यन्वयः ॥ १८ ॥

ॐ किम् इति वा पाठः ।

† मृधे यत् इति वा पाठः ।

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

एवमुक्त्वा तु परुष' मारीचो रावणं ततः ।
गच्छावेत्यब्रवीद्दीनो भयाद्वाचिञ्चरप्रभो ! ॥ १ ॥
दृष्ट्वाहं पुनस्तेन शरचापासिधारिणा ।
मदधोद्यतशस्त्रेण निहतं जीवितञ्च मे ॥ २ ॥
न हि रामं पराक्रम्य जीवन् प्रतिनिवर्त्तते ।
वर्त्तते प्रतिरूपोऽसौ यमदण्डहतस्य ते ॥ ३ ॥
किन्तु कर्तुं मयाशक्यमेवं त्वयि दुरात्मनि ।
एष गच्छाम्यहं तात ' स्वस्ति तेऽस्तु निशाचर ! ॥ ४ ॥
प्रदृष्टस्त्वभवत् तेन वचनेन स राक्षसः ।

भयात् रावणादधुनैव हानिर्भविष्यतीति चासाद्गच्छावेत्यब्रवीत् ॥ १ ॥
तथावदमेव निजदुःखमप्याह,—दृष्ट्वाहमिति । पुन' यदाद्य तेन
दृष्टो भविष्यामि तदोद्यमानविशेष्येण रामेण जीवितं निहतं नष्टमेव
अफारात्तव च जीवितं नष्टम् ॥ २ ॥

यमदण्डहतस्य तेऽसौ राम' प्रतिरूपो यमदण्डप्रतिरूपो वर्त्तते ॥ ३ ॥
अथाश्रयपरिहारमनर्थं शोभति किं त्विति ॥ ४ ॥

गरिष्वज्य भुषां प्रयुमिह । नमज्जातु ॥ १५ ॥
 एतच्छोण्डो यत्तु ते मच्छन्दामातिनः ।
 इदानीमपि मारीचः पूर्वमन्यो हि रावणः ॥ १६ ॥
 आकृततामसग्रीवां समो रजभिभूषितः ।
 नगा मय्यस्यो युक्तः पिपासादग्नेः वरैः ॥ १७ ॥
 मनीमथिता दीर्घीं प्रयेष्टुं मनुमदैमि ।
 तां प्रुन्ये प्रमममोतामानयिष्यामि मैथिनीम् ॥ १८ ॥
 ततस्तथेत्युपायेन रावण ताटकासुतः ।
 ततो रावणमारीचौ विमानमिव तं रथम् ॥ १९ ॥
 आनृद्ध ययतुः शीघ्रं तस्मादाश्रममण्डलात् ।
 तथैव तत्र पश्चन्तो पत्तनानि वनानि च ॥ २० ॥
 गिरींश्च सरितः सर्वा राश्राणि नगराणि च ।
 समेत्य दण्डकारण्यं राघवस्याश्रमं ततः ॥ २१ ॥

तेन वचनेन गच्छामीति वचनेन सुसंज्ञिय गाढम् ॥ ५ ॥
 मच्छन्दवशवर्तिनः मदभिप्रायवशवर्तिनः शौण्डीर्यं वीर्यं तद्युक्तं
 एतद्वचो योग्यमिति शेषः । इदानीं मारीचोऽस्ति स्वप्रवृत्तिं प्राप्नोऽस्ति
 पूर्वमन्यो हि राक्षसस्तदाविष्ट इति शेषः ॥ ६ ॥

खग आकाशगामी रथः ॥ ७ ॥

शून्ये रामलक्ष्मणरहिते समये ॥ ८ ॥ ९ ॥

आश्रममण्डलान् मारीचाश्रममण्डलादित्यर्थः । पत्तननगरयो राज-

ददर्श सहमारीचो रावणो राक्षसाधिपः ।
 श्रवतीयं रयात्तत्तात्ततः पाञ्चनभृपण्यात् ॥ १२ ॥
 हस्ते गृहीत्वा मारीचं रावणो वाक्यमब्रवीत् ।
 एतद्रामाश्रमपदं दृश्यते कदलीवृतम् ॥ १३ ॥
 क्रियता तत् सखे । शीघ्रं यदर्थं वयमागताः ।
 स रावणवचः श्रुत्वा मारीचो राक्षसस्तदा ॥ १४ ॥
 मृगो भूत्वाश्रमद्वारि रामस्य विचचार ह ।
 स तु रूपं समास्थाय मधुदङ्गुतदर्शनम् ॥ १५ ॥
 मणिप्रवरश्छायाः सिताक्षितसुखाकृतिः ।
 रक्तपद्मोत्पलसुख इन्द्रनीलोत्पलश्रवाः ॥ १६ ॥
 किञ्चिदभ्युन्नतग्रीव इन्द्रनीलनिभोदरः ।

धानी राजधानीत्वेन भेदः । पत्तनशब्दोऽर्धर्चादिः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
 ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

मणिप्रवरश्छायाः इन्द्रनीलरत्नाकारश्छायाः । मणिशब्दः केवल
 इन्द्रनीले इति कविसमय इति कतकः । कृपितु सिता कृपिदसिता
 मुखस्याकृतिः शोभा यस्य सः । तदेवाह,—रक्तपद्मोत्पलेति । उत्पलं
 नीलोत्पलम् । इन्द्रनीलवदुत्पलयश्चयः श्रवणं यस्य सः ॥ १६ ॥

मधुकपुष्पसदृशपार्श्वयः फलं पत्रं, तत्किञ्चिद्वत्सदृशवर्णः ॥
 ॥ १७ ॥

राजीवचिचष्टः स विरराज मृगामृगः ।

रानान्नमपदाभ्याशे विचचार यथासुखम् ॥ २४ ॥

पुनर्गत्वा निवृत्तश्च विचचार मृगोत्तमः ।

गत्वा सुहृत्तं त्वरया पुनः प्रतिनिवर्त्तते ॥ २५ ॥

विक्रीडश्च पुनर्भूमौ पुनरेव निधीदति ।

आश्रमद्वारमागत्य मृगयूयानि गच्छति ॥ २६ ॥

मृगयूथैरनुगतः पुनरेव निवर्त्तते ।

सीतादर्शनमाकाङ्क्षन् राक्षसो मृगतां गतः ॥ २७ ॥

परिधमति चिचारि मण्डलानि विनिष्यतन् ।

समुदीक्ष्य च सर्वे तं मृगा येऽन्ये वनेचराः ॥ २८ ॥

उपगत्य समाधाय विद्ववन्ति दिशो दश ।

राक्षसः सोऽपि तान् वन्द्यान् मृगान् मृगवधे रतः ॥ २९ ॥

प्रच्छादनार्थं भावय न भक्षयति संस्पृशन् ।

कदलीशृङ्गं कदलीवाटिका कर्णिकारान् तदनश्च गत्वा व्यक्ता सीता-
चन्द्रदर्शनमपेक्षेतल्लतो मन्दगतिं समान्नयन् विचचार विरराज च ॥
॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

मृगयूयानि गच्छति तत्पृष्ठतो गच्छतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

विनिष्यतन् । प्रागल्भ्येन कुर्वन्नित्यर्थः ॥ २८ ॥

विभ्रवन्ति अमृगावनिष्चयादिति शेषः ॥ २९ ॥

तस्मिन्नेव ततः काले वैदेही शुभलोचना ॥ ३० ॥
 कुसुमापचये व्यग्रा पादपानत्यवर्त्तत ।
 कर्णिकारानशोकांश्च चूतांश्च मदिरेक्षणा ॥ ३१ ॥
 कुसुमान्यपचिन्वन्ती चचार रुचिरानना ।
 अनर्हा वनवासस्य सा तं रत्नमयं मृगम् ॥ ३२ ॥
 मुक्तामणिविचित्राङ्गं ददर्श परमाङ्गना ।
 तं वै रुचिरदन्तोष्ठं रूप्यधातुतनूरुहम् ॥ ३३ ॥
 विस्मयोत्फुल्लनयना सस्नेहं समुदैचत ।
 स च तां रामदयिता पश्यन् मायामयो मृगः ॥ ३४ ॥

मृगवधे रतोऽपि भावस्य राक्षसस्य संच्छादनार्थं संस्पृशन्नपि मृगात्
 भक्षयति ॥ ३० ॥

अपचयो ग्रहणम् । पञ्चाशोकचूतकुसुमानामपचयोक्त्या शिशि-
 रान्तकालोऽयम् । गन्धवान् सुरभिर्मासो जातपुष्पफलद्रुम इति सन्ता-
 पयति सौमित्रे क्रूरश्चैत्रवनागिर इति च पम्पातोरे रामोक्तेश्च किशो-
 र्यादशमासोत्तरं वक्ष्येता मा नाङ्गीकरोति तदैना धन्मीति रावणप्रतिधा ।
 ततो धनुमदर्शनकाले च तं प्रति सीतावाक्यं वर्त्तते दशममासो हो ५
 शेषौ श्वश्रूमेति साङ्गच्छते । माघे शुक्लाष्टम्या धरणी धि मार्गशुक्ला-
 ष्टम्या ततोर्वाश्वे वा दशमसमाया तस्य वर्त्तमानत्वोक्तिरसङ्गतैव
 स्यात् । तच्छ्लेषोच्चारान्ते धनुमतस्तदर्शनम् ॥ ३१ ॥

अनर्हा वनवासस्य धनेन गगरातः रुचिताः ॥ ३२ ॥

४२३ स०]

आरण्यकाण्डम् ।

२८५

विचचार ततस्तत्र दीपयन्निव तद्धनम् ।
अदृष्टपूर्वं दृष्ट्वा तं नानारत्नमयं गृहम् ।
विस्मयं परमं शीता जगाम जनकात्मजा ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे द्विरण्य-
गृहदृष्टेनं नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

अथ रजतं धातवो गैरिकायास्तत्सदृशरोमयुक्तम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

अनेन निहता राम ! राजानः पापरूपिणा ॥ ६ ॥

अस्य मायाविदो माया मृगरूपमिदं कृतम् ।

भानुमत् पुरुषव्याघ्र ! गन्धर्वपुरसन्निभम् ॥ ७ ॥

मृगो ह्येवंविधो रत्नविचित्रो नास्ति राघव ! ।

अगत्या जगतीनाथ ! मायैषा हि न संशयः ॥ ८ ॥

एवं ब्रुवाणं काकुत्स्थं प्रतिवार्य्य शुचिस्मिता ।

उवाच सीता संहृष्टा कृद्भना हतचेतना ॥ ९ ॥

आर्य्यपुत्राभिरामोऽसौ मृगो हरति मे जनः ।

आनयैनं महाबाहो ! क्रीडार्थं नो भविष्यति ॥ १० ॥

इहाश्रमपदेऽस्माकं बहवः पुण्यदर्शनाः ।

मृगाश्चरन्ति सहिताश्चमराः सुमरास्तथा ॥ ११ ॥

क्षुचाः श्येतसंघास्य वानराः किन्नरास्तथा ।

मृगायां चरन्तस्तान् कुर्वन्तः उपाधिना मृगरूपच्छलेन ॥ ६ ॥

अस्य मायाविदो माया या श्रुता सा मृगरूपमिदं कृतम् । मायैव
मृगरूपेण परिणतेत्यर्थः । भानुमत्प्रकाशयुतम् । गन्धर्वपुरवदापात-
रमणीयम् ॥ ७ ॥

नास्ति यवमुपादानकमृगासंभवात् ॥ ८ ॥

काकुत्स्थं क्षुच्चार्य्य प्रतिवार्य्य नायं राक्षसोऽपि तु चित्रमृगो नैतद्-
मह्यविघ्नस्त्वया कार्य्य इत्युत्तेत्यर्थः । कृद्भना वधनेन हतचेतना सेव ॥ ९ ॥

नोऽस्माकम् अयोध्यागमनोत्तरं तत्र सख्यभिप्रायेण यज्ञवचनम् ॥ १० ॥

विहरन्ति महाबाहो ! रूपश्रेष्ठा महाबलाः ॥ १२ ॥

न चान्यः सदृशो राजन् ! दृष्टः पूर्वं मृगो मया ।

तेजसा क्षमया दीप्या यथायं मृगसत्तमः ॥ १३ ॥

नानावर्णविचित्राङ्गो रत्नभूतो ममाग्रतः ।

द्योतयन् वनमव्यग्रं द्योतते शशिसन्निभः ॥ १४ ॥

अहो रूपमहो लक्ष्मीः स्वरसपञ्च शोभना ।

मृगोद्भूतो विचित्राङ्गो हृदयं हरतीव मे ॥ १५ ॥

यदि ग्रहणमभ्येति जीवन्नेव मृगस्तव ।

आश्चर्यंभूतं भवति विस्मयं जनयिष्यति ॥ १६ ॥

समाप्तवनवासानां राज्यस्यानञ्च नः पुनः ।

अन्तःपुरे विभूषार्थो मृग एष भविष्यति ॥ १७ ॥

भरतस्यार्थपुत्रस्य अश्रूणा मम च प्रभो ! ।

समरचमरौ कृष्णशुक्लपुच्छौ ॥ ११ ॥ १२ ॥ .

अन्यः सदृशः एतत्सदृशोऽन्य इत्यर्थः । तेजसा विचित्रगतिसामर्थ्येन । क्षमया सौम्यभावेन दीप्या देहकान्त्या ॥ १३ ॥

शशिसन्निभत्वेनाङ्गादकत्वम् ॥ १४ ॥

स्वरसम्पत् ध्वनिसमृद्धिः ॥ १५ ॥

तव ग्रहणं त्वत्कटकग्रहणम् । जीवतो ग्रहणमाश्चर्यंभूतं भवति ।
द्योतते विस्मयं जनयिष्यति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

मृगरूपमिदं दिव्यं * विस्मयं जनयिष्यति ॥ १८ ॥

जीवन्न यदि तेभ्येति ग्रहणं मृगसत्तमः ।

अजिनं नरशार्दूल ! रुचिरं तु भविष्यति ॥ १९ ॥

निहतस्यास्य सत्वस्य जाम्बूनदमयत्वचि ।

शष्पटस्या विनीताया इच्छान्यहमुपासितुम् ॥ २० ॥

कामवृत्तमिदं रौद्रं स्त्रीणामसदृशं मतम् ।

वपुषा त्वस्य सत्वस्य विस्मयो जनितो मम ॥ २१ ॥

तेन काञ्चनरोम्णा तु मणिप्रवरशङ्किणा ।

तरुणादित्यवर्णेन नक्षत्रपथवर्चसा ॥ २२ ॥

इतोऽपि यदि ते ग्रहणं प्राप्नोति तदापि मे प्रयोजनमित्याह, अजि-
नमिति ॥ १९ ॥

शष्पटस्या बालटणपरिक्लिप्ततापसासने विनीताया प्रसारिताया-
मस्य जाम्बूनदमयत्वचि उपासितुं तत्त्वमीषे स्यातुम् इच्छामि । यदा
भगवदुपासना कर्तुमित्यर्थः ॥ २० ॥

इदं कामेन सप्रयोजनेच्छया पतिनियोजनरूपं रौद्रम् अतएव
स्त्रीणामसदृशं कैकेयीवदिति मम निर्णीतं तथापि अस्य सत्वस्य वपुषा
मम विस्मयो जनित इति जातकौतुकनिवृत्त्यर्थमनुचितमपि करोमीति
शेषः ॥ २१ ॥

* व्यक्तम् इति वा पाठः ।

बभूव राघवस्यापि मनोविस्मयमागतम् ।

इति सीतावचः श्रुत्वा दृष्ट्वा च नृगमद्भुतम् ॥ २३ ॥

लोभितस्तेन रूपेण सीतया च प्रचोदितः ।

उवाच राघवो हृष्टो भ्रातरं लक्ष्मण वचः ॥ २४ ॥

पश्य लक्ष्मण ' वैदेह्या सृहामुल्लसिताः*मिमाम् ।

रूपयेष्ठतया ह्येष नृगोऽद्य न भविष्यति ॥ २५ ॥

न वने नन्दनोद्देशे न चैत्रयसंशये ।

कुतः पृथिव्या मौमित्रे ' योऽन्य कश्चित् समो नृगः ॥ २६ ॥

आद्यनरूपेणेति पाठे रूपेण नृगेण । रूप नृगोऽपि पित्रेवमिति
धृत्वायुधः । नक्षत्रसदृशनानामिन्दूपलक्षितत्वात् तत्पथसदृशेन ॥ २२ ॥

राघवस्यापि सम्भाषितासम्भाषितवस्तुतत्त्वभिरूपयक्तुम् अत्राह
मनोविस्मयमागतं प्राप्त तदिव बभूव भवितव्यतायाः प्राप्त्यात् ॥ २३ ॥

तदेवाद्य, लोभित इति ॥ २४ ॥

इत्येव अनादिकविचित्रमरूपेण येष्ट, सर्वदेष्टव्येण हेतुना अद्य
एव नृगो न भविष्यति न न विद्यति । नान्यनान्य न सम्भाषिताः* न
अर्थे प्रायेण नृगजनन न सम्भाषितमिदं इति ज्ञातम् ॥ २५ ॥

नन्दन इत्युद्देशे न वने वाच्यः । तत्र वने ये वनदलपत्रे इति
वनेति न केनचित् कश्चिन्मनोऽन्य नृगो न दृश्यमान इति हेतुः प्राप्तः
एव इत्यर्थः ॥ २६ ॥

प्रतिलोमानुलोमाश्च सधिरा रोमराजयः ।

शोभन्ते मृगमाश्रित्य चित्ताः कनकविन्दुभिः ॥ २७ ॥

पश्चात्तु जृम्भमाणस्य दीप्तामग्निशिखोपमाम् ।

जिह्वां मुखान्निःसरन्तीं मेघादिव शतद्रुदाम् ॥ २८ ॥

मसारगल्लर्कमुखः शंखमुक्तानिभोदरः ।

कच नामानिरूप्योऽसौ न मनोलोभयेन् मृगः ॥ २९ ॥

कस्य रूपनिर्दं दृष्ट्वा जाबूनदमयप्रभम् ।

नानारत्नमयं दिव्यं न मनोविस्मयं व्रजेत् ॥ ३० ॥

मासहेतोरपि मृगान् विहारार्थं च धन्विनः ।

ग्नन्ति लक्ष्मण ' राजानो मृगयाया महावने ॥ ३१ ॥

धनानि व्यवसायेन विचीयन्ते महावने ।

तदेवाह,—प्रतिलोमेत्यादि । कनकविन्दुभिः सधिरा रोमराजय इत्यन्वयः ॥ २७ ॥

शतद्रुदः विद्युत् ॥ २८ ॥

मसारगल्लर्कमुखः शकुमुक्तानिभोदर इति पाठे मसार इन्द्रनील-
स्तस्य गल्लर्कचक्रस्तदाकाराख्यसंगुट इत्यर्थः इति तीर्थः । अनिरूप्य
इदमित्यनिति निरूपयितुमशक्यः । पाठान्तरे यस्येत्यादि ॥ २९ ॥ ३० ॥

मासहेतोरपि विहारार्थं च ग्नन्ति किं पुनरेवंविधत्वग्लामार्थमिति
भावः ॥ ३१ ॥

महावने राजभिरिति श्रेष्ठः । व्यवसायेन मृगवधोद्यमेन धनानि

धातवो विविधाश्चापि मणिरत्नसुवर्णिनः ॥ ३२ ॥

तत्सारमखिलं नृणां धनं निचयवर्धनम् ।

मनसा चिन्तितं सर्वं यथा शुक्रस्य लक्षणम् ॥ ३३ ॥

अर्थी येनार्थकृत्येन संव्रजत्यविचारयन् ।

तमर्थमर्थशास्त्रज्ञाः प्राङ्गुरार्थास्तु लक्षणम् ॥ ३४ ॥

एतस्य मृगरत्नस्य परार्थे काञ्चनत्वचि ।

उपवेक्ष्यति वैदेही मया सह सुमध्यमा ॥ ३५ ॥

चोयन्ते संगृह्यन्ते । ननु वने कुतो धनं तत्राह,—धातव इति । मणि-
रत्नं सुवर्णञ्च येषु तादृशा धातवः वच्चादिमणिसुवर्णादियुक्तास्तामादि-
धातव इति यावत् । [धनानि विचित्रमृगादिरूप धनानि मणि-
रत्नं सुवर्णञ्च तद्युक्ता धातवस्तामादयश्च व्यवसायेन उद्योगेन महावने
विचोयन्ते राजभिरिति शेषः । वनं इत्युपलक्षणं यत्र कापि स्थित
वस्तु संगृह्यत इति भावः ।] ॥ ३२ ॥

निचयवर्धनं कोशवर्धनं तदन्य धनं नृणां सारमतिप्रशस्तं भवति ।
शुक्रं ब्रह्म स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमिति श्रुतेः । एवञ्च शुक्रस्य ब्रह्म
लोकं प्राप्तस्य तद्रूपमापन्नस्य मनसा चिन्तितं सर्वं संकल्पमात्रसिद्धं सर्वं
भोग्यवस्तु यथा सर्वस्यात् सारतरुं तद्वत् ॥ ३३ ॥

ननु तथापि विचार्य कर्तव्यं तत्राह,—अर्थीति । अर्थी धनार्थमेव
पुमान् येनार्थकृत्येन अर्थनिमित्तेन कर्तव्येन कर्मणा ततोन्मत्त्यादादिभ्य-
धृदयेऽविचारयन्नेव व्रजति तत्सम्पादनार्थं तमेवायं अर्थसम्पादन-
धतुस्तु अर्थशास्त्रज्ञा अर्थम् यथैवदवायमाह ॥ ३४ ॥

न फादली न प्रियकी न प्रवेयी न चाविकी ।

भवेदतस्य सदृशी स्पर्शनेनेति मे मतिः ॥ ३६ ॥

एष चैव नृगः श्रीमान् यद्य दिव्यो नभश्चरः ।

उभावेतो नृगौ दिव्यो तारात्नमणीनृगौ ॥ ३७ ॥

यदि वायं तथा यन्मा भवेद्भदसि लक्ष्मण ।

मायैषा राक्षसस्येति कर्त्तव्योऽस्य वधो मया । ३८ ॥

एतेन हि नृशसेन मारीचेनाकृतात्मना ।

वने विचरता पूर्वं क्षिप्तिता मुनिपुत्रवाः ॥ ३९ ॥

उत्पाथ पशवो येन नृगयाया जनाधिपाः ।

अतोऽविधारितैवाथ प्रवृत्तिरित्याह,—एतस्येति । अथ विधारो
न कर्त्तव्य एतन्मुखेन सदृशोऽर्थस्य सिद्धिरिति गूढतात्पर्यम् ॥ ३५ ॥

अस्य परार्थत्वमेव दर्शयति,—नेति । फदल्या इयं त्वक् फादशी
नृदृक्फवु र्गोलायरोमा नृगविशेषः फदली । प्रियकी नृदृक्फमदृक्फन-
रोमयुक्तो नृगः प्रियफक्तलेयं प्रियकी । प्रवेयी अजविशेषसम्बन्धिनी ।
फ्याविकी फ्यावि त्वक् । प्रत्येकं नजुक्तिः सर्वथा सादृश्याभावबोधनाय
अनेन एतदीयत्वधा ॥ ३६ ॥

यद्य नभश्चरो नृगः नृगशिरो नक्षत्ररूपः तदेवाह,—तारा-
नृगेति ॥ ३७ ॥

अथ लक्ष्मणमतमङ्गीकृत्यापि प्रवृत्तिमित्याह,—यदि वेति । राक्षस-
मायैषा न नृग इति यथा मा वदसि । यदि वा तथैवैष भवेत्तथाप्यस्य
वधो मया कर्त्तव्य एव राक्षसवधस्य प्रतिज्ञातत्वात् । ३८ ॥ ३९ ॥

एवन्तु न भवेद्द्रवो वातापिरिव लक्ष्मण ! ।

मद्विधं योऽतिमन्येत धर्मनित्यं जितेन्द्रियम् ॥ ४५ ॥

भवेद्भूतोऽयं वातापिरगस्त्येनैव मा गतः ।

इह त्वं भव सन्नद्धोऽयन्नितो रच मैथिलीम् ॥ ४६ ॥

अस्यामायत्तमस्माकं यत् कृत्यं रघुनन्दन ! ।

अहमेनं वधिष्यामि गृहीष्याम्यथवा मृगम् ॥ ४७ ॥

यावद्गच्छामि सौमित्रे ! मृगमानयितुं द्रुतम् ।

पश्य लक्ष्मण ! वैदेह्या मृगत्वचि गता स्पृहाम् ॥ ४८ ॥

त्वचा प्रधानया ह्येष मृगोऽद्य न भविष्यति ।

यो मारीचो मद्विधमतिमन्येतात्तिक्रामेत् तद्रक्षोऽपि मारीचार्थं
वातापिरिव न भवेदेव न जीवेदेव ॥ ४५ ॥

उक्तमेवार्थं पुनराह,—सार्थाय भवेदिति । मा मां गतः प्राप्तो
मारीचोऽगस्त्येन वातापिरिव मया धृतो भवेत् भविष्यतीत्यर्थः । समग्र-
धनुः पावघादियुक्तः । यन्नितः यन्नवान् व्यापारान्तरधीनः ॥ ४६ ॥

अस्माकं यत्कृत्यमावश्यकं कर्तव्यं तदस्यामेतद्रक्षार्थवधये व्यापकं
क्षितं तन्मुख्यकृत्ये त्वं सावधानस्तिष्ठ स्वकर्तव्यमाह,—४६मिति । अत्र
पूर्वश्लोकाधतुर्यधरण्यक्षेपेण अयन्नितो यन्नमया धनोऽतिदत्तरहित
सोता रच । यदस्माकं जयनयनारण्यप्रयोजनं तदस्यामायन्
अनयेव साधनीयमित्यपि सूचितम् ॥ ४७ ॥

यावद्गच्छामि गमिष्यामीत्यर्थः । आनयितुं आनेतुं तप हेतु
पश्यति ॥ ४८ ॥

अप्रमत्तेन ते भाव्यम् आग्रमस्येन सीतया ॥ ४८ ॥

यावत् एषतमेकेन सायकेन निहन्म्यहम् ।

हत्वैतच्चर्म आदाय शीघ्रमेय्यामि लक्ष्मण ॥ ५० ॥

प्रदक्षिणेनातिवलेन पक्षिणा

जटायुषा बुद्धिमता च लक्ष्मण ॥

भवाग्रमत्तः प्रतिगृह्य मैथिलीम्

प्रतिक्षणं सर्वत एव शङ्कितः ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे राम-
लक्ष्मणसंवादो नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

प्रधानया सर्वोत्तमया न भविष्यति न जीविष्यति । चनेन जीवतो
ग्रहणमसुश्रव्यमिति दर्शितम् । ते त्वया सीतया सहेति श्रेयः । चनया
प्रेरिते कर्त्तव्ये चेत्प्यर्थः ॥ ४८ ॥

यावदिति । तावदग्रमत्तेन भाव्यमित्यन्वयः ॥ ५० ॥

प्रदक्षिणेन समर्थेन । सर्वतः सर्वदिग्बर्त्तिरक्षोसुरेभ्यः ॥ ५१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ।

तथा तु त समादिश्यं भ्रातरं रघुनन्दनः ।

दधारासि * महातेजा जाम्बूनदमयत्सरम् ॥ १ ॥

ततस्त्रिविनतं चापमादायात्मविभूषणम् ।

आवध्य च कलापौ द्वौ जगामोदयविक्रमः ॥ २ ॥

तं वन्यराजो राजेन्द्रमापतन्तं † निरीक्ष्य वै ।

बभ्रवान्तर्द्वितस्त्रासात् पुनः सन्दर्शनेऽभवत् ॥ ३ ॥

बद्धासिर्धनुरादाय प्रदुद्राव यतो मृगः ।

तं सा पश्यति रूपेण योतयन्तमिवाग्रतः ॥ ४ ॥

तस्यः खड्गमुष्टिः ॥ १ ॥

मर्थे खलत्रयं विनतं धिविनतम् । प्यात्मविभूषणं चापरा पोरा
जङ्गारत्नात् । प्यात्मविभूषणमित्यनेनागस्त्यदत्त वैष्णवनिति दधितम् ।
कलापौ तूयोरे ॥ २ ॥

वन्यराज वन्याना मृगाणा राजा विधिप्रमृगात्वात् पुन सन्दर्शने
दृष्टिविधये ॥ ३ ॥

* ववन्धासिं इति वा पाठः ।

† आम्रजन्तं इति वा पाठः ।

अवेक्ष्यावेक्ष्य धावन्तं धनुष्याणिर्महावने ।

अतिवृत्तमिवोत्पाता*लोभयानं कदाचन ॥ ५ ॥

शङ्कितं तु समुद्भ्रान्तमुत्पतन्तमिवाश्वरम् ।

दृश्यमानमदृश्यञ्च वनोद्देशेषु केपुचित् ॥ ६ ॥

द्विन्नाभैरिव संवीतं मारुतं चन्द्रमण्डलम् ।

मुहूर्त्तादेव ददृगे मुहुर्दूरं रात्रिकाशते ॥ ७ ॥

दर्शनादर्शनेनैव सोऽपाकर्षत राघवम् ।

स दूरमात्रमस्यास्य मारीचो नृगता गतः ॥ ८ ॥

आसीत् क्रुद्धस्तु काकुत्स्थो विवशस्तेन मोहितः ।

रूपेण स्वरूपेणायतो द्योतयन्तं द्योतमानमिव स्थितम् ॥ ३ ॥

अतिवृत्तम् अतिद्वान्तं कदाचन लोभयानं हस्तप्राप्तमिव दृश्य-
मानम् ॥ ५ ॥

शङ्कितमिषुपातादिति शेषः । वनोद्देशेषु क्वचिद्दृश्यमानम् ॥ ६ ॥

द्विन्नाभसंवीतचन्द्रसादृशोपपादकमुत्तरार्धम् ॥ ७ ॥

दर्शनादर्शनेति द्वंद्वैकवद्भावः स नृगता गतो मारीचोऽस्याश्वरमस्य
दूरं गत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

तेन दर्शनादर्शनेन विलोभ्य मोहयता मारीचेन मोहितो बद्धि-
विवशस्तत्त्वग्लोभपरवश इव सुतरां क्लायमानात्रित्यावतस्ये ॥ ९ ॥

अथावतस्ये सुश्रान्तश्चायामाश्रित्य शाद्वले ॥ ८ ॥

स तमुन्मादयामास मृगरूपो निशाचरः ।

मृगैः परिवृतोऽथान्यैरदूरात् प्रत्यदृश्यत ॥ १० ॥

गृहीतुकामं दृष्ट्वा तं पुनरेवाभ्यधावत ।

तत्क्षणादेव मंत्रासात् पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥ ११ ॥

पुनरेव ततो दूराद् दृक्ष्वण्डाद्विनिःसृतः ।

दृष्ट्वा रामो मघानेजास्तं हन्तुं कृतनिययः ॥ १२ ॥

भूयस्तु शरमुद्धृत्य * कुपितस्तत्र राघवः ।

सूक्ष्मैरग्निप्रतीकाशं ज्वलन्तमरिमर्दनम् ॥ १३ ॥

सन्धाय स दृढं चापे विक्रय्य बलवद् बली ।

तमेव मृगसुदृश्यं ज्वलन्तमिव पद्मगम् ॥ १४ ॥

सुमोच ज्वलितं दीप्तमखं ब्रह्मविनिर्मितम् ।

स मृगं मृगरूपस्य विनिर्मितं शरोत्तमः ॥ १५ ॥

उन्मादयामास बद्धदूरधावनेन धिक्पविभ्रमं चकार ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

भूयः कुपित इति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥

ब्रह्मविनिर्मितमथ ब्रह्मायम् । ब्रह्मदत्तमायस्य मृगरूपस्य दृश्यस्य
मायाकृतरूपे यद्यवत् प्रविश्य स्थितस्य ॥ १५ ॥

-चक्रे स सुमहाकायो मारीचो जीवितं त्यजन् * ।

तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ राक्षसं भीमदर्शनम् ॥ २१ ॥

रामो रुधिरसिक्ताङ्गं चेष्टमानं मधीतले ।

जगाम मनसा सीतां लक्ष्मणस्य वचः स्मरन् ॥ २२ ॥

मारीचस्य तु मायया पूर्वोक्ता लक्ष्मणेन तु ।

तत्तयाद्यभवत्तद्य मारीचोऽय मया हतः ॥ २३ ॥

हा सीते । लक्ष्मणेत्येवमाक्रुध्य तु महास्वनम् ।

ममार राक्षसः सोऽयं श्रुत्वा सीता कथं भवेत् ॥ २४ ॥

लक्ष्मणश्च महावाङ्मः कामवस्थां गमिष्यति ।

इति सखिन्य धर्मात्मा रामो हृष्टतनूरुहः ॥ २५ ॥

सुमहाकायः महाशरीरम् ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥

पद्मवच एवाह, मारीचस्य त्विति ॥ २३ ॥

सीता कथं भवेत् । किम् पथैर्यं नाटयित्वा लक्ष्मणं प्रेषयेत् उत
धीरा भवेदित्यर्थः ॥ २४ ॥

कामवस्थाम् पथैर्यादिति शेषः । हृष्टतनूरुहश्चासादिव रोमा
क्षिततनुः ॥ यस्तुत एतन्मूलेन सर्वकार्यगम्यन्निरिति हर्षाभोगाक्षित
तनुः ॥ २५ ॥

* ततो विधिवकेयूरः सर्वाभरणभूषितः ।

श्वेममाली महादह्रो राक्षसोऽनुत् शराहतः ।

इत्यतिरिक्त पाशाव्या ।

तत्र रामं भयं तीव्रमाविवेश विषादजम् ।

राक्षसं मृगरूपं तं हत्वा च्युत्वा च तत् स्वनम् ॥ २६ ॥

निहत्य पृथतं चान्यं मांसमादाय राघवः ।

त्वरमाणो जनस्थानं ससाराभिमुखं तदा ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे मारीच-
वधो नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

तत्र नटपद्मगवान् मनुष्यरूपत्वात् भयशोकादिमत्त्वं नाटयतीति ।
ऋषिरपि सर्वलोकवेद्य तथैवाह, — तत्र रामं भयमिति । तात्पर्यमस्ति
तु दृष्टतनुवद् इति दृष्टपदेन प्रागेव ध्वनितवान् ॥ २६ ॥

पृथतं मृगां जनस्थानमभिमुखं जनस्थानवर्तिनिजाम्भानिमु-
चम् ॥ २७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणनिबन्धे

आरण्यकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ।

आर्त्तस्वरन्तु त भर्तुर्विज्ञाय सदृशं वने ।
 उवाच लक्ष्मणं सीता गच्छ जानीहि राघवम् ॥ १ ॥
 न हि मे जीवितं स्थाने हृदयं वावतिष्ठते ।
 क्रोशतः परमार्त्तस्य श्रुतः शब्दो मया भयम् ॥ २ ॥
 आक्रन्दमानं तु वने सातरं चातुमर्हसि ।
 तं क्षिप्रमभिधाव त्वं भ्रातरं शरणैषिणम् ॥ ३ ॥
 रक्षसा वशमापन्नं मिंसानामिव गोदृपम् ।
 न जगाम तथोक्तस्तु भ्रातुराज्ञाय शासनम् ॥ ४ ॥
 तमुवाच ततस्तत्र क्षुभिता * जनकात्मजा ।

अथ सीता रामविधयशोकनाटनेन लक्ष्मणमुदासयति,—धार्त्तेति ।
 भर्तुः स्वरेण सदृशं स्वरं भर्तुः स्वर इत्येव ध्यात्वित्यर्थः ॥ १ ॥
 क्रोशतः रामस्य ॥ २ ॥ ३ ॥
 व्याधाय शासनम् अप्रमत्तेन ते भावमाश्रमस्तेन सातदेतुस्त-
 मनुषिन्त्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

० पक्षा कुपिता इति वा पाठः ।

अत्रधीक्ष्णस्त्रस्तां सीतां मृगवधूमिव ।
 पन्नगात्तुरगन्धर्वदेवदानवराक्षसैः ॥ १० ॥
 अशक्यत्वं वैदेहि ! भर्ता जेतुं न संशयः ।
 देवि ! देवमनुष्येषु गन्धर्वेषु पतत्रिषु ॥ ११ ॥
 राक्षसेषु पिशाचेषु किन्नरेषु मृगेषु च ।
 दानवेषु च घोरेषु न स विद्येत शोभने ! ॥ १२ ॥
 यो राम प्रतियुध्येत समरे वासवोपमम् ।
 अवध्यः समरे रामो नैव त्व वभ्रुमर्षसि ॥ १३ ॥
 न त्वामस्मिन् वने ह्यतुमुत्सहे राघवं विना ।
 अनिवाय्यं बलं तस्य बलैर्बलवतामपि ॥ १४ ॥
 त्रिभिर्नाकैः समुदितैः श्रेयसैः सामरै रपि ।
 यदयं निर्येत तैस्तु चन्तापस्त्यज्यता तत्र ॥ १५ ॥
 आगमिष्यति ते भर्ता शीघ्रं ह्यत्र मृगोत्तमम् ।

एवं बोधितवज्रोपि मानुष्यगाटनेन लोकव्यवहारानुसारं तु
 गोष्ठ्यदित्याह, अत्रवेदिति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
 न स विद्येत नक्षत्रेवेत्यर्थः । न स विद्येत्युक्तं तत्र स कलनाह,
 [राममिति ॥ १३ ॥
 वधनतामित्राद नामपि बलैस्तस्य बलमनिवार्यमपुष्यम् ॥ १४ ॥
 तत्र त्वया ॥ १५ ॥
 स चरो यत् त्वयं तस्य रामस्य न भवति रैवता ह्यस्त्रीररेवता.

न स तस्य स्वरो व्यक्तं न कश्चिदपि दैवतः * ॥ १६ ॥
 गन्धर्वनगरप्रख्या माया तस्य च रचयः ।
 न्यासभूतासि वैदेहि ! न्यस्ता मयि महात्मना ॥ १७ ॥
 रामेण त्वं वरारोहे ! न त्वां त्यक्तुमिच्छोऽस्ये ।
 कृतपैराश कल्याणि । वयमेतैर्निर्माचरेः ॥ १८ ॥
 खरस्य निधने * देवि ! जनस्यानाद्यं प्रति ।
 राचमा विविधा वाचो व्याहरन्ति * मन्त्रावने ॥ १९ ॥

सम्बन्धी कश्चित् सार इत्यपि नेत्यर्थः । तदापि शत्रु युक्ता न तेनाभि-
 व्यर्थः ॥ १६ ॥

मि तर्हि मन्त्रनिर्मादयना तदनुमिथ्या तस्य रचयः मायै । इत्यर्थः
 ननु शत्रोः खर इत्यर्थः । तस्य व्यासकल्पनया मयि निविष्टासि यव-
 यत्तु मे महे इत्युक्तिरन्यत्र ॥ १७ ॥ १८ ॥

मन्त्रावने इत्यनेन मन्त्रेण शत्रोः मारणं कृतं तत्र मन्त्रेण जनन्यानामपि मन्त्र-
 ॥ १९ ॥ तेषां विविधा वाचो व्याहरन्ति इत्यन्यत्र । वाचरन्ति मन्त्रा-
 वने इत्यनेन मन्त्रेण मन्त्रेण मे महे ॥ १९ ॥

* मन्त्रावने इत्यनेन मन्त्रेण शत्रोः मारणं कृतं तत्र मन्त्रेण

* मन्त्रावने इत्यनेन मन्त्रेण शत्रोः मारणं कृतं तत्र मन्त्रेण

* मन्त्रावने इत्यनेन मन्त्रेण शत्रोः मारणं कृतं तत्र मन्त्रेण

हिंसाविहारा वैदेहि ! न चिन्तयितुमर्हसि ।
 लक्ष्मणेनैवमुक्ता तु क्रुद्धा संरक्तलोचना ॥ २० ॥
 अब्रवीत् परुषं वाक्यं लक्ष्माणं सत्यवादिनम् ।
 अनार्थ्यकरुणारम्भ ! नृशंस ! कुलपासन ! ॥ २१ ॥
 अहं तव मित्रं मन्ये रामस्य व्यसनं मद्यत् ।
 रामस्य व्यसनं वृद्धा तेनैतानि प्रभाषसे ॥ २२ ॥
 नैतद्विषं सपत्नेषु पापं लक्ष्माण ! यद्भवेत् ।
 तद्विधेषु नृशसेषु नित्यं प्रच्छन्नचारिषु ॥ २३ ॥
 रुदुष्टत्वं वने राममेकमेकोऽनुगच्छसि ।
 मम हेतोः प्रतिच्छन्नः प्रयुक्तो भरतेन वा ॥ २४ ॥

हिंसाय साधुजनपीडिव विहारो येषां ते तथा इदं पूर्यान्वयि ।
 एतत्त्वं रामस्य लोभं न चिन्तयितुमर्हसि ॥ २० ॥

अनार्थ्यकरुणारम्भ अनर्थ्यया कुत्सितया कारुण्यया रामवसनेनैव
 मद्विषयया प्यारम्भो ममच्छणारम्भो यस्य तत्सम्बोधनम् ॥ २१ ॥

तेन रामव्यसनप्रियत्वेन । अथ रामवसनं रामस्य प्रतिश्चलार्थं
 सर्वरक्षोवधरूपस्य हानिस्तुप्रियत्वेनेति गृह्यतात्पर्यम् । एतत् स्यात्
 मद्विषया करुणा अनार्थ्या कुत्सिता प्रधानकार्त्तविरोधित्वादिति
 बोध्यम् ॥ २२ ॥

अथ पुनर्नटवदाह— नैवेत्यादि । सपत्नेषु श्रातित्वात् ॥ २३ ॥

रुदुष्टः सुता दुष्टद्वयः ॥ २४ ॥

न्यायवादी यथावाक्यमुक्तोऽहं परुषं त्वया ।
 धिक्तामद्य विनश्यन्तीं यन्नामेवं विशङ्कसे ॥ ३२ ॥
 स्त्रीत्वादुष्टस्वभावेन गुरुवाको व्यवस्थितः ।
 गच्छामि तत्र काकुत्स्थः स्वस्ति तेऽस्तु वरानने ! ॥ ३३ ॥
 रचन्तु त्वा विशालाक्षि ! समग्रा वनदेवताः ।
 निमित्तानि हि घोराणि यानि प्रादुर्भवन्ति मे ।
 अपि त्वां सह रामेण पश्येयं पुनरागतः ॥ ३४ ॥
 लक्ष्मणेनैव सुक्ता तु रुदन्ती जनकात्मजा ।

यत् परुषमुक्तस्तदुपगृह्यत्विति योजना । यत् यस्मात् मामेवं
 वागमोपगृह्मावन्त विप्रङ्गसे तत् एव दोषादय विनश्यन्तीमासन्न-
 विनाशो विपरीतमिति त्वां धिगित्यर्थः । यत्र नष्टेर्नाशेच्छार्थः ।
 तेन राक्षसकुलस्य नाशेच्छायतो त्वां धिक् । यतो वदये नामेव विप्र-
 ङ्गसे वदसि इति गूढम् । यदा विनश्यन्ती प्रीतिर्यथा प्रतिच्छब्दं पार-
 णामरूपेण विनश्यन्ती त्वां धिक् । यन्मा त्वदस्तु त्वराक्रमणादीनां
 मेव विप्रङ्गसे त्वराक्रान्तपुं किलैव सम्भावनेति ॥ ३२ ॥
 पुनर्विधानुसारेणाह, स्त्रीत्वादुष्टस्वभावेन क्रौर्येण दुता त्वं
 याये ज्येष्ठनियोगे स्थित मामेव पूये इति श्रेयः । कतो यत्र काकुत्-
 स्थाप गच्छामि गमिष्ये ते सम्यक्तु सर्वत इति श्रेयः ॥ ३३ ॥
 यानि घोराणि निमित्तानि मे प्रादुर्भवन्ति तैस्तत्प्रादुर्भ-
 वानि सह पुनरागतत्वां पश्येयम् एतदपि लक्ष्मणोदितम् ॥ ३४ ॥

पिबामि वा विषं तीक्ष्णं प्रवेक्ष्यामि ऊताशनम् ।

प्रत्युवाच ततो वाक्यं तीव्रं बाष्पपरिष्कृता ॥ ३५ ॥

गोदावरीं प्रवेक्ष्यामि हीना रामेण लक्ष्मण ! ।

आबन्धियेऽयत्र त्यक्त्ये विषमे देहमात्मनः ॥ ३६ ॥

किमनेन सामान्यपुरुषप्रसङ्गः शङ्क्य इति मन्यमाना । तस्यै
प्रकाशयति,—लक्षणेनेति ॥ ३५ ॥

ध्यात्रन्धियो रज्ज्वा कण्डमिति श्लेषः । त्रिषमे भङ्गनादितिभने
स्थित्वा ततः प्रपातेनेति श्लेषः ॥ ३५ ॥

संन्या कर्तव्यमर्थमाह, प्रवेक्ष्यामि ज्ञताग्रनम् । अतएव ॥
प्रश्नानुक्तिः । यनेन साक्षादावगाह्यं न गमिष्यामि तिलञ्च मत्पे
काभौ स्त्रित्वा माययैव तद्वत्त गमिष्यामीति धनितम् । तदुक्तं श्रु
पुनर्जे,—

राज्यं नृणां मायां दत्तं दत्तमेव ।

ଏକାଦଶାବଦୀ ଯନ୍ତ୍ର ନା ଗୋଟିଏ ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

वि.सं. १९७३-७४ म. ११ दि. ११ तारीखीत

የተጠቀሱት ስራዎች በሀገሪቱ ለሕዝብ ጥቅም

25 i 26. 1911

[illegible]

“ 我 們 的 工 作 是 在 於 發 展 和 完 善 我 們 的 經 濟 體 制 和 政 治 體 制 。”

न त्वहं राघवादन्य कदापि पुरुषं स्पृशे ॥ ३७ ॥

आत्मानं दीप्तवपुषं सर्वभूतहृदि स्थितम् ॥

इत्याद्यष्टशोकानुक्ता ।

इति वक्रप्रयुक्तं जम्बा रामपत्नी यशस्विनी ।

ध्यायन्ती मनसा तस्यै राममुन्मीषितेक्षणा ॥

अथावसथाद्भगवान् ध्वजवाहो महेन्द्रः ।

प्याविरासीत् सुदीप्तात्मा तेजसा निर्दधन्निव ॥

दृष्ट्वा मायामयीं सीतां स रावणवधेच्छया ।

सीतामादाय रामेष्टा पावकोऽन्तरधीयत ॥

छत्वा तु रावणवधं रामो जघामसयुतः ।

समादायाभवत् सीता शङ्काकुलितमानसः ॥

सा प्रत्ययाय भूतानां सीता मायामयी मुने ।

विवेश पावकं दीप्तं ददाहं ज्वलनोऽपि ताम् ॥

दग्ध्वा मायामयीं सीतां भगवानुग्रहोद्यतः ।

रामायादर्शयत् सीता पावकोऽसौ सुरप्रियः ॥

एतत्कृतप्रवृत्तानां वै माहात्मानं कथितं मया ।

स्त्रीणां सर्वाधिगमनं प्रायश्चित्तमिव क्षुल्लम् ॥

इति उभरयुग्मे चतुस्त्रिंशोऽध्याये । अनेन सीता आतिशयशून्या-
पटि प्यसिप्रवेशो न दोषाय सर्वप्रायश्चित्तस्येति ध्वनितम् । यत्प्रायश्चित्त-
पुरुषं न स्पृशे इत्यन्वयः । अथ प्रत्यसांनय्ये इति श्रेयः । तेन विराट्-
स्पर्शमपि न धातुः तदा पीतसामधानात् । किञ्च सा त्वं गन्तव्यं त्वं
रावणो विराधवत्तुल्यदेव चिद्येदेव च सर्वशत्रुसंघो न हनति

इति लक्षणमाश्रुत्य सीता शोकसमन्विता ।

पाणिभ्या रुदती दुःखादुदरं प्रजघान ह ॥ ३८ ॥

तामात्तंरूपा विमना रुदन्तीं

सौमित्रिरालोक्य विशालनेत्राम् ।

आश्यासयामास न चैव भर्तुः-

सा मातरं किञ्चिदुवाच सीता ॥ ३९ ॥

ततस्तु सीतामभिवाद्य लक्षणः

छताञ्जलिः किञ्चिदभिप्रणय्य ।

मायासीतारचना । किञ्चान्य कार्यं चतुस्तपुच्छामिना लक्षणा ।
अन्यथा राजव्यपमेन लोक्तपात्रामिना कथं तन्मगददात् । ग्यातु । ३९
अर्द्धतपमेन तु तत् कार्यसामर्थ्ये तस्येति मन्तव्यम् । तिमै । ३९
आय राजव्यपमेन जगन्मातु प्रतप्तामह । ३९ ॥ ३९ ॥

यादुव । ३९ ॥ प्रति प्रतिशाय दुरातु सत्तावत्तमिनि
उदरं प्रजघानेयनेन सार्वज्ञानरत्ना विना न ते उदरमुत्तिष्ठ
दुःखम् । अन्यथा मायं ननु दानवलो । ३९ ॥ ३९ ॥
३९ ॥ ३९ ॥

३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥
३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥
३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥

३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥

अवेक्षमाणो वज्रशः स मैथिलीं

जगाम रामस्य समीपमात्मवान् ॥ ४० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे लक्ष्मण-
प्रयाणं नाम पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

अत्र किञ्चिदित्यनेन कोपः सूचितः । यद्यपि कोपेऽपि यथोचितव्यव-
हारत्यागो लक्ष्मणस्यानुचितस्तथापि प्रतिज्ञोत्तरं तथैव स्वच्छायां सन्दर्श्य
तस्या धर्मप्रवेशोद्यमेन क्षायाबुद्ध्या किञ्चित् प्राञ्जलित्वं किञ्चिदेव नमन-
मित्यनेन सूचितम् । कथमेना रामेण विना त्यक्षामीति वज्रशो वेक्ष-
माणः धर्मिं प्रविष्टा न वेति च वीक्षमाणः ॥ ४० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ५४ ॥

परित्राजकरूपेण वैदेहीमन्ववर्त्तत ।

तामाससादातिवलो भ्रातृभ्या रक्षितां वने ॥ ४ ॥

रक्षितां सूर्यचन्द्राभ्यां सन्ध्यामिव महत्तमः ।

तामपश्यत् ततो बालां राजपुत्रीं यशस्विनीम् ॥ ५ ॥

रोहिणीं शशिना क्षीना गृहवद् भृशदारुणः ।

तनुयं पापकर्माण्य जनस्थानगता द्रुमाः ॥ ६ ॥

समीक्ष्य न प्रकम्पन्ते न प्रवाति च मारुतः ।

शीघ्रस्रोताश्च तं दृष्ट्वा वीचन्त रक्तलोचनम् ॥ ७ ॥

स्तिमितं गन्तुमारेभे भयाद्गोदावरी नदी ।

रामस्यत्वन्तरं प्रेप्सुर्दशग्रीवस्तदनन्तरे ॥ ८ ॥

उपतस्थे च वैदेहीं भिरुरूपेण रावणः ।

अभयो भयरूपेण भर्त्तारमनुशोचतीम् ॥ ९ ॥

अभ्यवर्त्तत वैदेहीं चित्रामिव शनैश्चरः ।

इति तत्र मुख इत्यनेन जटित्वयावृत्तिः । कुण्डं कमण्डलुः । यष्टिस्त्रिद-

यातिज्ञा । भाटभ्यां परस्परभाटभ्या रामवत्पायाभ्याम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

गृहवत् केतुवत् । तं संदृश्येत्यन्वयः ॥ ६ ॥

शीघ्रगताः शीघ्रप्रवादापि नरी तं वीचन्तं वीचनाव्यं दृष्ट्वा तद्ग-

यात् स्तिमितं मन्दं गन्तुमारेभे इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

पन्तरम् व्यपकारयोग्यं किम् अन्तरं उभयरहितदेशकाले ॥ ८ ॥

उपतस्थे अतिसनीपं प्रापेत्यर्थः । अनुशोचती तामिव ॥ ९ ॥

सहसा भव्यरूपेण तस्यैः कूप इवावृतः ॥ १० ॥

अतिष्ठत् प्रेक्ष्य वैदेहीं रामपत्नीं यशस्विनीम् ।

तिष्ठन् संप्रेक्ष्य च तदा पत्नीं रामस्य रावणः ॥ ११ ॥

शुभां रुचिरदन्तोष्ठीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।

आसीना पर्यशालायां वाप्यशोकाभिपीडिताम् ॥ १२ ॥

स तां पद्मपलाशाचीं पीतकौशेयवासिनीम् ।

अभ्यगच्छत वैदेहीं हृष्टचेता * निशाचरः ॥ १३ ॥

दृष्ट्वा कामशराविद्धो ब्रह्मवोषमुदीरयन् ।

अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपः ॥ १४ ॥

तामुत्तमां त्रिलोकानां पद्महीनामिव श्रियम् ।

विभ्राजमानां वपुषा रावणः प्रशशंस ह ॥ १५ ॥

रौप्यकाञ्चनवर्णाभि ! पीतकौशेयवासिनि ! ।

कमलानां शुभा माला पद्मिनी च विभ्रती ॥ १६ ॥

चित्रा चित्राख्यनक्षत्रम् । भव्यरूपेण परमशान्तवतिरूपेण ॥ १० ॥ ११ ॥

वाय्यैः शोभेत्, चाभिपीडिताम् । सयममौ प्रविष्टौ सा रक्षसौ

दत्तवतीति शोभन्मायौ । रामयसनश्रद्धयेत्यापातितार्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

न क्षोधं प्राप्नुयत्यप्रत्यभिधानाय वेदधोषमुदीरयन् कुर्वन् ॥ १४ ॥ १५ ॥

रौप्यकाञ्चनमुत्तममालावतम् ॥ १६ ॥

ह्योः श्रीः कीर्त्तिः शुभा लक्ष्मीरप्सरा वा शुभानने ! ।

भूतिर्वा त्वं वरारोहे ! रतिर्वा स्वैरचारिणी ॥ १७ ॥

समाः शिखरिणः स्निग्धाः पाण्डुरा दग्धनास्तव ।

विशाले विमले नेत्रे रक्तान्ते कृष्णतारके ॥ १८ ॥

विशालं जघन पीनमूर्ख करिकरोपमौ ।

एतावुपचितौ वृत्तौ सद्यतौ संप्रगल्भितौ ॥ १९ ॥

पीनोन्नतमुखौ कान्तौ स्निग्धतालफलोपमौ ।

मणिप्रवेकाभरणौ रुचिरौ ते पयोधरौ ॥ २० ॥

चारुस्मिते ! चारुदति ! चारुनेत्रे ! विलासिनि ! ।

मनो हरसि मे रामे ! नदी कूलमिवाम्बसा ॥ २१ ॥

करान्तमितमध्यासि सुकेशी संघतस्तनी ।

श्रीगौरी श्रीरैश्वर्यप्रधाना भगवच्छक्तिः । लक्ष्मीः सौभाग्यप्रधाना । भूतिरणिमादिसिद्धिः । रतिः कामपत्नी स्वैरधारिणीत्वं वने प्रागमनात् ॥ १७ ॥

प्रशशंसेत्यस्य प्रपद्यः । समा इत्यादि । समा इति समसंस्थानाः शिखरिणः कुन्दकुन्दमलवत् प्रशस्तायाः ॥ १८ ॥

संप्रगल्भितौ व्याजिङ्गनादौ सज्जानप्रागल्भ्यौ । संप्रगल्भिताविति पाठे व्याजिङ्गनोद्यतावित्यर्थः ॥ १९ ॥

मणिप्रवेको मणिश्चेकः ॥ २० ॥

नदी कर्षा कूल सफूलम् ॥ २१ ॥

सहसा भयिरूपेण तस्यैः कृप इवावृत्तः ॥ १० ॥
 अतिष्ठत् प्रेक्ष्य वैदेहीं रामपत्नीं यशस्विनीम् ।
 तिष्ठन् संप्रेक्ष्य च तदा पत्नीं रामस्य रावणः ॥ ११ ॥
 शुभा रुचिरदन्तोष्ठीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
 आसीना पर्यङ्गाणायां बाष्पशोकाभिपीडितान् ॥ १२ ॥
 स तां पद्मपलाशाक्षीं पीतकौशेयवासिनीम् ।
 अभ्यगच्छत् वैदेहीं दृष्टचेता * निशाचरः ॥ १३ ॥
 दृष्ट्वा कामशराविद्धो ब्रह्मघोषमुदीरयन् ।
 अब्रवीत् प्रथितं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपः ॥ १४ ॥
 तामुत्तमां त्रिलोकानां पद्महीनामिव श्रियम् ।
 विभ्राजमानां वपुषा रावणः प्रशशंस ह ॥ १५ ॥
 रौप्यकाञ्चनवर्णाभि ! पीतकौशेयवासिनि ! ।
 कमलानां शुभा मालां पद्मिनीव च विभ्रती ॥ १६ ॥

चित्रा चित्राख्यनक्षत्रम् । भयिरूपेण परमशान्तवतिरूपेण ॥ १० ॥
 वायैः श्लोकेन चाभिपीडितान् । स्वयमग्नौ प्रविश्य मा रक्षते
 दत्तवतीति श्लोकवायौ । रामव्यसनशब्देन्यापाततोऽर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥
 ब्रह्मघोषं ब्राह्मणत्वप्रत्यभिज्ञानाय वेदघोषमुदीरयन् कुर्वन् ॥ १४ ॥
 रौप्यकाञ्चनमुत्तमजाञ्चनम् ॥ १६ ॥

ह्रीः श्रीः कीर्त्तिः शुभा लक्ष्मीरप्सरा वा शुभानने ।।

भूतिर्वा त्वं वरारोधे । रतिर्वा स्नेहरधारिणी ॥ १७ ॥

समाः शिरारिणः सिग्धाः पाण्डुरा दशनास्त्रा ।

विशाले विमले नेत्रे रक्तान्ते लक्ष्म्यतारके ॥ १८ ॥

विज्ञानं ज्ञानं पीनभूख फरिकरोपणी ।

एतानुपचितो दुष्टो मन्दतो संप्रगन्धितो ॥ १९ ॥

पीनोद्यतसुखो कान्तो सिग्धतालफलोपणी ।

गच्छिष्येकामरयो रुचिरो ते पयोधरो ॥ २० ॥

पारुष्यते ! पारुदति ! पारुनेते ! निराश्रिनि ! ।

मनो धरमि मे रामे ! नदी कुलमिवाम्भभा ॥ २१ ॥

फरान्तमितमध्यामि सुकेशी संधतस्तनी ।

जीर्मासो श्रीर्यर्थप्रधाना भगवत्प्रतिः । लक्ष्मीः सीमाश्रम
धाना । भूतिरश्विमादिसिद्धिः । रतिः कामपत्नी रीरधारिणी चने
प्रागमनात् ॥ १७ ॥

प्रप्रप्रसोत्सव प्रपचा । समा इत्यादि । समा इति समसंस्थाना-
शिरारिण्या कुन्दकुन्दमालत् प्रपञ्चताया ॥ १८ ॥

संप्रगन्धितो व्याजङ्गनादौ सज्जातप्रागन्धितौ । संप्रगन्धितोऽर्जित
पाठे व्याजङ्गनोद्यतातिवर्धः ॥ १९ ॥

गच्छिष्येका गच्छिष्येका ॥ २० ॥

नदी कर्षा कुल स कुलम् ॥ २१ ॥

गच्छता भयस्ये गच्छते । गच्छता भयस्ये ॥ १२० ॥
 अतिउत्तमैः । इति । रामायणी गच्छताम् ।
 तितुम् मनेन । न तस्य गच्छी गच्छताम् । ॥ १२१ ॥
 गच्छताम् । गच्छताम् । गच्छताम् ।
 गच्छताम् । गच्छताम् । गच्छताम् । ॥ १२२ ॥
 गच्छताम् । गच्छताम् । गच्छताम् । ॥ १२३ ॥
 गच्छताम् । गच्छताम् । गच्छताम् । ॥ १२४ ॥
 गच्छताम् । गच्छताम् । गच्छताम् । ॥ १२५ ॥
 गच्छताम् । गच्छताम् । गच्छताम् । ॥ १२६ ॥
 गच्छताम् । गच्छताम् । गच्छताम् । ॥ १२७ ॥
 गच्छताम् । गच्छताम् । गच्छताम् । ॥ १२८ ॥
 गच्छताम् । गच्छताम् । गच्छताम् । ॥ १२९ ॥
 गच्छताम् । गच्छताम् । गच्छताम् । ॥ १३० ॥

चित्रा चित्राख्यनक्षत्रम् । भयस्ये परमशान्तवर्तित्वेय ॥ १२० ॥
 वायुः शोकेन चामिषीडितान् । स्वयन्मौ प्रविश्य ना रक्षते
 दत्तवतीति शोकवायौ । रामयसनश्च वेत्यापाततोऽर्थः ॥ १२१ ॥ १२२ ॥
 ब्रह्मघोषं ब्राह्मणत्वप्रत्यभिज्ञानाय वेदघोषमुदीर्यन् कुर्वन् ॥ १२३ ॥
 रौप्यकाञ्चनमुत्तमकाञ्चनम् ॥ १२४ ॥

ह्रीः श्रीः कीर्त्तिः शुभा लक्ष्मीरप्सरा वा शुभानने ।।

भूतिर्वा त्वं वरारोहे ! रतिर्वा स्वैरचारिणी ॥ १७ ॥

सनाः शिखरिणः स्निग्धाः पाण्डुरा दधनास्तव ।

विशाले विमले नेत्रे रक्तान्ते क्षणतारके ॥ १८ ॥

विशालं जघनं पीनमूढं करिकरोपमौ ।

एतावुपचितौ वृत्तौ संहतौ संप्रगल्भितौ ॥ १९ ॥

पीनोन्नतमुखौ कान्तौ स्निग्धतालफलोपमौ ।

मणिप्रवेकाभरणौ रुचिरौ ते पयोधरौ ॥ २० ॥

चारुस्मिते ! चारुदति ! चारुनेत्रे ! विलासिनि ! ।

मनो हरसि मे रामे ! नदी कुलमिवान्भसा ॥ २१ ॥

करान्तमितमध्यासि सुकेशी सहस्रसूनी ।

श्रीर्गौरी श्रीरैश्वर्यप्रधाना भगवत्प्रति । लक्ष्मीः सौभाग्यप्रधाना । भूतिरचिनादिसिद्धिः । रतिः कामपत्नी स्वैरधारिणीत्वं वने प्रागननात् ॥ १७ ॥

प्रशस्तं चेत्स्य प्रपद्यते । सना इत्यादि । सना इति सनसंस्थानाः शिखरिणः कुन्दकुन्दमखवत् प्रशस्तायाः ॥ १८ ॥

संप्रगल्भितौ व्यालिङ्गनादौ सज्जातप्रागल्भ्यौ । संप्रगल्भिताविति पाठे व्यालिङ्गनोपवाचित्यर्थः ॥ १९ ॥

मणिप्रवेको मणिषेष्ठः ॥ २० ॥

नदी कर्त्री कुलं सङ्गलम् ॥ २१ ॥

नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी न च किन्नरी ॥ २२ ॥

न वंरूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले ।

रूपमग्रप्रवृत्त लोकेषु सौकुमार्यं वयस्य ते ॥ २३ ॥

इदं वासस्य कान्तारे चित्तमुन्माधयन्ति मे ।

सा प्रतिक्राम भद्रन्ते न त्वं वस्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

राक्षसानामय वासो घोराणां कामदृष्टिणाम् ।

प्रासादायाणि रम्याणि नगरोपवनानि च ॥ २५ ॥

सम्पन्नानि सुगन्धीनि युक्तान्याचरितुं त्वया ।

वरं माल्यं वरं गन्धं वरं वस्त्रञ्च शोभने ! ॥ २६ ॥

भर्तारञ्च वरं मन्ये त्वद्युक्तमसितेक्षणे ! ।

का त्वं भवसि रुद्राणां मरुता वा शुचिस्मिते ! ॥ २७ ॥

वस्त्रेणां वा वरारोहे । देवता प्रतिभासि मे ।

नेहागच्छन्ति गन्धर्वा न देवा न च किन्नराः ॥ २८ ॥

करान्तेनाङ्गुष्ठप्रदेशिनीचक्रप्रमाणेन मितं मध्यं यस्यास्त्रयाभूते ॥ २२ ॥

रूपं सुकुमारता वयः कान्तारवास इति चत्वारि चित्तमुन्माधयन्ति
विद्वत्तं कुर्वन्ति प्रतिक्राम निर्गच्छ । रामचन्द्राधिष्ठितस्थाने राक्षस-
पराक्रमासंभवादेवं वचनम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

याचस्वितुमुपभोक्तुं त्वद्युक्तं त्वत्संयुक्तमाल्यादि वरम् अन्यत्तु विष्-
कमिति भावः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

राक्षसानामयं वासः कथं तु त्वनिहागता ।

दृष्ट शाखामृगाः सिंहा द्वीपिव्याघ्रमृगावृकाः ॥ २८ ॥

अचक्षुरक्षवः कक्षाः कथं तेभ्यो न बिभ्यसे ।

मदान्वितानां घोरानां कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ ३० ॥

कथमेका महारणे न बिभेधि वरानने ! ।

कासि कस्य कुतश्च त्वं किञ्चिन्निमित्तञ्च दण्डकान् ॥ ३१ ॥

एका चरसि कल्याणि । घोरान् राक्षससेवितान् ।

इति प्रशस्ता वैदेही रावणेन दुरात्मना ॥ ३२ ॥

विजातिवेषेण हि तं दृष्ट्वा रावणमागतम् ।

सर्वैरतिथिसत्कारैः पूजयामास मैथिली ॥ ३३ ॥

उपानीयासनं पूर्वं पादोनाभिनिमन्त्र्य च ।

अब्रवीत् सिद्धमित्येव तदा तं सौम्यदर्शनम् ॥ ३४ ॥

द्वीपिव्याघ्रौ सविन्दुनिर्विन्दु ॥ २८ ॥

तश्चक्षुर्मृगादनः । बिभ्यसे विभेधि ॥ ३० ॥ ३१ ॥

प्रशस्तांस्तप्रशंसा ॥ ३२ ॥

विजातिवेषेण तमागतं रावणं दृष्ट्वा विजातिवेषोऽयं रावण इति
आत्मापि अतिथिसत्कारैः अतिथियोऽयसत्कारैः पादोनाभिनिमन्त्र्य
सहजम् ॥ ३३ ॥

तदा पापशानोत्तरकाक्षे सौम्यदर्शनं तं सिद्धं मङ्गलमनित्यम-
ब्रवीत् ॥ ३४ ॥

द्विजातिवेषेण समीक्ष्य मैथिली
 समागतं पात्रकुसुमधारिणम् ।
 अशक्यमुद्देष्टुमुपायदर्शनान्-
 न्यमन्त्रयद् ब्राह्मणवत्तयागतम् ॥ ३५ ॥
 इयं वृषी ब्राह्मणकामनास्रताम्
 इदञ्च पाद्यं प्रतिगृह्यतामिति ।
 इदञ्च मिदं वनजातमुत्तमं
 त्वदयमव्ययमिहोपभुज्यताम् ॥ ३६ ॥
 निमन्त्रप्रमाणः प्रतिपूर्णभाषिणीं
 नरेन्द्रपत्नीं प्रसमीक्ष्य मैथिलीम् ।
 प्रसज्य तच्चा हरणे दृढं मनः
 समर्पयामास वधाय रावणः ॥ ३७ ॥

पात्रं कमण्डलु । कुसुमं तद्रक्तवस्त्रं तदुभयधारिणम् । उपायानां
 नास्तीत्यप्रतिप्रयै रावणेन कृतानां क्षायायवस्त्रवोपदण्डादीनां दर्श-
 नान् उद्देष्टुमुपेक्षितुमशक्यमिति विचार्येति श्रेयः । तथागतं ब्राह्मण-
 वेषेण गतं रावणः ब्राह्मणवदेव न्यमन्त्रयत् । पाठान्तरं तनास्रताम्
 विनम् । अथनेव रत्नं नं शरोपाय इति दर्शनादित्यपि गुणमत्र ॥ ३५ ॥

निमन्त्रप्रकारः । इयं वृषीयादि । वनजातं वन्यवस्तुनाम्
 त्वदयमेव मिदं ॥ ३६ ॥ तदिहोपभुज्यताम् ॥ ३६ ॥

३७ निमन्त्रप्रमाणं रावणः क्षायायवधाय मनायाय तच्छः प्रमत्त

आरण्यकाण्डम् ।

ततः सुवेपं मृगयागतं पतिं
प्रतीचमाणा सहलक्षणं तदा ।
निरीचमाणा हरित ददर्श तं
महद्वनं नैव तु रामलक्षणौ ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावणस्य
रामाग्रमप्रवेशो नाम षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

इरण्णे मनोदृढं निश्चितम् समर्पयामास सम्यग्बुधाय द्यतवानि-
त्यर्थः ॥ ३७ ॥
सुवेपम् शोभनाकारं मृगयागतं मृगया प्रति गतम् । हरित
श्यामम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीवैरामायणतिलके
आरण्यकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ।

रावणेन तु वैदेही तदा दृष्टा जिहीर्षुणा ।
 परिव्राजकरूपेण शशं सात्मानमात्मना ॥ १ ॥
 ब्राह्मणस्यातिथिश्चैष अनुक्तो हि शपेत माम् ।
 इति ध्यात्वा सुहृत्तनुं सीता वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
 दुहिता जनकस्याहं मैथिलस्य महात्मनः ।
 सीता नाम्नास्मि भद्रं ते रामस्य महिषी प्रिया ॥ ३ ॥
 उषित्वा द्वादशसमा इच्छाकूणा निवेमने ।
 भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी ॥ ४ ॥
 तत्र त्रयोदशे वर्षे राजाऽमन्त्रयत प्रभुः ।
 अभिषेचयितुं रामं समेतो राजमन्त्रिभिः ॥ ५ ॥

रावणेनत्विति । आत्मानं जिहीर्षुणा परिव्राजकरूपेण रावणेन
 दृष्टा वैदेही आत्मना भयमेवात्मानं शशस ॥ १ ॥

ननु पूजामात्रं कर्तव्यं किं प्रतिवचनेनेत्याहुः—नाश्रयति । एष
 यनुक्त इत्यर्थो सन्धिः । यनुक्तं यनुक्तप्रतिवचनम् ॥ २ ॥ २ ॥
 सर्वकामसमृद्धिनी । गोप्यादिव्यादनि ॥ ४ ॥
 राजमन्त्रिभिः रात्रौ रात्र्यनिर्वाहतेनैर्ग्लिभिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

अष्टादश हि वर्षाणि मम जन्मनि गण्यते ।
 रामेति प्रथितो लोके सत्यवान् शीलवान् शुचिः ॥ ११ ॥
 विशालाक्षो महाबाहुः सर्वभूतहिते रतः ।
 कामान्तश्च महाराजः पिता दशरथः स्वयम् ॥ १२ ॥
 कैकेय्याः प्रियकामार्थं तं रामं नाभ्यषेचयत् ।
 अभिषेकाय तु पितुः समीपं राममागतम् ॥ १३ ॥
 कैकेयी मम भर्तारमित्यवाच दृढं वचः ।
 तव पित्रा समाज्जप्तं ममेदं शृणु राघव ! ॥ १४ ॥
 भरताय प्रदातव्यमिदं राज्यमकण्टकम् ।
 त्वया तु खलु वस्तव्यं नववर्षाणि पञ्च च ॥ १५ ॥

एत्वात् । अतितरुणावस्थायामपि राज्यं त्यक्तवानित्यर्थे तात्पर्येणास्य
 तयोक्ते । यदाऽतिक्रान्तपञ्चविंशक इत्यर्थः । मम भर्ता नयसा महा
 तेजा, अतितरुण इत्यर्थः । पञ्चविंशकः साख्यसिद्धं पञ्चविंशं तत्त्वं चैतन
 सोऽयमेव । एतच्चैतन्येनैव जगद्व्याप्तं न ततोऽधिकं किञ्चिदस्तीति सूच
 यितुं तयोक्तेरिति तत्त्वम् ॥ १० ॥

तथा मम जन्मतो जगत्प्रवेशसमयेऽतीतानीत्यर्थः । गण्यत इत्यार्थः
 मेकत्वं मम पञ्चतन्मात्रपञ्चमहाभूतपञ्चेन्द्रियाहंकारबुद्धिमनोऽरूपानि
 अष्टादश वर्षाणि पञ्चाणि जन्मनि कार्ये गण्यन्त इति तन्मूलीभूता
 प्रकृतिरहमिति सूचितम् ॥ ११ ॥

कामान्तं कैकेयीकामान्तं ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

नो अस्मिन् काले 'विषय' इति बोधोऽप्युत्पद्यते ।
 यथा 'विषय' इति बोधो यथा 'विषय' इति बोधः । १९ ॥
 यथा 'विषय' इति बोधो यथा 'विषय' इति बोधः ।
 यथा 'विषय' इति बोधो यथा 'विषय' इति बोधः । २० ॥
 यथा 'विषय' इति बोधो यथा 'विषय' इति बोधः । २१ ॥
 यथा 'विषय' इति बोधो यथा 'विषय' इति बोधः । २२ ॥
 यथा 'विषय' इति बोधो यथा 'विषय' इति बोधः । २३ ॥
 यथा 'विषय' इति बोधो यथा 'विषय' इति बोधः । २४ ॥
 यथा 'विषय' इति बोधो यथा 'विषय' इति बोधः । २५ ॥
 यथा 'विषय' इति बोधो यथा 'विषय' इति बोधः । २६ ॥
 यथा 'विषय' इति बोधो यथा 'विषय' इति बोधः । २७ ॥
 यथा 'विषय' इति बोधो यथा 'विषय' इति बोधः । २८ ॥
 यथा 'विषय' इति बोधो यथा 'विषय' इति बोधः । २९ ॥
 यथा 'विषय' इति बोधो यथा 'विषय' इति बोधः । ३० ॥

यथा 'विषय' इति बोधो यथा 'विषय' इति बोधः । ३१ ॥ ३२ ॥
 यथा 'विषय' इति बोधो यथा 'विषय' इति बोधः । ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
 यथा 'विषय' इति बोधो यथा 'विषय' इति बोधः । ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
 यथा 'विषय' इति बोधो यथा 'विषय' इति बोधः । ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
 यथा 'विषय' इति बोधो यथा 'विषय' इति बोधः । ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
 यथा 'विषय' इति बोधो यथा 'विषय' इति बोधः । ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
 यथा 'विषय' इति बोधो यथा 'विषय' इति बोधः । ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

क्षत्रं लयन् । दशाननत्वेऽप्यनङ्गपराधान्तया जाननीनमानुषचेत्ते
 दाशरयिरूपधारिणस्तन्नुपदर्शनमेवासीत् । नायन्त्युत इत्यावहिविन्व-
 तोऽन्तःकरणस्य मौनुषवृद्धिरेव ज्ञेयत्वमभ्युत् । विपद्यत इति विप्रद्यते-
 पोत्यर्थः । तस्मिन्नपि समये विष्णुत्ववृद्धिर्नासीदिति भावः । पुनरुक्तं
 विनिपातनमात्रफलमखिलभूमण्डलप्राध्यचेदिराजकुलजन्मायाहव वै-
 य्ये शिष्यपालत्वे चावाप । तत्र त्वखिलान्येव भगवन्नामकारणानि यमं
 वन् । नामानि गोविन्दादीनि कारणानि गवा रक्षयादीनीत्यर्थः ।
 ततश्च तत्कारणकृतानां तेषामग्रे वाग्यामेवाच्युतनाम्नामनवरतमनेकजन-
 संवर्द्धितविद्वेषानुबन्धचित्तो विनिन्दन् सन्तर्जनादिवूचारमक्रूरेषु
 तच्च रूपमुत्फुल्लपद्मदलामलाक्षनयुज्ज्वलपीतवस्त्रधार्यमलकिरीटके-
 कटकोपशोभितमन्दारपीवर-चतुर्बाहुशङ्खचक्रगदाधरमतिप्रौढवैरानु-
 वादटनभोजनस्नानासनशयनादिष्ववस्थान्तरेषु नवापययावस्यात्मचेत्ते-
 ततस्तमेवानुक्रोशेषूचारयंस्तमेव हृदये धारयन्नात्मवधाय भगवद्वच-
 क्राश्रुमालोज्ज्वलनक्षय्यतेजःस्वरूपं परमत्रक्षस्वरूपमपगतरागद्वेषादिदेवं
 भगवन्तम् चद्राक्षीत् । तावच्च भगवच्चक्रेणाश्रु व्यापादितः । तेन तत्
 स्मरणदग्धाखिलाघसञ्चयो भगवतैवान्तमुपनीतस्तस्मिन्नेव लयमुपययौ
 एतत्तवाभिहतं भगवानिह कीर्तितं संस्मृतञ्च द्वेषानुबन्धेनाप्यखिल-
 सुरासुरादिदुर्लभं फलं प्रयच्छति किमुत सन्यक्भक्तिमन्तमिति । लोक-
 दृष्ट्या तु सीतासादृश्यात् सीतावुध्याहरणाच्चाततायित्वसंपत्त्या तदग्रे भा-
 वतः प्रवृत्तिः । एवञ्च ईदृशोक्तीनां यद्वा तद्वा प्रकारेणान्यथायोजन-
 प्रयासस्तीर्थादीनां विफल एव । विष्णुपुराणोक्तरीत्यैव भागवते उक्तम्-

एतं चाशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ॥

इति । एते इत्यनेन पूर्वोक्ता अवतारा ऋष्यादयश्च परान्व्यन्ते । पुं स-

आरण्यकाण्डम् ।

४७ अ. ४० । -

परमेश्वरस्य तत्रावतारा चंशा ऋष्यादयः कलाः । यद्यपि लक्ष्मोऽप्यंश
 एव । तत्रैव दृष्टमे—

तत्राग्नेनावतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शंस नमः ।
 इत्यायुक्ते ।

उज्जहारामन. जेष्टौ सितलक्ष्मौ महामुने ।
 इति विष्णुपुराणायुक्ते । द्वितीये भागवतेऽप्येवमेव भारतेऽप्येव-
 मेव । एतेन तत्राग्नेनावतीर्णस्येत्यादि दृष्टमस्यस्योक्त्याख्यानमपास्तम् ।
 तथापि तत्तत्कारणसूतनाम्ना तत्र बाभाद् वज्रशोऽज्ञानकार्यनाट-
 नाय शङ्खचक्रादीना प्रत्यक्षतो दर्शनाद्य स्वयं भगवानित्युक्तिः । नैता-
 वता रामायवताराया ततो न्यूनत्वमिति भ्रमः कार्यः । श्रीधरोऽपि
 मत्स्यायवताराया सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वेऽपि यावदुपयोगमेव ज्ञान-
 शक्त्याविष्कारः । अज्ञानाविष्कारस्य वज्रशः । लक्ष्मोऽप्येवमेव । यथा
 अग्निमन्युमरणे नाहं तत्र सन्निहितः आसमतस्तस्य मरणमिति । यथा
 ज्ञापया सभाया नयनकाले नाहं जारकाया सन्निहितः किन्तु सौभ-
 वधार्थे गतोऽतो भवतामयं लेश इति । सौभवधे च नाधिकं मृतवत्स-
 देवशरीरं दृष्ट्वा मोहः इत्याद्यज्ञानमाद्यमल्पम् । रामायवतारेऽपि ज्ञाना-
 विष्कारस्तत्र तत्र दर्शितो दर्शयिष्यते च । अवताराद्येमे विराट्

एवाशाः भागवते प्रथमे तृतीयेऽध्याये—

जगद्वे पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिः ।
 संभूतं षोडशकलमादौ लोकांसिदृच्छया ॥
 इत्यादिना वैराजं रूपमुक्ता ।
 एतन्नानावताराणां निधानं बीजमययन् ।
 यस्याग्नाग्नेन दृश्यन्ते देवतिर्यङ् नरादयः ॥

वृषिहं सिंहसङ्काशमहं राममनुव्रता ॥ ३५ ॥
 पूर्णचन्द्राननं रामं राजवत्सं जितेन्द्रियम् ।
 पृथुकीर्त्तिं महाबाहुमहं राममनुव्रता ॥ ३६ ॥
 त्व पुनर्जम्बुकः सिंहीं मामिहेच्छसि दुर्लभाम् ।
 नाहं शक्या त्वया स्पर्ष्टुमादित्यस्य प्रभा यथा ॥ ३७ ॥
 पादपान् काचनानूनं वह्नन् पश्यसि मन्दभाक् ! ।
 राघवस्य प्रियां भार्यां यस्त्वमिच्छसि राक्षस ! ॥ ३८ ॥
 क्षुधितस्य च सिंहस्य नृगशतोत्तरस्त्रिनः ।
 आशीविषस्य वदनाद्दंष्ट्रामादातुमिच्छसि ॥ ३९ ॥
 मन्दरं पवेतयेष्ठं पाणिना हर्तुमिच्छसि ।
 कालकूटविषं पीत्वा स्वस्ति मां गन्तुमिच्छसि ॥ ४० ॥

सिंहस्य विज्ञान्तं पदक्षेपस्तदत् पदनिक्षेपेयं सगर्वगननशोषम् ।
 सिंहसंकाशं पराक्रमे इति भावः । वृषिहमिन्द्रियस्य हिरण्यकशिपु-
 श्चतुर्वं व्यंग्यम् ॥ ३५ ॥

राजा चासौ वत्सः श्रेष्ठराजस्तम् । यदा दशरथपुत्रम् ॥ ३६ ॥
 यथा आदित्यप्रभा आदित्यात् पृथक्कृत्य केनापि स्पर्ष्टुमशक्या
 तथाहं शक्तिशक्तिनतोरवियोगादिति गूढम् ॥ ३७ ॥

काचनलक्ष्मदर्शनं मुमुर्षुष्यच्छब्दम् । मन्दं क्षीयमायुरादि भजति
 नन्दभाक् ॥ ३८ ॥

गङ्गा नदीनाम्नाः ३३३ गङ्गा नदीनाम्नाः
 गङ्गा नदीनाम्नाः ३३३ गङ्गा नदीनाम्नाः ३३३
 गङ्गा नदीनाम्नाः ३३३ गङ्गा नदीनाम्नाः ३३३
 गङ्गा नदीनाम्नाः ३३३ गङ्गा नदीनाम्नाः ३३३
 गङ्गा नदीनाम्नाः ३३३ गङ्गा नदीनाम्नाः ३३३
 गङ्गा नदीनाम्नाः ३३३ गङ्गा नदीनाम्नाः ३३३
 गङ्गा नदीनाम्नाः ३३३ गङ्गा नदीनाम्नाः ३३३

द्युतिः । एतदुक्तं वैराजं निधानं जात्यावसाने प्रवेष्टव्यं न वैराजं
 मुद्रनकारणम् । अथर्वं स्वयं विरन्त्यादि न वैराजं वतारणमेव वैराजं
 जित्तु सर्वेषामिन्द्राह, यन्मति । यद्यपि विराट् जीव एव तन्मति
 तदन्तर्यामिण्यन्तर्धोपासनाद्यैवमुक्तम् । स्तिष्ठन्नस्त्वयोद्धारोऽयं च त्वं
 मूर्धन्यत्वेन मुन्यत्वात्तद्वन् मुन्यदो प्रधानयोर्मदशयोक्तत्वाद्दोक्तद्वयोः
 वैकुण्ठसम्भूतस्योर्विद्युश्चैव योरवतार इति सूचितस्तत्त्वज्ञाने ह्ययं
 प्रति देवदृतेन त्वा विना स्वर्गो न शोभतेऽतस्त्वनामश्चेति निवेदितमिति
 स्पष्टं पुराणेषु । अत्र राम प्रथमं तथैवोक्तम् । अंशत्वं चैवामैत-
 धिकं नायाया साशनादित्यलम् ॥ ३१ ॥

रावयेनेति । कुपिता कुपितेव ॥ ३२ ॥
 पर्वतसमुद्रोपनाम्ना दैर्घ्यान्मोर्ध्वे दर्शिते ॥ ३३ ॥
 न्यग्रोधपरिमण्डलं तत्सदृशपरिमाणं तद्वत् सर्वाश्रयश्च रन्नुडि-
 शानुचरयमेव व्रत यस्याः सा ॥ ३४ ॥

वृसिंहं सिंहसङ्गाशमहं राममनुव्रता ॥ ३५ ॥
 पूर्णचन्द्राननं रामं राजवत्सं जितेन्द्रियम् ।
 शृङ्गकीर्त्तिं मघाबाहुमहं राममनुव्रता ॥ ३६ ॥
 त्वं पुनर्जम्बुकः सिंहीं मामिच्छेच्छसि दुर्लभाम् ।
 नाहं शक्या त्वया स्पृष्टुमादित्यस्य प्रभा यथा ॥ ३७ ॥
 पादपान् काञ्चनान्नूनं बहून् पश्यसि मन्दभाक् ।।
 राघवस्य प्रियां भार्यां यस्त्वमिच्छसि राक्षस ! ॥ ३८ ॥
 क्षुधितस्य च सिंहस्य मृगशत्रोस्तरस्विनः ।
 आशीविषस्य वदनाद्दृष्ट्वा मादातुमिच्छसि ॥ ३९ ॥
 मन्दरं पर्वतश्रेष्ठं पाणिना हर्तुमिच्छसि ।
 कालकूटविषं पीत्वा स्वस्ति मां गन्तुमिच्छसि ॥ ४० ॥

सिंहस्य विश्रान्तं पदक्षेपस्तद्वत् पदनिक्षेपेण सगर्वगमनशोषम् ।
 सिंहसंकाशं पराक्रमे इति भावः । नृसिंहमित्यस्य हिरण्यशशिपु-
 घन्तृत्वं व्यंग्यम् ॥ ३५ ॥

राजा घासौ वत्सः श्रेष्ठराजकुलम् । यदा दशरथपुत्रम् ॥ ३६ ॥

यथा व्यादित्यप्रभा व्यादित्यात् शृङ्गकुलस्य केनापि स्पृष्टुमशक्या
 तथाहं शक्तिशक्तिमतीरवियोगादिति गूढम् ॥ ३७ ॥

काञ्चनरत्नदर्शनं मुमूर्षुषत्त्वम् । मन्दं क्षीयमाद्युरादि भजति
 स मन्दभाक् ॥ ३८ ॥

अचि सूच्या प्रमृजसि जिह्वया लेदि च क्षुरम् ।
 राघवस्य प्रियां भार्यामधिगन्तुं त्वमिच्छसि ॥ ४१ ॥
 अवसज्य शिलां कण्ठे समुद्रं तर्तुमिच्छसि ।
 सूर्यचन्द्रमसौ चोभौ पाणिभ्यां हर्तुमिच्छसि ॥ ४२ ॥
 यो रामस्य प्रियां भार्यां प्रधर्षयितुमिच्छसि ।
 अग्निं प्रज्वलितं दृष्ट्वा वस्त्रेणाहर्तुमिच्छसि ॥ ४३ ॥
 कल्याणवृत्तां यो भार्यां रामस्याहर्तुमिच्छसि ।
 अयोमुखानां शूलानां मध्ये * चरितुमिच्छसि ।
 रामस्य सदृशीं भार्या योऽधिगन्तुं त्वमिच्छसि ॥ ४४ ॥

यदन्तर सिंहशृगालयोर्वने
 यदन्तरं स्पन्दनिकासमुद्रयोः ॥ ४५ ॥
 सुराग्रप्रसौवीरकयोयदन्तरं
 तदन्तरं दाशरयेस्तवैव च ।

क्षुधितस्य सिंहस्य सर्पस्य वदनादप्याग्रहणेच्छासदृशी मदिह
 एषु सर्वत्र निदर्शनानुसारः ॥ ३६ ॥ ४० ॥
 लेदि लेदि ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
 स्पन्दनिका क्षुद्रनदी ॥ ४५ ॥

यदन्तरं काञ्चनमीसलोद्भयो-
 र्यदन्तरं चन्दनवारिपङ्क्तयोः ॥ ४६ ॥
 यदन्तरं हस्तिविडालयोर्वने
 तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ।
 यदन्तरं वायसवैनतेययो-
 र्यदन्तरं मद्गुमयूरयोरपि ।
 यदन्तरं शारसगृध्रयोर्वने
 तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ॥ ४७ ॥
 तस्मिन् सहस्राक्षसमप्रभावे
 रामे स्थिते कार्मुकवाणपाणौ ।
 क्षतापि तेऽहं न जरा गमिष्ये
 आज्यं * यथा मक्षिकयाऽवगीर्णम्
 इतीव तद्वाक्यमदुष्टभावा
 सुदुष्टमुक्त्वा रजनीचरं तम् ।

सुराग्रममृतम् । सौवीरकमारनालं काञ्जिकम् । काञ्चनमी-
 रूपलोद्भयोरित्यर्थः ॥ ४६ ॥
 हस्ती गजः । विडालो मार्जारः । मद्गुर्जलकाकः ॥ ४७ ॥
 जरा जीर्णावस्था सुखोदका मक्षिकयावगीर्णं भुक्तमाज्यं य-
 नाश्रयति तदत् ॥ ४८ ॥

ते तज्ज इति वा पाठः ।

गात्रप्रकम्पाद् व्यथिता बभूव
 वातोद्धता सा कदलीव तन्वी ॥ ४९ ॥
 तां वेपमानामुपलक्ष्य सीता
 स रावणो मृत्युसमप्रभावः ।
 कुलं वलं नाम च कर्म चात्मनः
 समाचचचे भयकारणार्थम् ॥ ५० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावणं
 प्रति भर्त्सनं नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

इतीव इत्येवं सदुष्टम् अत्यन्तदुःखजनकं तत्पूर्वाक्तं वाक्यम् । वातो-
 द्धता महावातप्रकंप्यमाना ॥ ४९ ॥
 भयकारणार्थं भयोत्पादनार्थम् ॥ ५० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरानीवेरामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

अष्टचत्वारिंशः सगः ।

एवं प्रुपन्था भीताया सरव्यः पदपं प्रुपः ।
 भगवति भुक्तिं कृत्वा साधनः प्रुप, तव भुक्तिं कृत्वा
 साता प्रुपान्तात्तुं भाषन्तो वरुणिन्ति ।
 रागो नाम भद्रं तदमरीः प्रुपान्तात्तुं कृत्वा
 प्रुप दत्ताः समन्वयः प्रुपान्तात्तुं कृत्वा
 भिद्रं तन्त्रं सदा भीता वरुणिन्ति ।
 वनं प्रुपान्तात्तुं भाषन्तो वरुणिन्ति ।
 प्रुपान्तात्तुं भाषन्तो वरुणिन्ति ।

[illegible]

गात्रप्रकम्पाद् व्ययिता बभूव
 वातोद्धता सा कदलीव तन्वी ॥ ४६ ॥
 ता वेपमानासुपलक्ष्य सीता
 स रावणो मृत्युसमप्रभावः ।
 कुलं बलं नाम च कर्म चात्मनः
 समाचक्षते भयकारणार्थम् ॥ ५० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावणं
 प्रति भर्त्सनं नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

इतीव इत्येवं सुदुष्टम् अत्यन्तदुःखजनकं तत्पूर्वोक्तं वाक्यम् । वातो-
 द्धता महावातप्रकाप्यमाना ॥ ४६ ॥
 भयकारणार्थं भयोत्पादनार्थम् ॥ ५० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायेरामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एतत्परिचयस्यापि तद्वेनादयिनादिता ।

मम कामकर्मवृत्तेः भङ्गलोचानवृषिता ॥ १२ ॥

तत्र त्वं यः सौ भोति । राजपुत्रि । मया मरु ।

न स्मरिष्यमि नारीणां मानुषीणां मनस्विनि । ॥ १२ ॥

भूतानां मानुषान् भोगान् दिव्यान् वरत्रिगुणि । ।

न स्मरिष्यमि रामस्य मानुषस्य गतायुषः ॥ १४ ॥

स्वापयित्वा प्रियं पुत्रं राज्ये दशरथो वृषः ।

मन्दरीत्यन्ततो ज्येष्ठः सुतः प्रस्थापितो यनम् ॥ १५ ॥

तेन किं भयराज्येन रामेण गतचेतसा ।

करिष्यमि विशालाक्षि । तापसेन तपस्विना ॥ १६ ॥

प्राकारस्य पाण्डुरत्वं सुधागेमाद्राजतत्वादा हेमः कक्ष्या प्यवच्छेदा यस्या सा । तारुणं पुरदारम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

मानुषीणां नारीणां न स्मरिष्यसि । ज्येष्ठे षष्ठी । मन्त्रगरे दिव्य-
नारीमनागमादिति भावः । युगपमानुषदिव्यभोगस्तत्रान्यत्र तूभयं
युगपदुर्भगमिति भावः ॥ १३ ॥

गतायुषः एकादशसहस्रमन्दया मितायुषः खरादिवधजक्रोधेन
मया वधात्ता तत्त्वम् ॥ १४ ॥

यो रामो मन्दवीर्य इति धात्वा व्द्येष्टेऽपि राज्ये प्रियं भरतं
स्वापयित्वा यनं प्रस्थापितः ॥ १५ ॥

तेन गतचेतसा किं करिष्यसीत्यन्वयः । भयराज्यत्वापेताधीनत्वं

रक्ष रक्षसभर्त्तारं कामय स्वयमागतम् * ।

न मन्मथशराविष्टं प्रत्याख्यातुं त्वमर्हसि ॥ १७ ॥

प्रत्याख्याय हि मां भीरु ' पञ्चात्तापं गमिष्यसि ।

चरणेनाभिहत्येव पुरुरवसमुर्वशी ॥ १८ ॥

अङ्गुल्या न समो रामो नम युद्धे स मानुषः ।

तव भाग्येन संप्राप्तं भजस्व वरवर्णिनि ! ॥ १९ ॥

एवमुक्ता तु वैदेही क्रुद्धा संरक्तलोचना ।

अत्रवीत् परुषं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपम् ॥ २० ॥

कथं वैश्रवणं देवं सर्वदेवनमस्त्रतम् ।

तापसेन तपस्विना तापसश्रेष्ठतपस्विना । यद्वा तापसेन शौच्यत्वेन तप-
स्विना अश्रूरेण ॥ १६ ॥

रक्ष रक्षणे रक्ष पालय ॥ १७ ॥

उर्वशी पुरुरवसं चरणेनाभिहत्य यथा पञ्चात्तापं गतेति पुरायेषु
प्रसिद्धं तथा पञ्चात्तापं गमिष्यसि ॥ १८ ॥

अङ्गुल्या न समः अङ्गुलीवलेनापि तुल्यो न द्यनेन मयानीता पुनः-
राम द्यानविष्यतीति न शङ्क्यमिति भावः । संप्राप्तं मामिति शेषः ॥
॥ १९ ॥ २० ॥

भातरं व्यपदिश्य त्वमशुभं कर्तुमिच्छसि ॥ २१ ॥

अवश्यं विनश्यन्ति सर्वे रावण । राक्षसाः ।

येषां त्व कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ॥ २२ ॥

अपद्य शचीं भार्यां शक्यमिन्द्रस्य जीवितम् ।

न हि रामस्य भार्या मामानीय स्वस्तिमान् भवेत् * ।

जीवेच्चिरं वज्रधरस्य हस्तात्

शचीं प्रहृत्याप्रतिरूपरूपाम् ।

रहिते रामरहिते आश्रमे स्थितेति श्रेयः । ईदृशवंशस्येदृशं क्षत्य-
मनुचितमिति मित्यैवान्यवंशं स्ववंशत्वेन कथयसीति व्यंग्यम् ॥ २१ ॥

एवंभूतराक्षः प्रजानां सर्वधानाग्र । मम नयने सर्वजीवितच्छेद-
श्चेति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥

अप्रतिरूपरूपाम् अनुपमसौन्दर्यां मोक्षं मृत्योरिति श्रेयः ।
अतिमलिनान्तःकरणत्वात् मोक्षोद्धानैकप्राप्यस्तव नास्त्येवेति भावः ॥ २४ ॥

अत्र सर्गे रावणौल्लो—

सप्तसप्तकवेत्ताहमयायकविभूषितः ।

पञ्चपञ्चकतत्त्वज्ञो रावणोऽहं भजस्य माम् ॥

इति श्लोकः कथित् पश्यते तमेवं व्याचक्षते । सप्तसप्तकं षडङ्ग-
सहितवेदोपवेदसहितधनुर्दशविद्यारूपं तदेता । अयायकविभूषितः ।
धनुःपञ्चकविभूषितः । पञ्चपञ्चकतत्त्वज्ञः पञ्चविंशतितत्त्वज्ञः । पञ्च-

* अपनीयास्तिजीवितम् इति वा पाठः ।

रक्ष रक्षसभर्त्तारं कामय स्वयमागतम् * ।
 न मन्मथशराविष्टं प्रत्याख्यातुं त्वमर्हसि ॥ १७ ॥
 प्रत्याख्याय हि मां भीरु ! पश्चात्तापं गमिष्यसि ।
 चरणेनाभिहत्येव पुरुरवसमुर्वशी ॥ १८ ॥
 अङ्गुल्या न समो रामो मम युद्धे स मानुषः ।
 तव भाग्येन संप्राप्तं भजस्व वरवर्णिनि । ॥ १९ ॥
 एवमुक्ता तु वैदेही क्रुद्धा संरक्तलोचना ।
 अत्रवीत् परुषं वाक्यं रहिते रक्षसाधिपम् ॥ २० ॥
 कथं वैश्रवणं देवं सर्वदेवनमस्कृतम् ।

तापसेन तपस्विना तापस्येष्टतपस्विना । यद्वा तापसेन श्रीचत्वेन तप-
 स्विना व्यश्रूयेण ॥ १६ ॥

रक्ष रक्षणे रक्ष पालय ॥ १७ ॥

उर्वशी पुरुरवसं चरणेनाभिहत्य यथा पश्चात्तापं गतेति पुराणेषु
 प्रसिद्धं तथा पश्चात्तापं गमिष्यसि ॥ १८ ॥

अङ्गुल्या न समः अङ्गुलीजनेनापि तुल्यो न चनेन मयानीता पुनः
 रामं चानयिष्यतीति न शङ्क्यमिति भावः । संप्राप्तं मामिति श्रेयः ।
 ॥ १९ ॥ २० ॥

न मादृशीं राक्षस ! धर्षयित्वा

पीतानृतस्यापि तवास्ति मोक्षः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे जनकी-
रावणसंवादो नाम अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

विंशतितत्त्वस्वरूपवेत्ता नित्यानित्यवस्तुविवेकवानिति यावत् । इति
कतकाद्यथाख्यातत्वात् प्रक्षिप्त इति द्वायति । आद्यपादे अर्थासङ्गतिरपि
परपादपर्यालोचनया द्वितीयपादोक्तज्ञानवत ईदृशे कर्मणि प्रदर्श-
यन्नुचितेति भाति ।

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामौये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे अष्टचत्वारिंशः स

—

एकोनपञ्चाशः सर्गः ।

भीताया वचनं श्रुत्वा दशमीः प्रतापमान् ।
 एते एतं वनादन्त्यं प्रकारं सुमहद्वपुः । १ ।
 स मेधिलीं पुनर्ग्रीवां यमाणि वायव्यकोटिः ।
 नोन्मत्तया श्रुतो मन्त्रे मम वीर्यपराक्रमौ । २ ।
 उद्वेद्यं भुगम्बान्पु नोदनीमन्त्रे स्थितः ।
 अपिमेद्यं ससुदृष्टं गुरुत्वं दन्त्या रणे स्थितः । ३ ।
 अर्को वज्रपाशं रलीर्योर्विमन्दनाधि मदीनाम् ।

एते एतं वनादन्त्यं प्रकारं सुमहद्वपुः । वि'क' यो'प'त' वा'य'व्य' । क' १
 स मेधिलीं पुनर्ग्रीवां यमाणि वायव्यकोटिः । द'द'वा'म' म'न्'त्र' सु'म'ह'द्व'पुः
 नोन्मत्तया श्रुतो मन्त्रे मम वीर्यपराक्रमौ । य'मा'णि' वा'य'व्य'को'टिः । क' २
 उद्वेद्यं भुगम्बान्पु नोदनीमन्त्रे स्थितः । उ'द्व'े'द्य' भु'ग'म्'बा'न्'पु' नो'द'नी'म'न्'त्र'े' स्'थि'तः । क' ३
 अपिमेद्यं ससुदृष्टं गुरुत्वं दन्त्या रणे स्थितः । अ'पि'मे'द्य' स'सु'दृ'ष्ट' ग'रु'त्वं' द'न्'त्या' र'णे' स्'थि'तः । क' ४
 अर्को वज्रपाशं रलीर्योर्विमन्दनाधि मदीनाम् । अ'र्को' व'ज्र'पा'शं' र'ली'र्य'ो'र्वि'म'न्द'ना'धि' म'दी'ना'म् । क' ५

कामरूपेण उन्नत्ते ! पश्य मां कामरूपिणम् * ॥ ४ ॥

एवमुक्तवतस्तस्य रावणस्य शिखिप्रभे ।

क्रुद्धस्य हरिपर्यन्ते रक्ते नेत्रे बभूवतुः ॥ ५ ॥

सद्यः सौम्यं परित्यज्य तीक्ष्णरूपं स रावणः ।

स्वं रूपं कालरूपाभं भेजे वैश्रवणानुजः ॥ ६ ॥

संरक्तनयनः श्रीमास्तप्तकाञ्चनभृषणः ।

क्रोधेन महताविष्टो नीलजीमूतसन्निभः ॥ ७ ॥

दशास्यो विंशतिभुजो बभूव क्षणदाचरः ।

स परिव्राजकच्छद्म महाकायो विहाय तत् ॥ ८ ॥

प्रतिपेदे स्वकं रूपं रावणो राक्षसाधिपः ।

* रक्ताम्बरधरस्तस्यौ स्त्रीरत्न प्रेक्ष्य मैयिलीम् ॥ ९ ॥

हरिपर्यन्ते श्यामप्रान्ते ॥ ५ ॥

सौम्य भिक्षुरूपं तीक्ष्णरूपं प्रशक्ततीक्ष्णरूपं न्ययुतुल्यरूपं भेजे ।

॥ ६ ॥ ७ ॥

परिव्राजकच्छद्म कपटपरिव्राजकरूपम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

* कामरूपिणमुन्नत्ते पश्य मां कामदं पतिम् । इति ना पाठ ।

५ संरक्तनयनः क्रोधात् जीमूतनिचयप्रभः ।

इत्यतिरिक्तं पाशाब्धाः ।

स तामसितकेशा ता भास्करस्य प्रभामिव ।
 वसनाभरणोपेतां मैथिलीं रावणोऽब्रवीत् ॥ १० ॥
 त्रिषु लोकेषु विख्यातं यदि भर्तारमिच्छसि ।
 मामाश्रय वरारोहं ! तवाह सद्यः पतिः ॥ ११ ॥
 मां भजस्व चिराय त्वमहं ह्लाद्यः पतिसुख ।
 नैव चाहं काचङ्गद्रे ! कारय्ये तव विप्रियम् ॥ १२ ॥
 त्यज्यतां मानुषां भावो मयि भावः प्रणीयताम् ।
 राज्याद्युत्तमसिद्धाये रामं परिमितायुषम् ॥ १३ ॥
 केयुं ये रनुरक्तासि मूढे ! पाण्डितमार्गिन ! ।
 यः स्त्रियो वचनाद्राज्यं विहाय ससृष्टज्जनम् ॥ १४ ॥
 आसन्नं ब्यालानुचारते वनं वसति दुर्मातः ।
 इत्युक्त्वा मैथिली वाक्यं प्रियाहा प्रियवादिनीम् ॥ १५ ॥
 अभिगम्य सुदुष्टात्मा राक्षसः काममोहितः ।
 जग्राह रावणः सीतां बुधः खे रोहिणीमिव ॥ १६ ॥

भास्करस्य प्रभामिव तस्या अपि पर्यन्ते श्यामरूपतायाः कान्दोऽग्रे
 उक्तिः ॥ १० ॥ ११ ॥ १३ ॥

मानुषो भावः मनुष्यरामविषयको भावः खेहृषन्वः ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्रियवादिनी रावणादन्यचेति शेषः ॥ १५ ॥

काममोहितो जग्राहेत्यत्यन्तनैर्चित्ये दृष्टान्तः बुधः खे रोहिणी-

वामेन सीतां पद्माक्षीं मूर्धजेषु करेण सः ।
 ऊर्वोस्तु दक्षिणेनैव परिजग्राह पाणिना ॥ १० ।
 तं दृष्ट्वा गिरिश्चङ्गाभं तीक्ष्णदंष्ट्रं महाभुजम् ।
 प्राद्वन् वृत्यसंकाशं भयात्ता वनदेवताः ॥ ११ ॥
 स च मायामयो दिव्यः परवृत्तः परस्त्रनः ।
 प्रत्यदृश्यत हेमाङ्गो रावणस्य महारथः ॥ १२ ॥
 ततसां पक्षपैर्वाक्यैरभितर्ज्य महास्त्रनः ।
 अक्वेनादाय वैदेहीं रथमारोहयत्तदा ॥ १३ ॥
 सा गृहीतातिचक्रोद्य रावणेन यशस्विनी ।
 रामेति सीता दुःखात्तां रामं दूरगतं वने ॥ १४ ॥

निज । ये यातामेत्ये च रोहिणेयो मुधो रोहिणीं सप्त । १० ।
 वामाद् दक्षिणेनैव तत्र तमदृष्टनिद धोह वयथोक्तो च वरुणः
 निजनेतिरच यथा । सीतया मयो नरुणार्थं यनां च वरुणः
 नन तनः सन वेदः यमो न प्राप्तावन् निरीश्वरः प्रीतिः ११ ।
 नये १२ । १३ । १४ । १५ । १६ ।

१० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० ।

२१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० ।

३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० ।

तामकामा * स कामार्त्तः पद्मेन्द्रवधूमित्र ।
 विचेष्टमानामादाय उत्पपाताय रावणः ॥ २२ ॥
 ततः सा राक्षसेन्द्रेण द्वियमाणा विज्ञायमा ।
 भृशं चक्रोऽश मत्तेव दान्तपित्ता यथातुरा ॥ २३ ॥
 हा लक्ष्मण ! मद्यावाहो ! सुसुचितप्रसादक ! ।
 द्वियमाणा न जानीषे रक्षसा कामरूपिणा ॥ २४ ॥
 जीवितं सुखमर्थं च धर्मेक्षितोः परित्यजन् ।
 द्वियमाणामधर्मिण्य मा राधव ! न पश्यसि ॥ २५ ॥
 ननु नामाविनीताना विनेतासि परन्ताप ! ।
 कथमेवविध पापं न त्वं श्लाघिषि रावणज ॥ २६ ॥
 न तु मद्योऽविनीतस्य दृश्यत कनगा, फलम् ।

अकामो विरामिना विचेष्टमाना ततः प्रोत्थानं गतः ॥ २२ ॥
 मत्तेव यतिरु मरणादुन्मत्तव तथा मत्तगतामसा यतः ॥ २३ ॥
 ननु यथा क्रोशति तया चक्रोऽश । अथ यथावाहो रावणेन्द्राणां मा ।
 सुचितम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥
 ननु नामोति प्रासदा विनेता विनेतः न श्लाघिष्यति ॥ २७ ॥
 न करोमि हि रक्षसाद्वारे श्लाघापुरस्कारात्तत्त्वत् ॥ २८ ॥
 यथैव त्वं हि सुसुचितः श्लाघितः । अतिरिक्तं यत्तत्त्वत् ॥

* रामकामाज् मतिं वा प्राप्त ।

वामेन सीतां पद्माक्षीं मूर्धजेषु करेण सः ।
 ऊर्वोस्तु दक्षिणेनैव परिजग्राह पाणिना ॥ १७ ।
 तं दृष्ट्वा गिरिशङ्काभं तीक्ष्णदंष्ट्रं महाभुजम् ।
 प्राद्वन् लृत्युसंकाशं भयार्त्ता वनदेवताः ॥ १८ ।
 स च मायामयो दिव्यः खरयुक्तः खरस्त्रनः ।
 प्रत्यदृश्यत हेमाङ्गो रावणस्य महारथः ॥ १९ ॥
 ततस्तां पश्यैर्वाक्यैरभितर्ज्य महास्त्रनः ।
 अङ्गेनादाय वैदेहीं रथमारोहयत्तदा ॥ २० ॥
 सा गृहीतातिचुक्रोश रावणेन यशस्विनी ।
 रामेति सीता दुःखार्त्ता रामं दूरगतं वने ॥ २१ ॥

निव । खे व्याकाशे शून्ये च रोहिण्यो वृधो रोहिणीं स्वमातरं यदि
 कामाद् गृहीयात् तदा तत्सदृशनिदं घोरं वदयौक्तौ च कल्पननिश्च
 तिप्रयोक्तिरत्र व्यंग्या । सीतया सद्यो मरणपर्यवसायि प्रापदानन्तु
 समूलनाशस्य वेदवत्यंशेन प्रतिज्ञातस्य निर्वाह्याय ऋषीणा देवाना
 मग्रे रामप्रतिज्ञातस्य च निर्वाह्याय ॥ १३ ॥

वामेनेति । अथनुरक्ततया प्रापदानभिया स्ववामाङ्गासनवनिवा-
 रणायैव ग्रहणमित्याहुः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

पश्ये स्त परं रामप्रत्याशा त्याज्येत्येवमादिभिः । अत्रेन १९।
 न्तरेतिव्ययं । २० ॥

अतिचुक्रोशेत्यादि तच्छायाया अपि मनुष्यभावनाश्चम् ॥ २१ ॥

यानि कानिचिदप्यत्र सत्त्वानि विविधानि च * ।
 सर्वाणि शरणं यामि मृगपक्षिगणानि वै ॥ ३३ ॥
 द्वियमाणा प्रिया भर्तुः प्राणेभ्योऽपि मरीचमीभू ।
 विवशा ते दृता भीता रावणेनेति शंसते ॥ ३४ ॥
 विदित्वा तु मद्यावाङ्मरमुत्रापि मद्याबलः ।
 अनेय्यति पराक्रम्य वैवस्वतदृतामपि ॥ ३५ ॥
 सा तदा करुणा वाचो विलपन्ती मुदुःखिता ।
 वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्शायतलोचना ॥ ३६ ॥
 सा तमुदीच्य सुश्रीणी रावणस्य वशं गता ।
 समाक्रन्दन्नयपरा दुःखोपश्रिता * गिरा ॥ ३७ ॥
 जटायो ' पश्य मामार्थ्य ' द्वियमाणागमनाथ तत् ।
 अनेन राजसेन्रेण करुणा पापकर्माणा ॥ ३८ ॥

धृतराजि प्रसज्यमिति सम्बन्धः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८

ते सातत्यन्वया ॥ ३७ ॥

पुनरुपामि परजाकृतिं गतां वैवस्वतदृतामपि सा विदित्वा ॥ ३५ ॥

पराक्रमं कृत्वा अनेय्यत्येव अती रूय प्रसते कल्प ॥ ३५ ॥

गृध्रं जटायुम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

* निवसन्वृत इति वा पाठः ।

* दुःखोपश्रिता इति वा पाठः ।

कालोप्यङ्गीभवत्यत्र सख्यानामिव पत्नये ॥ २७ ॥
 त्वं कर्म कृतवानेतत् कालोपहतचेतनः ।
 जीवितान्तकरं घोरं रामादुव्यसनमाप्नुहि ॥ २८ ॥
 हन्तेदानीं सकामा तु कैकेयी बान्धवैः सह ।
 द्वियेयं धर्मकामस्य धर्मपत्नी यशस्विनः ॥ २९ ॥
 आमन्त्रये जनस्थानं कर्णिकारांश्च पुष्यितान् ।
 क्षिप्रं रामाय शंसध्वं सीता हरति रावणः * ॥ ३० ॥
 हंससारससंघुष्टां वन्दे गोदावरीं नदीम् ।
 क्षिप्रं रामाय शंसध्वं सीतां हरति रावणः ॥ ३१ ॥
 दैवतानि च यान्यस्मिन् वने विविधपादपे ।
 नमस्करोम्यहं तेभ्यो भर्तुः शंसत मां दृताम् ॥ ३२ ॥

यरूपकर्मणः फलं सद्यो न दृश्यते यतन्तत्र कालोप्यङ्गीभवति सह
 कारिकारणं भवति पत्ति पात्र ॥ २७ ॥

अयुना खेष्टं प्रापमाह,—त्वमिति । व्यसनं पुत्रपौत्रादिनाश
 रूपम् ॥ २८ ॥

. सकामा तु जातेति शेष । यत इत्यादि ॥ २९ ॥

* मान्द्यवन्तं शिखरिणं वन्दे प्रसन्नवर्णं गिरिम् ।

क्षिप्रं रामाय शंसस्व सीतां हरति रावणः ।

इत्यतिरिक्तं पाद्यानाम् ।

यानि कानिचिदप्यत्र मत्त्वानि विविधानि च * ।
 सर्वाणि शरणं यामि मृगपक्षिगणानि वै ॥ ३३ ॥
 द्विजमाणां प्रियां भर्तुः प्राणेभ्योऽपि गरीयसीभू ।
 विवशा ते हता सीता रावणेनेति शंसते ॥ ३४ ॥
 विदित्वा तु महाबाहोऽस्मिन्नापि महाबलः ।
 आनेष्यति पराक्रम्य वैवस्वतहतामपि ॥ ३५ ॥
 सा तदा करुणा वाचो विनयनी सुदुःखिता ।
 चनस्पतिगतं शृणु ददर्शायतनोचना ॥ ३६ ॥
 सा तसुदीक्ष्य सुश्रोणी रावणस्य तत्र गता ।
 समाक्रन्दन्नयपरा दुःखोपहितया * गिरा ॥ ३७ ॥
 जटाधो । पश्य मामात्यं । द्विजमाणामनाथ तू ।
 अनेन रावणेऽग्रेण करुणा पापकर्माणा ॥ ३८ ॥

धृत्वाति शराप्यमिति सम्बन्धः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

त सातत्यन्वयः ॥ ३४ ॥

अस्मिन्नापि पराक्राम्य गता वैवस्वतहतामपि तत् विदित्वा परः ॥

राजास प्रत्या आनेष्यतिव वाता गूय शरातत्यन्वयः ॥ ३५ ॥

मम जटायुम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

* निवसन्नुत इति वा पाठः ।

* इन्द्रपिपितया इति वा पाठः

नैष वारचितुं शक्यस्त्वया क्रूरो निशाचरः ।

सत्त्ववान् गितकाशी च मायुधयैव दुर्मतिः । ३८ ।

रामाय तु ययातत्वं जटायो ! हरणं नम ।

लज्जगाय च तत् सर्वमाख्यातच्यनशेषतः । ४० ।

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे सीता-
हरणं नाम एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४८ ॥

तुभ्यन्निति पाठे त्वयेत्यर्थे चार्धं तत् न शक्य इत्यत्र हेतुः वक्त-
वानित्यादि ॥ ३८ ॥ ४० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४८ ॥

पञ्चाग्नः सर्गः ।

त शब्दमवसुप्रगु जटायुरथ गृन्थुपे ।

निरूपद्वायणं चाम वैदधीच यशस्विनीन् । १ ।

ततः पंचतश्चङ्गाभस्तीष्णतुण्डः सगो तमः ।

वनस्पतिगतः श्रीमान् याजस्वर ऋषिर्गिरि । २ ।

दशमी । 'स्वितो धर्म पुराणं मत्स्यः ॥'

यातुं निन्दित कर्म पातुं नाहं विनाशकम् । २ ।

બટાણુનાં નાનાં યુધ્ધરાજો મર્યાદા. ।

राजा सर्वत्र लोकत्रय गच्छेद्भयमोपमा । ७ ।

गोदानाम् विदुः शुभं वदन्ति वदन्ति वदन्ति ।

[illegible][illegible]

we are together and I am very happy

... ..

$$x_1, x_2, x_3, \dots, x_n \in \mathbb{R}^n \quad \text{with} \quad x_1, x_2, x_3, \dots, x_n \in \mathbb{R}^n \quad \text{and} \quad x_1, x_2, x_3, \dots, x_n \in \mathbb{R}^n$$

202 1 2 11

... ..

तस्यैषा लोहनायस्य धर्मपत्नी यमस्विनी ॥ ५ ॥

मीता नाम वरारोदा या त्वं हर्तुमिदंच्छसि ।

कथं राजा स्थितो धर्मे परदारान् परामृशेत् ॥ ६ ॥

रक्षणीया विग्रेषेण राजदारा महाव्रत ।

निवर्त्तय गति नीचा परदाराभिमर्शनात् ॥ ७ ॥

न तत्समाचरेद्धीरो यत्परोऽस्य विगर्हयेत् ।

यथात्मनस्तथान्येषा दारा रक्ष्या विमर्शनात् ॥ ८ ॥

अथं वा यदि वा कामं शिष्टाः शास्त्रेष्वनागतम् ।

न व्यवस्यन्ति राजानो धर्मं पौलस्त्यनन्दन ॥ ९ ॥

राजा धर्मश्च कामश्च द्रव्याणां चोत्तमो निधिः ।

धर्मपत्नीत्यनेनैतद्वरणे महापापं कृतम् ॥ ५ ॥

कथं राजेति । भवानिति शेषः । धर्मे प्रजापालनरूपे ॥ ६ ॥

राजदारा इति तद्वरणस्य गुरुतल्पसमत्वादिति भावः ॥ ७ ॥

यस्य पुरुषस्य परः स्वेतर प्राणी यत् कर्म विगर्हयेत् न तत् समा-
चरेत् सदारवत् परदाराश्च विमर्शनात् परस्पर्शाद्रक्ष्या ॥ ८ ॥

शास्त्रेष्वनागतं शास्त्रेष्वनवगतं परमस्त्वत्प्राप्तास्त्वतो नवागतमपि
अथं वा राजानमनुदृत्य व्यवस्यन्ति शास्त्रेऽस्फुटमपि राज्ञो व्याचरणं
दृष्ट्वा प्रजा व्याचरन्ति तस्माद्राज्ञोऽधर्मप्रवृत्तिरनुचितेति तात्पर्यम् ।
न व्यवस्यन्ति राजान इति पाठे शास्त्रेष्वनागतं तत्राप्रतिपादितं धर्मं
राजानो न व्यवस्यन्ति नेच्छन्तीत्यर्थः । तस्माच्छास्त्रानुसारिधर्मे एव
'कुर्यादित्याशयः ॥ ९ ॥

धर्मः शुभं वा पाप वा राजमूलं प्रवर्त्तते ॥ १० ॥

पापस्वभावश्चपलः कथं त्व रक्षसा वर । ।

ऐश्वर्यमभिसंप्राप्तो विमानमिव दुष्कृती ॥ ११ ॥

कामस्वभावो यः मोक्षो न शक्यस्त प्रमाजितुम् ।

न हि दुष्टात्मनामार्थ्यमात्रसत्यानयं चिरम् ॥ १२ ॥

विपयं वा पुत्रं वा ते यदा रामो महाबलः ।

नापराध्यात धर्मात्मा कथ तस्यापराध्यास ॥ १३ ॥

यदि गृहपण्यार्थेतोर्जनस्यानगतः सारः ।

अतिदृष्टो धृतः पूर्वं रामेणातिष्ठकर्मणा ॥ १४ ॥

तथा राजा कल्याणामुत्तमवपुनामुत्तमां निर्धियं । तदा काम-
कामश्चेति पाठे प्रजानामिति राजेति च श्रवणं । अतान्तरागतं ॥ १० ॥
इति । यदा धर्मादिकं राजमूलम् अतः राजा प्रजापतिः भवति ।
इत्यर्थः । शुभं कामम् ॥ १० ॥

एवमृतसंशयसिद्धिं निर्धियं कथयन् कल्याणम् ॥ १० ॥
उत्तमां साध्वीनां देवकीनामिव ॥ ११ ॥

ननु ये त्वर्था मुष्मसिपि कान्मुष्मसिपि ॥ ११ ॥
मुष्मान् कामसंशयो इत्येति साध्वीनां देवकीनामिव ॥ ११ ॥
साध्वीनां देवकीनामिव ॥ ११ ॥
साध्वीनां देवकीनामिव ॥ ११ ॥
साध्वीनां देवकीनामिव ॥ ११ ॥
साध्वीनां देवकीनामिव ॥ ११ ॥
साध्वीनां देवकीनामिव ॥ ११ ॥
साध्वीनां देवकीनामिव ॥ ११ ॥
साध्वीनां देवकीनामिव ॥ ११ ॥
साध्वीनां देवकीनामिव ॥ ११ ॥

साध्वीनां देवकीनामिव ॥ ११ ॥

अत नूहि यथा तत्त्वं को रामस्य अतिक्रमः ।
 यत्नं त्वं लोकनायक्यं कृत्वा भार्यां गमिष्यसि ॥ १५ ॥
 क्षिप्रं विमृज वैदेहीं मा त्वा घोरेण चक्षुषा ।
 दहेद्दहनकल्पेन दृष्टमिन्द्राग्निर्यथा ॥ १६ ॥
 सर्पमाशीविषं गध्या वस्त्यान्तेनावबुध्यसे ।
 ग्रीवाया प्रतिमुक्तञ्च कालपाशं न पश्यसि ॥ १७ ॥
 स भारः सौम्य । भर्तव्यो यो नरं नावसादयेत् ।
 तदन्नमपि भोक्तव्यं जीर्यते यदनामयम् ॥ १८ ॥
 यत् कृत्वा न भवेद्दूर्मा न कीर्त्तिर्न यशो ध्रुवम् ।
 शरीरस्य भवेत् खेदः कस्तत् कर्म समाचरेत् ॥ १९ ॥
 पट्टिवपे सहस्राणि जातस्य मम रावण ॥

अनपराधोऽसिद्ध खरादिवधादित्याशङ्क्याह,—यदीति । अनप-
 राधे हेतु । पूर्वमतवृत्त अतिक्रान्तोचितवृत्त ॥ १४ ॥

गमिष्यसीत्यत्र काकुः । न जीवन् गमिष्यसीत्यर्थः ॥ १५ ॥
 त्वा त्वा घोरेण चक्षुषा मा दहेद्राम इति शेषः । इन्द्राग्निरिन्द्र-
 प्रयुक्तं वचम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

भार भारवद्रथम् । अनामयं रोगानुत्पादकम् ॥ १८ ॥

यत् कर्म कृत्वा धर्मः कीर्त्तिं पारलौकिकीं पुण्यातिशयजा वला-
 दैश्वर्यातिशयजं यशस्तत्र भवेत् नेतृपद्येत् । पूर्वार्जितञ्च धर्मादि न
 भवेन्नखेत् किञ्च वेन शरीरस्य खेदः तत् कर्म कस्वङ्गिन्नः समाचरेन्न
 कोऽपीत्यर्थः ॥ १९ ॥

पितृपैतामहं राज्यं यथावदनुतिष्ठतः ॥ २० ॥
 दृष्टोऽहं त्वं युवा धन्वी सरथः काचची शरी ।
 न चाप्यादाय कुशली वैदहीं मे गमिष्यामि ॥ २१ ॥
 न शक्नोत्यं प्रजादुर्लभं वैदहीं गमयत्यतः ।
 हेतुमिन्वीयमयुक्तैर्भ्रवा वैदय्युतीमिव ॥ २२ ॥
 युद्धस्य यदि भूगोऽसि मुहूर्तं तिष्ठ रात्रिण ।
 शयिष्यामि क्षतो भूमौ यथा पूर्वं रात्रस्तथा ॥ २३ ॥
 श्रमकृत् संयुगे येन निक्षता दंत्यदानतः ।
 न चिराचीरयामास्ता रामो युधि यधिष्याति ॥ २४ ॥

यद्यहं सर्वसहस्राणि मत्तानेत्यर्थः । रा म पतिपुत्राज्यनिष्ठा ।
 पैतामहः पितापितामहस्य व्यामतीमत्वर्थः ॥ २० ॥

मे वैदहीं दृष्ट्वा यमिष्यत्यात्मनः युष्माकं पश्यन्त्यस्य ॥ २१ ॥
 गमिष्यामीत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु पश्यतः सा पश्यन्त्यस्योदत्येत्यर्थः । अतस्तदुक्तं ॥ २२ ॥
 तत्तमासयुक्तैर्भ्रुमिष्येत्यसौ भ्रमं यो रात्रौ तिष्ठति ॥ २३ ॥
 दान्त्यो दंत्यः । न दंत्यस्त्यो यथा पुत्रोपसृतास्य ॥ २४ ॥
 दृष्टोऽहं त्वं युवा धन्वी सरथः काचची शरी ॥ २५ ॥

भुङ्क्ष्वं यामास्यस्योदत्येत्यर्थः ॥ २५ ॥

रात्रौ रात्रौ तिष्ठति ॥ २६ ॥ यमिष्यामि ॥ २७ ॥
 यमिष्यामि ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥

पत्न नूदि यथा तत्त्वं को रामस्य यतिक्रमः ।

यत्न त्व लोकनायक्यं कृत्वा भार्य्यां गमिष्यसि ॥ १५ ॥

विमं तिम्रज वैदेहीं मा त्वा धोरेण चक्षुषा ।

दहेद्दहनकल्पेन द्रुममिन्द्राग्निर्यथा ॥ १६ ॥

सर्पनागोपिप वध्या वस्त्रान्तेनावनुद्यचे ।

ग्रीवाया प्रतिमुक्तञ्च कालपाशं न पश्यसि ॥ १७ ॥

स भारः मौल्यः । भर्त्तव्यो यो नरं नावसादयेत् ।

तदन्नमपि भोक्तव्यं जीर्यते यदनामयम् ॥ १८ ॥

यत् कृत्वा न भवेद्दुर्मो न कीर्त्तिर्न यशो ध्रुवम् ।

शरीरस्य भवेत् खेदः कस्तत् कर्म समाचरेत् ॥ १९ ॥

पष्टिवपंसहस्राणि जातस्य नम रावण ॥

अनपराधोऽसिद्ध खरादिवधादित्याशङ्क्याह,—वदीति । अन्य-

राधे हेतुः । पूर्वमतिवृत्त अतिज्ञानोचितवृत्तः ॥ १८ ॥

गमिष्यसीत्यत्र काकुः । न जीवन् गमिष्यसीत्यर्थः ॥ १५ ॥

त्वा त्वा धोरेण चक्षुषा मा दहेद्राम इति शेषः । इन्द्राग्निरिन्द्र-

प्रयुक्तं वक्ष्यम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

भारः भारवद्रथम् । अनामयं रोगानुत्पादकम् ॥ १८ ॥

यत् कर्म कृत्वा धर्मं कीर्त्तिं पारलौकिकीं पुण्यातिशयजां बला-
द्यैश्वर्यातिशयजं यशस्तन्न भवेत् नेतुपद्येत् । पूर्वार्जितञ्च धर्मादि न
भवेन्नश्येत् किञ्च येन शरीरस्य खेदः तत् कर्म कस्तद्भिन्नः समाचरेत्
कोऽपीत्यर्थः ॥ १९ ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ।

इत्युक्तः प्रीयतायाञ्जसाप्तकाधनकुपः ।
 राजमेन्द्रोऽभिदुःखात् पतंगेन्द्रमगमयः । १ ॥
 यमं प्रहारात् सुसुप्ततयो र्वाग्निं मध्यागृधे ।
 वभूत् वातोद्धृतयोर्मधयोगंगने यथा ॥ २ ॥
 तद्ब्रूत तादृमुत् युतुं यमराजमयोत्तदा ।
 सपञ्चयोगीन्वा ततोमंष्टापर्वतयोरिव ॥ ३ ॥
 ततो नानोक्तनाराचस्तोष्णासंश्च विकर्त्तमानः ।
 श्वस्यत्पेन् मष्टापरिरेक्ष्य राजमष्टावणम् ॥ ४ ॥
 स तानि मरुजानानि सप्त पतयत्यब्रूत् ।
 जटाश्रुः प्रतिययाश्च राजव्याधुर्वाञ्च सप्तमी ॥ ५ ॥

इतीति ॥ १ ॥

वातो युतः प्रीयतायाञ्जसाप्तकाधनः ॥ २ ॥

मोक्षे तया प्रीयतायाञ्जसाप्तकाधनः ॥ ३ ॥

सप्तमी ॥ ४ ॥

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५ ॥

॥ १ ॥

किन्तु शक्यं मया कर्तुं गतौ दूरं वृषात्मजौ ।
 क्षिप्रं त्वं नश्यसे नीच ! तयोर्भीतो न संशयः ॥ २५ ॥
 नहि मे जीवमानस्य नयिष्यसि शुभामिमाम् ।
 सीतां कमलपत्राक्षीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ २६ ॥
 अवश्यं तु मया कार्यं प्रियं तस्य महात्मनः ।
 जीवितेनापि रामस्य तथा दशरथस्य च ॥ २७ ॥
 तिष्ठ तिष्ठ दशग्रीव ! मुहूर्त्तं पश्य रावण ! ।
 वृन्तादिव फलं त्वा तु पातयेयं रथोत्तमात् ॥ २८ ॥
 युद्धातिथ्यं प्रदास्यामि यथाप्राणं निशाचर ! ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे जटायु-
 तर्ज्जनं नाम पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

नश्यसे पलायसि न संशय इत्यन्वयः ॥ २५ ॥
 जीवमानस्य जीवतः नयिष्यसि नेष्यसि ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
 यथाप्राणं यथाबलमित्यर्थः ॥ २९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

चरणाभ्यां महातेजा वभञ्जास्य महद्दनुः ॥ १२ ॥

तवाग्निमहश् दीप्तं रात्रयस्य शरावरम् ।

पद्माभ्याश्च महातेजा व्यधुनोत्पतमेत्यरः ॥ १४ ॥

काञ्चनोरुश्छदान् दिव्यान् पिशाचवदनान् सरान् ।

तासां च जयसम्भान् जपान् समरे कृतौ ॥ १५ ॥

अथ त्रिवेणुसम्पन्नं कामम् पात्रकारिचंपम् ।

सगिषोपानचिच्छाङ्गं जमजं च महास्यम् ॥ १६ ॥

पृष्ठां चन्द्रमतीकामं च्छेदय व्यग्नैः सप्त ।

पातयामास वेगेन घ्रादिभौ राजसः सप्त ॥ १७ ॥

मारुतशाम्य वेगेन तुष्णिगे च महश्छेद ॥

पुनर्व्यपादनश्रीमान् पश्चिमजो महाबल ॥ १८ ॥

स ममापना विवशा क्षता जी क्षतमारवि ॥

अक्षेणादाय वेदूर्ध्वं पश्चात् भुवि राजसः ॥ १९ ॥

प्राग्वारितं प्राग्वसनाय व्यासः कुण्डोपवाससत्तमः ॥ १० ॥

पदपरी ॥ १२ ॥ १९ ॥

तत्रागच्छम् । शरावरं कवचं यदुत्पन्नं तत्तदा ॥ १३ ॥

तत्र शरावज्जपान् । तत्र क्षिप्तं । तत्र च ॥ १४ ॥

तत्रागच्छति श्रीमान् । तत्र ॥ १५ ॥

त्रिवेणुसम्पन्नं ॥ १६ ॥

राजसः । ॥ १७ ॥

१३ तत्र रावणस्यैव ॥ १३ ॥ रावणस्यैव ॥
 १४ तत्र रावणस्यैव ॥ १४ ॥ रावणस्यैव ॥
 १५ तत्र रावणस्यैव ॥ १५ ॥ रावणस्यैव ॥
 १६ तत्र रावणस्यैव ॥ १६ ॥ रावणस्यैव ॥
 १७ तत्र रावणस्यैव ॥ १७ ॥ रावणस्यैव ॥
 १८ तत्र रावणस्यैव ॥ १८ ॥ रावणस्यैव ॥
 १९ तत्र रावणस्यैव ॥ १९ ॥ रावणस्यैव ॥
 २० तत्र रावणस्यैव ॥ २० ॥ रावणस्यैव ॥
 २१ तत्र रावणस्यैव ॥ २१ ॥ रावणस्यैव ॥
 २२ तत्र रावणस्यैव ॥ २२ ॥ रावणस्यैव ॥
 २३ तत्र रावणस्यैव ॥ २३ ॥ रावणस्यैव ॥
 २४ तत्र रावणस्यैव ॥ २४ ॥ रावणस्यैव ॥
 २५ तत्र रावणस्यैव ॥ २५ ॥ रावणस्यैव ॥
 २६ तत्र रावणस्यैव ॥ २६ ॥ रावणस्यैव ॥
 २७ तत्र रावणस्यैव ॥ २७ ॥ रावणस्यैव ॥
 २८ तत्र रावणस्यैव ॥ २८ ॥ रावणस्यैव ॥
 २९ तत्र रावणस्यैव ॥ २९ ॥ रावणस्यैव ॥
 ३० तत्र रावणस्यैव ॥ ३० ॥ रावणस्यैव ॥

प्रतिज्ञाग्रह वेदे रावणस्यैव रावणस्यैव ॥
 यस्य ॥ अस्यदेवैर्यादिकृत्स्नं रावणस्यैव ॥
 तस्य रावणस्यैव गात्रे शब्दस्य ॥ ३० ॥
 मूर्धन्यं तै आकर्षणं कृत्स्नं तै ॥ ३० ॥ २० ॥ ११ ॥

दृष्ट्वा निपातितं भूमौ रावणं भग्नवाहनम् ।
 साधु साध्विति भूतानि गृध्रराजमपूजयन् ॥ २० ॥
 परित्याज्यन्तं तु तं दृष्ट्वा जरया पचियथपम् ।
 उत्पपात पुनर्हृष्टो मैथिलीं गृह्य रावणः ॥ २१ ॥
 तं प्रहृष्टं निधायाङ्गे रावणं जनकात्मजाम् ।
 गच्छन्तं खड्गशेषञ्च प्रनष्टहतसाधनम् ॥ २२ ॥
 गृध्रराजः समुत्पत्य रावणं समभिद्रवत् ।
 तमाचार्यं महातेजा जटाधुरिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 वज्रसंस्पर्शबाणस्य भार्या रामस्य रावण ! ।
 अल्पबुद्धे ! हरस्येना वधाय खलु रक्षसाम् ॥ २४ ॥
 समित्रवन्धः सामात्यः सवलः सपरिच्छदः ।
 विषपानं पिवस्येतत् पिपासित इवोदकम् ॥ २५ ॥
 अनुबन्धमजानन्तः कमणामविचक्षणाः ।

अत्रेन कटिभागेन ॥ १८ ॥ २० ॥ २१ ॥

प्रनष्टानि खत एव नष्टानि क्षतानि गृध्रेण नाशितानि साधनानि
 युद्धसाधनानि यस्य तम् ॥ २२ ॥

समाचार्यं सन्निवृत्त्य ॥ २३ ॥

वचतुल्यं स्पर्शं येना तादृशा बाणा यस्य ॥ २४ ॥

नन सचतुरङ्गमनः परिच्छदः दासीदासादि । निदर्शनान् ॥ २५ ॥

[नम्रियसीति तावप्यर्थम् ॥ २५ ॥

कुर्वीत लोकाधिपतिः स्वयंभूर्भगवानपि ॥ ३२ ॥

एवमुक्त्वा शुभं वाक्यं जटादुस्तस्य रक्षसः ।

निपपात भृशं पृष्ठे दशग्रीवस्य वीर्यवान् ॥ ३३ ॥

तं गृहीत्वा नखैस्तीक्ष्णैर्विददार समततः ।

अधिहृतो गजारोहो यथाह्याद्दुष्टवारणम् ॥ ३४ ॥

विददार नखैरस्य तुण्डं पृष्ठे समर्पयन् ।

केशांश्चेत्पाटयामास नखपक्षमुखाद्युधः ॥ ३५ ॥

स तदा गृध्रराजेन क्षिप्यमानो मुञ्चमुञ्चः ।

अमर्षस्फुरितोष्ठः सन् प्राकम्पत च राक्षसः ॥ ३६ ॥

यस्य कर्मणः कर्तुं पापानुबन्धः पापफलसम्बन्ध आवस्यत् ।
शास्त्रदृष्टः कोऽनु पुमान् वै निश्चयेन तत् कर्म कुर्वीत । लोकाधिपति-
रपि इन्द्रादिरपि समर्थोऽपि पापफलं कर्म न कुर्यात् । स्वयंभूर्भगवा-
नपि पापपुण्यतत्फलतदधिकारिखट्यापि कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं शक्तेऽपि
नेदृशं कर्म कुर्यात् । तादृशमैश्वर्यमत्तेन त्वया क्रियमाणं कर्माधिरा-
देव फलदं भविष्यतीति तात्पर्यम् ॥ ३२ ॥

पृष्ठे पञ्चाङ्गाग्रे ॥ ३३ ॥

दुष्टवारणमधिहृतो गजारोहो हृत्तिपक्षो गजत्रिपदे यथा स्यात्
वाटश्यापारो भवेत् गजक्षतकरणश्यापारो भवेत् तथा । विररादेति
पाठेऽपि क्षतानि चक्रारेत्येवार्थः ॥ ३४ ॥

अस्य विददार एनं विददारेत्यर्थः । तादृशक्रियायां भाङ्गत्वात्
पुनर्वक्ति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

सं दृष्ट्वा पतितं भूमी चतुर्धा जटाशुभम् ।

अभ्यधावत वैदेही स्ववन्धुमिव दुःखिता ॥ ४४ ॥

तं नीलजीमूतनिकाशकलं

स पाण्डुरोरस्कसुदारवीर्यम् ।

ददर्श लङ्काधिपतिः पृथिव्यां

जटाशुभं शान्तमिवाग्निदावम् ॥ ४५ ॥

ततस्तु तं पचरथं महीतले

निपातितं रावणवेगमर्दितम् ।

पुनश्च संगृह्य शशिप्रभानता

रुरोद सीता जनकात्मजा तदा ॥ ४६ ॥

इत्याथ रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे गृध्र-

वधो नाम एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

अल्पजीवितं घटीमात्रावस्थानोचितप्रायः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अग्निदावं दावाग्निं परनिपातं पार्थः ॥ ४५ ॥

संगृह्य वाञ्छन्वामागच्छ ॥ ४६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ।

सा तु ताराधिपमुखी रावणेन निरीक्ष्य तम् * ।
 गृध्रराजं विनिहतं विललाप सुदुःखिता ॥ १ ॥
 निमित्तं लक्ष्यं स्वप्नं शकुनिस्वरदर्शनम् ।
 अवश्यं सुखदुःखेषु नराणां परिदृश्यते ॥ २ ॥
 न नूनं राम ! जानासि महद्दुःखजनमात्मनः ।
 धावन्ति नूनं काकुत्स्थ ! मदर्थं नृगपक्षिणः ॥ ३ ॥

सा त्विति ॥ १ ॥
 नराणां सुखदुःखेषु निमित्तं सूचनम् । वामदक्षिणाङ्गस्यन्दनादिल्लपं
 चिह्नम् । तथा जलादग्नादावात्मनोऽग्निरसौ दर्शनश्च लक्ष्यं । स्वप्नं स्वप्ने
 य. पुरुषं छण्यं छण्यदन्तं प्रपश्यति स रत्नं हन्तीत्यादिसुप्ताध्यायोपदिष्टं
 तथा शकुनीनां वामदक्षिणगमनविशेषदर्शनं तथा तेषां स्वराणां दर्शन-
 मनुभवः । एतत् सर्वं यथायोगं परिदृश्यते सर्वेण । सर्वज्ञानमिति
 पाठे षड्भस्वरणादिज्ञानमित्यर्थः । शकुनिग्रहणं नृगाद्युपलक्षणम् ॥ २ ॥

• तथाप्यजीवितं भूमौ स्फुरन्तं राक्षसाधिपः ।
 ददर्श गृध्रं पतितं समीपे राघवाश्रमात् ॥
 इत्यतिरिक्तं पाञ्चाश्या ।

तं दृष्ट्वा पतितं भूतौ क्षतजार्द्रं जटाधुपम् ।

अभ्यधावत वैदेही स्ववन्धुमिव दुःस्त्रिणा ॥ ४४ ॥

तं नीलजीमूतनिष्काग्रकल्यं

स पाण्डुरोरस्तुदारवीर्यम् ।

ददर्यं लङ्काधिपतिः पृथिव्यां

जटाधुपं शान्तनिवाग्निदावम् ॥ ४५ ॥

ततस्तु तं पत्ररथं नहीतले

निपातितं रावणवेगनर्दितम् ।

पुनश्च संगृह्य शशिप्रभानता

रुरोद सीता जनकात्मजा तदा ॥

इत्याप्त रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डेऽष्टम-

वधो नाम एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

अन्यजीवितं घटोमात्रावस्थानोचितप्रायः ॥ ४३ ॥ ४३ ॥

अग्निदावं दावाग्निं परनिपात आर्यः ॥ ४५ ॥

संगृह्य नाड्यभ्यानालित्य ॥ ४६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

* तप्ताभरणवर्णाङ्गी पीतकौशेयवासिनी ।
 रराज राजपुत्री तु विद्युत्सौदाननी यथा ॥ १४ ॥
 उद्धूतेन च वस्त्रेण तस्याः पीतेन रावणः ।
 अधिकं परिवन्नाज गिरिर्दीप्त इवाग्निना ॥ १५ ॥
 तस्याः परमकल्याण्यास्तान्नायि सुरभीणि च ।
 पद्मपत्राणि वैदेह्या अभ्यकीर्यन्त रावणम् ॥ १६ ॥
 तस्याः कौशेयमुद्धूतमाकाशे कनकप्रभम् ।
 बभौ चादित्यरागेण ताम्रमन्त्रमिवातपे ॥ १७ ॥
 तस्यास्तद्विनलं वक्त्रमाकाशे रावणाङ्गम् ।

वारस्य रावणस्य नाशं प्राप्तं बुध्वा हृष्टा इत्यर्थः । तावच्चन्द्रिरिव
 ॥ १२ ॥ १३ ॥

तप्ताभरणवर्णाङ्गी तप्तकाञ्चनसदृशवर्णयुक्ताङ्गी । सौदाननी विद्यु-
 दिति । सुदानो वज्ररत्नादिमत्तात्तद्गवा विद्युदतिप्रकाशमाना भवति
 तद्वत् सोतेत्यर्थः ॥ १४ ॥

अग्निना दीप्तो गिरिरिवेत्यनेनात्तन्नभस्तता सूचिता । असङ्काया
 अपि चिच्छक्तेस्तस्या रावणविनाशसान्निध्यद्योतनाय कविः रावणेन
 तस्या आचर्तितं वर्णयति ॥ १५ ॥

पद्मपत्राणि रावणमभ्यकीर्यन्त रावणाङ्गे पतितान्यभूवन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥
 पातपे इत्यनेन दंष्टतप इत्यर्थेन सन्याज्जालं सञ्चयति । तत्र कावे
 दिव्यरागेण तत्क्षिरणेन युक्तमन्त्रमिव तत्करयुतं वासो बभौ ॥ १७ ॥

सा पद्मपीता हेमाभा रावणं जनकात्मजा ।

विद्युद्भनमिवाविश्य गूढगुम्हे तप्तभूषणा ॥ २४ ॥

तस्या भूषणघोषेण वैदेह्या राक्षसेश्वरः ।

वभूव विमलो नीलः सघोष इव तोयदः ॥ २५ ॥

उत्तमाङ्गच्युता तस्याः पुष्पट्टिः समन्ततः ।

सीताया ह्रियमाणायाः पपात धरणीतले ॥ २७ ॥

सा तु रावणवेगेन पुष्पट्टिः समन्ततः ।

समाधूता दशग्रीवं पुनरेवाभ्यवर्त्तत ॥ २७ ॥

अभ्यवर्त्तत पुष्पाणा धारा वैश्रवणानुजम् ।

नक्षत्रमाला विमला मेरुं नगमिवोत्तमम् ॥ २८ ॥

पद्मपीता पद्मशेखरवत् पीतदेह्या तप्तभूषणा तप्तकाञ्चनभूषणा ॥ २४ ॥
अभूत् सचपनी नील इति पाठे चपला विद्युत्तया सहिता घोष-
यानु मेघ इवाभूदित्यर्थः ॥ २५ ॥

उत्तमाङ्ग इति । मातङ्गया सम्पादितोऽस्मात्तनोरथ इति पूर्वोद्वेगे
ह्रियमाणा पुष्पट्टिस्तदुत्तमं हाभ्यवृत्ता तत्काये भुजो पलाय-
नवत् । वभूवो रावणसन्निधौ देवानां तथा वयस्योसमनान् उत्तमं
हृत्पुष्पाणां तदेगेन वलक्ष्म्योत्तमं हृत्पुष्पमुत्तमम् । यथापाठे भूमे
पुष्पमुत्तमं माते दृष्टं तानि नृपति ।

अस्मिन्नास्मिन् पुष्पाणां तानि तानि नृपति ॥

अस्मिन्नास्मिन् वैदेह्या मया दत्तानि सज्जितानि इति ॥ २६ ॥

चरणानूपुरं भ्रष्टं वैदेह्या रत्नभूषितम् ।

विद्युन्मण्डलसंकाशं पपात धरणीतले ॥ २८ ॥

तत्प्रवालरक्ता सा नीलाङ्ग राक्षसेश्वरम् ।

प्राशोभयत वैदेही गजं कक्षेव काञ्चनी ॥ ३० ॥

ता महोक्ताभिवाकाशे दीप्यमाना स्वतेजसा ।

जहाराकाशमाविश्य सीतां वेश्रयणासुजः ॥ २१ ॥

तस्यास्लान्यग्निवर्णानि भूषणानि मधीतले ।

सपोषाण्ववशीर्यन्त १ चीनाखारा द्वाभ्यरात् ॥ २२ ॥

तस्या स्तनान्तराद्भ्रष्टो हारखारापिपयुतिः ।

वैदेह्या निपतन् भाति गङ्गेव गगनच्युता ॥ २३ ॥

राक्षसगमनवेगजनितवायुना समामृतापि पुनर्दृश्यावर्गं वाग्द्वर्जित
अभितो अवर्तिष्ट अवनवस्त जायमानत्वात् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

तत्प्रवालरक्तवर्णा रक्तफिसलयवर्गेत्यर्थः । कीर्त्यातश्चादय
वर्गीत्यर्थः । फरसा गजाच्छादिनी ॥ २० ॥

ता सीतामित्यन्वयः । अथ प्रकरणे बारवारं येन नानुप्रासः ।
ईदृशक्रियाया अत्यनौचित्यप्रदर्शनेन शोभप्रमत्तत्वं व्यपद्यते ॥ २१ ॥

जीवा जीवपुष्पाज्जराक्षारारूपावलीकृता मुल्लङ्घ्यते इत्यर्थः ।
॥ २२ ॥ २३ ॥

* सधुरस्वरम् इति वा पाठः ।

१ अवशीर्यन्त इति वा पाठः ।

इति भूतानि सर्वाणि गणशः पर्यदेवयन् ।

विचरत्ता दीनमुखा रुरुदुर्मृगपोतकाः ॥ ४० ॥

उद्दीक्ष्योद्दीक्ष्य नयनैर्भयादिव विलक्ष्यैः * ।

सुमवेपितगात्राश्च बभ्रुर्वनदेवताः ॥ ४१ ॥

विक्रोशन्तीं दृढं सीतां दृष्ट्वा दुःखं तथागताम् ।

तां तु लक्ष्म्यराजेति क्रोशन्तीं मधुरस्वरात् ॥ ४२ ॥

अवेक्ष्यमाणां वज्रशो वैदेहीं धरणीतलम् ।

स तामाकुलकेशान्ता विप्रमृष्टविशेषकात् ।

जहारात्मविनाशाय दग्धश्रीवो मनस्विनीम् ॥ ४३ ॥

पार्श्ववर्जैश्च यन्मृगं सता दया यत्र यस्मादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

गणशः संघशः विचरत्ताः स्वार्थे क । मृगपोतकाः मृगवा-
लका ॥ ४० ॥

विलक्ष्यैर्विगतलक्ष्यैर्विगतशोभैरिति यावत् ॥ ४१ ॥

विक्रोशन्तोमित्यर्थः पूर्वान्वयि ॥ ४२ ॥

धरणीतलमवेक्षमाणा रामलक्ष्मणागमनकाङ्क्षया वस्तुतस्तदनुगमना-

काङ्क्षयेति तत्त्वं विप्रमृष्टो विचुपितो विशेषकालिलो यस्यास्त्राम्

॥ ४३ ॥

० अच्युताताविलेक्षणाः इति वा पाठः ।

ततस्तु सा चारुदती गृध्रचिन्विता
 विनाश्रुता बन्धुजनेन मैथिली ।
 अपगम्यती राघवलक्ष्मणादभौ
 विवर्णवक्त्रा भयभारपीडिता ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे सीता-
 हरणं नाम द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

भयभारपीडिता सेव विवर्णवक्त्रे त्वर्यः ॥ ४४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

[भाग-सामान्य अर्थः ।

मयुष्यतमं नं ह्युता मयि नी मम तद्वत्ता ।
 दुःखिता परमोदित्या अथ मयि नि । नी ।
 वीपरोदनतायाजी मीमाञ्च रा । नी । अथ
 रुद्धती फलमं सीता प्रियमात्म । मम तद्वत्ता
 न अप्रपञ्च नीति । कर्म-मयि नि । नी ।
 आत्मा विवर्जिता सी मा विवर्जिता मा । नी ।
 त्वमे । नन दुःखिता । नीति । नी । नी । नी । नी ।
 ममाप मयि नीति । नीति । नीति । नीति । नीति ।
 नी । नी । नीति । नीति । नीति । नीति । नीति ।
 नीति । नीति । नीति । नीति । नीति । नीति ।

अथ मयि नीति । नीति । नीति । नीति । नीति । नीति ।
 नीति । नीति । नीति । नीति । नीति । नीति ।

नीति । नीति । नीति । नीति । नीति । नीति ।

नीति । नीति । नीति । नीति । नीति । नीति ।

नीति । नीति । नीति । नीति । नीति । नीति ।

परमं खलु ते वीर्यं दृश्यते राक्षसाधम । ।

विश्राय्यनामधेयं हि बुद्धे नास्ति जिता त्वया ॥ ६ ॥

ईदृशं गर्हितं कर्म कथं कृत्वा न लज्जसे ।

स्त्रियाश्चाहरणं नीच ! रहिते च परस्य च ॥ ७ ॥

कथंचिव्यन्ति लोकेषु पुरुषाः कर्म कुत्सितम् ।

सदृशंसमधर्मिष्ठं तव शौण्डीर्यमानिनः ॥ ८ ॥

धिकं ते शौर्यञ्च सत्त्वञ्च यत्त्वया कथितं तदा ।

कुलाक्रोशकरं लोके धिक् ते चारित्रमीदृशम् ॥ ९ ॥

किं शक्यं कर्तुमेवं हि यज्जवेनैव धावसि ।

सुहृत्तमपि तिष्ठ त्वं न जीवन् प्रतियास्यसि ॥ १० ॥

पुराणो वृद्ध अतएवास्य निपातनं न तु त्वदीर्यहेतुकमिति भावः

॥ ५ ॥

परमं खल्विति व्यंग्योक्तिः ॥ ६ ॥

स्त्रिया हरणमेव गर्हितम् । राक्षसादिविवाहना शास्त्रे गर्हितत्वात्
तत्रापि परस्य विवाहितायाः तत्रापि रहिते पतिरहिते काले देशे
चेत्यतिनिन्द्यं ते कर्मेति भावः ॥ ७ ॥

शौण्डीर्यमानिनः शूरमानिनः । तादृशस्तेदृशो लोके निन्दा मर-
यादप्यधिकेति भावः ॥ ८ ॥

सत्त्वं शारीरं बलं तदा व्यपहरणपूर्वकान्ते । कुलाक्रोशः कुल-
निन्दा । चारित्रमाचारः ॥ ९ ॥

हि यतः एवं रूपेण दृष्ट्वा धावसि । यत किं कर्तुं शक्यम् ।

न नूनं चात्मनः श्रेयः पथ्यं वा समवेक्ष्यसे ॥ १६ ॥

मृत्युकाले यथा मर्त्यो विपरीतानि सेवते ।

सुमूर्च्छाणां तु सर्वेषां यत् पथ्यं तन्न रोचते ॥ १७ ॥

पश्यामीह हि कण्ठे त्वां कालपाशावपाशितम् ।

यथा चास्मिन् भयस्थाने न विभेष्टि निशाचरः ॥ १८ ॥

व्यक्तं हिरण्मवांस्त्वं हि संपश्यसि महीरुहान् ।

नदीं वैतरणीं घोरां रुधिरौघविवाहिनीम् ॥ १९ ॥

खड्गपत्रवनञ्चैव भीमं पश्यसि रावणः ।

तप्तकाञ्चनपुष्पाञ्च वैदूर्यप्रवरच्छदाम् ॥ २० ॥

द्रक्ष्यसे शाल्मलीं तीक्ष्णामायसैः कण्टकैश्चिताम् ।

न हि त्वमीदृशं कृत्वा तस्यालीकं महात्मनः ॥ २१ ॥

धारितुं शक्यसि चिरं विषं पीत्वेव निर्दृणः ।

वद्धस्त्वं कालपाशेन दुर्निवारेण रावणः ॥ २२ ॥

क्व गतो लप्स्यसे शर्म मम भर्तुर्महात्मनः ।

श्रेयस्तत्कालसुखावहं पथ्यं वा परिणामसुखावहं वा न समोक्ष्यसे
न विचारयसि । यथा मर्त्यो मृत्युकाले विपरीतानि सेवते तथा त्वम-
पीति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

हिरण्मवदृढदर्शनं मृत्युचिह्नं वैतरण्यादियातनाख्यानं प्रमाणाति-
वर्तमानसामीप्ये लट् ॥ १९ ॥ २० ॥

आ म नो यातना दृढः । धारितुं धर्तुं जीवितमिति शर्मः ॥ २१ ॥ २२ ॥

निमेषान्तरमाद्ये च विना न्नान्तरमाद्ये । ५७ ।

राक्षसा निहता येन सद्यःपि चतुःशतम्

कथं स राक्षसो नीरः सतीप्रदुग्धो वा । ५८ ।

न तां हन्याच्छ्रेयोऽपि निरुपमात्प्रायः क्वचित्

एतन्नाम्यत्र पक्षेण । ५९ ।

मयमौकषमा । ६० ।

मदा वमनी । ६१ ।

विनापय । ६२ ।

अक्षर पापभाक् । ६३ ।

रूपीय नामासतमी । ६४ ।

द्वितीयं रागायण नाम नीलम् । ६५ ।

शरणा नाम । ६६ ।

मते । ६७ ।

मते । ६८ ।

मते । ६९ ।

मते । ७० ।

मते । ७१ ।

चतुःपञ्चाशः सर्गः ।

ह्रियमाणा तु वैदेही कञ्चिन्नायमपश्यती ।
 ददर्श गिरिशङ्कस्यान् पञ्चवानरपुङ्गवान् ॥ १ ॥
 तेषां मध्ये विशालाक्षी कौशेयं कनकप्रभम् ।
 उत्तरीयं वरारोह्य शुभान्याभरणानि च ॥ २ ॥
 सुमोच यदि रामाय शंखेयुरिति भामिनी ।
 वस्त्रमुत्सृज्य तन्मध्ये निक्षिप्तं सङ्गृह्यणम् ॥ ३ ॥
 संघ्रमात्तु दशग्रीवस्तत् कर्म च न बुद्धवान् ।
 पिङ्गाक्षस्ता विशालाक्षीं नेत्रैरनिमिषैरिव ॥ ४ ॥
 विक्रोशन्तीं तदा सीतां ददृशुर्नारोत्तमाः ।
 स च पद्मानतिक्रम्य लङ्कामभिमुपः पुरीम् ॥ ५ ॥

अपश्यती अपश्यन्ती ॥ १ ॥ २ ॥

यदि रामाय शंखेयुरिति दैवमाया दृष्टाय रामाय शंखेयुरिति
 वाश्रमेति श्रेयः । यन्तुतोऽयं यदि शब्दो वेदाः प्रमाणं यदि कुरिति
 ॥ यन्तुतोऽयं ननु ॥ १ ॥ तन्मध्ये वानरमध्ये सङ्गृह्यणं भुपयणमिति
 ॥ यन्तुतोऽयं न निजितं तमेति श्रेयः ॥ १ ॥

जगाम मैयिनीं दृष्ट्वा रुदनीं राजसेवरः ।

तां जहार सुसंदष्टो रावणो मृग्यमा जन् ॥ ६६ ॥

अथ ह्येनैव भृजर्मां तीक्ष्णदंष्ट्रां मर्मां जगाम ।

वनानि अरितः मेषान् मरारिः दक्षिणायका ॥ ६७ ॥

यः क्षिप्रं समतीयाय शरं क्षाप्यदंष्ट्रयुतः ।

तिमिरक्रान्तकेतं ह्युत्सृज्यान्वयमप्यवधू ॥ ६८ ॥

भारितां शरणां गत्वा समतीयाय जगदधुः ।

सयमात् परिहृतार्मां रु. मीनमप्यवधू ॥ ६९ ॥

वैदेह्यां प्रिक्रमाणायां नष्टां रु. मीनम् ।

अन्तरीक्षमती गच्छः नष्टं रु. मीनम् ।

राजसेवरः । मैयिनीं दृष्ट्वा रुदनीं राजसेवरः ।

राजसेवरः । मैयिनीं दृष्ट्वा रुदनीं राजसेवरः ।

राजसेवरः । मैयिनीं दृष्ट्वा रुदनीं राजसेवरः ।

राजसेवरः । मैयिनीं दृष्ट्वा रुदनीं राजसेवरः ।

राजसेवरः । मैयिनीं दृष्ट्वा रुदनीं राजसेवरः ।

राजसेवरः । मैयिनीं दृष्ट्वा रुदनीं राजसेवरः ।

राजसेवरः । मैयिनीं दृष्ट्वा रुदनीं राजसेवरः ।

राजसेवरः । मैयिनीं दृष्ट्वा रुदनीं राजसेवरः ।

राजसेवरः । मैयिनीं दृष्ट्वा रुदनीं राजसेवरः ।

राजसेवरः । मैयिनीं दृष्ट्वा रुदनीं राजसेवरः ।

एतदन्तो दशग्रीव इति सिद्धास्तदानुवन् ।

स तु सीतां विचेष्टन्तीमङ्गेनादाय रावणः ॥ ११ ॥

प्रविवेश पुरीं लङ्कां रूपिणीं मृत्युमात्मनः ।

सोऽभिगम्य पुरीं लङ्कां सुविभक्तमहापथाम् ॥ १२ ॥

संरुद्धकक्ष्यां वज्रलां स्वमन्तःपुरमाविशत् ।

तत्र तामसितापाङ्गीं शोकमोहसमन्विताम् ॥ १३ ॥

निदधे रावणः सीतां मयोमायामिवासुरीम् ।

अत्रवीच्च दशग्रीवः पिशाचीर्घोरदर्शनाः ॥ १४ ॥

यथा नैनां पुमान् स्त्री वा सीता पश्यत्यमन्तः ।

सुक्तामणिसुवर्णानि वस्त्राण्याभरणानि च ॥ १५ ॥

संयमाज्जगन्मात्रपट्टारदर्शनजद्योभात् परितृप्तोमिः सभासः
मोमिप्रवृत्तिरहितः खडाः खड्गप्रचारा मीनादयो यस्मिन् ॥ ८ ॥ १ ॥

एतदन्तः सीताहरणकर्मवसानः सिद्धाः सिद्धाश्च ॥ ११ ॥

रूपिणीमात्मनो मृत्युमित्यन्वयः ॥ १२ ॥

संरुद्धकक्ष्या वज्रजगतीयंदारा वज्रला निपुलाध । संरुद्धकक्ष्या
वज्रलनिति पाठे तादृशवज्रतरवारवदित्यन्त पुरनिशेषसम् ॥ १३ ॥

मायामिवासुरीनियनेन मायाभूषैषेया सीता वा अत्रामागता
अनितम् । मृत्युमात्रा तु अग्निं प्रविष्टेति पूर्वमेव अनित्यमत्र रावणः
वदन्तीति जाना मायात्वादेन रावणस्य तदभ्यासः । पिशाचोः मायार्थः
रिपुर् इति त्रैलोक्यं ॥ १४ ॥

वज्रसैन्यं महावीर्यं जनस्थाने निवेशितम् ।

सद्रूपणखरं बुद्धे निहतं रामसायकैः ॥ २२ ॥

ततः क्रोधो नमापूर्वा धैर्यस्योपरि वर्धते ।

वैरञ्च सुमहज्जातं रामं प्रति सुदारुणम् ॥ २३ ॥

निर्यातयितुमिच्छामि तच्च वैरं महारिपोः ।

न हि लप्स्यान्वहं निद्रामहत्वा संयुगे रिपुम् ॥ २४ ॥

तं त्विदानीमहं हत्वा खरद्रूपणघातिनम् ।

रामं शर्मोपलप्स्यामि धनं लब्ध्वेव निधनः ॥ २५ ॥

जनस्थाने वसद्भिस्तु भवद्भीराममाश्रिता ।

प्रवृत्तिरुपनेतव्या किं करोतीति तत्त्वतः ॥ २६ ॥

अप्रमादाच्च गन्तव्यं सर्वैरेव निशाचरैः ।

कर्त्तव्यञ्च सदा यज्ञो राघवस्तु वधं प्रति ॥ २७ ॥

सुष्माकं तु बलं ज्ञातं वज्रशो रणमूर्धनि ।

अतश्चाग्निं जनस्थाने मया यूयं निवेशिताः ॥ २८ ॥

धृतस्थानं रामेणेति शून्यं कृतमिदं पूर्य परानयन् नृपं पापम् ।

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

धैर्यस्योपरि क्रोधः धैर्यापमर्दना क्रोध इत्यर्थः । ततः परादिभिरा-
नृतुर्भवेति वा नापि एवा क्रोध इत्यर्थः ॥ २३ ॥

निर्यातयितुं प्रयुक्तकारिजापनेतुम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

प्रवृत्तिरिति उपनेतव्या न प्रारब्धाया ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

ततः प्रियं वाक्यमुपेत्य राक्षसा
 महार्थमष्टावभिवाद्य रावणम् ।
 विहाय लङ्का संहिताः प्रतस्थिरे
 यतो जनस्थानमलक्ष्यदर्शनाः ॥ २९ ॥
 ततस्तु सीतामुपलभ्य रावणः
 सुसंप्रहृष्टः परिगृह्य मैथिलीम् ।
 प्रसज्य रामेण च वैरमुत्तमं
 बभूव मोक्षान् मुदितः स रावणः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे जनस्थाने
 राक्षसप्रेषनं नाम चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

महार्थं महानर्थोऽभिर्धेयं यस्य तत् । यतः यदिष्टि जनस्थानं तदि-
 श्रीत्यर्थः । प्लक्ष्यदर्शना प्लक्ष्यविषयः ॥ २९ ॥

उपलभ्य प्राप्य स्पृष्ट्वा च परिगृह्य रागरे स्थापयित्वा परित्यज्येन
 विभाव्य च प्रसज्य संपाद्य मोक्षान्मुदितः खरधन्तुर्वधो नमः सुकरः श्री-
 वियोगेनातिखिन्नस्तेति दर्शितः ॥ ३० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ।

मां दृष्ट्वा राजमान् चौरान् राजानोऽष्टौ मत्ताः पान् ।
 आत्मानं सुदुर्लभं यत् जलमल्पममलम् ॥ १ ॥
 मां जलपानो वै द्रवो कामसन्तोः प्रणीतः ।
 मां विमं युजं पत्न्यं मोक्षं तद्गुणं महात्मनः ॥ २ ॥
 न मां शयं तद्वत्तमां राजानां राजानां च यः ।
 पश्यत्यहं त्रयोमयं योनां दुर्गमं पश्यन्मां ॥ ३ ॥
 यत्पुष्पं नुमुषोः शीतं मां समाराधयति ॥ ४ ॥
 यत्पुष्पं नुमुषोः शीतं मां समाराधयति ॥ ५ ॥
 यत्पुष्पं नुमुषोः शीतं मां समाराधयति ॥ ६ ॥
 यत्पुष्पं नुमुषोः शीतं मां समाराधयति ॥ ७ ॥
 यत्पुष्पं नुमुषोः शीतं मां समाराधयति ॥ ८ ॥
 यत्पुष्पं नुमुषोः शीतं मां समाराधयति ॥ ९ ॥
 यत्पुष्पं नुमुषोः शीतं मां समाराधयति ॥ १० ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

२१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४०

स वलाद्दर्शयामास गृह देवगृहोपमम् ॥ ६ ॥
 हर्म्यप्रासादसम्बाधं स्त्रीसदृस्त्रनिषेधितम् ।
 नानापत्तिगणैर्जुष्टं नानारत्नसमन्वितम् ॥ ७ ॥
 दान्तकैस्तापनीयैश्च स्थाटिकैराजतैस्तथा ।
 वज्रैर्दूर्यधिचैश्च स्रग्भैर्दृष्टिमनोरमैः ॥ ८ ॥
 दिव्यदुन्दुभिनिर्घोषं तप्तकाञ्चनभूषणम् ।
 सोपानं काञ्चनं चितमासुरोह तथा सह ॥ ९ ॥
 दान्तका राजताश्चैव गवाक्षाः प्रियदर्शनाः ।
 हेमजालावृताश्चासन् तच्च प्रासादपङ्क्तयः ॥ १० ॥
 सुधामणिविचित्राणि भूमिभागानि सर्वशः ।
 दशग्रीवः स्वभवने प्रादर्शयत भैषिलीन् ॥ ११ ॥
 दीर्घिकाः पुष्करिण्यश्च नानापुष्पसमावृताः ।
 रावणो दर्शयामास भीता शोकपरायणाश्च ॥ १२ ॥
 दर्शयित्वा तु वैदेहीं कृत्स्नं तद्भवनोत्तमम् ।

ध्वनिवद्गुप्तीमपि तदर्शनं यथादर्शयामासेत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥
 दान्तकैर्गजदन्तकृतैः तपनीयं चर्चं स्रग्भैर्युक्तमिति श्रेयः ॥ ८ ॥
 तथा सोतया ॥ ९ ॥
 हेममयजालैरावृताः ॥ १० ॥
 सुधया नणिमिध विचित्राणि भूमिभागानीत्याद्यौ लोपसम् ॥ ११ ॥
 दीर्घिका गवाः ॥ १२ ॥

उवाच वाक्यं पापात्मा सीतां लोभितुमिच्छया ॥ १३
 दश राक्षसकोट्यश्च द्वाविंशतिरयापराः ।
 वर्जयित्वा जनान् वृद्धान् बालान्श्च रजनीचरान् ॥ १४
 तेषां प्रभुरहं सीते ! सर्वेषां भीमकर्मणाम् ।
 सहस्रमेकमेकस्य मम कार्य्यपुरःसरम् ॥ १५ ॥
 यदिदं राज्यतन्त्रं मे त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 जीवितञ्च विशालाक्षि ! त्वं मे प्राणैर्गरीयसी ॥ १६ ॥
 बद्धीनामुत्तमस्त्रीणा मम योऽसौ परिग्रहः ।
 तासां त्वमीश्वरी सीते ! मम भार्या भव प्रिये ! ॥ १७ ॥
 साधु किं तेऽन्यथा बुद्ध्या रोचयस्व वचो मम ।
 भजस्व नाभितप्तस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १८ ॥

लोभितुं सामनियद्वाभ्या प्रलोभयितुम् ॥ १३ ॥
 दशेति द्वात्रिंशत्लोकसंख्या ॥ १४ ॥
 तेषामपि एकस्यैकस्यैकमेकं सहस्रं मम कार्य्यं प्रयोजने साधकतया
 पुरःसरमस्तीति श्रेयः ॥ १५ ॥
 मे मम यदिदमुक्तं रूपं राज्यतन्त्रं राजपरिकरन्तत्त्वयि प्रतिष्ठितं
 त्वदधोनमित्यर्थः ॥ १६ ॥
 बद्धीनामुत्तमस्त्रीणामन्तःपुरसञ्चारिणीनां यो मम परिग्रहः भार्याः
 नित्यपुंलिङ्गः परियद्वाशब्दो भार्यावाच्यो । मम भार्या सती तासां
 त्वमीश्वरी स्वामिनी भव ॥ १७ ॥

परिचिन्ता समुद्रेण लङ्घ्यं श्रतयोजना ।

नेयं धर्पयितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ १९ ॥

न देवेषु न यक्षेषु गन्धर्वेषूपरगेषु च ।

अहं पश्यामि लोकेषु यो मे वीर्यव्रमो भवेत् ॥ २० ॥

राज्यभ्रष्टेन दीनेन तापसेन गताश्रया ।

किं करिष्यसि रामेण मानुषेणाल्पतेजसा ॥ २१ ॥

भजस्व सीते । मामेव भर्ताहं सदृशस्तव ।

यौवनं त्वध्रुवं भीरु । रमस्वेह मया सह ॥ २२ ॥

दर्शने मातुषा बुद्धिं राघवस्य वरानने ।

कास्य शक्तिरिहागन्तुमपि सीते । मनोरथैः ॥ २३ ॥

न शक्यो वायुराकाशे पार्श्वैर्बद्धुं महाजवः ।

दीप्यमानस्य वाय्वग्नेर्यहीतुं विमलाः शिखाः ॥ २४ ॥

चयाणामपि लोकानां न तं पश्यामि शोभने ।

साधु हितं मम वचो रोचयस्वेत्यन्वयः । अन्यथा बुद्ध्या ते तव किं न किमपि फलमित्यर्थः । मा मा भजस्व प्यभितप्तस्य कामाभितप्तस्य ॥ १८ ॥

श्रतयोजना भूमेरिति श्रेष्ठः । अश्वघर्षयस्ते पूर्वार्धे हेतुः । एवञ्च रामस्याधामनमसम्भावितमिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

प्यस्य रामस्य ॥ २३ ॥

यथावायुर्बद्धुमशक्यः । यथा धामिशिखामहीतुमशक्यालपेहामन्तु-
नशक्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

शोकात्तन्तु वरारोहे ! न भ्राजति वरानने ।

एवं वदति तस्मिन् सा वस्यन्तेन वरानना ॥ २२ ॥

पिधायेन्दुनिभं भीता मन्दमशूष्यवर्तयत् ।

ध्यायन्तीं तामिवास्वस्थां सीता विन्ताश्रतप्रभाम् । २३ ॥

उवाच वचनं वीरो रावणो रजनो वरः ।

अनं प्रीडेन वेदधि ! धर्मलोपहतन वि ॥ २४ ॥

आर्षोऽयं द्विषि ! निष्पन्दो यस्यामनि ना विवर्तित ।

एतो पादौ मया विगृह्यो गिर्योमिः परिर्षोऽतौ ॥ २५ ॥

प्रसादं कुरु मे क्षिप्रं वश्यो दासोऽहमास्मि न ।

इष्टं जगताया मदक्लीकारादिति शेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

शोकान्धकारास्वस्थामिव विन्ताया श्रतप्रभामिव ध्यायन्तं निवृत्तं यमं
वार्धत्यभयम् ॥ २२ ॥

तुष्णीमवस्थानाद् मोक्षया तुष्णीं विवर्तितं मन्त्रमानं अत्र
नित । धर्मलोपा राभर्तव्यामपराक्लीकारुपकातघातनं मन्त्रमानं
अनं मास्वित्यर्थः ॥ २३ ॥

तुल्यभाष, ध्यायं इति । हे द्विषि त्वामनि त्वान्तरितं न विवर्तितं
नालो निमन्दा न्निधनयो भार्गवाय पृथ्वारो रतं त्वयि ॥ २४ ॥
अतिमहत् एव । अतिमहतामुचितत्वेन वेदोऽयं एव । ॥ २५ ॥
वर्तित इति विवर्तमु कुरु मे मन्त्रान् । ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
योगेय । पञ्चाशत् प्रसीतकारवत् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
वोध्यम् । मुन इत्येत्येति अन्तरितं ॥ ३४ ॥

नेमाः शून्या मया वाचः शून्यमाणेन भाषिताः ॥ ३१ ॥

न चापि रावणः काञ्चिन्मूर्धा स्त्रीं प्रथमेत ह ।

एवमुक्त्वा दशग्रीवो जैयिलो जनकात्मजाम् ।

कृतान्तवशमापन्नो ममेयमिति मन्यते ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे सीता-

प्रसादनं नाम पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

इमा दासोऽहमियन्ताः शून्यमाणेन कामपीडितेन मया भाषिताः
उक्ता वाचः शून्या यथा न भवन्ति तथा कुर्वन्ति श्रेयः ॥ ३६ ॥

एवंविधं प्रसादनं न काप्यभूदिवाह्यं, न चापीति । मन्यते मम
यत्र रामाभायः ॥ ३० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिनके

आरण्यकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

पट्पञ्चाशः सर्गः ।

— — — — —

या तथोक्ता तु वैदर्भी निर्मया शोककर्मिणा ।
 तथ्यमन्तरतः कृत्वा रावणं प्रत्यभाषत ॥ १ ॥
 राजा दशरथो नाम धर्मोत्तुरिमावतः ।
 मत्पुत्रः परिज्ञातो यथ पुत्रः स राघवः ॥ २ ॥
 रामो नाम स धर्मात्मा त्रिषु लोकेषु विभुः ।
 दीर्घमाउमिशान्ताक्षो देवानां स परितमः ॥ ३ ॥
 इन्द्राकुण्डोऽसुते जातः मिथस्कन्या भगवत्पुत्रः ।
 लज्जामेन महे राजा यस्मिन् प्राप्ता नूत्नधर्मात् ॥ ४ ॥
 मत्पुत्रं यद्यत् तस्य लघा वै परिणीतं तदा ॥

निर्मया किरिता अगादपमाने मध्येत । विन्दे ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥
 रावण प्रति श्राप विषम विज्ञात विरुद्धा । ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥
 ५५ मत्पुत्रः अर्वा विविधमदीत विद्वत् निर्मया । ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥
 सा ख्यात मापानां कर्मपुत्रकसम्पत्तिः ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥
 धर्मोत्तुरिमावतः ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥
 राघुविजयः ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥
 स कल्याणः ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

शयिता त्वं हतः संख्ये जनस्थाने यथा खरः ॥ ५ ॥
 य एते राक्षसाः प्रोक्ता घोररूपा महाबलाः ।
 राघवे निर्विषाः सर्वे सुपर्णे पद्मगा यथा ॥ ६ ॥
 तस्य ज्याविप्रमुक्तास्ते शराः काञ्चनभूषणाः ।
 शरीरं विधमिष्यन्ति गङ्गाकूलमिवोर्मयः ॥ ७ ॥
 असुरैर्वा सुरैर्वा त्वं यद्यवध्योऽसि रावण ! ।
 उत्पाद्य मुनह्वैरं जीवन्तस्य न मोक्ष्यसे ॥ ८ ॥
 स ते जीवितशेषस्य राघवोऽन्तकरो प्रली ।
 पगोयुं पगतस्येव जीवितं तव दुर्लभम् ॥ ९ ॥
 यदि पश्येत् स रामत्वां रोषदीप्तेन चक्षुषा ।
 रत्नहस्तमद्य निर्दग्धो यथा रुद्रेण मन्त्रयः ॥ १० ॥
 यद्यन्द्रं नभसो भूमौ पातयेन्नाशयेत् वा ।

शयिता शयनकर्ता स्थिताभ्युदिति शेषः । ५ शब्दः ॥ ५ ॥
 प्रोक्ताऽन्याः मनुष्यर इति शेषः । ६ ॥ ७ ॥
 तस्य रागस्य वैरः शोधनत्वाद्य तन्निमित्तं प्रकृतता न ।
 नोऽने तस्य मनुष्य इति भावः । ८ ॥
 यदेतत्, यद्येवम् नोऽप्येतत् । ९ ॥
 एतत् इति नोऽप्येतत्, यद्येवम् निर्दग्धो नोऽप्येतत् । १० ॥

मागरं शोषयेद्वापि स भीता मोचयेद्दिह ॥ ११ ॥
 गतासुखं गतश्रीको गतसत्त्वो गतन्द्रियः ।
 लब्ध्वा वैधव्यभङ्गं क्वा त्वत्कृतेन भविष्यति ॥ १२ ॥
 न ते पापमिदं कर्म सुखोदकं भविष्यति ।
 याज्ञं नीता विनाभावं पतिपाश्यां त्वया जनात् ॥ १३ ॥
 स हि देवरभङ्गुको गम मतीं मद्याश्रितः ।
 निर्मयो वीर्यमाश्रित्य शून्यं वधति दण्डक ॥ १४ ॥
 स त वीर्यं जलं दपंसुत्मेकत्वं यथा विवस्व ।
 व्यपनेष्यति गात्रेभ्यः शरवर्षाया मनुजे ॥ १५ ॥
 यदा विनाशो मृताणां हृद्यत कान्तपोदितः ।
 तदा कार्यं प्रमाद्यन्ति नराः कान्तवरो मताः ॥ १६ ॥

यो रामः पातकीदृश्यादि शोकाद्यैः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
 राममुद्रमायमा लब्ध्वाऽसुखोऽन भुवि ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
 वाष्पान्द शवार्थं । स हि देवः विद्यतां शक्तिं मापयन् प्रत्यक्षं ॥ ११ ॥

त्वत्कृतेन त्वत्प्रतापकामेन ॥ १२ ॥

पतिपाश्यां विनाभावं पतिपाशं विनाभावम् ॥ १३ ॥

देवरभङ्गुको भोक्तृभङ्गुको सौ शरवर्षादिना ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

देवानुपुष्टयवीर्यम् ॥ १७ ॥

कार्यं प्रमाद्यन्ति नराः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

कार्यं प्रमाद्यन्ति नराः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

मां प्रष्टव्यं स ते कालः प्राप्तोऽयं राक्षसाधम ! ।
 आत्मनो राक्षसानाञ्च वधायान्तःपुरस्य च ॥ १७ ।
 न शक्या यज्ञमध्यस्था वेदिः क्षुग्भाण्डमण्डिता ।
 द्विजातिमन्त्रसंपूता चण्डालेनावनर्दितुम् ॥ १८ ।
 तथाहं धर्मनित्यस्य धर्मपत्नी दृढव्रता ।
 त्वया स्फुटुं न शक्याहं राक्षसाधम ! पापिना ॥ १९ ।
 क्रीडन्ती राजहंसेन पद्मखण्डेषु नित्यशः ।
 हं पी सा तणमध्यस्य कथं द्रक्ष्येत मद्भक्तम् ॥ २० ॥
 इदं शरीरं निःसंज्ञं बन्ध वा घातयस्व वा ।
 नेदं शरीरं रक्ष्यं मे जीवितं वापि राक्षस ! ॥ २१ ॥
 न तु शक्नोम्यपक्रोशं एयिया दातुमात्मनः ।
 एषमुक्त्वा तु वैदेही क्रोधात् सुपथं वचः ॥ २२ ॥

सा प्रष्टव्यं त्रिषत्येति शेषः । स ते ज्ञानं दीनाशक्तान् इत्यर्थः ।
 नमस्तेन वेधयनेवान्तःपुरस्य च ॥ १७ ॥

यज्ञमध्यस्था यज्ञमध्यस्था क्षुग्भाण्डमण्डिता योऽ
 चण्डालेनावनर्दितुं क्षुग् न शक्या तथा त्वया नित्यं यो जना ॥ १८ ॥

इदं शरीरं निःसंज्ञं बन्ध वा घातयस्व वा ।
 नेदं शरीरं रक्ष्यं मे जीवितं वापि राक्षस ! ॥ २१ ॥

न तु शक्नोम्यपक्रोशं एयिया दातुमात्मनः ।
 एषमुक्त्वा तु वैदेही क्रोधात् सुपथं वचः ॥ २२ ॥

रावणं जानकीं तत्र पुनर्नैवाच क्रियुन ।

भीताया वचनं श्रुत्वा परमं रोज हर्षणम् ॥ २२ ॥

मृत्युनाच ततः भीता मथयन्दमनं वचः ।

शृणु मैथिलि । मदाययं मासान् द्वादश नामिनि ॥ २३ ॥

कालेनानेन नाम्येध यदि मा वारुहामिनि ॥

ततस्तथा प्रातस्तमार्थं दृढदाश्वत्थीनां त्रयशः ॥ २४ ॥

इत्युक्त्वा परमं वाक्यं राजकाः शतस्राजः ।

राजभीतिं ततः शृणु ॥ २५ ॥ वचनमन्तरीजम् ॥ २६ ॥

श्रीप्रसेव जि राज्ञी जिष्णा श्रीरुद्रमना ।

दमै मर्यापनेत्यनु मा मया जितनी जनाः ॥ २७ ॥

वचनाद् राजा जित्वा जिष्णा श्रीरुद्रमना ।

श्रीमद्भीतिं भीता मर्यापनेत्यनु मा मया जितनी जनाः ॥ २७ ॥

श्रीमद्भीतिं भीता मर्यापनेत्यनु मा मया जितनी जनाः ॥ २७ ॥

मर्यापनेत्यनु मा मया जितनी जनाः ॥ २७ ॥

मर्यापनेत्यनु मा मया जितनी जनाः ॥ २७ ॥

मर्यापनेत्यनु मा मया जितनी जनाः ॥ २७ ॥

मर्यापनेत्यनु मा मया जितनी जनाः ॥ २७ ॥

मर्यापनेत्यनु मा मया जितनी जनाः ॥ २७ ॥

मर्यापनेत्यनु मा मया जितनी जनाः ॥ २७ ॥

मर्यापनेत्यनु मा मया जितनी जनाः ॥ २७ ॥

कृतप्राञ्जलयो भुत्वा मैथिलीं पश्यन्वारधत् ॥ २८ ॥
 स ताः प्रोवाच राजासौ रावणो धीरदर्शनः ।
 मचल्य चरणोत्कर्षैर्दोरयन्ति मेदिनीम् ॥ २९ ॥
 अशोकानिकामध्ये मैथिली नीयतामिति ।
 ततेशं रक्षता गूढं युष्माभिः परितारिता ॥ ३० ॥
 तत्रैनां तर्जनीधारेः पुनः प्रालेशं मेथिलीम् ।
 आनयध्वं धर्मं महीं वत्या गजवधूभिः ॥ ३१ ॥
 इति प्रतिममादिष्टा राजस्थो राजणेन ताः ।
 अशोकानिका जगन्मैथिलीं परियुज्जत ॥ ३२ ॥
 अशोकानिका मेढ्रे चैनीनापुष्पात्तनैर्हताम् ।
 सर्वकालमर्हन्तापि द्विजैः समुपगताम् ॥ ३३ ॥
 मा तु गोकुलसीतां ह्रीं मैथिलीं जनकान्मया ।
 राजनीयमभायना याताया नृपिणीं यया ॥ ३४ ॥

३२५ अशोकानिका राजनीयतायां मेढ्रे ॥ ३२५ ॥

३२६ अशोकानिका मेढ्रे चैनीनापुष्पात्तनैर्हताम् ॥ ३२६ ॥

३२७ अशोकानिका मेढ्रे चैनीनापुष्पात्तनैर्हताम् ॥ ३२७ ॥

३२८ अशोकानिका मेढ्रे चैनीनापुष्पात्तनैर्हताम् ॥ ३२८ ॥

३२९ अशोकानिका मेढ्रे चैनीनापुष्पात्तनैर्हताम् ॥ ३२९ ॥

३३० अशोकानिका मेढ्रे चैनीनापुष्पात्तनैर्हताम् ॥ ३३० ॥

३३१ अशोकानिका मेढ्रे चैनीनापुष्पात्तनैर्हताम् ॥ ३३१ ॥

शोकेन मृता चला मैथिली जनकामजा ।
 न शर्म लभते भीरुः पाशवद्वा मृगी यथा ॥ ३५ ॥
 न विन्दते तत्र तु शर्म मैथिली
 विरूपनेत्राभिरतीवर्जिता ।
 पतिं चरन्ती दयित सलक्ष्मण
 विचेतनाभृङ्गयशोकपीडिता ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे सोता-
 रावणसंवादो नाम षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

शोकेन चला सेव इतरजनप्रतारिणाय नटवस्त्रोक्तरीत्यनुसरण-
 मनयोर्धोको यथा वास्तवमनन्यत तथैव कविरपि वर्णयति तत्प्रतारणा-
 यैवेति मन्तव्यम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

प्रवेणितायां सीतायां लङ्कां प्रति पितामहः ।
 तदा प्रोवाच देवेन्द्रं परितुष्टं शतक्रतुम् ॥ १ ॥
 त्रैलोक्यस्य हितार्थाय रक्षसामहिताय च ।
 लङ्कां प्रवेणिता सीता रावणेन दुरात्मना ॥ २ ॥
 पतिव्रता महाभागा नित्यञ्चैव सुखेधिता ।
 अपश्यन्ती च भर्तारं पश्यन्ती राक्षसीजनम् ॥ ३ ॥
 राक्षसीभिः परिवृता भर्तृदर्शनलालसा ।
 निविष्टा हि पुरी लङ्का तीरे नदनदीपतेः ॥ ४ ॥
 कथं ज्ञास्यति तां रामस्तत्रस्थां तामनिन्दिताम् ।
 दुःखं सञ्चिन्तयन्ती सा वज्रगः परिदुर्लभा ॥ ५ ॥
 प्राणयात्रामकुर्वाणा प्राणांस्त्यज्यत्यसंगमम् ।
 स भूयः सशयो जातः सीतायाः प्राणसंचये ॥ ६ ॥
 स त्वं शीघ्रमितो गत्वा सीतां पश्य शुभाननाम् ।
 प्रविश्य नगरीं लङ्कां प्रयच्छ हविरुत्तमम् ॥ ७ ॥
 एवमुक्तोऽय देवेन्द्रः पुरीं रावणपालिताम् ।
 आगच्छन्निद्रया सार्द्धं भगवान् पाकशामनः ॥ ८ ॥
 निद्रा चोवाच गच्छ त्वं राक्षसान् संप्रमोहय ।
 मा तथोक्ता मयवता देवी परमहर्षिता ॥ ९ ॥
 देवकार्यार्थमिद्वयं प्रामोहयत राक्षसान् ।
 एतन्निवृत्तरे देवः सहस्राक्षः शचीपतिः ॥ १० ॥

आगताद् वनस्या तां वचनं चेदमब्रवीत् ।
 देवराजोऽग्नि भद्रं ते इह चाग्नि शुचिस्त्रिते ! ॥ ११ ॥
 अथं त्वां कार्यमिध्वर्यं राघवस्य महात्मनः ।
 साक्षात्थं कल्पयिष्यामि ना शुचो जनकात्मजे । ॥ १२ ॥
 मत्प्रसादात् समुद्रं स तरिष्यति बलैः सह ।
 मद्वेष्टे च राक्षसो नाचया मोहिताः शुभे । ॥ १३ ॥
 तस्मादन्नमिदं भीते ! हवित्यान्नमह स्वयम् ।
 स त्वां संशृणु वैदेहि ! आगतः सह निद्रया ॥ १४ ॥
 एतदत्यसि मद्भुक्षान्न त्वा बाधियते शुभे ।
 क्षुधा तया च रम्भोर ! वर्षाणामसुतैरपि ॥ १५ ॥
 एवमुक्ता तु देवेन्द्रमुवाच परिशुद्धिता ।
 कथं जानामि देवेन्द्रं त्वामिहस्थं शचीपतिम् । ॥ १६ ॥
 देवलिङ्गानि दृष्टानि रामलक्षणसन्निधौ ।
 तानि दर्शय देवेन्द्र ! यदि त्वं देवराट् स्वयम् ॥ १७ ॥
 सीताया वचनं श्रुत्वा तथा चक्रे शचीपतिः ।
 पृथिवीं नात्सृजत् पद्भ्यामनिमेषेक्षणां च ॥ १८ ॥
 अजरोऽम्बरधारी च न स्नानकुसुमस्त्रया ।
 त ज्ञात्वा लचणैः सीता वासवं परिहर्षिता ॥ १९ ॥
 उवाच वाक्तां रुदती भगवद्वाचवं प्रति ।
 सह भ्रात्रा महाबाहुर्दिष्टा मे श्रुतिमागतः ॥ २० ॥

यथा मे यशुरो राजा यथा च निथिलाधिपः ।
 तथा त्वामद्य पश्यामि सनाथो मे पतिस्त्वया ॥ २१ ॥
 तवाज्ञया च देवेन्द्र ! पयोभृतमिदं हविः ।
 अशियामि त्वया दत्त रघूणा कुलवर्धनम् ॥ २२ ॥
 इन्द्रहस्ताद् गृहीत्वा तत् पायसं सा शुचिस्मिता ।
 न्यवेदयत भर्त्रे सा लक्ष्मणाय च मैथिली ॥ २३ ॥
 यदि जीवति मे भर्तासह भ्रात्रा महाबलः ।
 इदमस्तु तयोर्भक्त्या तदान्नात् पायसं स्वयम् ॥ २४ ॥

इतीव तत् प्राश्य हविर्वरानना
 जहौ क्षुधादुःखमसुप्तवच्च तम् ।
 इन्द्रात् प्रवृत्तिमुपलभ्य जानकी
 काकुत्स्थयोः प्रीतमना बभूव ॥ २५ ॥
 स चापि शक्रस्त्रिदिवालयं तदा
 प्रीतो ययौ राघवकार्यंसिद्धये ।
 आमन्त्र्य सीता सततो महात्मा
 जगाम निद्रासहितः स्वमालयम् ॥ २६ ॥

केयुचित् पुस्तकेषु स्वर्गाधिक्यमुपजातम् ।

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

राक्षसं मृगरूपेण परन्तं कामरूपिणम् ।
निष्ठय रामो मारीचं त्वर्यं पथि न्यवर्त्तत ॥ १ ॥
तस्य स्वरमाणस्य द्रष्टुकामस्य मैथिलीम् ।
मूरस्वनोऽथ गोमायुर्विनादास्य पृष्ठतः ॥ २ ॥
स तस्य स्वरमात्राय दारुणं रोगहर्षणम् ।
शङ्कयामास गोमायोः स्वरेण परिशङ्कितः ॥ ३ ॥
अशुभं वत मन्येऽहं गोमायुर्वाञ्छते यथा ।
स्वस्ति स्यादपि वैदेह्या राक्षसैर्भक्ष्य विना ॥ ४ ॥
मारीचेन तु विज्ञाय स्वरमालक्ष्य मामकम् ।
विभ्रुष्टं मृगरूपेण लक्ष्माणः शृणुयाद् यदि ॥ ५ ॥

अथ कथी रामलत्तान्तमार, राक्षसनिर्गतः ॥ १ ॥
यदा पथि निवृत्तदा तस्य मैथिली मृष्टुकामस्य ता मृष्टु स्वर-
माणस्य तस्मैव स्थितस्य पृष्ठतो गोमायु शिवा ननादेत्यन्य ॥ २ ॥ ३ ॥
यथा भावशुभं तथा वाञ्छत इत्यर्थः । वैदेह्या वैदेह्यै राक्षसै-
र्भक्ष्यं विना तत्कर्तव्यमवस्थाभावख्यं स्वस्ति स्यादित्यर्थः । अपि-
कामप्रवेदने ॥ ४ ॥

स सौमित्रिः स्वरं श्रुत्वा ताञ्च हित्वाय नैधिनीम् ।
 तथैव प्रहितः क्षिप्रं नक्षत्राग्रनिर्हयति ॥ ६ ॥
 राक्षसैः सहितैर्नूनं सीताया ईप्सितो वधः ।
 काञ्चनश्च नृगो भूत्वा व्यपनीयाग्रमात्तु नाम् ॥ ७ ॥
 दूरं नीत्वाय नारीचो राक्षसोऽभृच्छराहतः ।
 हा लक्ष्मण ! हतोऽस्मीति यद्वाक्यं व्याजहार ह ॥ ८ ॥
 अपि स्रसि भवेद्दुद्वाभ्यां रहिताभ्यां नया वने ।
 जनस्थाननिमित्तं हि हतवैरोऽस्मि राक्षसैः ॥ ९ ॥
 निमित्तानि च घोराणि दृश्यन्तेऽद्य वद्गनि च ।

नारीचेन मानकं स्वरं विधाय नामकश्चरधनिं धात्वा याया
 नदपकारोपायनप्रधार्य यन्त्याग्रमेव तेनानुष्टं हा सीते इत्येति
 तद्यदि लक्ष्मणः शृणुयात् तदा तं स्वरं श्रुत्वा नदीयन्तरमेव
 नैधिल्यैव प्रहितः तां हित्वेयति ॥ ५ ॥ ६ ॥

सहितैरोष्मितः कर्तुमिष्टं नूनं नियमेन तत्रैवानुज्ज्वलतस्तथा—
 काञ्चन इत्यादि । यतः काञ्चनशृगो भूत्वा ना व्यपनीयाग्रमात्तु दूरं नीत्वा
 राक्षसोऽभृच्छ । ननु चर्मप्रयोगद्वय एव द्वित्रः इति वाच्यं । अत्र
 च यत्तस्मान्मन्त्रा यद्य दानिन इत्यन्वयः । आदनिश्चान्तरा ॥ ७ ॥ ८ ॥

अथ चिन्ता नाटयति,—अपीति । लक्ष्मणने हेतुर्नृणां नैति ।
 ननन्तं नृणां नैति । नाना गोत्राणां राक्षसो मदान् इत्यादि
 कानिनिमित्तयेत्यर्थः ॥ ९ ॥

इत्येवं चिन्तयन् रामः श्रुत्वा गोमासुनिःस्वनम् ॥ १० ॥

निवर्त्तमानस्त्वरितो जगामाश्रममात्मवान् ।

आत्मनश्चापनयनं नृगरूपेण रक्षसा ॥ ११ ॥

आजगाम जनस्थानं राघवः परिशङ्कितः ।

त दीनमानस दीनमासेदुर्दृग्गपत्त्रिणः ॥ १२ ॥

सयं कृत्वा मघात्मानं घोरासु सद्यजुः खरान् ।

तानि दृष्ट्वा निमित्तानि मघाघोराणि राघवः ॥ १३ ॥

ततो लक्ष्मणमायान्तं ददर्श विगतप्रभम् ।

ततोऽविदूरे रामेण समीपाय स लक्ष्मणः ॥ १४ ॥

विषणुः सन् विषणुणेन दुःखितो दुःखभागिना ।

स जगर्क्षेऽथ त आता दृष्ट्वा लक्ष्मणमागतम् ॥ १५ ॥

ऐतन्तरमपि निमित्तानोति ॥ १० ॥

नृगरूपेणात्मनोपनयनं दूरमाकर्षणं दृष्ट्वा परिशङ्कितो जगत्पानं
सदादिवासभूतमाजगाम । अनेन ततोऽपि परतो गार्शपत्यसनेन गत
इति सूचितम् ॥ ११ ॥

दीनमानसं दीनमानसत्वं नाटयति । दीन आसीदेत्यापि आनन्
थासेदुः विपरीतार्थसुप्रकारेण प्राप्नुः ॥ १२ ॥

तदेवाध, सत्यमप्रदक्षिणम् ॥ १३ ॥

अविदूरे समीपे समीपाय सङ्गतोऽभूत् ॥ १४ ॥

समगुण्यकः समिधित्वा स रामो अद्यत्स्य भाता सीता विदादागत

विहाय सीतां विजने वने राक्षससेविते ।

शुहीत्वा च करं मयं लज्जणं रघुनन्दनः ॥ १६ ॥

उगच नधुरोदकमिदं पक्ष्ममात्तवत् ।

अहो लज्जण ! गर्ह्यन्ते ह्यतं यत् तु विहाय ताम् ॥ १७ ॥

सीतामिहागतः सौम्य ! कश्चित् स्वन्ति भवेदिति ।

न मेऽस्ति संशयो वीर ! सर्वथा जनकात्मजा ॥ १८ ॥

दिनष्टा भविता वापि राक्षसैर्वनचारिभिः ।

अशुभान्वेव भृचिष्ठं यथा प्रादुर्भवन्ति मे ॥ १९ ॥

अपि लज्जण ! सीतायाः सान्मयं प्राप्नुवानहे ।

जीवन्याः पुत्रपथ्यात्र ! सुताया जनकस्य वै ॥ २० ॥

यथा वै नृगसंघास्य गोमावुद्यैव भैरवम् ।

पावन्ते गच्छुनाद्यापि प्रदीप्तानभितो दिग्म् ॥ २१ ॥

पक्ष्मं दृष्ट्वा लज्जणं यद्यर्थे द्वितीया । लज्जणस्य सयं करं गृहीता
जगहे ॥ १५ ॥ १६ ॥

गर्हेयानाह, उवाचेति । नधुरोदके शब्दतो नाधुर्योत्तरम् ।
अयं पक्ष्ममिदं वक्ष्यमायम् आर्त्तवदार्त्तार्हमुवाच । यद्वा नधुरोदके
तात्पर्यतो नधुरनापावतः पक्ष्मं ते ह्यतं त्वया ह्यतम् ॥ १७ ॥

कश्चित् स्वन्ति भवेत् । कल्याणं न सम्भाष्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

विनष्टा अपहृता यथा प्रादुर्भवन्ति विनष्टेत्यादि निश्चितम् ॥ १९ ॥

अथापि वा प्रश्ने । सान्मयं चेन्नम् अनपहृतरूपम् ॥ २० ॥

अपि स्वस्ति भवेत्तस्या राजपुत्र्या महाबल ।

इदं हि रघोऽन्यमन्त्रिकाशं

प्रलभ्य मा दूरमनुप्रयातम् ।

इतं कथञ्चिन्नाहताश्रमेण

स राक्षसोऽभून् न्रियमाण एव ॥ २२ ॥

मनस्य मे दीनमिहाप्रदृष्टं

पनुय यच्च कुरुते विकारम् ।

असंशयं लक्ष्मण ! नास्ति यीता

दृता दृता वा पथि वर्तते वा ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रामनक्षत्रेण

समागमो नाग सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

वाञ्छते नदन्ति प्रदीप्ता सूर्याधिष्ठिता ॥ २१ ॥

नृगसन्निपातं नृगवत् प्रतिभासमानम् । म्रियमान एव न ततः
पूर्वमित्यर्थः ॥ २२ ॥

सत्यं वाम वास्तवमर्थमाह, पथि वर्तते वा हि दृताया वर्तते मे
त्यर्थः । इदं पशुतपमुक्तम् ॥ २३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोत्तरे रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

सीतानिमित्तं सौमित्रे ! मृते मयि गते त्वयि ।

कश्चित् सकामा कैकेयी सुखिता सा भविष्यति ॥ ७ ॥

तां पुत्रराज्यसिद्धार्थां मृतपुत्रा तपस्विनी ।

उपस्थास्यति कीदृश्या कश्चित् सौम्येन कैकेयी नृ ॥ ८ ॥

यदि जीवति वैदेही गमिष्याम्याश्रम पुनः ।

संवृत्ता यदि दृत्ता सा प्राणास्त्वच्छामि लज्जया ॥ ९ ॥

यदि मागाश्रमगतं वैदेही नाभिभाषते ।

पुरः प्रहसिता सीता विनश्रिष्यामि लज्जया ॥ १० ॥

ब्रूहि लज्जया । वैदेही यदि जीवति वा न वा ।

त्वयि प्रसक्ते रघोभिर्भजिता वा तपस्विनी ॥ ११ ॥

सुकुमारी च बाला च नित्यधातुः प्रभासिनी ।

मदित्योगेन वैदेही व्यक्तं शोचति दुर्मताः ॥ १२ ॥

जीवनात्त मिथ्या भविष्यति । तदभावे मध्ये एव तत्त मरणात् सङ्गतमिति भावः ॥ ५ ॥

सीतानिमित्तं लज्जिनाश्रानिमित्तं मयि मृतं त्वयि चैव तत्तत्तदभावात्
गतं इत्यर्थः । सकामा पूर्वाभिनोरुधा ॥ ७ ॥

सौम्येन विनयेन ॥ ८ ॥

संवृत्ता सदृष्टा यदि दृष्टा मृतत्वार्थं ॥ ९ ॥

प्रहसिता प्रहसितमुखी ॥ १० ॥

प्रसक्तेः नुपितव्यारिचि ॥ ११ । १२ ।

सर्वथा रक्षसा तेन जिह्मनेन सुदुरात्मना ।
 वदता लक्ष्मणेत्युच्चैस्तवापि जनितं भयम् ॥ ११ ॥
 श्रुतञ्च मन्ये वैदेह्या स खरः सदृशो मम ।
 त्रस्तया प्रेषितस्त्वञ्च द्रष्टुं * मां शीघ्रमागतः ॥ १४ ॥
 सर्वथा तु कृतं कष्टं सीतासुतसृजता वने ।
 प्रतिकर्तुं नृशंसाना रक्षसां दत्तगन्तरम् ॥ १५ ॥
 दुःखिताः खरघातेन राक्षसाः पिशिताक्षनाः ।
 तैः सीता निहता घोरैर्भविष्यति न शंसयः ॥ १६ ॥
 अक्षोऽस्मि व्यसने मग्नः सर्वथा रिपुनाशन ! ।
 किं विदानीं करिष्यामि शङ्के प्राप्तव्यमीदृशम् ॥ १७ ॥
 इति सीतां वरारोहं विन्तयन्नेव राघवः ।
 आजगाम जनस्थानं त्वरया सद्यः लक्ष्मणः ॥ १८ ॥

तत्रापि धातमद्वन्द्वनीत्यादिमतोऽपि ॥ १२ ॥
 मम सदृशः मम सदृशः यस्मात्त्वमनागतकामा [रामायणम्]
 श्रुत इति शब्दे ॥ १३ ॥
 प्रतिकर्तुं मनुजलापकारेण प्रत्युपकारं कर्तुं तदपेक्षायां रक्षसाणां
 रक्षसाणां दत्त ॥ १५ ॥ १६ ॥
 किं विदानीं करिष्यामि शब्दे ईदृशं दुःखं प्राप्तव्यमीदृशम्
 नविदयन्ति शब्दे इति धैर्यावतमनम् ईदृशम् ॥ १७ ॥
 * गीतम् गीतं ॥ १८ ॥

विगर्हमाणोऽनुजमान्तरूपं
 चुधाश्रमेणैव पिपासया च ।
 विनिश्चमन् गृध्रमुखो विषण्णः
 प्रतिश्रयं प्राप्य समीक्ष्य गृध्रवम् ॥ १६ ॥
 स्वभाश्रमं स प्रविगाद्य वीरो
 विहारदेशाननुसृत्य काञ्चित् ।
 एतत्तदित्येव निवासभूमौ
 प्रहृष्टरोमा व्यथितो बभूव ॥ १७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे आश्रमे राम-
 लक्ष्मणयोः पुनरागमनं नाम अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

जनस्थान तदर्थिमाश्रमम् ॥ १८ ॥

विगर्हमाण इत्यादिवक्ष्यमाणसमर्थसमष्टि । अमेव च ५८१ पावन
 जेन अमाश्रमेति प्रायः पाठाः । प्रतिश्रयमाश्रमसमापदेश शून्य सांस्कृत्य
 ॥ १६ ॥

प्रतिश्रय प्रेक्षानन्तर आश्रमं प्रविगाद्य तमीष शून्य ५८१ तत
 सीतायाः काञ्चित् विहारदेशाननुसृत्य तपु ती विचिन्त्य तानीव ५८५ च
 निगोष्ठ एतत् क्रीडाविशेषस्थानं तत्रैव क्रीडाविशेषश्च शून्य ५८६
 रोमा प्रोक्षेन व्यथितश्च बभूव ॥ १७ ॥

इति श्रीरामायणस्य श्रीरामायणे रामायणस्य अष्टपञ्चाशः

आरण्यकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनपष्ठितमः सर्गः ।

अथाश्रमादुपावृत्तमन्तरा रघुनन्दनः ।

परिपप्रच्छ सौमित्रिं रामो दुःखादिदं वचः ॥ १ ॥

तमुवाच किमर्थं त्वमागतोऽपास्य मैथिलीम् ।

यदा सा तव विश्वासादने विरहिता मया ॥ २ ॥

दृष्ट्वैवाभ्यागतं त्वा मे मैथिलीं त्यज्य लक्षणम् ।

शङ्कमानं न हृत्पापं यत् सत्यं व्यथितं मनः ॥ ३ ॥

स्फुरते नयन सत्यं वाञ्छस्य हृदयञ्च मे ।

दृष्ट्वा लक्षणम् ! दूरे त्वा तथा विरहितं पथि ॥ ४ ॥

अथ विस्तरेण मार्गमध्यक्षता कथामाह, अथेति । उपावृत्त सीता-
वचनात् स्वसमीपं प्राप्तम् अन्तरा मध्ये मार्गम् ॥ १ ॥

यदा यस्मात्तव विश्वासात् सा वने मया स्तेन विरहिता क्षताऽत-
न्नामपास्य किमर्थं त्वमागतः ॥ २ ॥

महत्पापं सीताहरणादिरूपं शङ्कमानं यन्मे मनोव्यथितनासात्
नारीचवधकाले मच्छन्दसदृशशब्दस्य तेन करणात्तन् मैथिलीं त्यज्या-
भ्यागतं त्वा दृष्ट्वैव सत्यमिति जाने । एकलत्वेन सर्वस्य सम्भावितुं
व्यादिदिति भावः ॥ ३ ॥

आरण्यकाण्डम् ।

५८६ स० ।

एवमुक्तास्तु सौमित्रिलक्ष्मणः शुभलक्षणः ।
 भूयो दुःखसमाविष्टो दुःखित राममत्रवीत् ॥ ५ ॥
 न स्वयं कामकारेण ता त्यक्त्वाऽभिधागतः ।
 प्रचोदितस्तयैवोग्रैस्त्वत्सकाशमिधागतः ॥ ६ ॥
 आर्य्येणैव पराक्रुष्ट लक्ष्मणेति सुविस्वरम् * ।
 परिचाहीति यद्वाक्यं मैथिल्यास्तच्छ्रुतिं गतम् ॥ ७ ॥
 सा तगान्तस्वर श्रुत्वा तव स्नेहेन मैथिली ।
 गच्छ गच्छेति मामाह रुदन्ती भयविक्रवा ॥ ८ ॥
 प्रचोद्यमानेन मया गच्छेति वज्रशस्तया ।
 प्रत्युक्ता मैथिलीवाक्यमिदं तत्प्रत्ययान्वितम् ॥ ९ ॥

यस्या सत्यत्वसम्भावनाया शरीरनिमित्तानि तत्कालानुभूयमाना-
 न्याह, स्फुरते इति । स्फुरति सत्यं वाम बाह्वरपि वाम एव । हृदयश्च
 वामभाग एव ॥ ४ ॥

पूर्वं सीतावचनाद् दुःखितं व्यक्त्यं कृतमिति रामवचनाद् भूयो
 दुःखित ॥ ५ ॥

कामकारेण स्नेहेन प्रचोदित उग्रैर्दुःखैर्वचोभिरिति शेषः ॥ ६ ॥
 लक्ष्मणेति सुतरां विस्वरं परिचाहीति च आर्य्येणैव त्वमेव यत्प-
 क्रुष्टं तन्मैथिल्याः श्रुतिं गतम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

* हा सीते लक्ष्मणेति च इति वा पाठः ।

न तत् पश्चान्यहं रक्षो वदस्य भयमावहेत् ।

निवृत्ता भव नाख्येतत् केनाप्येतदुदाहृतम् ॥ १० ॥

विगर्हितञ्च नीचञ्च कथमार्याऽभिधास्यति ।

वाहीति वचनं सीते ! यस्माद्येत्तिदयानपि ॥ ११ ॥

किं निमित्तन्तु केनापि भ्रातुरालम्ब्य मे स्वरम् ।

विस्वरं व्याहृतं वाक्यं लक्षण ! त्रहि नामिति ॥ १२ ॥

राक्षसेनेरितं वाक्यं त्रामात्ताहीति शोभने ! ।

न भवत्या व्यथा कार्या कुनारीजनसेविता ॥ १३ ॥

अलं विक्रवतां गन्तुं * स्वस्या भव निरस्तुका ।

न चास्ति त्रिषु लोकेषु पुमान् यो राघवं रणे ॥ १४ ॥

तत्प्रत्ययान्वितं तस्या अपि प्रत्ययेन विश्वसनीयत्वेनान्वितं तत्त्वेन
योग्यमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यं प्रत्युक्ता प्रतिवचनत्वेनोक्ता ॥ ८ ॥

किं तत्तत्राह, नेति । एतत् कातरवचनं नास्य रामस्य केनापि
रक्षसाद्येन बोदाहृतम् ॥ १० ॥

तदचनत्वाभावे हेतुः विगर्हितमिति । क्षत्रियस्य निन्दितमतएव
नीचं कुम्भितम् । यो देवानपि त्रायेत् देवत्रायेऽपि यः समर्थः स कथ-
मोदृग् वाक्यं ब्रूयात् ॥ ११ ॥

त्रिभिर्मितं कुम्भितं त्रिभिर्निमित्तनाश्रित्य केनापि रक्षसेरितं
॥ १२ ॥ १३ ॥

जातो वा जायमानो वा संयुगे यः पराजयेत् ।

अजेयो राघवो युद्धे दैवैः शक्रपुरोगमैः ॥ १५ ॥

एवमुक्ता तु वैदेही परिमोहितचेतना ।

उवाचाश्रूणि मुच्यन्ती दारुणं मामिदं वचः ॥ १६ ॥

भावो मयि तवात्यर्थं पाप एव निवेशितः ।

विनष्टे भ्रातरि प्राप्तुं * न च त्वं मामवाप्स्यसे ॥ १७ ॥

सङ्केताङ्गरतेन त्वं राम समनुगच्छसि ।

क्रोशन्तं हि यथात्यर्थं नैनमभ्यवपश्यसे ॥ १८ ॥

रिपुः प्रच्छन्नचारी त्वं मदर्थमनुगच्छसि ।

राघवस्यान्तरं प्रेप्सुस्तथैनं नाभिपश्यसे ॥ १९ ॥

एवमुक्त्वस्तु वैदेह्या मंरब्धो रक्तलोचनः ।

क्रोधात् प्रस्फुरमाणोऽथ आश्रमादभिनिर्गतः ॥ २० ॥

विलासिता गन्तुमर्हं वैलक्ष्यमालंब्याहं मास्त्वित्यर्थः । पुमान् विद्यमान इति शेषः । यः पराजयेदित्यपकर्षः ॥ १४ ॥

जायमान इत्यनेन जनित्यमात्र इत्यर्थकेन भाविनोऽपि धारणमुच्यते संयुगे इत्यस्य न पौनरुक्त्यम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

भावो मयोक्त्यादिव्याख्यातप्रायं विनष्टे भ्रातरि मा प्राप्तुमुच्यते पापरूप एव भावस्तव हृदि मदिष्ये निवेशितो दैवेनेति श्रेयः । न च मामवाप्स्यसे तन्नाशे ममापि नाशात् ॥ १७ ॥

* विनाशं भ्रातरि प्राप्ते इति वा पाठः ।

एवं ब्रुवाणं सौमित्रिं रामः सन्तापमोहितः ।

अत्रवीद्दुष्कृतं सौम्य ! तां विना त्वमिहागतः ॥ २१ ॥

जानन्नपि समर्थं मा रक्षामपवारणे ।

अनेन क्रोधवाक्येन मैथिल्या निर्गतो भवान् ॥ २२ ॥

न हि ते परितुष्यामि त्यक्त्वा यदसि मैथिलीम् ।

क्रुद्धायाः पक्षं श्रुत्वा स्त्रिया यत्त्वमिहागतः ॥ २३ ॥

सर्वथा त्वपनीतं ते सीतया यत् प्रचोदितः ।

क्रोधस्य वशमागम्य नाकरोः शासनं मम ॥ २४ ॥

असौ हि राक्षसः श्रेते शरेणाभिहतो नया ।

मृगरूपेण येनाहमाश्रमादपवाहितः ॥ २५ ॥

संकेतात् पापरूपं संकेतं ह्येत्यर्थः । नाभिपद्यसे नाभ्यवपद्यसे
क्रोशन्तं क्रोशतस्तस्य त्राणाय न गच्छसि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

दुष्कृतमकृत्यं कृतमिति श्रेयः ॥ २१ ॥

त्वद्वच्यार्थमिति चेन्नेत्याह,—जानन्नपीति । अनेन मैथिल्याः क्रोध-
वाक्येन किं भवानाश्रमात्रिगतः ॥ २२ ॥

यन्मैथिलीं त्यक्त्वा इहागतोऽसि तेन ते न परितुष्यामि । यत्
क्रुद्धाया स्त्रियाः पक्षं श्रुत्वा त्वमिहागतोऽसि तेन ते न तुष्यामि । मृग-
स्त्रीणां वाक्ये मर्यादाक्षेपस्याप्यभावादिति भावः ॥ २३ ॥

अपनीतमपनयोऽनीति रिति यावत् कृतमिति श्रेयः । यतथा प्रपी-
तः स न क्रोधवशं प्राप्य मम शासनं नाकरोः ॥ २४ ॥

विकृत्य चापं परिधाय सायकं
 मल्लीलवाणेन च ताडितो मया ।
 मार्गी तनुं त्यज्य च प्रिक्ताप्रसवरी
 चभ्रुव कैयूरधरः स राज्ञमः ॥ २६ ॥
 शराहतेनैव तदार्तया गिरा
 स्वरं गमान्य सुदूरसुश्रवम् ।
 उदाहृतं तद्वचनं सुदारुणं
 त्वमागतो येन विधाय गैथिणीम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे राम-
 नक्षत्रसंवादो नाम एकोनपञ्चितमः सर्गः ॥ ५८ ॥

व्यधुना बलवन्तमाधः प्यसाविति । गुडिस्त्रियेव निवृत्तः । यत्
 चापिता द्वयमाकलयः ॥ २५ ॥

परिधाय सन्धाय बाणोष्णमार्गेण गीतोवलयं गुणैर्गन्धैश्च
 सम्बन्धितम् ॥ २६ ॥

सुदूरेषु सन्धाय सम्बन्धितम् यत्नं च राज्ञः सप्तः कालाश्च ॥ २७ ॥
 तद्वचनमुपाहृतम् उक्तम् ॥ २८ ॥

इति श्रीरामायणस्य श्रीआरण्यकाण्डोऽष्टमः सर्गः
 आरण्यकाण्डे एकोनपञ्चितमः सर्गः ॥ ५८ ॥

पष्ठितमः सर्गः ।

भृशमाव्रजमानस्य तत्त्वाधो वामलोचनम् ।
 प्रास्फुरच्चास्त्रलद्रामो वेपथुश्चास्य जायते ॥ १ ॥
 उपालक्ष्य निमित्तानि सोऽण्डुभानि सुहृद्गुंजः ।
 अपि क्षेम तु सीताया इति वै व्याजचार ५ * ॥ २ ॥
 त्वरमाणो जगामाथ सीतादर्शनलालसः ।
 गूह्यमात्मयं दृष्ट्वा बभूवोद्विग्नमानसः ॥ २ ॥
 उदुभमन्निव वेगेन विचिपन् रघुनन्दनः ।
 तत्र तत्रोदजस्थानमभिधीक्ष्य ममन्ततः ॥ ४ ॥
 ददर्श पर्णशालांश्च सीतया रक्षिता तदा ।
 त्रियया निरक्षिता ध्वस्ता क्षेमन्ते परिर्नीमि ॥ ५ ॥

यावजमानस्य यावजमानमर्हत यथाप्राप्तं सन् मयमात्मनोपिष्टः
 तन्वेद्यान्नाजायत ॥ १ ॥

यदि क्षेमन्ति तु यावदक्षेयनय ॥ २ ॥ २ ॥

उदुभमन्निव वेगेन विचिपन् रघुनादीन् सीतान् । तत्र ॥ ४ ॥
 यः तत्र नृपः तत्रैवायं दर्शनम् ॥ ५ ॥ ५ ॥

* कावचवारं पुनः पुनः, योऽत्र वा पदम् ।

पष्ठितमः सर्गः ।

भृशमात्रजमानस्य तन्याधो वामलोचनम् ।
प्रास्फुरच्चान्त्रुलद्रामो वेपथुश्चास्य जायते ॥ १ ॥
उपानलक्ष्य निमित्तानि सोऽगुभानि सुडुर्बुडः ।
अपि ज्ञेयं तु सीताया इति वै व्याजहार ह * ॥ २ ॥
त्वरमाणो जगामास्य सीतादर्शनलालसः ।
शून्यमावस्यं दृष्ट्वा बभूवोद्विग्नमानसः ॥ ३ ॥
उद्भ्रमन्निव वेगेन विक्षिपन् रघुनन्दनः ।
तत्र तत्रोदजस्थानमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ४ ॥
ददर्श पर्यगन्ताच्च सीतया रहिता तदा ।
त्रियया विरहिता ध्वस्ता हेमन्ते पद्मिनीनिव ॥ ५ ॥

यात्रजमानस्य चात्रमनागच्छतः यद्य प्रास्फुरत् खदमत्पुण्ड्रपथुः
कम्पचान्त्राजायत ॥ १ ॥

यपि ज्ञेयमिति तु व्याजहारेष्वन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥

उद्भ्रमन्निव तन्मते व्रजन् विक्षिपन् दृष्ट्वादीन् क्षिपन् । तत्र तत्र
सीता भविष्यतीत्याश्रयाभिवीक्ष्य ॥ ४ ॥ ५ ॥

* व्याजहार पुनः पुनः इति वा पाठः ।

षष्ठितमः सर्गः ।

भृशमात्रजमानस्य तस्याधो वामलोचनम् ।

प्रास्फुरचास्खलद्रामो वेपथुश्चास्य जायते ॥ १ ॥

उपालक्ष्य निमित्तानि सोऽशुभानि मुहुर्मुहुः ।

अपि क्षेम तु सीताया इति वै व्याजहार ह * ॥ २ ॥

त्वरमाणो जगामाथ सीतादर्शनलालसः ।

शून्यमावसथं दृष्ट्वा बभूवोद्विग्नमानसः ॥ ३ ॥

उद्भ्रमन्निव वेगेन विक्षिपन् रघुनन्दनः ।

तत्र तत्रोदजस्यानमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ४ ॥

ददर्श पर्णशालाञ्च सीतया रहिता तदा ।

श्रिया विरहिता ध्वसा क्षेमन्ते पद्मिनीमिव ॥ ५ ॥

प्रात्रजमानस्य यात्रममागच्छत' अथ प्रास्फुरत् सयमासुर्नद्विपथुः
कम्पसास्याजायत ॥ १ ॥

अपि क्षेममिति तु व्याजहारेत्यन्यथ ॥ २ ॥ २ ॥

उद्भ्रमन्नितामता प्रजन् विक्षिपन् दृष्ट्वादीन् विपन् । तत्र तत्र
सीता भविष्यतीत्याश्रयाऽभिवीक्ष्य ॥ ४ ॥ ५ ॥

* व्याजहार पुनः पुनः इति या पाठः ।

रुदन्तमिव दृक्षेद्य स्नानपुष्पान्तगदिजम् ।
 श्रिया विधीनं विध्वस्तं सत्यक्त वनदैवतैः ॥ ६ ॥
 विप्रकीर्णाजिनकुशं विप्रविद्धदृष्टीकटम् ।
 दृष्ट्वा शून्योदजस्तानं विललाप पुनः पुनः ॥ ७ ॥
 एता मृता वा नष्टा वा भक्षिता वा भविष्यति ।
 निलीनाप्यथवा भीरुरथवा वनमाश्रिता ॥ ८ ॥
 गता विचेतुं पुष्पाणि फलान्यपि च वा पुनः ।
 अथवा पद्मिनीं याता जलार्थं वा नदीं गता ॥ ९ ॥
 यत्नान् मृगयमाणस्तु नासत्ताद वने प्रियासु ।
 शोकरक्तेचयः श्रीमानुन्मत्त इव लक्ष्यते ॥ १० ॥

रुदन्तमित्यादेराश्रमो विशेष्य । वर्णनीयमयीभावेन फवेरपि
 समिहितवैषयीत्यन् ॥ ६ ॥ ७ ॥

नष्टा चदर्शनं गता स्वयोगशक्त्या पुनरुपभ्यदर्शना जातेति तात्पर्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

नदी गतेत्यादिसन्तर्क्य तत्र तत्र यत्नान् मृगयमाणोऽपि नासत्ताद
 उन्मत्त इवेत्ययमिवशब्दो मृगयमाणः प्रधापन् वधामेत्यादौ सर्वत्र
 सम्यग्य । एतत् सर्वं लोकाग्रवधारनटनं भगवत्स्थितुस्वरूपस्य षोडशे
 सर्वतो भार्या प्रियतमेति बोधयितुम् । अतएव मातापितृविवोगेनैताव-
 षोष्कारणं । तदुक्तं भागवते स मनुजोऽजभवार्चिताग्निरप्यंधवीर्यं
 इत्यादिना विशिष्टं राममुपक्रम्य ।—

वृत्ताद् वृत्तं प्रधावन् स गिरींश्चापि नदीनदम् ।

वभाम विलपन् रामः * गोकपङ्कगं । १११ ।

अस्मि कश्चित्तया दृष्टा मा कदम्भानप्रिया ।

कदम्भ । यदि जानीषे ग्रंथं सीता दृग्भाननान् । ११२ ।

रक्षोप्रमेन वृत्ताद्विभिनेऽसमञ्जं

वैदेवदानद्विजयैषयापवादात् ।

आना वने जपयत् । ११३ ।

गुह्यं किं न मां विमिश्रययत् । ११४ ।

नेह वनेन दृष्टात् । ११५ ।

मां विमिश्रययत् । ११६ ।

रक्षोप्रमेन विमिश्रययत् । ११७ ।

नेह वनेन दृष्टात् । ११८ ।

११९ । १२० । १२१ । १२२ । १२३ । १२४ । १२५ । १२६ । १२७ । १२८ । १२९ । १३० ।

१३१ । १३२ । १३३ । १३४ । १३५ । १३६ । १३७ । १३८ । १३९ । १४० ।

१४१ । १४२ । १४३ । १४४ । १४५ । १४६ । १४७ । १४८ । १४९ । १५० ।

१५१ । १५२ । १५३ । १५४ । १५५ । १५६ । १५७ । १५८ । १५९ । १६० ।

१६१ । १६२ । १६३ । १६४ । १६५ । १६६ । १६७ । १६८ । १६९ । १७० ।

१७१ । १७२ । १७३ । १७४ । १७५ । १७६ । १७७ । १७८ । १७९ । १८० ।

१८१ । १८२ । १८३ । १८४ । १८५ । १८६ । १८७ । १८८ । १८९ । १९० ।

१९१ । १९२ । १९३ । १९४ । १९५ । १९६ । १९७ । १९८ । १९९ । २०० ।

२०१ । २०२ । २०३ । २०४ । २०५ । २०६ । २०७ । २०८ । २०९ । २१० ।

२११ । २१२ । २१३ । २१४ । २१५ । २१६ । २१७ । २१८ । २१९ । २२० ।

स्निग्धपल्लवसंकाशां पीतकौशेयवासिनीम् ।

शंसस्व यदि सा दृष्टा पितृ ! विज्जोपमस्तनी ॥ १३ ॥

अथवार्जुन ! शंस त्वं प्रियां तामर्जुनप्रियाम् ।

जनकस्य सुता तन्वी यदि जीवति वा न वा ॥ १४ ॥

ककुभः ककुभोरुं ता व्यक्तं जानाति मैथिलीम् ।

लतापल्लवपुष्पाब्जो भाति क्षीप वनस्थितिः ॥ १५ ॥

भ्रमरैरुपगीतस्य यथा द्रुमवरो ह्यसि ।

एष व्यक्तं विजानाति तिलकस्तिलकप्रियाम् ॥ १६ ॥

नदीनदं नदीसम्बन्धिनदं जातावेकवचनम् । नारा इति लोकप्र-
सिद्धम् । नदाः पश्चिमप्रवाहा इति कतक । पश्चिमप्रवाहाया अपि
नर्मदाया नदत्वथवहाराभावाधिन्यं तत् ॥ ११ ॥

उन्मत्त इवेत्युक्तं विदुषोति । अस्ति कश्चिदिति प्रश्ने कदम्बप्रिय-
त्वात् सर्वथा त्वया दृष्टेत्यर्थः । यदीति वेदा यदि प्रमाणमिति वत् ॥ १२ ॥

स्निग्धपल्लवसङ्काशा तद्वत् कामलाङ्गीम् ॥ १३ ॥

पर्जुनः करवीर । करवीरः करालस्य करवीरी तथार्जुन इति
निघण्टु ॥ १४ ॥

ककुभो मणवकः ककुभस्य वहिस्त्वचोऽपि स्रक्ष्णत्वात् तद्वत् स्रक्ष्णोरुं
तस्य धाट्वोपपादकं लतेत्यादि । तत्सम्बन्धं विना कथमिद्यती सम्प-
दस्येति भावः ॥ १५ ॥

उप समीपे गीतः क्रियमाणह्यङ्गा इत्यर्थः । तथा द्रुमवरो ह्यसि

अशोक ! शोकापनुद ! शोकोपहतचेतनम् ।
 तन्नामानं क्षुब्धं चिप्रं प्रियामन्दर्पणेन नान् ॥ १७ ॥
 यदि ताल ! त्वया दृष्टा पक्वतालोपमक्षनी ।
 कथयस्व वरारोहां कालप्यं यदि ते नयि ॥ १८ ॥
 यदि दृष्टा त्वया जम्बो ! जाम्बूनदमनप्रभा ।
 प्रियां यदि विजानासि निःशंकं कथयस्व मे ॥ १९ ॥
 अहो त्वं कर्णिकाराद्य पुष्पितः शोभसे भगम् ।
 कर्णिकारप्रिया साध्वीं शंस दृष्टा यदि प्रिया ॥ २० ॥
 चूतनीपमहाशालान् पनसान् कुररांस्तथा ।
 दाडिमानपि तान् गत्वा दृष्ट्वा रामो महायशः ॥ २१ ॥
 वकुलानय पुन्नागान् चन्दनान् * केतकास्तथा ।
 पृच्छन् रामो वने भ्रान्त उन्मत्त इव लक्ष्यते ॥ २२ ॥

इति स्मृति तत उत्तरमनञ्जान्यं प्रत्याह, एव इति । तद्वियत्वात् क
 धेयत्वसन्भावना ॥ १६ ॥

तन्नामानम् अशोकं क्षुर्वित्यर्थः । शोकापनुदत्वादेतत् करुण्ये
 ग्यता ॥ १७ ॥ १८ ॥

नि शङ्कं मरणादिकथनेऽपि शङ्का न कार्येति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥

रामः पप्रच्छेति श्रेयः ॥ २१ ॥

अथवा मृगयावाचीं मृग । जानामि मैथिलीम् ।

मृगविप्रेक्षणी कान्ता मृगीभिः सहिता भवेत् । २३ ॥

गज । सा गजनामोर्यदि दृष्टा त्वया भवेत् ।

तां मन्ये विदिता तुभ्यमाख्यादि वरवारण । २४ ॥

शाद्वून । यदि सा दृष्टा प्रिया च द्रुमिनामना ।

मैथिली मम प्रियः कथयन् न ते भद्रम् ॥ २५ ॥

किं धामि प्रिये । नूनं दृष्टामि कमलेक्षणे ।

दृष्टैराब्धाय धात्वान किं मां न प्रतिभाषसे । २६ ॥

तिष्ठ तिष्ठ परारोक्षे । न तस्मिन् कदापि मयि ।

उभयत्र मान्मयस्यारगतयगतं वस्तुता नैकतया ॥ २३ ॥
उन्नादस्यापि विमर्शे यौगिकताद्वारात्तासु मन्त्रित तया ॥ २४ ॥

मृगाभिः साधिता भवेत्प्राप्तौ वस्तुतया नैकतया ॥ २५ ॥
मृगविप्रेक्षणीत्वम् ॥ २६ ॥

गजत्वं पशुत्वं मृगीयतां प्रेक्ष्य गजगीयत्वं ॥ २७ ॥
संश्लेषम् ॥ २८ ॥

न ते भव त्वया साधिता अस्मिन्मया प्रदर्शिता ॥ २९ ॥
मिथ्या ॥ ३० ॥

प्राप्तौ प्रदर्शितं यौगिकं अस्मिन्मया प्रदर्शितं ॥ ३१ ॥
मान्मयं ॥ ३२ ॥

निमित्तं ॥ ३३ ॥

अशोक ! शोकापगुद ! शोकोपहतचेतनम् ।
 त्वन्नामानं क्षुब्धं क्षिप्रं प्रियामन्दयनेन माम् ॥ १७ ॥
 यदि ताल ! त्वया दृष्टा पक्वतालोपमस्तनी ।
 कययस्व वरारोहां कान्क्ष्यं यदि ते मयि ॥ १८ ॥
 यदि दृष्टा त्वया जम्बो ! जाम्बूनदमनप्रभा ।
 प्रिया यदि विजानासि निःशंकं कययस्व मे ॥ १९ ॥
 अहो त्वं कर्णिकाराद्य पुष्पितः शोभसे भृशम् ।
 कर्णिकारप्रिया साध्वीं शंस दृष्टा यदि प्रिया ॥ २० ॥
 चूतनीपमहाशालान् पनसान् कुररांस्तथा ।
 दाडिमानपि तान् गत्वा दृष्ट्वा रामो महायशः ॥ २१ ॥
 वकुलानथ पुन्नागान् चन्दनान् * केतकास्तथा ।
 पृच्छन् रामो वने भ्रान्त उन्नात्त इव लक्ष्यते ॥ २२ ॥

इति स्तौति तत उत्तरमनग्ध्वान्यं प्रत्याह, एष इति । तत्प्रियत्वात् तत्
 क्षेयत्वसम्भावना ॥ १३ ॥

त्वन्नामानम् अशोकं कुर्वित्यर्थः । शोकापगुदत्वादेतत् करण्यो-
 ग्यता ॥ १७ ॥ १८ ॥

नि शब्दं मरणादिकथनेऽपि शब्दा न कार्य्येति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥

राम पप्रच्छेति श्रेयः ॥ २१ ॥

[illegible]

नात्यर्थं हास्यशीलासि किमर्थं मामुपेक्षसे ॥ २७ ॥

पीतकौशेयकेनासि सूचिता वरवर्णिनि ।

धावन्त्यपि मया दृष्टा तिष्ठ यद्यस्ति सौचदम् ॥ २८ ॥

नैव सा नूनमथवा हिंसिता चानुहासिनी ।

क्वच्छं प्राप्तं हि मां ननं यथापेक्षितुमर्हति ॥ २९ ॥

व्यक्तं सा भञ्जिता बाला राक्षसैः पिशिताशनैः ।

विभज्याङ्गानि सर्वाणि मया विरहिता प्रिया ॥ ३० ॥

नूनं तच्छुभदन्तोष्ठं मुनासं शुभकुण्डलम् ।

पूर्णचन्द्रनिभं यस्तं मुखं निष्प्रभतां गतम् ॥ ३१ ॥

सा हि चन्दनवर्णाभा ग्रीवा ग्रैवेयकोचिता * ।

कोमला विलपन्त्यास्तु कान्ताया भञ्जिता शुभा ॥ ३२ ॥

पीतवस्त्रेण सूचितासि । धावन्ती दृष्टासि च तस्मात्तिष्ठ ॥ २८ ॥

पुनर्वाधावस्या । नूनं सा नैव या दृष्टा । तर्हि सा कथं वा ॥

अथवा हिंसिता रक्षोभिस्तत्र हेतु यथा एवं प्रकारेण कश्चन ननं मा
प्राप्तं सापेक्षितुमर्हति नापेक्षते तस्माद्वैव सेवये । उपेक्षितुमिति पाठे
काकु ॥ २९ ॥

उक्तमेव स्पष्टयति व्यक्तमिति ॥ ३० ॥

निष्प्रभता गत रक्षोभिर्ग्रामादिति शेषः ॥ ३१ ॥

अनिष्ठिताशः स चकार मार्गणे

पुनः प्रियायाः परमं परिश्रमम् ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रामविरह-
वर्णनं नाम षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

अनिष्ठिताशः अनिष्टताशः मार्गणे चन्वेषणे पुनः परमं परिश्रमं
चकार । अर्धो वा एष आत्मन इति श्रुतेः तस्याः प्रियात्मन् । एतत्
सर्वं लोकव्यवहारनटनमित्युक्तमेव न त्वेतावता भगवति तमोरजसोः
संभावनेति दिक् ॥ ३८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

१-२ ३-४ ५-६ ७-८ ९-१० ११-१२ १३-१४ १५-१६ १७-१८ १९-२०
 २१-२२ २३-२४ २५-२६ २७-२८ २९-३० ३१-३२ ३३-३४ ३५-३६ ३७-३८ ३९-४०
 ४१-४२ ४३-४४ ४५-४६ ४७-४८ ४९-५० ५१-५२ ५३-५४ ५५-५६ ५७-५८ ५९-६०
 ६१-६२ ६३-६४ ६५-६६ ६७-६८ ६९-७० ७१-७२ ७३-७४ ७५-७६ ७७-७८ ७९-८०
 ८१-८२ ८३-८४ ८५-८६ ८७-८८ ८९-९० ९१-९२ ९३-९४ ९५-९६ ९७-९८ ९९-१००
 १०१-१०२ १०३-१०४ १०५-१०६ १०७-१०८ १०९-११० १११-११२ ११३-११४ ११५-११६ ११७-११८ ११९-१२०
 १२१-१२२ १२३-१२४ १२५-१२६ १२७-१२८ १२९-१३० १३१-१३२ १३३-१३४ १३५-१३६ १३७-१३८ १३९-१४०
 १४१-१४२ १४३-१४४ १४५-१४६ १४७-१४८ १४९-१५० १५१-१५२ १५३-१५४ १५५-१५६ १५७-१५८ १५९-१६०
 १६१-१६२ १६३-१६४ १६५-१६६ १६७-१६८ १६९-१७० १७१-१७२ १७३-१७४ १७५-१७६ १७७-१७८ १७९-१८०
 १८१-१८२ १८३-१८४ १८५-१८६ १८७-१८८ १८९-१९० १९१-१९२ १९३-१९४ १९५-१९६ १९७-१९८ १९९-२००
 २०१-२०२ २०३-२०४ २०५-२०६ २०७-२०८ २०९-२१० २११-२१२ २१३-२१४ २१५-२१६ २१७-२१८ २१९-२२०
 २२१-२२२ २२३-२२४ २२५-२२६ २२७-२२८ २२९-२३० २३१-२३२ २३३-२३४ २३५-२३६ २३७-२३८ २३९-२४०
 २४१-२४२ २४३-२४४ २४५-२४६ २४७-२४८ २४९-२५० २५१-२५२ २५३-२५४ २५५-२५६ २५७-२५८ २५९-२६०
 २६१-२६२ २६३-२६४ २६५-२६६ २६७-२६८ २६९-२७० २७१-२७२ २७३-२७४ २७५-२७६ २७७-२७८ २७९-२८०
 २८१-२८२ २८३-२८४ २८५-२८६ २८७-२८८ २८९-२९० २९१-२९२ २९३-२९४ २९५-२९६ २९७-२९८ २९९-३००

विद्वत्प्रेषितज्ञानतत्त्वात्तेन विद्वत्तं प्राप्ते प्राप्तिवन्ति वन्ति
 येष १५, ६१

नरप्रेषि प्रत्येके नन धिक्कार एव प्राप्तिनीयाः स्वन्ति।
 संश्रुत्य प्रतिधाय। यन्निवृत्ति विद्वत्-१०१०ः

पुन सीतानुद्विष्ट प्रपत्ति, विवशन्ति १६ः

यद्वज्र इहशीलं नामुत्तम्य ज्ञानवृत्ति। दृष्टिवाह, ना ना ज्ञान
 यज यज ११०६११

वनं सर्वं विचिनुवो यत्न सा जनकात्मजा ।

मन्यमे यदि काकुत्स्थ ! नास्म शोके ननः कृयाः ॥ १८ ॥

एवमुक्तः स सौहार्दाद्भग्नगणेन समाहितः ।

सह सौमित्रिणा रामो विचेतुमुपचक्रमे ॥ १९ ॥

तौ वनानि गिरिंश्चैव सरितश्च सरासि च ।

निखिलेन विचिन्वन्तौ सीतां दशरथात्मजौ ॥ २० ॥

तस्य शैलस्य सानूनि शिलाश्च * शिखराणि च ।

निखिलेन विचिन्वन्तौ नैव तामभिजग्मतुः ॥ २१ ॥

विचित्य सर्वतः शैलं रामो लक्षणमब्रवीत् ।

नेह पश्यामि सौमित्रे ! वैदेहीं पर्वते शुभाम् ॥ २२ ॥

ततो दुःखाभिसन्तप्तो लक्षणो वाक्यमब्रवीत् ।

विचरन् दण्डकारणं भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ २३ ॥

जिज्ञासमाना आचयोरन्वेषणसामर्थ्यम् । यतावहे यत्नं कुर्वः ॥ १८ ॥

यत्र सा अस्तीति शेषः ॥ १८ ॥

विचेतुमन्वेष्टुम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

नेह पश्यामि वैदेहीमित्युक्तेऽपि पुनर्विलापपरिहाराय लक्ष्मणोऽत्र
ददित्याह, तत इति ॥ २३ ॥

मार्गस्य च गच्छामास ह्येवमिति जनमात्रमाश्रयम् ।

तदा तं शङ्कन् दृष्ट्वा तं त्रिंशत् वर्षात् गच्छेत् सन्निभम् ॥ २४ ॥

एतन्मृगं तं शङ्कन् - मृगेन स वापयत् ।

इति । तन्मृगं - मृगं दूरतः शङ्कन् गच्छन् ॥ २४ ॥

अथ दृष्ट्वा तं शङ्कन् तं त्रिंशत् वर्षात् गच्छेत् ।

त्रिंशत् वर्षात् गच्छेत् - त्रिंशत् वर्षात् गच्छेत् ।

मृगेन शङ्कन् तं शङ्कन् - मृगेन शङ्कन् तं शङ्कन् ॥ २५ ॥

एतन्मृगं तं शङ्कन् - मृगेन शङ्कन् तं शङ्कन् ।

इति । मृगेन शङ्कन् तं शङ्कन् - मृगेन शङ्कन् तं शङ्कन् ॥ २६ ॥

यत्किञ्चित् शङ्कन् तं शङ्कन् - यत्किञ्चित् शङ्कन् तं शङ्कन् ।

मृगेन शङ्कन् तं शङ्कन् - मृगेन शङ्कन् तं शङ्कन् ॥ २७ ॥

इति । मृगेन शङ्कन् तं शङ्कन् - मृगेन शङ्कन् तं शङ्कन् ।

इति । मृगेन शङ्कन् तं शङ्कन् - मृगेन शङ्कन् तं शङ्कन् ॥ २८ ॥

एतन्मृगं तं शङ्कन् तं शङ्कन् - मृगेन शङ्कन् तं शङ्कन् । तन्मृगं तं शङ्कन् तं शङ्कन् ॥ २९ ॥ ३० ॥

अथ शङ्कन् तं शङ्कन् - मृगेन शङ्कन् तं शङ्कन् । यन्मृगं तं शङ्कन् ॥ ३१ ॥

मृगेन शङ्कन् तं शङ्कन् ॥ ३२ ॥

मृगेन शङ्कन् तं शङ्कन् - मृगेन शङ्कन् तं शङ्कन् । यन्मृगं तं शङ्कन् ॥ ३३ ॥

इति । मृगेन शङ्कन् तं शङ्कन् - मृगेन शङ्कन् तं शङ्कन् ॥ ३४ ॥

तं सांत्वयामास ततो लक्ष्मणः प्रियवान्भवः ।

वज्रप्रकारं शोकार्तः प्रञ्चितः प्रञ्चिताञ्जलिः ॥ ३० ॥

अनादृत्य तु तदाक्यं लक्ष्मणोऽपुटच्युतम् ।

अपख्यंस्ता प्रियां सीतां प्राक्रोशत् स पुनः पुनः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे राम-
लक्ष्मणसंवादो नाम एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

प्रञ्चिता विनयोपेतः प्रञ्चिताञ्जलि वज्राञ्जलिः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

निर्वाणस्य मया अनायासात् प्राप्तिम् ॥ १२ ॥

[illegible]

विद्वज्जना नृप मा हृदा विरचितं तथा ० १२ ०
सुनामिनाममन्त्रां ४ अंशः

सुतादिनाममन्त्रा ४ मोक्षाय अग्रमेव्यति ।
नात १ प ४ सुतादिनाममन्त्रा

नात । प । एनाथ. अ नवै । वमतादिति ॥ १४ ॥

अथ मा न गमिष्यामि पुरी' भरतपाणिताम् ।
अगोत्रपि हि तस्य धर्मः ।

त-भासुत्सव्य हि अने भासुत्सव्ये

त-भासुत्पद्य चि वने गच्छाथोद्या पुरो गृभान् ।

न त्वष्ट ता विना योता जायेय हि कथं न ॥ १५ ॥

गान्धर्वाश्च भवन्ती मायां मदधनान्तया ।
अनुभातोऽपि याते ॥

अथ भातौऽपि रात्रिं च पातयति वसुन्धरान् ॥ १७ ॥

श्रद्धा च मम कैकेयी सुमिता च त्वया मित्रो ।
कोशला च यथान्यायमिति ॥

कोशजा च ययान्यायमनि ताया मनाधया ॥ १८ ॥

यातस्त्वमस्युस्त्व सोत्तापनयनेन सीतानाशेन ॥ १२ ॥
तथा सोत्तया विरहित धीमता ॥ १३ ॥

तथा सोतया विरहित योगम् ॥ १२ ॥

तात एव एतार्थं स तत्रैव पसतादिति व्यर्थमधिकम् । कृतकपाठे

ताता दण्डश्च यत्र लताश्च । वसतादिति व्यर्थमधिकम् । कतकपाठे
सर्गे यत्र वसति न तु जीवन्तो कोऽप्यर्थः ॥ १४ ॥

सर्गे यत्र वसति न तु जीवन्तो कोमल्येत्यर्थ ॥ १४ ॥

* दुहितृमेहमन्त्र. इति वा पाठः ।

अलं ते परिहासेन ममयाथावहेन ३१५१

विशेषेणात्र न स्थाने हासोऽयं न प्रयत्नते ।

अत्रगच्छामि ते यौलं परिहामप्रियं प्रिये ! ॥१॥

आगच्छ त्वं विद्यालाहि । मृन्योत्यमुटजरा ।।

सुखक राक्षसै. सीता भविता वा चितापि वा । २१ ।

न हि सा प्रिलपन्ता मामुपसम्रैति 'अक्षय' ।

एतान् मृगद्वयानि मायुनेतानि च ॥ ११ ॥

ममतीति नदि नदी मजिती राजनीपरे।

दा मनाय ' कथानामि दा पाठ्य' १८८८ नि १-१

શ્રી રત્નાનાથ સંન્યાસી ર્જીવિ' મ.ય નિવિસ (૧)

सौनदा नव नियो ॥ गिना सोतागुपान ॥ १ ॥

그런 다음 이 두 가지의 차이를 구하면

निर्वाच्य इति गता ना निश्चयिता एव ॥

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅੰਤਰਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ

[illegible]

$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial \dot{x}} \right) = \frac{\partial L}{\partial x}$

$\frac{1}{2} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{4}$

6 10 15 20 25 30

[illegible]

• • • • •

निवृत्तवनवासश्च जनकं मिथिलाधिपम् ॥ १२ ॥
 कुशलं परिदृच्छन्तं कथं शक्ये निरीक्षितुम् ।
 विदेहराजो नूनं मा दृष्ट्वा विरक्षितं तथा ॥ १३ ॥
 सुताविनाशमन्तप्रो * मोक्षस्य वशमेव्यति ।
 तात ! एव कृतार्थः स तत्रैव वसतादिति ॥ १४ ॥
 अथवा न गमिष्यामि पुरीं भरतपालिताम् ।
 स्वर्गोऽपि हि तथा क्षीनः गूढ्य एवमतो मम ॥ १५ ॥
 तन्मासुत्सृज्य हि वने गच्छायोध्या पुरीं शुभाम् ।
 न त्वहं ता विना सीतां जीवेयं हि कथञ्चन ॥ १६ ॥
 गाढमाश्लिष्य भरतो वाच्यो मदचनात्तया ।
 अनुज्ञातोऽसि रामेण पालयेति वसुन्धराम् ॥ १७ ॥
 अथ्वा च मम कैकेयी सुमित्रा च त्वया विभो ! ।
 कौशल्या च ययान्यायमभिवाद्या ममाज्ञया ॥ १८ ॥

फातरत्नमश्रुत्वा सीतापनयनेन सीतानाशनेन ॥ १२ ॥

तया सीतया विरक्षितं क्षीनम् ॥ १३ ॥

तात एव कृतार्थः स तत्रैव वसतादिति अर्थमधिकम् । कतफपाठे
 तातो दशरथ एव कृतार्थः । वसतादिति नोद व्यत्ययेन । यतस्तत्रैव
 रमो एव वसति न तु जीवन्ती कोशल्येत्यर्थः ॥ १४ ॥

* दृष्टिदृष्टेऽमन्तप्रः इति वा पाठः ।

अलं ते परिहासेन ममवाधावहेन वै । ५ ।
 विशेषेणाग्रमस्थाने हासोऽयं न प्रशस्यते ।
 अवगच्छामि ते शीलं परिहासप्रियं प्रिये ! ॥ ६ ॥
 आगच्छ त्वं विशालाक्षि ! शून्योऽयमुदजस्तन ।
 सुव्यक्तं राक्षसैः सीता भक्षिता वा क्षतापि वा । ७ ॥
 न हि सा विलपन्तं मासुपसम्रैति लक्षणम् ।
 एतानि मृगयूयानि साच्युनेत्राणि लक्षणम् । ८ ॥
 शंसतीव हि वेदेहीं भक्षिता रजनीचरः ।
 हा ममायं ' क यातामि हा साधि । वरतस्मिनि । ९ ॥
 हा सकामाद्य कर्त्तव्यी द्वि । मेऽद्य भविष्यति ।
 सीतया सह निर्यातो विना सीतामुपागतः । १० ॥
 कथं नाम प्रेक्षामि शून्यमन्तःपुरं पुनः ।
 निर्दोष्ये इति लोको मा निदययेति वदति । ११ ॥
 कातरत्वं प्रकाशं हि मातापनयनेन मे ।

* ततोऽनन्तरं गच्छताति भ्रममाद्य, तर्जिता इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुनश्च भविष्यतीति, सुव्यक्तमिति ॥ ७ ॥

'उपसमप्रति' 'सहसंनोपे' इति इत्यर्थः । भविष्यति भविष्यतीति ॥ ९ ॥

साच्युनेत्राणि ॥ ८ ॥ ९ ॥

इति सीतानुवर्तनं इति सदाशा भविष्यति इति भविष्यतीति

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000 1001 1002 1003 1004 1005 1006 1007 1008 1009 1010 1011 1012 1013 1014 1015 1016 1017 1018 1019 1020 1021 1022 1023 1024 1025 1026 1027 1028 1029 1030 1031 1032 1033 1034 1035 1036 1037 1038 1039 1040 1

[illegible]

[Faint handwritten text]

9 1 0 1 1 1 2 1 3 1 4 1 5 1 6 1 7 1 8 1 9 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000 1001 1002 1003 1004 1005 1006 1007 1008 1009 1010 1011 1012 1013 1014 1015 1016 1017 1018 1019 1020 1021 1022 1023 1024 1025 1026 1027 1028 1029 1030 1031 1032 1033 1034 1035 1036 1037 1038 1039 1040 1041 10

1960-1961

\therefore 1st term = 10, common diff = 6

Submitted by: [Name] and [Name], 2004 U.S. Senior High School

1951-1952, 1953-1954, 1955-1956, 1957-1958, 1959-1960, 1961-1962, 1963-1964, 1965-1966, 1967-1968, 1969-1970, 1971-1972, 1973-1974, 1975-1976, 1977-1978, 1979-1980, 1981-1982, 1983-1984, 1985-1986, 1987-1988, 1989-1990, 1991-1992, 1993-1994, 1995-1996, 1997-1998, 1999-2000, 2001-2002, 2003-2004, 2005-2006, 2007-2008, 2009-2010, 2011-2012, 2013-2014, 2015-2016, 2017-2018, 2019-2020, 2021-2022, 2023-2024, 2025-2026, 2027-2028, 2029-2030, 2031-2032, 2033-2034, 2035-2036, 2037-2038, 2039-2040, 2041-2042, 2043-2044, 2045-2046, 2047-2048, 2049-2050, 2051-2052, 2053-2054, 2055-2056, 2057-2058, 2059-2060, 2061-2062, 2063-2064, 2065-2066, 2067-2068, 2069-2070, 2071-2072, 2073-2074, 2075-2076, 2077-2078, 2079-2080, 2081-2082, 2083-2084, 2085-2086, 2087-2088, 2089-2090, 2091-2092, 2093-2094, 2095-2096, 2097-2098, 2099-2100, 2101-2102, 2103-2104, 2105-2106, 2107-2108, 2109-2110, 2111-2112, 2113-2114, 2115-2116, 2117-2118, 2119-2120, 2121-2122, 2123-2124, 2125-2126, 2127-2128, 2129-2130, 2131-2132, 2133-2134, 2135-2136, 2137-2138, 2139-2140, 2141-2142, 2143-2144, 2145-2146, 2147-2148, 2149-2150, 2151-2152, 2153-2154, 2155-2156, 2157-2158, 2159-2160, 2161-2162, 2163-2164, 2165-2166, 2167-2168, 2169-2170, 2171-2172, 2173-2174, 2175-2176, 2177-2178, 2179-2180, 2181-2182, 2183-2184, 2185-2186, 2187-2188, 2189-2190, 2191-2192, 2193-2194, 2195-2196, 2197-2198, 2199-2200, 2201-2202, 2203-2204, 2205-2206, 2207-2208, 2209-2210, 2211-2212, 2213-2214, 2215-2216, 2217-2218, 2219-2220, 2221-2222, 2223-2224, 2225-2226, 2227-2228, 2229-2230, 2231-2232, 2233-2234, 2235-2236, 2237-2238, 2239-2240, 2241-2242, 2243-2244, 2245-2246, 2247-2248, 2249-2250, 2251-2252, 2253-2254, 2255-2256, 2257-2258, 2259-2260, 2261-2262, 2263-2264, 2265-2266, 2267-2268, 2269-2270, 2271-2272, 2273-2274, 2275-2276, 2277-2278, 2279-2280, 2281-2282, 2283-2284, 2285-2286, 2287-2288, 2289-2290, 2291-2292, 2293-2294, 2295-2296, 2297-2298, 2299-2300, 2301-2302, 2303-2304, 2305-2306, 2307-2308, 2309-2310, 2311-2312, 2313-2314, 2315-2316, 2317-2318, 2319-2320, 2321-2322, 2323-2324, 2325-2326, 2327-2328, 2329-2330, 2331-2332, 2333-2334, 2335-2336, 2337-2338, 2339-2340, 2341-2342, 2343-2344, 2345-2346, 2347-2348, 2349-2350, 2351-2352, 2353-2354, 2355-2356, 2357-2358, 2359-2360, 2361-2362, 2363-2364, 2365-2366, 2367-2368, 2369-2370, 2371-2372, 2373-2374, 2375-2376, 2377-2378, 2379-2380, 2381-2382, 2383-2384, 2385-2386, 2387-2388, 2389-2390, 2391-2392, 2393-2394, 2395-2396, 2397-2398, 2399-2400, 2401-2402, 2403-2404, 2405-2406, 2407-2408, 2409-2410, 2411-2412, 2413-2414, 2415-2416, 2417-2418, 2419-2420, 2421-2422, 2423-2424, 2425-2426, 2427-2428, 2429-2430, 2431-2432, 2433-2434, 2435-2436, 2437-2438, 2439-2440, 2441-2442, 2443-2444, 2445-2446, 2447-2448, 2449-2450, 2451-2452, 2453-2454, 2455-2456, 2457-2458, 2459-2460, 2461-2462, 2463-2464, 2465-2466, 2467-2468, 2469-2470, 2471-2472, 2473-2474, 2475-2476, 2477-2478, 2479-2480, 2481-2482, 2483-2484, 2485-2486, 2487-2488, 2489-2490, 2491-2492, 2493-2494, 2495-2496, 2497-2498, 2499-2500, 2501-2502, 2503-2504, 2505-2506, 2507-2508, 2509-2510, 2511-2512, 2513-2514, 2515-2516, 2517-2518, 2519-2520, 2521-2522, 2523-2524, 2525-2526, 2527-2528, 2529-2530, 2531-2532, 2533-2534, 2535-2536, 2537-2538, 2539-2540, 2541-2542, 2543-2544, 2545-2546, 2547-2548, 2549-2550, 2551-2552, 2553-2554, 2555-2556, 2557-2558, 2559-2560, 2561-2562, 2563-2564, 2565-2566, 2567-2568, 2569-2570, 2571-2572, 2573-2574, 2575-2576, 2577-2578, 2579-2580, 2581-2582, 2583-2584, 2585-2586, 2587-2588, 2589-2590, 2591-2592, 2593-2594, 2595-2596, 2597-2598, 2599-2600, 2601-2602, 2603-2604, 2605-2606, 2607-2608, 2609-2610, 2611-2612, 2613-2614, 2615-2616, 2617-2618, 2619-2620, 2621-2622, 2623-2624, 2625-2626, 2627-2628, 2629-2630, 2631-2632, 2633-2634, 2635-2636, 2637-2638, 2639-2640, 2641-2642, 2643-2644, 2645-2646, 2647-2648, 2649-2650, 2651-2652, 2653-2654, 2655-2656, 2657-2658, 2659-2660, 2661-2662, 2663-2664, 2665-2666, 2667-2668, 2669-2670, 2671-2672, 2673-2674, 2675-2676, 2677-2678, 2679-2680, 2681-2682, 2683-2684, 2685-2686, 2687-2688, 2689-2690, 2691-2692, 2693-2694, 26

[illegible][illegible][illegible][illegible]

2015年12月24日 星期四 12:15

$\frac{1}{2} \left(\frac{1}{2} + \frac{1}{2} \right) = \frac{1}{2}$

and of the fact that the

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

2. 21/12/2019 11:13

त्रिपष्टितमः सर्गः ।

स राजपुत्रः प्रियदा विहीनः
शोकेन * मोहेन च पीड्यमानः ।
विषादयन् भ्रातरनार्त्तरूपो
भूयो विषाद प्रविवेश तीव्रम् ॥ १ ॥
स लक्ष्म्यं शोकवशाभिपन्नं
शोके निमग्नो विपुले तु रामः ।
उवाच वाक्यं व्यसनानुरूप-
मुष्ण विनिःश्वस्य रुदन् सशोकम् ॥ २ ॥
न नदिधो दुष्कृतकर्मकारी
मन्ये द्वितीयोऽस्ति वसुन्धरायाम् ।

शोक इत्यवियोगजटतिविशेषः । तज्जन्यं चित्तवैकल्यं मोहः ॥ १ ॥
शोकवशेनाभिपन्नं पीडित विपुलेति राम इति पाठेऽतिशयिते
शोके इत्यर्थः । व्यसनानुरूपं लोकस्य दुःखप्रसङ्गे उचितम् ॥ १ ॥
शोकमनुप्रवृत्तः शोक शोकानुशोक सः परमपरायाजृतीयार्थे

* कामेन इति वा पाठः ।

शोकानुशोको हि परंपराया
 मामेति भिन्दन् हृदयं मनस्य ॥ ३ ॥
 पूर्वं मया नूनमभीष्टितानि
 पापानि कर्माण्यसकृत् क्षतानि ।
 तत्रायमद्यापतितो विपाको
 दुःखेन दुःखं यदहं विशामि ॥ ४ ॥
 राज्यप्रणाशः स्वजनैर्विव्योगः
 पितुर्विनाशो जननीविव्योगः ।
 सर्वाणि मे लक्षणं । शोकवेग-
 मापूरयन्ति प्रविचिन्तितानि ॥ ५ ॥
 सर्वन्तु दुःखं मम लक्षणैर्द-
 शान्तं शरीरे वनमेत्य शून्यम् ।

घृही । परम्परयाविच्छेदेन हि यतो मा हृदयं तदधिष्ठानमात्मानं
 मनस्य भिन्दन्नेति प्राप्नोति ॥ ३ ॥

उक्तमेव विस्तरेणाह,—पूर्वमिति । अभीष्टितानि चिकीर्षाविष-
 यत्वं प्राप्तानि तत्र तेषां मध्ये केषाञ्चित् विपाकः कलपरिपाकोऽयमद्या-
 पतितः प्राप्तः दुःखेन दुःखं दुःखपरम्परामित्यर्थः ॥ ४ ॥

तामेवाह, राव्येति । एतानि प्रविचिन्तितानि शोकवेगमिदानीन्तनं
 पूरयन्ति ॥ ५ ॥

सीतावियोगात् पुनरभ्युदीर्णं
 काष्ठैरिवग्निः सहसोपदीप्तः ॥ ६ ॥
 सा नूनमार्या मम राक्षसेन
 ह्याभ्याघता * ख समुपेत्य भीरुः ।
 अथस्वरं सुस्वरविप्रलापा
 भयेन विक्रन्दितवत्यभीक्ष्णम् ॥ ७ ॥
 तौ लोहितस्य प्रियदर्शनस्य
 सदोचितावुत्तमचन्दनस्य ।
 वृत्तौ स्तनौ शोणितपङ्कदिग्धौ
 नून प्रियाया मम नाभिपातः ॥ ८ ॥
 तत्क्षणासुव्यक्तन्दुमलापं
 तस्या मुखं कुञ्चितकेशभारम् ।

वनमेत्य प्राप्य शरीरे क्लेशमनुभूयापि सीतासन्निधानात् सर्वं
 शान्तम् यद्य सीतावियोगात् पुनरुदीर्णं वृद्धिं प्राप्तं प्रियावियोग एव
 दुःसह इति भावः ॥ ६ ॥

सा राक्षसेन नूनमभ्याघता । तदा खमाकाशं समुपेत्य प्राप्य
 यस्वरं विक्रन्दितवती अपि सम्भाव्यत एवमित्यन्वयः ॥ ७ ॥

लोहितस्य चन्दनस्य हरिचन्दनस्य । लोहितं हरिचन्दनमिति

सीतावियोगात् पुनरभ्युदीर्णं
 काष्ठैरिवाग्निः सद्यसोपदीप्तः ॥ ६ ॥
 सा नूनमाय्या मम राक्षसेन
 ह्यभ्याहता * ख समुपेत्य भीरुः ।
 अथस्वरं सुस्वरविप्रलापा
 भयेन विक्रन्दितवत्यभीक्ष्णम् ॥ ७ ॥
 तौ लोहितस्य प्रियदर्शनस्य
 सदोचितावुत्तमचन्दनस्य ।
 वृत्तौ स्तनौ शोणितपङ्कदिग्धौ
 नून प्रियाया मम नाभिपातः ॥ ८ ॥
 तत्स्रक्ष्णसुव्यक्तन्दुमलापं
 तस्या मुखं कुक्षितकेशभारम् ।

वनमेत्य प्राप्य शरीरे क्लेशमनुभूयापि सीतासन्निधानात् सर्व
 शान्तम् पथ्य सीतावियोगात् पुनरुदीर्णं वृद्धिं प्राप्तं प्रियावियोग एव
 दुःख इति भावः ॥ ६ ॥

सा राक्षसेन नूनमभ्याहता । तदा खनाकाशं समुपेत्य प्राप्य
 प्यस्वरं विक्रन्दितवती अपि सम्भाव्यत एवमित्यन्वयः ॥ ७ ॥

लोहितस्य चन्दनस्य हरिचन्दनस्य । लोहितं हरिचन्दनमिति

रक्षोवशं नूनमुपागताया
 न भ्राजते राज्ञमुखे यथेन्दुः ॥ ८ ॥
 ता हारपाशस्य सदोचितान्ताम्
 ग्रीवां प्रियाया मम सुव्रतायाः ।
 रक्षांसि नूनं परिपीतवन्ती*
 शून्ये हि भित्वा रुधिराशनानि ॥ १० ॥
 मया विहीना विजने वने सा
 रक्षोभिरावृत्य विक्रयमाणा ।
 नूनं विनादं कुररीव दीना
 सा मुक्तवत्यायतकान्तनेत्रा ॥ ११ ॥
 अस्मिन् मया साधंमुदारशीला
 शिलातले पूर्वमुपोपविष्टा ।

कौशाल । शोणितपद्मदिग्धौ भक्षणाय राज्ञसैर्विशसनादिति भावः ।
 मम नाभिपातः । शरीरस्याभिपातो न जायत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

हारपाशो हाररूपा नाना तस्या उचितान्तान् उचितान्ताः प्रा-
 भागो यस्यान्ता ता कम्बुतुल्या ग्रीवामित्यर्थः । परिपीतवन्तीति पाठे
 रुधिरमिति शेषः । भविष्यन्ति जातानीति वा शून्ये विजने ॥ १० ॥ ११ ॥

उपोपविष्टा समीपावस्थिता निःशब्दं स्निग्धं द्रव्यं मृग-
 दास ॥ १२ ॥

कान्तञ्जिता लक्ष्मण ! जातहासा
 त्वामाह सीता वज्रवाक्काजातम् ॥ १२ ॥
 गोदावरीयं सरिता वरिष्ठा
 प्रिया प्रियाया मम नित्यकालम् ।
 अथ्व गच्छेदिति चिन्तयामि
 नैकाकिनी याति हि सा कदाचित् ॥ १३ ॥
 पद्मानना पद्मपलाशनेत्रा
 पद्मानिवानेतुमभिप्रयाता ।
 तदप्ययुक्तं न हि सा कदाचित्
 मया विना गच्छति पद्मजानि ॥ १४ ॥
 कामं विदं पुष्पितवृक्षखण्डं
 नानाविधैः पक्षिगणैरुपेतम् ।
 वनं प्रयातानु तदप्ययुक्तं
 एकाकिनी सातिविभेति भीरुः ॥ १५ ॥
 आदित्य ! भो ! लोककृताकृतञ्च ।
 लोकस्य सत्यावृतकर्मसाचिन् ।

मम प्रियाया नित्यकालं प्रियेत्यन्वयः । अथ गोदावर्यामित्यं चिन्ता
 अतस्तत्तेत्याह, नैकाकिनीति ॥ १३ ॥

एवमग्रेऽपि गच्छति पद्मजानि यानेतुमिति शेषः ॥ १४ ॥

मम प्रिया मा क्व गता भूता वा
 गंसस्य मे शोकहतस्य सर्वम् ॥ १९ ॥
 लोकेषु सर्वेषु न चास्ति किञ्चित्
 यत्ते न नित्यं विदितं भवेत्तत् ।
 गंसस्य वायो ' कुन्वपातिनी' ता
 मृता भूता वा पयि वर्तते ॥ २० ॥
 इतो न गो कश्चियद्दह
 गम विभज्ज विवपन्ममे ।
 उवाच भोमित्रि तद्दीनमर्त्तो
 न्याये भ्यस्त, कान्तपुत्र ॥ २१ ॥
 मा क्व गच्छिष्यसि इति मनेष्व
 गोमापता चापु रामामणे न्याय ।
 उवाच भोमित्रि तद्दीनमर्त्तो
 न्याये भ्यस्त, कान्तपुत्र ॥ २२ ॥

पवि १९९ ॥ १९ ॥ गम विभज्ज विवपन्ममे ।

गम विभज्ज विवपन्ममे । गम विभज्ज विवपन्ममे ।

गम विभज्ज विवपन्ममे ।

गम विभज्ज विवपन्ममे । गम विभज्ज विवपन्ममे ।

गम विभज्ज विवपन्ममे । गम विभज्ज विवपन्ममे ।

गम विभज्ज विवपन्ममे । गम विभज्ज विवपन्ममे ।

इतीं नो निचिमुदयपौरुष
 दुःस्तमात्त रघुः प्रकृतमः ।
 न चिन्तयामास इति विबुधवान्
 पुनश्च दुःखं मयि दृष्टुपागमत् ॥ २० ॥

इत्थापं रामायणे चान्नोक्तौ च आरण्यकाण्डे राम-
 लक्ष्मणसंवादे नाम विषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

इतीं वतीं चान्दौ पञ्चमोऽयम् । श्रीरामायणे च तन्निव । आसद्युतं
 पार्श्वोक्तम् ॥ १० : १० ॥

न चिन्तयामास मयि चोक्तं युक्तमिति न विचारयामास । किन्तु
 येन चिन्तयामास तस्य पुनर्दुःखं प्रापत् ॥ २० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोचि रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे विषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

नदीं गोदावरीं रम्या जगाम लघुविक्रमः ।
 ता लक्ष्मणस्तीर्थवतीं विचित्रा राममब्रवीत् ॥ ३ ॥
 नैना पश्यामि तीर्थेषु क्रोशतो न शृणोति मे ।
 कं नु सा देशमापन्ना वैदेही क्षोशनाग्निनी ॥ ४ ॥
 न हि त वेद्मि वै राम ! यत्र सा तनुमध्यमा ।
 लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दीनः सन्तापमोक्षितः ॥ ५ ॥
 रामः समभिचक्राम स्वयं गोदावरीं नदीम् ।
 स तामुपस्थितो रामः क्व सीतेत्येवमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 भूतानि राक्षसेन्द्रेण वधार्हेण हतामपि ।

वध्यतासम्पादनाय । तथा च केदारखण्डे उक्ताख्यायिका—महता तपसा
 लब्धवल्लो रावणस्तदधिकतपोवत्त्वं विना जेतुमशक्यो देवाश्च स्वयं तद-
 धिकं तप कर्तुमक्षमा यतस्तेषां कार्यमत्यन्तानुचितसीतानुरागमोहानु-
 दत्तिसंपादनेन रावणस्य तपोवीर्यभ्रंशं सपाद्य कर्त्तव्यमिति लक्ष्मणा सह
 विचार्य तदर्थं विष्णुं सीतया ब्रह्मविद्यया सहावतीर्थं इति ॥ १ ॥ २ ॥

लघुविक्रम अविधम्बितपादन्यास तीर्थवतीम् अवतारवतीं पुण्ड्रो-
 दकवतीञ्च ॥ १ ॥

न शृणोति मे वाक्यमिति श्लेषः ॥ क्षोशनाग्निनी सति दर्शनं इति
 भावः ॥ ७ ॥

त देशम् ॥ ५ ॥

ता गोदावरीम् ॥ ६ ॥

मैथिली द्वियमाणा सा दिशं यामभ्यपद्यत ॥ १८ ॥
 तेन मार्गेण गच्छन्तो निरीक्षन्ते नराधिपम् ।
 येन मार्गञ्च भूमिञ्च निरीक्षन्ते स्र ते मृगाः ॥ १९ ॥
 पुनर्नदन्तो गच्छन्ति ॥ लक्ष्मणेनोपलक्षिताः ।
 तेषां वचनसर्वस्वं लक्षयामास वैङ्गितम् ॥ २० ॥
 उवाच लक्ष्मणो धीमान् ज्येष्ठं भातरमार्त्तवत् ।
 क्व सीतेति त्वया शृष्टा यदि मे सहस्रोत्थिताः ॥ २१ ॥
 दर्शयन्ति चित्तञ्चैव दक्षिणाञ्च दिशं मृगाः ।
 साधु गच्छावहे देव ' दिशमेताञ्च नैर्च्छतीम् ॥ २२ ॥
 यदि तस्यागमः कश्चिदार्या वा साय लक्ष्यते ।
 बाढमित्येव काकुत्स्थः प्रस्यितो दक्षिणां दिशम् ॥ २३ ॥

तेन मार्गेण दिङ्मार्गेण गच्छन्तो धावन्तो नराधिपं राम निरी-
 क्षन्ते । एवमिदं लक्ष्मणोऽपश्यदित्याह, येनेति । येन हेतुना मार्गं
 माकाशमार्गे पुनर्भूमौ गमनाय भूमिञ्च निरीक्षन्ते ॥ १९ ॥

पुनश्च मार्गं दर्शयितुमिच्छन्तो लक्ष्मणेनोपलक्षितास्तेषामिदं
 लक्ष्मणो लक्षयामासेत्यर्थः । आकाशमार्गेण गत्वा दक्षिणदिशि दुः-
 स्यापिता सीता दक्षिणदिशि गच्छतेत्यत्र तदिदं कृतम् । तेनाह । यतर्मा-
 नन्तुत सय लक्षयामास ततो धात्वा भातरमप्युपायेत्यर्थः । यातेन
 यागार्थम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

पुनश्च मार्गं गच्छन्तः, इति ॥ पाठः ।

लक्ष्मणानुगतः श्रीमान् वीचमाणो वसुन्धराम् ।

एवं सम्भाषमाणौ तौ अन्योऽन्य स्नातरावुभौ ॥ २४ ॥

वसुन्धराया पतितपुष्पमार्गमपश्यताम् ।

पुष्पवृष्टिं निपतिता दृष्ट्वा रामो महीतले ॥ २५ ॥

उवाच लक्ष्मणं वीरो दुःखितो दुःखित वचः ।

अभिजानामि पुष्पाणि तानीमानीह लक्ष्मण । ॥ २६ ॥

अपिनद्भानि वैदेह्या मया दत्तानि कानने ।

मन्ये सूर्य्यं वायुश्च मेदिनी च यशस्विनी ॥ २७ ॥

अभिरचन्ति पुष्पाणि प्रकुर्वन्तो मम प्रियम् ।

एवमुक्त्वा महाबाहुर्लक्ष्मणं पुरुषर्षभम् ॥ २८ ॥

उवाच रामो धमात्मा गिरि प्रस्रवणाकुलम् * ।

कश्चित् चित्तिभृतां नाथ । दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ॥ २९ ॥

तस्यागमः तस्या व्यागम इत्यर्थः । धार्घ्यं दीर्घं । आपक वस्तु
दृश्येतेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥

पतितपुष्पमार्गे पतितपुष्पयुत मार्गम् ॥ २५ ॥

अभिजानामि प्रत्यभिजानामि ॥ २६ ॥

अपिनद्भानि केशपाशे बद्धानि । अस्त्रानत्वेन रवि । अपनयनेन
वायुः । धारणेन वसुन्धरा । मत्प्रिय सोतापानरूप प्रकुर्वन्तो रक्ष-
न्तीति मन्ये ॥ २७ ॥ २८ ॥

रामा रम्ये वनोद्देशे मया विरहिता लया ।

क्रुद्धोऽब्रवीद्गिरिं तत्र सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ३० ॥

तां हेमवर्णां हेमाङ्गीं सीता दर्शय पर्वत ।।

यावत् सानूनि सर्वाणि न ते विध्वंसयाम्यहम् ॥ ३१ ॥

एवमुक्तस्तु रामेण पर्वतो मैथिलीं प्रति ।

दर्शयन्निव ता सीतां ॥ नादर्शयत राघवे ॥ ३२ ॥

ततो दाशरथी राम उवाच च शिलोच्चयम् ।

मम बाणाग्निनिर्दग्धो भस्मीभूतो भविष्यसि ॥ ३३ ॥

असेव्यः सर्वतश्चैव निस्तृणद्रुमपल्लवः ।

इमां वा सरितश्चाद्य शोषयिष्यामि लक्ष्मण ! ॥ ३४ ॥

यदि नाख्याति मे सीतामद्य चन्द्रनिभाननाम् ।

एवं प्ररुषितो रामो दिधक्षन्निव चक्षुषा ॥ ३५ ॥

मया विरहिता कच्चिद्रम्ये वनोद्देशे सर्वाङ्गसुन्दरी दृष्टा ॥ २९ ॥

क्रुद्धस्तदधिष्ठातृदेवतोद्देशेन क्रोधः ॥ ३० ॥

हेमाङ्गीमित्यनेन लावण्यमुक्तम् ॥ ३१ ॥

दर्शयन्निव वक्ष्यमाणलिङ्गद्वारा नादर्शयद्वा ग्राहित्येन साक्षादिति
शेषः । राघवे तद्विषये ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

दिधक्षन्निव नतु वास्तवीदिधक्षेति भावः ॥ ३५ ॥

ॐ शंसन्निव ततः सीताम् इति वा पाठः ।

उदये मृगो निष्क्रान्त राक्षस्य पञ्च सद्यत् ।
 जन्ताया रामकाङ्क्षिण्या प्रधाप्यन्त्या इतस्ततः ॥ २६ ॥
 राक्षसेनानुसृताया वेदप्राञ्च पदानि तत् ।
 म मर्मीष्य परिव्रजान् भीताया राक्षस्य च । २७ ।
 भग्न धनुश्च तृणी च विकीर्णं वज्रधा रथम् ।
 मयान्तश्च दधौ रामः जगाम भातर पिचम् ॥ २८ ॥
 पश्य तज्जग 'वेदप्रा कीर्णाः कनकविन्दवः ।
 भूषणाना हि सोमित्रे' भान्यानि त्रिविधानि च । २९ ।
 तप्तविन्दुनिकार्शश्च चित्रैः चतुर्गविन्दुभिः ।
 पाहत पश्य सोमित्रे' मर्त्यतो धरणीतलम् ॥ ३० ॥
 मन्ये लक्ष्मण 'वेदधी राक्षसैः कामरूपिभिः ।
 भित्वा भित्वा विभक्ता वा * भक्षिता वा भविष्यति ॥ ३१ ॥

निष्क्रान्त प्रलतविच्छेपं महदत्यायतविभृतम् ॥ ३६ ॥

पनुसृताया पनुगन्दमानाया जटायुयुद्धसमये सीता राक्षसेन
 भूमौ विरुज्य पुनर्यध्यादेवमुक्ति । परिक्रान्त परिकृतं एतत् सर्वे
 समीक्ष्य भातर अशसेधन्यव ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

कनकविन्दव भूषणावयवीभृतस्वर्णशकलानि ॥ ३६ ॥

तस्या निमित्तं मीताया द्वयोर्विवदमानयोः ।

वद्धव बुद्धं सौमित्रे । घोरं राक्षसयोरिदं ॥ ४२ ॥

मुक्तामणिचितं चेद् रमणीयं विभूषितम् ।

धरण्या पतितं सौम्य । कस्य भग्नं नहद्भुतः ॥ ४३ ॥

राक्षसानामिदं वत्स । नुराणानयवापि वा ।

तन्मृणादित्यमंकाशं वैदूर्यगुलिकाचितम् ॥ ४४ ॥

विशीर्णं पतितं भूमौ कवच कस्य काञ्चनम् ।

छत्रं शतशलाकञ्च दिव्यनान्योपयोभितम् ॥ ४५ ॥

भग्नदण्डनिदं सौम्य ! भूमौ कस्य निणतितम् ।

काञ्चनोरम्हदाद्येमे पिशाचवदनाः खराः ॥ ४६ ॥

भीमरूपा महाकायाः कस्य वा निहता रगे ।

दीप्तपावकनंकाशो द्युतिमान् समरध्वजः ॥ ४७ ॥

भूषणानामिति पूर्वान्वयि । तप्तविन्दुनिकाशैकपनीयविन्दुसङ्घै
क्षतजविन्दुभिः रुधिरविन्दुभिः ॥ ४० ॥

मन्ये इति । इमे रुधिरविन्दव सेतानिमित्तं सुन्दोपसुन्दव-
युध्यमानयो रक्षसेर्वेति विकल्पात्कारणं श्लोकद्वयेनोक्तं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
॥ ४३ ॥

वैदूर्यगुलिकाचितं वैदूर्यमण्यलंछितम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

काञ्चनोरम्हदा काञ्चननयतनुवाया ॥ ४६ ॥

समरे खानिप्रकाशकोध्वजो यत्र स समरध्वज इति रथविशेषः

अपविष्टश्च भग्नश्च कस्य साग्रानिजो रयः ।

रथाजमात्रा विगिस्ताप्तपर्नावन्निभृप्रणा' ॥ ४८ ॥

कप्येमे निहता वाणाः प्रकीर्णा घोस्टर्गना' ।

गरावरौ गरैः पूर्णा विव्वली पश्य नन्दन' ॥ ४९ ॥

प्रतोदाभीपुहमोऽथ कस्य वा सारयिर्जनः ।

पदपी पुनप्येदा व्यतं कल्याणि राजस' ॥ ५० ॥

वैरं शतगुण पश्य भम तैर्जीवितान्तकम् ।

मुषोरद्धदैः सौम्य' राजसैः कामरूपिभिः ॥ ५१ ॥

हता मृता वा वैद्दही भलिता वा तपस्विनी ।

न धर्मस्त्रायते सीता द्वियमाणा मञ्जवने ॥ ५२ ॥

भलिताद्या हि वैद्दया हतायामपि नान्तरा' ।

तादृशो रय अपविष्टः पविष्टश्च पातितो भयजेव्युपसं' ॥ ५३ ॥

धजोपविष्टः प्लुता रथो भय इत्यन्यथा' ॥ ५४ ॥

रथाजमात्रा चतुःशताङ्गदीर्घा विगिस्ता फलमानो इत्यर्थः ॥

निहता परमं सौतेन । शरावरौ तुल्यौ ॥ ५० ॥

प्रताद तार्धं धर्मापव प्रयथा ॥ ५१ ॥

पारवापि राजसपुरुषलोदा पदपी पदसञ्चारमा' ॥ ५२ ॥

राजसैः सह रतीन्निगतज वैरं पूर्वमेवापरतपुच साह तपा' ॥ ५३ ॥

जीपितरगतक अन्तर प सम्पत्तं परा ॥ ५४ ॥

रय रक्षोभिः राजापिमात्र निश्चित धर्म निष्पात मोक्ष' ॥

के हि लोके प्रियं कर्तुं शक्ताः सौम्य । ममेश्वराः ॥ ५३ ॥
 कर्त्तारमपि लोकानां पूरुषं कर्त्तव्यवेदिनम् ।
 अज्ञानादवमन्येरन् सर्वभूतानि लक्षण ॥ ५४ ॥
 गृधु लोकहिते युक्तं दान्तं कर्त्तव्यवेदिनम् ।
 निर्दीर्य्य इति मन्यन्ते नूनं ना त्रिदशेश्वराः ॥ ५५ ॥
 ना प्राप्य हि गुणो दोषः संवृत्तः पथ्य लक्षण ।
 अद्यैव सर्वभूतानां रक्षसामभवाय च ॥ ५६ ॥

सीता धर्मा न चायते । एवञ्च भक्षिताया हृताया वा वैदेह्या के हि
 लोके मम प्रियं कर्तुं शक्ता न केऽपि धर्मासाध्ये तेषामक्रियित्वस्त-
 दिति भावः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अथ पौरुषमेवावलम्बितु तच्छ्रेयतया काचित्लोकस्थितिमाह, कर्त्तुं
 मिति । सर्वलोकस्थोत्पत्तिस्थितिसंहारकर्त्तारमपि श्रुत्यादिप्रसिद्धा
 त्रिपुरसंहारादिविषयकात्यन्तशौर्य्यवन्तं महेश्वरमपि कर्त्तव्यवेदिनम्
 यथा तथा वेदितु शक्नोमस्य तं दयादृष्ट्या तूष्णीम्वितमघातात् तदभे-
 दानादवमन्येरन् किमय कुपितोऽपि कश्चिदिति इति न ममदानी-
 त्वर्थः ॥ ५४ ॥

यदेषमतो गृधुमिति । लोकहिते प्राणिसौख्यसम्पादने गृधु-
 चितम् । यतएव गृधुसभाव दान्तं नानाप्रकारेण दुर्विषय-
 रहितन्द्रिययोगे ना त्रिदशेश्वरा इन्द्रादयो निर्दिष्टे मन्यन्ते यतः सर्व-
 नाशं न शक्नुवन्त्येवमर्थः ॥ ५५ ॥

संघत्यैव शशिज्योत्स्ना मघान् सूर्य्य इवोदितः ।

संघत्यैव गुणान् सर्वान् मम तेजः प्रकाशते । ५७ ॥

नैव यत्ना न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।

किन्नरा वा मनुष्या वा सुखं प्राप्स्यन्ति लक्ष्मण ' । ५८ ॥

ममास्त्रबाणसम्पूर्णमाकाशं पश्य लक्ष्मण ' ।

असम्पातं करिष्यामि ह्यद्य वैलोक्यवारिणाम् । ५९ ॥

सन्निरुद्धग्रहगणमावारितनिशाकरम् ।

विप्रनष्टानलमरुद्भास्करयतिसंवृतम् । ६० ॥

विनिर्मथितमैलाग्रं शुद्धमाणजलाशयम् ।

तस्मात् पौरुषमेवावलम्बनीयमित्याह गुणेऽपि मार्दवादिर्मा प्राप्य
दीर्घोऽनिष्टसाधन इति हेतुर्हेतुं त्वत्का पौरुषमवलम्बे पश्य यद्य
मम तेज एव प्रकाशते । सर्वभूतानामभवाय नाशाय शशिज्योत्स्ना
संघत्यैव प्रलयकापीदितो महासूर्य्य इव । शशिज्योत्स्नातुल्यान् मान
कान् गुणान् संघत्यैव रविज्योत्सा मरुय प्रकाशते पश्येत् ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥
तदेव प्रपश्यति, नैवेति ॥ ५८ ॥

पश्य । अपिसादेवेति श्रेष्ठ । वैलोक्यवारिणामनवपातं नाशवर-
णात् क्रियाराहित्यं यथा भवति तथा करिष्यामि ॥ ५८ ॥

• सन्निरुद्धप्रधारो सप्तम्यो यथ तत्तैलोल्य विप्रनष्टा अन्लादि-
पुतयो यथ तथा तत् सत्तन तन्ता सत्तननिर्दप्य ॥ ६० ॥ ६१ ॥

ध्वस्तद्रुमलताशुक्लं विप्रनाशितमागरम् । ६२ ।

लैलोन्यन्तु करिव्यामि संयुक्तं कालकर्मणा ।

न तां कुशनिनीं भीता प्रदात्यन्ति ममेयराः । ६२ ।

अस्मिन् चुहर्त्ते सोमित्रे ! मम दृश्यन्ति निरुमम् ।

नाकाशमुत्पतियन्ति सर्वभूतानि लक्ष्मण ! * ॥ ६२ ॥

समाकुलममर्थ्यादं जगत्पथाद्य लक्ष्मण ।

आकर्णपूर्णे रियुभिर्जीवलोकदुरावरैः ॥ ६४ ॥

करिष्ये मैथिलीहेतोरपिशाचमराद्यमम् ।

मम रोषप्रयुक्तानां विगिरानां नलं सुराः ॥ ६५ ॥

द्रव्यन्यद्य विमुक्तानाममर्षाद्दूरगामिनाम् ।

नैव देवा न दैतेया न पिशाचा न राक्षसाः ॥ ६६ ॥

कारणकर्तृणां कारणमाध्य कर्म नाशस्तेन कारणधर्मेणेति पाठिनी ॥ ६२ ॥
येन कारणधर्मेणेत्यर्थे तत्पुण्येति नाप्यं । ६२ । ६३ ।

यन्मयाऽप्यलक्ष्मणप्रयत्नयत्नानां नाशोऽस्मिन् दुरावरैः दुर्नरैः
दुर्गावरैश्च नाशितः । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ ।

* मम नाशितं लोभमुक्तं वीर्यं नाशितं मम ।

न इति मम नाशितं स्वल्पं लक्ष्मणमिति नम् ।

३५३३३३ ३५३३३३

भविष्यन्ति मम क्रोधात् त्रैलोक्येऽपि प्रणाशिते ।
 देवदानवयक्षाणां लोका ये रक्षसामपि ॥ ६७ ॥
 वज्रधा निपतियन्ति बाणौघैः शकलीकृताः ।
 निर्मर्यादानिमान् लोकान् करिष्ये मम सायकैः ॥ ६८ ॥
 दृता मृतां वा सौमित्र ! न दास्यन्ति ममेश्वराः ।
 ययारूपां हि वैदेहीं न दास्यन्ति यदि प्रियाम् ॥ ६९ ॥
 नाशयामि जगत् सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
 यावद्दर्शनमस्मा वै तापयामि च सायकैः ॥ ७० ॥
 इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्षः स्फुरमानोष्ठमंपुटः ।
 वल्कलाजिनमावध्य जटाभारमवन्धयत् ॥ ७१ ॥
 तस्य क्रुद्धस्य रामस्य तथाभूतस्य धीमतः ।
 त्रिपुरजघ्नुषः पूर्वं रुद्रस्येव बभौ तनुः ॥ ७२ ॥
 लज्जाणादय चादाय रामो निष्पीड्य कार्मुकम् ।
 शरमादाय सन्दीप्तं घोरमाशीविषोपमम् ॥ ७३ ॥
 सन्दधे धनुषि श्रीमान् रामः परपुरञ्जयम् ।
 युगान्ताग्निरिव क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ ७४ ॥

देवादयो न भविष्यन्ति । प्रत्येकं सर्वे नाशयन्ते तेषां । ६७ ॥ ६८ ॥
 तथाऽपि यथाप्यसमायाम् । अथ न दास्यन्ति वैदेह्यम्
 क्रोधातिशयात् रोषाय ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

सहस्रं गन्धर्वान् सन्निवृत्तान्

अग्रेण सशस्त्रैः परितो वीर्यवान् ॥ १८ ॥

इत्यादि रामायणवाङ्मोक्षार्थे आरण्यकाण्डे धौलपर्वक-
टनं नाम अतुष्टितमः सर्गः ॥ १४ ॥

अनेन अस्मिन् क्रोधादिकाने छत्वाया अयुक्ताया अपि प्रतिष्ठाया
अपानेन आरम्भायामात्र इत्यपि सूचितम् ॥ १५ ॥

इति आरामानिरामे आरामार्थे रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे अतुष्टितमः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

तप्यमानं तदा रामं सीताहरणकर्षितम् ।
लोकानामभवे युक्तं सावर्त्तकमिवानलम् ॥ १ ॥
वीक्ष्यमाणं धनुः सज्जं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ।
दग्धुकामं जगत् सर्वं युगान्ते च यथा हरम् ॥ २ ॥
अदृष्टपूर्वं संक्रुद्धं दृष्ट्वा रामं स लक्षणः ।
अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं सुखेन परिशुध्यता ॥ ३ ॥
पुरा भूत्वा मृदुर्दान्तः सर्वभूतहिते रतः ।
न क्रोधवशमापन्नः प्रकृतिं हातुमर्हसि ॥ ४ ॥
चन्द्रे लक्ष्मीः प्रभा सूर्य्य गतिर्वायौ भुवि चमा ।
एतच्च निधतं सर्वं त्वयि चानुत्तमं वशः ॥ ५ ॥

अभवे नाशे युक्तमुद्युक्तम् । सावर्त्तकं प्रलयकालिकम् ॥ १ ॥
हरं कालाग्निरुद्रम् ॥ २ ॥

अदृष्टपूर्वं पूर्वमेवं कदाप्यदृष्टसंहारशक्त्यावेशं संक्रुद्धं रामं दृष्ट्वा
राममब्रवीदिति रामपदद्वयसम्बन्धः । मुखपरिशोषो लोकविनाश
भयेन ॥ ३ ॥

प्रकृतिं सर्वभूतहितत्वरूपाम् ॥ ४ ॥

एकस्य नापराधेन लोकान् हन्तुं त्वमर्हसि ।
 ननु जानामि कस्यायं भग्नः सायामिको रयः ॥ ६ ॥
 केन वा कस्य वा हेतोः सायुधः सपरिच्छदः ।
 खुर*नेमिचतुष्टयं मितो रुधिरविन्दुभिः ॥ ७ ॥
 देशो निर्दृष्टभंग्रामः सुघोरः पार्थिवात्मज ।
 एकस्य तु विमर्दाऽयं न दयोर्वदता वर । ॥ ८ ॥
 न हि वृत्तं हि पश्यामि बलस्य मज्जतः पदम् ।
 नैकस्य तु कृते लोकान् विनाशयितुमर्हसि ॥ ९ ॥

अतश्च उक्तचतुष्टयस्य अनुत्तम यज्ञश्च त्वयि नियतमित्यर्थः ॥ ५ ॥
 एकस्यापराध इति पश्येत् प्रायते तत्राह, नन्विषति । ननु जाना-
 न्येक एवापराध इति कुतश्चाह । कस्यापिदेव न केपापिदित्यर्थः ।
 सायुधपरिकरो भग्न इत्यन्वयः ॥ ६ ॥

स केन भग्नः केन हेतुनेत्येतत् न जानामीति श्रेयः । खुरनेमिचतु-
 ष्ठादिविशिष्टोऽयं देशो निर्दृष्टभंग्रामो दृश्यते इति श्रेयः । खुरमृतं
 हेतुमिदं विमर्दः सयाम एकाग्र रथिकस्य कर्मात्तु सः न तु रथि-
 कयो रिति श्रेयः ॥ ७ ॥ ८ ॥

तदेवाह नमोति । कृतं भुवि तत्तच्छिबम् । अत एकस्य कृतं लोक-
 नाशो न युक्तः ॥ ९ ॥

युक्तदण्डा हि मृदवः प्रशान्ता वसुधाधिपाः ।

सदा त्वं सर्वभूतानां शरण्यः परमा गतिः ॥ १० ॥

कोऽनु दारप्रणाशन्ते साधु मन्येत राघव ! ।

सरितः सागराः शैला देवगन्धर्वदानवाः ॥ ११ ॥

नालं ते विप्रियं कर्तुं दीक्षितस्येव साधवः ।

येन राजन् ! हता सीता तमन्वेदितुमर्हसि ॥ १२ ॥

महितीयो धनुष्याणिः सहायैः परमर्षिभिः ।

समुद्रं वा विचेय्यामः पर्वतांश्च वनानि च ॥ १३ ॥

गुहाश्च विविधा घोराः पद्मिन्यो विविधास्तथा * ।

देवगन्धर्वलोकांश्च विचेय्यामः समाहिताः ॥ १४ ॥

यावन्नाधिगमिष्यामस्तव भार्यापहारिणम् ।

युक्तदण्डा यथापराधदण्डाः । मृद्वोऽनुकठिनाः ॥ १० ॥

किञ्च यदि त्वदारप्रणाशो लोककर्षको लोकानुमते वा स्याद् युक्तं
तन्नाशनं नैवमस्तीत्याह, केनचित् ॥ ११ ॥

सरिदादयन्ते विप्रियं कर्तुं नालं न समर्थाः न स्पृष्टान्तो वा
दीक्षितस्य यजमानस्य साधयो ज्ञानसम्पन्ना ऋत्विगादयो यथा विप्रि-
भापादि दातुं व्यर्थं वा कर्म कर्तुमसमर्थास्तद्वत् ॥ १२ ॥

महितीयो यद्यं द्वितीयः सहायो यस्य सः समुद्रादिन्यायमेषु वि-
दनाथे परमर्षिभिः सहायैरित्युक्तम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

* ननिनीः पार्वतीस्तथा इति वा पाठः ।

न चेत् साग्ना प्रदास्यन्ति पत्नीं ते चिदशेश्वराः ।

कोशलेन्द्र ! ततः पश्चात् प्राप्तकालं * करिष्यसि ॥ १५ ॥

श्रीलेन साग्ना विनयेन सीता

नयेन न प्राप्स्यसि चेन्नरेन्द्र ।।

ततः समुत्सादय हेमपुंखे-

र्महेन्द्रवज्रप्रतिमैः शरौघैः ॥ १ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे

प्रबोधनं नाम पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

यदि अस्मद्विषयनेनाशक्नोतव्याप्ति स्यात् । ततः परं देवाः
सर्वज्ञा यदि ते पत्नी पत्नीवार्त्ता न दास्यन्ति । ततः पश्चात् प्राप्तकालं
चतुर्थोपायं दण्डं तेषु करिष्यसि ॥ १५ ॥

श्रीलं सुचरित्रं साम साधुवाद विनयः प्रश्रयः नयो नीतिः ॥ १६॥

ॐ वाणमोक्षम् इति वा पाठः ।

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

पट्पठितमः सर्गः ।

तं तथा शोकसन्तप्तं विलपन्तमनायवत् ।
मोहेन महता युक्तं परिदूनमचेतसम् ॥ १ ॥
ततः सौमित्रिराद्यास्य मुहूर्त्तादिव लज्जणः ।
रामं सखोधयामास चरणौ चाभिपीडयन् ॥ २ ॥
महता तपसा चापि महता चापि कर्मणा ।
राज्ञा दशरथेनासील्लब्धोऽमृतमिवामरैः ॥ ३ ॥
तत्र चैव गुणैर्वद्भुस्त्वद्वियोगान्महीपतिः ।
राजा देवत्वमापन्नो भरतस्य यथा श्रुतम् ॥ ४ ॥
यदि दुःखमिदं प्राप्तं काकुत्स्थ ! न सद्ब्रियसे ।
प्राकृतश्चाल्पसत्वश्च इतरः कः सद्ब्रियति ॥ ५ ॥

एवं क्रोधमुपशमय्य सहजप्रकृतिप्राप्तये बोधयति लज्जणो रामम् ।
तमिति । परिदूनं क्षीणम् यचेतसम् यस्यस्यचित्तमिव ॥ १ ॥
मुहूर्त्तादिव मुहूर्त्तादेव ॥ २ ॥
बोधनप्रकारो महतेत्यादि । तपसा पुत्रकामनया कृतेन अतादिना
कर्मणा अथवा इहानयनपूर्वकमध्यायागेन ॥ ३ ॥
भरतस्य गुणादिति श्रेयः । यथा यथाश्रुतम् ॥ ४ ॥

आन्वसिद्धिं नरयेष्ठ ! प्राणिनः कस्य नापदः ।

सत्सृशंत्यग्निवद्वाजन् ! चणेन व्यपयान्ति च * ॥ ६ ॥

लोकस्वभाव एवैष ययातिर्नङ्गपात्मजः ।

गतः शक्राय सालोक्यमनयस्तं समत्सृशत् ॥ ७ ॥

महर्षि र्यो वसिष्ठस्तु यः पितुर्नः पुरोहितः ।

अज्ञा पुत्रशतं जज्ञे तथैवास्य पुनर्हन्तम् ॥ ८ ॥

इतर क इति । यद् यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन इत्युक्तेः ।
मर्त्यावतारस्त्रिह नर्त्यश्चित्तयमिति भागवतोक्तरीत्या लोकश्चित्तयार्थ-
मपि त्वदवतारादिति भावः ॥ ५ ॥

प्याश्रमिहीति । नह वै शरीरस्य सत प्रियाप्रिययोरपहतिर-
स्तीति श्रुतेः ॥ ६ ॥

तदेव विदुषोति । लोकेति । एष यौपाधिकदुःखसम्बन्धो लोकस्य
शरीरियः स्वभाव एव तदेवाह, ययातिरिति । अनयोऽनयमूखं दुःखं
तथ स्वर्गाद् भ्रशरूपं समत्सृशदित्यनेन अघिरस्थितिकस्पर्शमात्रार्थ-
केन पुनरविवन्धेनैव दौष्टिप्रयुक्तसुखोत्तरकालिकदुःखनिवृत्तिरप्यस्य
सूचिता ॥ ७ ॥

यो महर्षि, यः पुनर्नः पितुः पुरोहितस्तस्य पुत्रशतं जज्ञे अज्ञा
यथाज्ञा च पुनर्विश्रानिन्नेय रतम् । पूर्वं सुखोत्तरकालिकदुःखानन्तरं

* दुःखितो हि भवान् लोकांस्तेजसा यदि धक्ष्यसे ।

आर्त्ताः प्रजा नरव्याघ्र ! क्व तु यास्यन्ति निर्वृतिम् ॥

इत्यतिरिक्तं क्वचित्पठन्ति ।

सुमहत्स्वपि कृच्छ्रेषु रामानिर्विण्णदर्शनाः ॥ १४ ॥

तत्त्वतो हि नरमेष्ठ ' बुद्ध्या समनुचिन्तय ।

बुद्ध्या युक्ता महात्मानो विजानन्ति शुभाशुभे ॥ १५ ॥

अदृष्टगुणदोषाणामध्रुवाणान्तु कर्मणाम् ।

नान्तरेण क्रिया तेषां फलमिच्छन् वर्त्तते ॥ १६ ॥

भामेवं हि पुरा वीर ' त्वमेव वज्रशोक्तवान् ।

अनुशिष्याद्भिः कोनु त्वामपि साक्षाद् दृष्टव्यतिः ॥ १७ ॥

अनिर्विण्णदर्शना विषादरहितदर्शना विषादराहित्येन कृत्याकृत्य-
तत्त्वज्ञानवन्तः ॥ १४ ॥

तत्त्वतः समनुचिन्तय युक्तायुक्तं कृत्याकृत्येति श्रेष्ठः । शुभाशुभे
कर्तव्याकर्तव्ये युक्तायुक्ते । बुद्धियुक्ताः जानन्ति तत्त्वान् बुद्ध्या विचि-
न्तयेति श्रेष्ठः ॥ १५ ॥

एवं दुःखमूलं प्राचीनं कर्म बुद्ध्या दुःखं सोढव्यमेवेत्याह, अदृष्टेति ।
प्राक्कृतसमधिगम्यतया प्रत्यक्षेणादृष्टगुणदोषाणां धर्मत्वाधर्मत्वे गुण-
दोषौ । व्यापाततो धर्मवद्भासनानानाधर्मत्वादेपरौ व्याप्य अत्रुत्तमा
फलनाशानाम् । अनेन फलावश्यभावः सूचितः । तादृशानां धर्मत्वा-
निष्पत्तिः क्रिया तत्तत्पुरुषव्यापारमन्तरेण न भवति स्वतदावश्य-
कतानां तेषामिच्छा फलं सुखसादनियच्छ फलं वर्त्तते प्रवर्त्तते एव न
प्रवर्त्तत इति अतः सोढव्यमेवेति भावः ॥ १६ ॥

इयम् बुद्धिः त्वदक्षैव मेः तत्त्वतोऽपरेऽप्रे किं जानन्ति नित्यं न चाप-
नित्याह, मामिति । अकारण्ये तौ धर्मज्ञानादतिनिर्गतौ ॥ १७ ॥

बुद्धिश्च ते महाप्राज्ञ ! देवैरपि * दुरन्वया ।

शोकेनाभिप्रसुप्तन्ते ज्ञानं सम्बोधयाम्यहम् ॥ १८ ॥

दिव्यञ्च मानुषञ्चैवमात्मनश्च पराक्रमम् ।

इच्छाकुट्टपभावेक्ष्य यतस्व द्विषतां वधे ॥ १९ ॥

किं ते सर्वविनाशेन कृतेन पुरुषर्षभ ! ।

तमेव त्वं रिपुं पापं विज्ञायोद्धर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे प्रबोधनं

नाम षट्पटितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

वानिति सन्धिरार्षं । अनुशिष्यात् शिचित्तुं शक्तः स्याद् दृष्टस्तिरिति
अन्यस्य का गणनेत्यर्थः ॥ १७ ॥

देवैरपि दुरन्वया चन्वेतुमनुगन्तुमशक्या त्वञ्जानप्रसिद्धेदो दश-
नामप्यशक्य इति भावः । यनेनेत्यरता सूचिता तथापि शोकेनाभि-
प्रसुप्तमिव ते ज्ञानं सम्बोधयामि बोधयामीव ॥ १८ ॥

दिव्यं देवोचितं मानुषं मनुष्योचितम् । एवमुभयविधपराक्रमा-
वयवमात्मनोऽप्येत्य तच्चाद्य पर्युरामविषयः । यन्तो रदोऽपि
एव च देवोचितपराक्रमस्याय नायमर इति भावः ॥ १९ ॥

कृतेन अनुष्ठितेन ॥ २० ॥

इति आरामाभिरामे आरामाये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे षट्पटितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तपद्यितमः सर्गः ।

— ४२२ —

पूर्वजोऽप्युक्तवाक्यस्तु लक्षण्येन सुभाषितम् ।
 सारग्राही महाभारतं प्रतिजग्राह राघवः ॥ १ ॥
 स निवृत्त्य महावाङ्मनः प्रवृद्ध रोपमात्मनः ।
 अनेकं धनुश्चित्रं रामो लक्षण्यमब्रवीत् ॥ २ ॥
 किं करिष्यावहे वत्स । त्वं वा गच्छाव लक्षण्यं ।
 केनोपायेन पश्यावः सीतामिह विचिन्तय ॥ ३ ॥
 तं तथा परितापार्तं लक्षण्यो वाक्यमब्रवीत् ।
 इदमेव जनस्थानं त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ४ ॥
 राक्षसैर्वज्रभिः कीर्णं नानाद्रुमलतायुतम् ।
 सन्तीह गिरिदुर्गाणि निर्दरा कन्दराणि च ॥ ५ ॥
 गुहाश्च विविधा घोरानानामृगमण्यकुलाः ।
 आवासाः किन्नराणाञ्च गन्धर्वभवनानि च ॥ ६ ॥

पूर्वजोऽपि रामं लक्षण्येन सुभाषितं यथा भवति तथोक्तवाक्य-
 कदाप्यस्य महाभारतं सद्युक्तिशाल्यात् साराग्रम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

बुद्धिश्च ते महाप्राज्ञ ' देवैरपि * दुरन्वया ।

शोकेनाभिप्रसुप्तन्ते ज्ञानं सम्बोधयाम्यहम् ॥ १८ ॥

दिव्यञ्च मानुषञ्चैवमात्मनश्च पराक्रमम् ।

इच्छाकुटुम्बभावेक्ष्य चतस्व द्विपतां वधे ॥ १९ ॥

किं ते सर्वविनाशेन कृतेन पुरुषर्षभ ।

तमेव त्वं रिपुं पापं विज्ञायोद्धर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे प्रबोधनं
नाम षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

वानिति सन्धिरार्ध । अनुश्रित्यात् श्रित्तितुं शक्तः स्याद् दृष्टस्तितिर्वा
यन्यस्य का गणनेत्यर्थः ॥ १७ ॥

देवैरपि दुरन्वया अन्येतुमनुगन्तुमशक्या त्वञ्ज्ञानपरिच्छेदो देव-
नामप्यशक्य इति भावः । यनेनेत्यरता सूचिता तथापि प्रीकृतात्
र्हितमिव ते ज्ञानं सम्बोधयामि बोधयामीव ॥ १८ ॥

दिव्यं देवाचितं मानुषं मनुष्याचितम् । एवमुभयनिधपराक्रम-
यत्त्वमात्मनोवेक्ष्य तत्राद्य परशुरामविधयः । अन्यो रवोवि-
एवञ्च देवाचितपराक्रमत्याय नावमर इति भावः ॥ १९ ॥

कृतेन अनुष्ठितेन ॥ २० ॥

इति आरामाभिगमे आरामोये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

तानि युक्तो मया मार्गं नमन्निधितुमर्हसि ।
 त्वदिधा बुद्धिमन्वदा मयात्मानो नरपर्ययाः ॥ २ ॥
 आपत्सु न प्रकम्पन्ते वायुवेगैरिवाचनाः ।
 इत्युत्तमज्जनं मधं विचचार मनन्मग्नः ॥ ८ ॥
 क्रुद्धो रामः श्वरं धोरं सन्वाय धनुषि दुरम् ।
 ततः पर्यंतकृष्टाभं महाकायं द्विजोत्तमम् ॥ ९ ॥
 दृढं पतित भृमो जतजार्द्रं जटायुषम् ।
 तं दृष्ट्वा गिरिच्छिन्नाभ रानो लक्ष्मणनववीत् ॥ १० ॥
 अनेन किल वैदेही भविता नात्र संशयः ।
 गृध्ररूपमिदं व्यक्तं रजो भ्रमति काननम् ॥ ११ ॥
 भक्षयित्वा विशालाक्षीनास्ते सीता यथासुखम् ।
 एनं वधिय्ये दीप्ताग्रैः गरैर्घोरैरजिह्वगैः ॥ १२ ॥
 इत्युक्त्वाभ्यपतद् द्रष्टुं * सन्वाय धनुषि दुरम् ।
 क्रुद्धो रामः समुद्रांतां चालयन्निव मेदिनीम् ॥ १३ ॥

दह जनस्थाने गिरिगतानि दुर्गाणि गन्तुमशक्यदेशा सन्तीत्यर्थः ।
 निर्दरा विदीर्यपावाणा ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दुरं तद्वन्निश्चितं शरमित्यर्थः । तं सन्वाय विचचारेत्यन्वयः ॥ ९ ॥
 ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

आरण्यकाण्डम् ।

स० ।

त दीनदीनया मया मफेनं रुधिर वसन् ।
 अभ्यभाषत पत्नी स राम दशरथात्मजम् ॥ १४ ॥
 यामौषधीनिवायुमन् 'अन्वेयसि मघावने ।
 मा देवी नम च प्राणा रावणेनोभय दतम् ॥ १५ ॥
 त्वया विरहिता देवी लक्ष्मणेन च राघव ।
 द्विभ्राता मया दृष्टा रावणेन वलीयसा ॥ १६ ॥
 भीतामभवपद्मोऽहं रावणञ्च रणे प्रभो * ।
 विध्वंसितस्य प्लवः पतितो धरणीतले ॥ १७ ॥
 एतदस्य धनुर्भग्नमेते चास्य शरालया ।
 अथमस्य रणे राम । भग्नः सांग्रामिको रथः ॥ १८ ॥
 अयं तु भारयिसस्य मत्वचनिहतो भुवि ।
 परित्यान्तस्य मे पत्नी ह्रित्वा खड्गेन रावणः ॥ १९ ॥
 भीतामादाय वैदेहीमुत्पपात विहायसम् ।
 रक्षसा निहतं पूर्वं मा न हन्तुं त्वमहंसि ॥ २० ॥

सफेनं येनसहितं दीनदीनया अतिश्रयित दीनया दीनसदृशा
 वा ॥ १४ ॥
 औषधीनिव संजीवनौषधीनिव अन्वेयसि अन्वेयसे ॥ १५ ॥ १६ ॥

नाख्यनाम्यतरं नाके मन्तोर्जितान् मन्त्रराचरे ।

येनेय मन्तो प्राप्ता मया व्यमनवागुरा ॥ २६ ॥

अयं पितृ प्रियस्य मे शृधराजो मन्त्राचरः ॥ २७ ॥

शेन निनिधतो भुमौ नम भाग्यप्रिययेयात् ॥ २८ ॥

इत्येषमुक्त्वा बलशो राघवः सञ्जलधाम्नः ।

जटायुपञ्च पश्यन् पितृघोषं निदर्शयन् ॥ २९ ॥

निहन्तपञ्च रुधिरावभित्त

त शृधराजं परिशृणु राघवः ।

क मेयिली प्राणसमा गतेति

विमुच्य वाचं निषपात भुमौ ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे जटायु-
समागमो नाम सप्तपष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

एतद् उपरिस्तापशान्तये संपूर्णमहोदधिमपि प्रतरेय तदा सोऽपि
सहिताभ्यतिर्नूनं निश्चयेन समालम्ब्या विशुष्येत् ॥ २५ ॥

येनाभास्येन वागुरा गृह्णादिवन्धनजायाम् ॥ २६ ॥

विशुष्येयस्य सया ॥ २७ ॥

पितृघोषं पितरौव खेदम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे सप्तपष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

* अरान्वितः इति वा पाठः ।

[illegible]

रौद्रेण रक्षता यनेन रक्षता तम प्राधान्यमेवेति सूचितम् ।
 मित्रसम्पन्नं मित्रत्वेन सम्पन्नं सर्वजनेषु मेध्या युक्तम् ॥ २ ॥ २ ॥
 तथा अतिखिन्नप्राण इव स्वरहीनो विद्वलेक्षणश्च ॥ ३ ॥
 व्याहरितुं व्याहर्तुं वध वधप्रकारम् ॥ ४ ॥
 वमपराधं दृष्ट्वा तु प्रिया सीता हता सोऽपराधस्तस्य नया किं

त्यक्त्वा शरीरं गृध्रस्य प्राण्या जग्मुर्विहायसम् ॥ १७ ॥

स निचिष्य शिरो भूमौ प्रसार्य चरणौ तथा ।

विचिष्य च शरीरं स्वं पपात धरणीतले ॥ १८ ॥

तं गृध्रं प्रेक्ष्य ताम्राक्षं गतासुमचलोपमम् ।

रामः सुबद्धभिर्दुःखैर्दीनः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ १९ ॥

बह्वनि रक्षसा वासे वर्षाणि वसता सुखम् ।

अनेन दण्डकारण्ये विशीर्णमिह पक्षिणा ॥ २० ॥

अनेकवार्षिको यस्तु चिरकालसमुत्थितः ।

सोऽयमद्य हतः शैते कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २१ ॥

पश्य लक्षणम् । गृध्रोऽयमुपकारी हतश्च मे ।

सीतामभ्यवपन्नोऽयं रावणेन बलीयसा ॥ २२ ॥

गृध्रराज्य परित्यज्य पितृपैतामहं महत् ।

इत्युक्त्वा शतावन्मात्रमुक्त्वा तदीर्यतद्भवनादिकथनात् पूर्वमिति शेषः
॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

पक्षिण् दण्डकारण्ये बह्वनि वर्षाणि सुखं वसतानेन पक्षिणैरेव
दण्डकारण्ये विशीर्णं देहविशरणं प्राप्तम् ॥ २० ॥

अनेकवार्षिक इत्यस्यैव विवरणं चिरकालसमुत्थित इति ॥ २१ ॥

मे उपकारीत्यन्वयः । सीतामभ्यवपन्नः सीता मोक्षयितुं प्रवृत्तः ।

॥ २२ ॥ २३ ॥

० विचीर्य इति ना पाठः ।

मम हेतोरयं प्राणान् सुमोच पतगेश्वरः ॥ २३ ॥
 सर्वत्र खलु दृश्यन्ते साधवो धर्मचारिणः ।
 शूराः शरण्याः सौमित्रे । तिर्यग्योनिगतेष्वपि ॥ २४ ॥
 सीताहरणजं दुःखं न मे सौम्य । तथागतम् ।
 यथा विनाशो गृध्रस्य मत्कृते च परन्तप ॥ २५ ॥
 राजा दशरथः श्रीमान् यथा मम महायशः ।
 पूजनीयश्च मान्यश्च तथायं पतगेश्वरः ॥ २६ ॥
 सौमित्रे । हर काष्ठानि निर्मथिष्यामि पावकम् ।
 गृध्रराज दिधक्ष्यामि मत्कृते निधनं गतम् ॥ २७ ॥
 नाथ पतगलोकस्य चितिमारोपयाम्यहम् ।
 इमं धक्ष्यामि सौमित्रे । हतं रौद्रेण रक्षसा ॥ २८ ॥
 या गतिर्यज्ञशीलानामाहिताग्नेश्च या गतिः ।

सर्वत्र सर्वजातिषु ॥ २४ ॥

तथा आगतमिति ह्येदः । प्राप्तमित्यर्थः । मत्कृतं यो ह्य
 विनाशस्तज्ज दुःखं यथा मा प्राप्त सीताहरणजदुःखाद् गृध्रराजः
 दुःखमधिकमिति भावः । तस्या पुन प्राप्तिसंभावनासत्तादस्य तदभावे
 चेति तात्पर्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

दिधक्ष्यामि दग्धं निक्ष्यामि सद्गतिमिदमे । एतार्थः ॥ २७ ॥

यथागवर्तिना सद्योमे इति शेषः । मत्कृत इति गतिर्गतिः ।
 यथागवर्तिना सद्योमे इति शेषः । मत्कृत इति गतिर्गतिः ।

अपरावर्त्तिना या च या च भुमिप्रदायिनाम् ॥ २८ ॥

मया त्वं भगनुज्जातो गच्छ लोकाननुत्तमान् ।

नृप्रराज 'महामत्स्य' भक्तुतम मया प्रज ॥ २९ ॥

एवमुक्त्वा चिता दीप्तमारोप्य पतनेश्वरम् ।

ददाष्ट रामो धर्मात्मा स्वयन्भुवि द'खित' ॥ ३० ॥

रामोऽपि सद्य भोनिचिर्जन थात्वा स वीर्यवान् ।

स्नानं धत्वा महारोधीननुत्तार त द्विजम् । ३१ ॥

रोहिमामानि चोद्धृत्य पेशीकृत्वा महायशा' ।

न सन्ति तान् लोकान् प्रजानो लोकान् क्रममुक्तिदानं गच्छ । अनेन
रूपरूपमाभात् कर्मनधिष्ठिततिर्यच साधनरूपमपि तल्लोकदानेन
भगवान् राम स्वस्वरूपाणि नायदारतज्ञान इति प्रलपता मुख ध्वस्तम् ।
शोकादि तु नटनमित्युक्तमेवासकृत । तदुक्तं सस्कारमकरोत्तस्य रामो
प्रज्ञाविधानतः । स्वपदस्य ददौ तस्मै सोऽपि रामप्रसादतः । धरे
सामान्यरूपेण प्रययौ परम पदमिति अटायुध प्रक्रान्त पादौ । एतेन
तिर्यचामपि चोद्धृत्वा दाष्टादियुक्तमिति अङ्गितम् । सारूप्यमुक्ति-
पामथोक्त । मया भद्रूपेण सामान्यहरिरूपेण ॥ २८ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

स प्रसिद्धमहिना राम महारोधीन् महामृगान् । रोहिषब्द
इन्द्रान्तोऽपि नृगवाधो । तान् धत्वा पिण्डदानार्थं नासमादायागत्यानु
यनन्तरं त द्विज पत्नियमुद्दिश्य पिण्डदानार्थं आद्वलं द्रव्यं तस्कार ॥ ३२ ॥

तत्र तन्मासान्युद्धृत्य पेशीकृत्वा पेशीकृत्वा पिण्डं कृत्वा शकुनाय
ददौ ॥ ३३ ॥

शकुनाय ददौ रामो रम्ये हरिताद्वले ॥ ३३ ॥
 यत्तत् प्रेतस्य मर्त्यस्य * कथयन्ति द्विजातयः ।
 तत् स्वर्गगमनं क्षिप्रं तस्य रामो * जजाप ह ॥ ३४ ॥
 ततो गोदावरीं गत्वा नदीं नरवरात्मजौ ।
 उदकं चक्रतुस्तस्मै यद्वराजाय तावभौ ॥ ३५ ॥
 शास्त्रदृष्टेन विधिना जलं गृध्राय राघवौ ।
 स्नात्वा तौ यद्वराजाय उदकं चक्रतुस्तदा ॥ ३६ ॥

स यद्वराजः हतवान् यशस्करं
 सुदुष्करं कर्म रणे निपातितः ।
 महर्षिकल्पेन च संज्ञातस्तदा
 जगान् पुण्या गतिमात्मनः शुभाम् ॥ ३७ ॥

यत्तन्मन्त्रजातं प्रेतस्य मर्त्यस्य स्वर्गादिगमनमुद्दिश्य ब्रान्त्वया ॥ ३४ ॥
 यन्ति तत् स्वर्गगमनं तद्गमनसाधनं तत्तस्य क्षिप्रं स्वर्गगमनाय रामो
 जजाप ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

उक्तस्य सर्वस्यास्य खानपर्वकत्वं दर्शयितुं पुनराह, ब्रान्त्वया ॥
 तत्र पाठक्रमादयंक्रमस्य जलवत्त्वात् पूर्वं खानं तत उदकदानं तत पिप
 दानमिति क्रमो बोध्यः ॥ ३६ ॥

पुण्या पुण्ड्रकन्याम् यतएव मुखा मुण्डकनभावाम् ॥ ३७ ॥

* नन्वत्र इति वा पाठः ।

* यान्मिच्छन् इति वा पाठः ।

छतोदकौ तावपि पचिसत्तमे
 स्थिराच्च बुद्धिं प्रणिधाय जग्मतुः ।
 प्रवेश्य सीताधिगमे ततो मनो
 वनसुरेन्द्राविव विष्णुवामवौ ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे द्वाह्नं
 नाम अष्टपष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

पचिसत्तमे तद्विषये पितरीवेत्यर्थः । स्थिरा बुद्धिं तस्मिन् पि-
 वत्बुद्धिं निधाय सीताधिगमे सीताप्राप्तिसूचके निमित्ते मनः प्रवेश्य
 तादृशं निमित्तं दृष्ट्वा वनजग्मतुः ॥ ३८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे अष्टपष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ।

ऊर्त्वेवमुदकं तस्मै प्रस्थितौ राघवौ तदा ।
 अवेचन्तौ वने सीता जग्मतुः पश्चिमा दिग्म् ॥ १ ॥
 ता दिग् दक्षिणा गत्वा शरचापामिधारिणौ ।
 अत्रिप्रहतमैत्राक्षौ पन्यान् प्रतिपेदतुः ॥ २ ॥
 गुल्मै र्वृक्षैश्च वृद्धभिर्नृपाभिश्च प्रवेष्टितम् ।
 आहत मप्रैतो दुर्गं गहनं घोरदुर्गम् ॥ ३ ॥
 व्यतिक्रान्त्य तु वेगेन गृहीत्वा दक्षिणा दिग्म् ।
 सुभीम तन्महारण्य व्यतियातो महावनो ॥ ४ ॥
 ततः परं ननस्यानाक्षितो गम्य राघवो ।

नृपमानि यमोत्पन्नपरलोच्य दक्षिणामिमुं देवं हृष्टो मन्त्रः ॥ १ ॥
 मन्त्रः ॥ १ ॥

यमोत्पन्नपरलोच्य दक्षिणामिमुं देवं हृष्टो मन्त्रः ॥ १ ॥

मुनौ नृपमानि यमोत्पन्नपरलोच्य दक्षिणामिमुं देवं हृष्टो मन्त्रः ॥ १ ॥
 मन्त्रः ॥ १ ॥

यमोत्पन्नपरलोच्य दक्षिणामिमुं देवं हृष्टो मन्त्रः ॥ १ ॥

क्रौञ्चारण्यं विविशतुर्गहनं तौ महौजसौ ॥ ५ ॥
 नानामेघधनप्रख्यं प्रहृष्टमिव सर्वतः ।
 नानावर्णैः शुभैः पुष्पैर्मृगपक्षिगणैर्युतम् ॥ ६ ॥
 दिदृचमाणौ वैदेहीं तदनं तौ विचिन्वतुः ।
 तत्र तत्रावतिष्ठन्तौ मीताहरणदुःखितौ ॥ ७ ॥
 ततः पूर्वेण तौ गत्वा त्रिक्रोशं भ्रातरौ तदा ।
 क्रौञ्चारण्यमतिक्रम्य मतङ्गाश्रममन्तरे ॥ ८ ॥
 दृष्ट्वा तु तदनं घोरं वज्रभीममृगद्विजम् ।
 नानावृक्ष*समाकीर्णं सर्वं गहनपादपम् ॥ ९ ॥
 ददृशाते गिरौ तत्र दरीं दशरथात्मजौ ।
 पातालसमगम्भीरा तमसा नित्यसंहृताम् ॥ १० ॥

गम्य गत्वा गहनं दुष्प्रवेशं क्रौञ्चारण्यं क्रौञ्चारण्याख्यं गहनं वन-
 मिति वा ॥ ५ ॥

अनेकमेघानां घनः समृद्धं तत्प्रेत्य तद्वत् श्यामं सर्वतः प्रहृष्टमिव
 पुष्पविकासादिना तद्गतजन्तुहर्षेण वा तस्य प्रहृष्टत्वव्यपदेशः ॥६॥७॥

क्रौञ्चारण्यमतिक्रम्य तदनात् पूर्वेण त्रिक्रोशं गत्वा अन्तरे मध्ये
 मार्गे मतङ्गाश्रमं ददृशतुः । अथ घोरत्वादिविशेषणं तदनं मतङ्गाश्रम-
 वनं दृष्ट्वा तत् उच्यमानविशेषणां तत्र गिरौ दरीं ददृशाते ॥८॥९॥१०॥

आसाद्य च नरव्याघ्रौ दर्यास्तस्याविदूरतः ।

ददर्शतुर्महारूपां राक्षसीं विकृताननाम् ॥ ११ ॥

भयदामल्पसत्त्वानां बीभत्सां रौद्रदर्शनाम् ।

लम्बोदरीं तीक्ष्णदंष्ट्रां करालीं परुषत्वचम् ॥ १२ ॥

भक्षयन्तीं मृगान् भीमान् विकटां मुक्तमूर्धजाम् ।

अवैचतां तु तौ तत्र भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥

सा समासाद्य तौ वीरौ व्रजन्तं भ्रातुरग्रतः ।

एहि रंस्यावहेत्युक्त्वा समालम्बत लक्ष्मणम् ॥ १४ ॥

उवाच चैनं वचन सौमित्रिमुपगृह्य च ।

अहं त्वयोमुखी नाम लाभस्ते त्वमसि प्रियः ॥ १५ ॥

नाथ ! पर्वतदुर्गेषु नदीना पुलिनेषु च ।

आयुश्चिरमिदं वीर ! त्वं मया सह रंस्थसे ॥ १६ ॥

तस्याविदूर इति सन्धिरार्थः । तद्वरीसमीपे इत्यर्थः ॥ ११ ॥

बीभत्सा जुगुप्सिताम् । परुषत्वचं कर्कशत्वचं करालीं तु
रीराम् । करालोभीषणे तुक्ते ॥ १२ ॥

विकटामतिस्थूलाकारा तत्र तत्रास्थानेऽपि निधोमता वा ॥ १३ ॥
भ्रातूरामस्याग्रतो व्रजन्तं एहि रंस्यावहेत्युक्तेत्यत्र रंस्यावहेत्यु-
याधं । समालम्बत गृहीतवती ॥ १४ ॥

उपगृह्यान्निष्ठा ययोमुखीत्यन्वयं नाम । सह त तत्र जानं निष्ठा-
दिनामलक्षणादि ल य मे प्रिया मतामि ॥ १५ ॥

एवमुक्तास्तु लुपितः खड्गमुद्धृत्य लक्ष्मणः ।
 कर्णनाभस्त्रानं तस्या निचकत्तारिस्तदनः ॥ १७ ॥
 कर्णनाभे निक्षत्ते तु विस्तरं विननाद भा ।
 यथागत प्रदुद्राव राक्षसी घोरदर्शना ॥ १८ ॥
 तस्या गताया गहनं प्रजन्तौ * वनमोजसा ।
 आसेदतुरगितलो भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥
 लक्ष्मणस्तु महातेजाः सत्यवान् शीलवान् शुचिः ।
 'प्रनवीत् प्राञ्जलिर्वाप्यं भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ २० ॥
 सन्दते मे हृदं बाह्वरुद्धिग्रभिव मे मनः ॥
 प्रायश्चाप्यनिष्ठानि निमित्तान्युपलक्ष्ये ॥ २१ ॥
 तस्मात् सञ्जीभवार्य्य ! त्वं कुरुष्व वचनं क्षितम् ।

प्रायश्चिरं धिरमायुः ॥ १६ ॥

कर्णनाभस्त्रानमिति समाधारदन्द् ॥ १७ ॥

कर्णनाभे इति सप्तमी ॥ १८ ॥

तस्या गताया पश्चाद् प्रजन्तौ गहनं दुष्प्रवेशं वनम् आसेदतुः
 प्रापतुः ॥ १९ ॥

बाह्वरुद्धिः अणिष्ठानि तत्सूचकानि ॥ २० ॥

सञ्जीभव यतो भव सग्रमं भयम् ॥ २१ ॥

* विशन्तौ इति वा पाठः ।

ममैव हि निमित्तानि सद्यः शंसन्ति संभ्रमम् ॥ २२ ॥

एष वञ्चुलको राम ' पक्षी परमदारुणः ।

आवयोर्विजयं युद्धे शंसन्निव विनर्दति ॥ २३ ॥

तयोरन्वेषतोरेवं सर्वं तद्वनमोजसा ।

संजज्ञे विपुलः शब्दः प्रभञ्जन्निव तदनम् ॥ २४ ॥

संवेष्टितनिवात्यर्थं गहनं मातरित्यना ।

वनस्य तस्य शब्दोऽभूद्वनमापूरयन्निव ॥ २५ ॥

तं शब्दं काङ्क्षमाणस्तु रामः खड्गी * सधनुजः ।

ददर्श सुमहाकायं राक्षसं विपुलोरसम् ॥ २६ ॥

आसेदतुश्च तद्रक्षसावुभौ प्रसुखे स्थितम् ।

विवृद्धमशिरोग्रीवं कवन्धमुदरे सुखम् ॥ २७ ॥

ततः कविच्छकुनमप्याह, एष इति । वञ्चुलकः कण्ठवाणः । व
लक इत्यपि पाठान्तरम् । अनेन युद्धमपश्यन्मात्रं जगज्ज
सूचितम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

अन्वेषतोः सीतानिति शेषः । योजसा सामर्थ्येन ॥ २४ ॥

तद्वहनं वनमप्यन्तं मातरित्यना संवेष्टितं व्याप्तनिव जातम् । त
स्तस्य वनस्य मध्ये शब्दोऽभवत् ॥ २५ ॥

तं शब्दं काङ्क्षमाणः । तदुत्पत्तिनिमित्तं काङ्क्षमाणः ॥ २६ ॥

आसेदतुर्दृष्टवान् । विवृद्धं विवृद्धाकारम् । अशिरोग्रीवं

* तस्यां गतिः ॥ ४४३ ॥

रोमभिर्निशितैस्त्रीक्ष्णैर्महागिरिमिवोच्छ्रितम् ।
 नीलमेघनिभं रौद्रं मेघस्तनितनिस्वनम् ॥ २८ ॥
 अग्निज्वालानिकाशेन ललाटस्थेन दीप्यता ।
 महापद्मेण पिप्पलेन त्रिपुलेनायतेन च ॥ २९ ॥
 एकेनोरभि घोरेण नयनेन मुदर्शिना ।
 महादंष्ट्रोपपन्नन्तं लेलिहानं महामुखम् ॥ ३० ॥
 भक्षयन्तं महाघोरावृक्षभिर्हृष्टगृगृजान् ।
 घोरो भुजौ विकुर्वाणमुभौ योजनमायतौ ॥ ३१ ॥
 कराभ्या विविधान् शृङ्गाञ्च चान् पक्षिगणान् गृगान् ।
 आकर्षन्तं विकर्षन्तमनेकान् गृगयूथपान् ॥ ३२ ॥

अष्टशतानां शिरोऽर्धायम् । अतस्तत्र कवचम् । यन्वचं तस्मात्तत्रम् ।
 उदरे मुखम् अर्धमस्तकादित्यनुक्तम् ॥ २७ ॥

निशितैरित्यर्थः विवरणं तौक्ष्ण्यमिति उपमावृत्तौ वर्तते अर्थः ।
 रोमभिर्निशितैस्त्रीक्ष्णैर्महागिरिः कश्चितपातः ॥ २८ ॥

उपमानविशेषयोगेन ललाटस्थेनेत्येकं नयनं नैव प्रदेशान्तरमन्तः ।
 अत्रापि उदरे उरः प्रदेशेऽन्तरयन्त्रमन्तः । नयनं नैव उपमावृत्तौ कृतम् ।
 लेलिहानं महापद्मेणेत्यर्थम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

विकुर्वाणौ विकृपन्तम् ॥ ३१ ॥

आकर्षन्तम् इष्टान् गृगानां समुत्तेन पक्षिणां अनेकान् गृगान्
 मुखान् ॥ ३२ ॥

स्थितमावृत्य पन्थानं तयोर्भ्रातृः प्रपन्नयोः ।

अथ तं समतिक्रम्य क्रोशमात्रं ददर्शतुः ॥ ३३ ॥

महान्तं दारुणं भीमं कबन्धं भुजसंवृतम् ।

कबन्धमिव संस्थानादतिघोरप्रदर्शनम् ॥ ३४ ॥

स महाबाहुरत्यर्थं प्रसार्य विपुलौ भुजौ ।

जग्राह सहितावेव राघवौ पीडयन् वलात् ॥ ३५ ॥

खड्गिनौ दृढधन्वानौ तिग्मतेजौ महाभुजौ ।

भ्रातराविव संप्राप्तौ क्वयमाणौ महाबलौ ॥ ३६ ॥

तत्र धैर्याच्च शूरस्तु राघवो नैव विव्यथे ।

वाल्यादनाश्रयाच्चैव लक्षणस्त्वभिविव्यथे ॥ ३७ ॥

उवाच च विषण्णः सन् राघवं राघवानुजः ।

पश्य मां विवशं वीर ! राक्षसस्य वशं गतम् ॥ ३८ ॥

प्रपन्नयोः पन्थानमिति शेषः आवृत्य स्थितं तं ज्ञात्वा तद्भुजवेष्टनं समतिक्रम्य दूरे स्थितौ तं क्रोशमात्रं ददर्शतुः ॥ ३३ ॥

भुजाभ्यां जन्तून् संवृणोतीति भुजसंवृतं तं संस्थानादेहस्थित्वा घृशिरस्त्वलक्षणकबन्धवत् स्थितम् ॥ ३४ ॥

सहितौ नैकमपि मुक्तेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तिग्मतेजौ तीक्ष्णतेजसौ तादृशवेधधरावित्यर्थः । विवशं प्राप्तौ बलात् कर्षणं प्राप्तौ ॥ ३६ ॥

तत्र तस्यामवस्थाया अनाश्रयात् धैर्यस्येति शेषः । धैर्यानालम्बनादित्यर्थः । तत्र हेतुर्वाक्यं नालमुद्धित्य शुद्धरात्त्वाप्रधानत्वम् । अनाश्रय-

मयैकेन तु निर्युक्तः परिसुख्यस्व राघव ।

मा हि भूतबलिं दत्त्वा पलायस्व यथासुखम् ॥ ३८ ॥

अधिगन्तासि वैदेहीमधिरेणेति मे मतिः ।

प्रतिलभ्य च काकुत्स्थ । पितृपैतामहीं महीम् ॥ ४० ॥

तव मां राम । राज्यस्यः क्षर्तुमर्हसि सर्वदा ।

लक्षणेनैवमुक्तस्तु रामः सौमित्रिमव्रवीत् ॥ ४१ ॥

मास्म चासं वृथा वीर ! नहि त्वाद्विप्रीदति ।

एतस्मिन्नन्तरे क्रूरो धातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४२ ॥

तावुवाच महाबाहुः कबन्धो दानवोत्तमः ।

कौ युवा वृषभस्त्रन्धो महाखड्गधनुर्धरौ ॥ ४३ ॥

घोरं देशमिमं प्राप्तौ दैवेन मम चालुषौ * ।

त्वादिति पाठे व्यायतभूतस्य रामस्यापि कबन्धभुजावृतत्वादिति भाव ।

॥ ३७ ॥ ३८ ॥

निर्युक्तं निर्योजितरक्षोबलिं सन् त्वं किञ्चित्सुखश्रमात्मानं परि-
मुख्यस्व पलायनेनेति श्रेष्ठ । तस्यैव विवरणमुत्तरार्धे मा हीति । भूत-
बलिं महाभूताकाररक्षसे बलिमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

अधिगन्ता प्राप्ता ॥ ४० ॥ ४१ ॥

एतस्मिन्नन्तरे इति लक्षणविधादनिर्युक्तिफलकरामाश्रयनसमये इति
श्रेष्ठः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

* भचादुपस्थितौ इति वा पाठः ।

वद तं कार्यमिह वा किमर्थं चागतौ युवाम् ॥ ४३ ॥
 द्रुमं देशमनुप्राप्तौ क्षुधार्त्तस्येह तिष्ठतः ।
 सखायचापखड्गौ च तीक्ष्णशृङ्गाविवर्णभौ ॥ ४४ ॥
 मां त्वर्णमनुसंप्राप्तौ * दुर्लभं जीवितं हि वाम् ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कबन्धस्य दुरात्मनः ॥ ४५ ॥
 उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन परिशुष्यता ।
 कृच्छात् कृच्छतरं प्राप्य दारुणं सत्यविक्रम ! ॥ ४६ ॥
 व्यसनं जीवितान्ताय प्राप्तमप्राप्य ता प्रियाम् ।
 कालस्य सुमहद्दीप्यं सर्वभूतेषु लक्ष्मण ! ॥ ४७ ॥
 त्वाच्च माञ्च नरयात्रा व्यसनैः पथ मोक्षितौ ।

दैवेन दैवमया मम चक्षुर्गोचरोऽस्मि ॥ ४४ ॥

एव कार्योदित एता तदुपेक्षा नम्रगोचरं सम्पन्नमिवाह, इति
 दैवमिति । इति तिष्ठत क्षुधार्त्तस्य मम मायादिन दैवमनुप्राप्तौ ॥ ४४ ॥
 तत् त्विह माह, दुर्लभमिति ॥ ४५ ॥

मुनेन परिशुष्यताप विजित न कृतं नृप ॥ ४६ ॥ त्वेव सयात्रात्तं त्वेव
 कष्टं त्वेव कष्टं त्वेव कष्टं त्वेव कष्टं त्वेव कष्टं त्वेव कष्टं त्वेव कष्टं त्वेव कष्टं
 त्वेव कष्टं त्वेव कष्टं त्वेव कष्टं त्वेव कष्टं त्वेव कष्टं त्वेव कष्टं त्वेव कष्टं त्वेव कष्टं
 त्वेव कष्टं त्वेव कष्टं त्वेव कष्टं त्वेव कष्टं त्वेव कष्टं त्वेव कष्टं त्वेव कष्टं त्वेव कष्टं

नहि भारोऽस्ति दैवस्य सर्वभूतेषु लक्ष्मण । ॥ ४६ ॥

शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्राश्च रणाजिरे ।

कालाभिपन्नाः सीदन्ति यथा वालुकसेतवः ॥ ५० ॥

इति ब्रुवाणो दृढसत्यविक्रमो

महायशा दाशरथिः प्रतापवान् ।

अवेक्ष्य सौमित्रिसुदयविक्रमः

स्थिरा तदाऽस्वा मतिमात्मनाकरोत् ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे

ऋवन्धदर्शनं नाम एकोनसप्ततितमः ॥ ६६ ॥

कुतो यतस्वाप्तेति । महायशसपराक्रमायपि यत्तने दुःखैर्भाषितौ काल-
करोतीति पश्य उक्तार्थस्यैव प्रपञ्चो नशीति । गतीति पाठान्तरम् ॥
॥ ४६ ॥ ५० ॥

उदयविक्रमः उत्कटपराक्रमो रामः सौमित्रिमवेक्ष्य दीनमिति
शेषः । सा मतिमात्मनात्मवैभवेन स्थिरामकरोत् । ईषदपि विधाद न
प्राप्तवानित्यर्थः । यच्च लप्सगस्यापि लोक्तव्यवधारनाद्यमेवेत्यन्ये ॥ ५१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये राजाद्यणतितमे

आरण्यकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

राक्ष गाक्ष दिग्द्यैव नादयञ्जनदो यथा ॥ १० ॥
 स निरुक्तो भुजो दृष्टा गोगितौघपरिभुतः ।
 दीनः पप्रच्छ तौ वीरौ कौ युवामिति दानवः ॥ ११ ॥
 इति तन्व त्रुवाणस्य लक्ष्मणः शुभलक्षणः ।
 गगंम तस्य काकुत्स्थं कवन्धस्य महाबलः ॥ १२ ॥
 अयमिक्षाकुदायादो रामो नाम जनैः श्रुतः ।
 अस्मैवावरजं विद्धि आतरं नाञ्च लक्ष्मणम् ॥ १३ ॥
 मात्रा प्रतिहते राज्ये रामः प्रव्राजितो वनम् ।
 मया सह चरत्येष भार्यया च महद्वनम् ॥ १४ ॥
 अस्य देवप्रभावस्य वसतो विजने वने ।
 रक्षसापहता भार्या यामिच्छन्ताविहागतौ ॥ १५ ॥
 त्वं तु को वा किमर्थं वा कवन्धसदृशो वने ।
 आस्येनोरसिदीप्तेन भग्नजङ्घो विचेष्टसे ॥ १६ ॥
 एवमुक्तः कवन्धस्तु लक्ष्मणेनोत्तमं वचः ।

गा भूमिम् ॥ १० ॥

कौ युवामिति पप्रच्छ पूर्वमप्राप्तोत्तरत्वात् पुनः प्रश्नः ॥ ११ ॥ १२ ॥

इक्ष्वाकुदायादः दशरथपुत्र ॥ १३ ॥ १४ ॥

यामिच्छन्तौ यामन्वेषयन्तौ ॥ १५ ॥

विचेष्टसे चेष्टमानस्त्रिष्टुतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

उवाच वचनं प्रीतस्तदिन्द्रवचनं श्रुत्वा ॥ १० ॥

स्वागतं तान्नरवाघौ ' दिव्या पश्यानि चाप्यहम् ।

' दिव्या वेगो निलक्षो मे तुवान्वा वाङ्मन्यनो ॥ १५ ॥

विष्णुश्च मे स्वप्नमात्रं जपिनयाद् यथा ।

तन्मे भर्तु नरवाघ । तत्ततः शसतस्तत्र ॥ १८ ॥

इत्याप रामायणे बाल्मीकीये आरण्यकाण्डे कवन्ध-
वाङ्मन्येदनं नाम सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

प्रीतं श्रापनोत्तकापप्रत्यभिप्रायात् । तदिन्द्रवचनं पश्यमाद्यम् ॥ १० ॥

वाङ्मन्यनं यथोक्तसंदेहयोक्तौ वाङ्मन्यनायंसंदेहौ ॥ १५ ॥

स्वप्नजपिनयात् । यादृशजपिनयात् प्राप्तं तत्प्रतिपत्त्यन्वयः ॥ १८ ॥

इति श्रीरामानिराणे श्रीरामीये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमः सर्गः ।

पुरा राम ! महाबाहो ! महाबलपराक्रमः ।
रूपमासीन्ममाचिन्त्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १ ॥
यया सूर्यस्य सोमस्य शक्रस्य च यया वपुः ।
सोऽहं रूपमिदं कृत्वा लोकविवासनं महत् ॥ २ ॥
अपीन् वनगतान् राम ! त्रासयामि ततस्ततः ।
ततः स्थूलशिरा नाम महर्षिः कोपितो मया ॥ ३ ॥
म चिन्वन् विविधं वन्यं रूपेणानेन धर्षितः ।
तेनाहमुक्तः प्रेक्ष्यैवं घोरशापाभिधादिना ॥ ४ ॥
एतदेव वृक्षं मे ते रूपमस्तु विगर्हितम् ।
म मया याचितः क्रुद्धो शापस्त्वान्तो भवेदिति ॥ ५ ॥

यचिन्वन् यचिन्वन् वैभवम् ॥ १ ॥

तदेवाह, यथेति । इदं रूपं रक्षोरूपं वैभवेन कृत्वा ॥ २ ॥

एवमुक्तः ॥ ४ ॥

५१ अर्थाय एतदेवेति । एतदेवरूपं वृक्षं मे ते विगर्हितं
याचितं यदस्ति ॥ ५ ॥

अभिशापकृतस्येति तेनेदं भाषितं वचः ।

यदा क्त्वा भुजौ रामस्त्वां दहेद्विजने वने ॥ ६ ॥

तदा त्वं प्राप्स्यसे रूपं स्वमेव विपुलं शुभम् ।

श्रिया विराजितं पुत्रं दनोस्त्व' विद्धि लक्ष्मण ! ॥ ७ ॥

इन्द्रशापादिदं रूपं प्राप्तमेवं रणाजिरे ।

अहं हि तपसोऽग्रेण पितामहमतोषयम् ॥ ८ ॥

दीर्घमायुः स मे प्रादान्ततो मा विभ्रमोऽस्यृशत् ।

दीर्घमायुर्मया प्राप्तं किं मां शक्रः करिष्यति ॥ ९ ॥

इत्येवं बुद्धिमास्याय रणे शक्रमघर्षयम् ।

तस्य बाह्वप्रमुक्तेन वज्रेण शतपर्वणा ॥ १० ॥

अभिशापकृतस्य मत्कर्तृक तत्प्रघर्षणेन त्वया कृतस्यास्य शाप-
स्यान्तोऽभवत्विति याचितः । तेनैव याचितेन तदघ व्याध, यदेति ।
तदा त्वं विपुलमुत्तमं श्रिया विराजितं रूपं प्राप्स्यस इति तेन भाषि-
तमिति सम्बन्धः । एवं कृतं मां दनोः पुत्रं विद्धीत्यन्वयः । श्रिया
विराजितं पुत्रं दनु' त्वं विद्धि लक्ष्मणेति पाठान्तरम् । तदा श्रियाः
श्रीनाम्नो दानवस्य पुत्रं दनुनामानमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

ननु कुत्सितरूपत्वे शापेऽपि कथं कवन्यरूपताप्राप्तिरुच्यते, इत्येति ।
तच्छापबीजमाह, अहमिति अग्रिमप्राप्तः घोररूपप्राप्त्यनन्तरमुद्येन
तपसा पितामहमतोषयं सकुलारातोऽन्नादिभयेनेति श्रेयः ॥ ८ ॥

विभ्रमो गर्वः । तमेवाह, दीर्घमिति ॥ ९ ॥

सक्त्यिनी च शिरश्चैव शरीरे संप्रवेशितम् ।

स मया याच्यमानः सन्नानयद् यममादनम् ॥ ११ ॥

पितामहवचः सत्यं तदस्त्विति ममाब्रवीत् ।

अनाहारः कथं शक्तो भग्नसक्त्यिशिरोमुखः ॥ १२ ॥

वज्रिणाभिहतः कालं मुदीर्घमपि जीवितुम् ।

स एवमुक्तः शक्तो मे वाह योजनमायतौ ॥ १३ ॥

तदा चास्यञ्च मे कुचौ तीक्ष्णद्वमकल्पयत् ।

सोऽहं भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां संचिष्यास्मिन् वनेचरान् ॥ १४ ॥

सिंहद्वीपिष्टगव्याघ्रान् भक्षयामि समन्ततः ।

स तु मामब्रवीदिन्द्रो यदा रामः स लक्षणः ॥ १५ ॥

शतपर्वणा शतधारेण ॥ १० ॥

सक्त्यिनी नाभ्यधोभागोपलक्षणम् । शरीरे शरीरमध्यस्थे उदर-
भागे एवंभूतेनोर्द्धाधरव्यवहाररहितेन मया मरणं याच्यमानोऽपि
तत्राकरोत् ॥ ११ ॥

किमिति नाकरोत्तत्राह, पितामहेति । तद्वचो दीर्घायुदानरूपम् ।
॥ १२ ॥

वज्रिणा त्वयाभिहतः जीवितुं कथं शक्त इत्यन्ययः । एवमुक्तः अ-
नाहारस्याक्रियस्य कथं जीवनमित्युक्तः ॥ १३ ॥

वनेचरान् वने सञ्चारयतः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

देवस्य च सर्वं ॥ तदा च मे गतिरिति ।
 यमेन ज्ञानं गतं । निर्जितं वा जननम् ॥ १६ ॥
 अहं त्वं तान् गतिं च यदा साधु वीचय ।
 प्रत्यक्षं च त्वं गतां गच्छेत्तु मनुष्येति ॥ १७ ॥
 तदा बुद्धिं पुरस्कृत्य देवस्यानन्तप्रमः ।
 मत्तं रामाज्जम भवन्ति नाहमन्येन साधवः ॥ १८ ॥
 ज्ञायो धन्युः अथातस्त्वेतन्मुनी नृपतिना ।
 प्रत्यक्षं च गतिं वाच्यं वदित्वा निरपेक्षम् ॥ १९ ॥
 गितं चोपदेष्टुमिच्छामि त्वं गतां गच्छेत्तु मनुष्येति ।
 एतन्मुक्तं धर्मात्मा दनुना तन साधवः ॥ २० ॥
 इदं ज्ञात्वा च त्वं नृपतिगण्यं च शृणुत ।

सर्वस्य सर्वं साधु रोचये न किंचिदप्यभक्ष्यबुद्ध्या त्यजानीत्यर्थः ।
 अष्टोद्दिश्य च वाच्यविद्यासादवश्यं रामो मम हस्ते सध्वमेध्यतीति
 नन्ये नन्यसां गच्छामि ॥ १७ ॥

नन देहत्यागे देहत्यागे ज्ञतप्रम ज्ञतयत्नो रामो मम हस्ते सध्व-
 नेध्यतीनामा बुद्धिं पुरस्कृत्य सर्वस्य सर्वं साधु रोचये । अयमेव
 रामो भवेदिति बुद्ध्या पितृपि न त्यजानीत्याशयः ॥ १८ ॥

सर्वथा दाहोत्तरं तव बुद्धिं मित्रं चोपदेष्टुमिच्छामि ॥ १९ ॥

दनुना दनुनात्ता ॥ २० ॥

उत्पपाताशु संहृष्टः सर्वप्रत्यङ्गभूषणः ॥ ५ ॥
 विमाने भास्वरे तिष्ठन् हंसयुक्ते यशस्करे ।
 प्रभया च महानेजा दिशो दश विराजयन् ॥ ६ ॥
 सोऽन्तरिक्षगतो वाक्यं कवन्धो राममब्रवीत् ।
 शृणु राघव ! तत्त्वेन यथा सीतामवाप्स्यसि ॥ ७ ॥
 राम ! षडुक्तयो लोके याभिः सर्वे विमृश्यते ।
 परिमृष्टो दशान्तेन दशाभागेन सेव्यते ॥ ८ ॥
 दशाभागगतो हीनस्त्वं हि राम ! स लक्ष्मणः ।

चिताया उत्पपात । भास्वरः कान्तिमान् । सर्वेषु प्रत्यङ्गेषु कर
 चरणादिषु भूषणानि यस्य ॥ ५ ॥

हंसयुक्ते रामकृतसंस्कारप्रभावेण पूर्वतपःप्रभावेण चैवंभूतं विमानं
 प्राप्तः ॥ ६ ॥

तत्त्वेन परमार्थत उच्यमानमिति शेषः ॥ ७ ॥

अथ प्रतिज्ञातमुपायमाह, रामवर्ति । षडुक्तयः सन्धिविषय-
 नासनद्वैधीभावसमाश्रयाख्या लोके सन्ति । याभिर्युक्तिभिः सर्वे वक्तुं
 जातं राज्ञा विमृश्यते विमृश्य प्राप्यते । तत्र दशान्तेन दुर्दशापरिपाक-
 कालेन यः परिमृष्टः स दशाभागेन दशाभागं दुर्दशापरिपाकावस्था
 प्राप्तेन सेव्यते इति नीतिः । तस्मात्त्वयाय उपायः समाश्रयः कार्य-
 इत्यर्थः । परिमृष्ट इति पाठे दशान्तेन दुर्दशापरिपाककालेनार्था-
 ऽभिहित इत्यर्थः ॥ ८ ॥

यत्कृते व्यसनं प्राप्तं त्वया दारप्रधर्षणम् ॥ ८ ॥

तदवश्यं त्वया कार्यः स सुहृत् सुददांवर ! ।

अकृत्वा न हि ते सिद्धिमहं पश्यामि चिन्तयन् ॥ १० ॥

श्रूयता राम ! वक्ष्यामि सुग्रीवो नाम वानरः ।

भ्रात्रा निरस्तः क्रुद्धेन वालिना शक्रसूनुना ॥ ११ ॥

क्षुध्यमूके गिरिवरे पम्पापर्यन्तशोभिते ।

निवसत्यात्मवान् वीरश्चतुर्भिः सह वानरैः ॥ १२ ॥

वानरेन्द्रो महावीर्यस्तेजोवान् चामितप्रभः ।

सत्यसन्धो विनीतश्च धृतिमान् मतिमान् महान् ॥ १३ ॥

दक्षः प्रगल्भो द्युतिमान् महाबलपराक्रमः ।

नन्वहं दशाभागं प्राप्त इति कथं त्वया निर्णीतं तत्राह, दशाभाग-
गत इति यत्स्वं सलक्ष्ण एवहीनो राज्यादिनेत्यर्थः । यत् कृते
यद्दशाभागनिमित्तं त्वया दारप्रधर्षणं प्राप्तं तेन त्वं प्रायते दुर्दशाभोग-
काल प्राप्त इति ॥ ८ ॥

यदेवमतस्त्वया स सुदृढदशाभाग प्राप्त सुदृढकार्णः । तत्करणा-
वश्यत्वे हेतुमाह, पृच्छतेति ॥ १० ॥

तादृश सुदृढ क इत्यत आह, श्रूयतामिति ॥ ११ ॥

पम्पापर्यन्तेन पम्पाप्रदेशेन शोभिते चतुर्भिः मन्त्रिभिरिति
शेषः ॥ १२ ॥

तेजोवान् प्रतापी चामितप्रभ अपरिचिन्नकान्तिः ॥ १३ ॥

भ्रात्रा विवासितो वीर । राज्यहेतोर्नहावनः ॥ १४ ॥
 स ते सहायो मित्रञ्च सीतायाः परिमार्गणे ।
 भविष्यति हि ते राम ! ना च शोक्ते मनः कृथाः ॥ १५ ॥
 भवितव्यं हि यच्चापि न तच्छक्यमिहान्यथा ।
 कर्तुमिच्छाकुशादूर्ण । कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १६ ॥
 गच्छ ग्रीवमितो वीर । सुग्रीव त महाननम् ।
 वयस्यं तं कुरु क्षिप्रमितो गन्तास्य राघव । ॥ १७ ॥
 श्रद्धोहाय समागम्य दीप्यमाने निभाषसौ ।
 न च ते मोक्षमन्त्रयः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ १८ ॥
 कृतज्ञः कामर्षी च सहायायी च वीर्यवान् ।
 शक्तौ अथ युवा कर्तुं कार्यं तस्य चिकीर्षितम् ॥ १९ ॥

वृत्तिमान् नहुनाना सान्त्वयरोधनायात्तस्यापि कर्त्या ॥ १९ ॥
 प्रयत्नम् ॥ १९ ॥

ते राम त भविष्यति । निर्दिष्टं यत् ॥ १९ ॥

अर्द्धोपक्रमः ॥ १९ ॥ अर्द्धोपक्रमः ॥ १९ ॥ अर्द्धोपक्रमः ॥ १९ ॥
 अर्द्धोपक्रमः ॥ १९ ॥ अर्द्धोपक्रमः ॥ १९ ॥ अर्द्धोपक्रमः ॥ १९ ॥
 अर्द्धोपक्रमः ॥ १९ ॥ अर्द्धोपक्रमः ॥ १९ ॥ अर्द्धोपक्रमः ॥ १९ ॥

अर्द्धोपक्रमः ॥ १९ ॥ अर्द्धोपक्रमः ॥ १९ ॥

अर्द्धोपक्रमः ॥ १९ ॥ अर्द्धोपक्रमः ॥ १९ ॥

क्षतार्थो वाक्षतार्थो वा तव क्षत्यं करिष्यति ।

स चक्षरजसः पुत्रः पम्पामटति शक्तिः ॥ २० ॥

भास्करस्यौरसः पुत्रो वालिना क्षतकिन्त्वियः ।

सन्निधायायुधं क्षिप्रमृष्यमूकालयं कपिम् ॥ २१ ॥

कुरु राघव । सत्येन वयस्यं वनचारिणम् ।

स हि स्थानानि कात्स्त्र्येन सर्वाणि कपिकुञ्जरः ॥ २२ ॥

नरमांसाग्निनां लोके नैपुण्यादधिगच्छति ।

न तस्याविदितं लोके किञ्चिदस्ति हि राघव ॥ २३ ॥

यावत् सूर्यः प्रतपति सहस्रांशुः परन्तप । ।

तस्य तिर्यक्कात्तदवमतिः कुतो न कार्येग्रत्यत्र हेतुमाह, क्षतञ्च इति ।
ननु स किमर्थं मया सह मैत्री कुर्यग्रादत व्याह, सहायार्थीति । नन्वा-
भ्यामशक्ताभ्या कक्षस्य सहायार्थ इत्यत व्याह, शक्तौ हीति । तस्य
चिकीर्षितं कार्यं कर्तुं युवा शक्तावित्यन्वयः ॥ १९ ॥

ननु तस्य तिरस्त्रोऽस्तत्साहायेन का शक्तिरुन्नाह, स क्षतार्थः त्वया
क्षतप्रयोजनः करिष्यमाणप्रयोजनोऽपि तव कार्यं सीतान्वेषणादिखपं स
करिष्यत्येव । तथा सामर्थ्ये प्रयोजकं तस्य कुलीनत्वमाह, स ऋद्धेति ।
पुत्रः क्षेत्रज इत्यर्थः ॥ २० ॥

तदेवाह, भास्करस्यौरस इति । क्षतकिन्त्वियः क्षतवैरोऽतएव
वालिना शब्दितोऽटति । तमग्निसन्निधावायुधं सन्निधाय संस्थाप्य तेन
सत्येन च तं कपिं वयस्यंकुरु । हि यतः स रक्षसा स्थानानि सर्वाणि
जानाति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

भ्रात्रा विवासितो वीर ! राज्यहेतोर्महाबलः ॥ १४ ॥

स ते सहायो मित्रञ्च सीतायाः परिमार्गणे ।

भविष्यति हि ते राम ! मा च शोक्ते मनः कथाः ॥ १५ ॥

भवितव्यं हि यच्चापि न तच्छक्यमिहान्यथा ।

कर्तुमिच्छाकुशार्दूल ! कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १६ ॥

गच्छ शीघ्रमिति वीर ! सुग्रीवं त महाबलम् ।

वयस्यं तं कुरु क्षिप्रमिति गत्वाद्य राघव । ॥ १७ ॥

अद्रोहाय समागम्य दीप्यमाने विभावसौ ।

न च ते सोऽवमन्तयः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ १८ ॥

कृतज्ञः कामरूपी च सहायार्थी च वीर्यवान् ।

शक्तौ ह्यद्य युवा कर्तुं कार्यं तस्य चिकीर्षितम् ॥ १९ ॥

द्युतिमान् तदुष्णाना वास्तवत्वमोधनायोक्तस्यापि कस्यचित् पुन
कथनम् ॥ १४ ॥

हे राम ते भविष्यति । हिनिन्दये ॥ १५ ॥

यद्विवित्त्यं राज्यमंगदारापहरादिदुःखं तदन्यथा कर्तुं नैवापि
न शक्यमिति । यतः शोक्ते मनो ना कथा इति शेषः । ते इत्यारोपः
पुनश्चिन्तित्, रामदुःखेन तस्यापि दुःखितचित्तत्वात्तद् देयाय ॥ १६ ॥

त गच्छ त वयस्यं कुर्यादित्यवयः ॥ १७ ॥

परम्यत् द्रोष्टृपरिष्टारायादिमादिशतं सायं कार्यमियाज, अत्रो-
पायेति ॥ १८ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ।

दर्शयित्वा तु रामाय सीतायाः परिमार्गणे ।
वाक्यमन्वर्थमर्थज्ञः कवन्धः पुनरब्रवीत् ॥ १ ॥
एष राम ! शिवः ७ पन्था यत्रैते पुष्पिता द्रुमाः ।
प्रतीचो दिशमाश्रित्य प्रकाशन्ते मनोरमाः ॥ २ ॥
जम्बूप्रियालपनसा न्ययोधस्रक्षतिन्दुकाः ।
अश्वत्थाः कर्णिकाराश्च चूताश्चान्ये च पादपाः ॥ ३ ॥
धन्वना नागवृक्षाश्च तिलका नक्तमालकाः ।
नीलाशोकाः कदम्बाश्च करवीराश्च पुष्पिताः ॥ ४ ॥

परिमार्गणे उपाय दर्शयित्वा पुनर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
यत्र प्रकाशन्ते तत्र गन्तुमेव शिवः ऋदुष्टः पन्थाः ॥ २ ॥
एते के तत्राध, जम्बू इत्यादि ॥ ३ ॥
धन्वनाधवाः नागवृक्षो नागकेशरः ॥ ४ ॥

स नदीर्विपुलान् शैलान् गिरिदुर्गाण कन्दरान् ॥ २३ ॥

अन्विव्य वानरैः सार्धं पत्रां तेऽधिगमिव्यति ।

वानरांश्च महाकायान् प्रेषयिष्यति रावण ! ॥ २५ ॥

दिशोविचेतुं तां सीतां त्वद्वियोगेन शोचतीन् ।

अन्विव्यति वरारोहां नैयिनीं रावणालये ॥ २६ ॥

स मेरुशृङ्गाग्रगताननिन्दितां

प्रविश्य पातालतलेऽपि वाञ्छितान् ।

अवङ्गमानान्दृपभस्तवप्रियां

निहत्य रत्नांसि पुनः प्रदास्यति ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे कवम्

रामसंवादो नाम द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

अधिगमिव्यति आस्यति ॥ २१ ॥

रावणालये शोचन्तीमिति सम्बन्धः । अनेन आस्यते सर्वे

रावणालयाः सन्ति । तत्र किं दिक्स्वरावणालये इति श्रुतुं सर्वे

विचयन्त ॥ २६ ॥

अनिन्दिता निमग्नान् । अनेन सीतानुद्वेगं प्रापितम् ॥ २७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ।

दर्शयित्वा तु रामाय सीतायाः परिमार्गणे ।
वाक्यमन्वर्थमर्थज्ञः कवन्धः पुनरब्रवीत् ॥ १ ॥
एष राम । शिवः ५ पन्था यत्रैते पुष्पिता द्रुमाः ।
प्रतीची दिग्माश्रित्य प्रकाशन्ते मनोरमाः ॥ २ ॥
जम्बूप्रियालपनसा न्यग्रोधस्रक्षतिन्दुकाः ।
अश्वत्थाः कर्णिकाराश्च चूताश्चान्ये च पादपाः ॥ ३ ॥
धन्वना नागवृक्षाश्च तिलका नक्तमालकाः ।
नीलाशोकाः कदम्बाश्च करवीराश्च पुष्पिताः ॥ ४ ॥

परिमार्गणे उपायं दर्शयित्वा पुनर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
यत्र प्रकाशन्ते तत्र गन्तुमेव शिवः ऋदुष्टः पन्थाः ॥ २ ॥
एते के तत्राद्य, जम्बू इत्यादि ॥ ३ ॥
धन्वनाद्यः नागवृक्षो नागकेशरः ॥ ४ ॥

अग्निसुख्या अशोकाच्च सुरक्ताः पारिभद्रकाः ।

तानारुह्याथ वा भूमौ पातयित्वा च तान् वलात् ॥ ५ ॥

फलान्यमृतकल्पानि भक्षयित्वा गमिष्यथ ।

तदतिक्रम्य काकुत्स्थ । वनं पुष्पितपादपम् ॥ ६ ॥

नन्दनप्रतिमं त्वन्यत् कुरवस्त्वत्तरा इव ।

सर्वकालफला यत्र पादपा मधुरस्त्रवाः ॥ ७ ॥

सर्वे च क्षतवस्तत्र वने चैत्ररथे यथा ।

फलभारनतालत्र महाविटपधारिणः ॥ ८ ॥

शोभन्ते सर्वतस्तत्र मेघपर्वतसन्निभाः ।

तानारुह्याथ वा भूमौ पातयित्वाथ वा सुखम् ॥ ९ ॥

फलान्यमृतकल्पानि लक्षणस्ते प्रदास्यति ।

चक्रमनौ वरान् ग्रैलान् ग्रैलाच्छैलं वनादनम् ॥ १० ॥

ततः पुष्करिणो वीरौ पम्पां नाम गमिष्यथ ।

अशर्करामविभ्रंशां समतीर्थामगैवलाम् ॥ ११ ॥

अग्निसुखोऽरुष्करः । सुरक्ता रक्तचन्दनाः पारिभद्रको मन्दा-
वलात् तान् वृक्षान् भूमौ पातयित्वा शाला धृत्वा भूमिपर्यन्तं संनी-
य ॥ ५ ॥ ६ ॥

अन्यद्भूमि यथेति शेषः । उत्तरकुम्भध ॥ ७ ॥

विटपा. शारदा. ॥ ८ ॥ ९ ॥

चक्रमनौ च वरान् वनादनम् ॥ १० ॥

पद्मगन्धि शिवं ॐ वारि सुखशीतमनामयम् ।

उद्धृत्य स तदाक्लिष्टं रूयस्फटिकसन्निभम् ॥ १७ ॥

अथ पुष्करपर्णेन लक्ष्मणः पाययिष्यति ।

स्यूतान् गिरिगुहाशय्यान् वानरान् वनचारिणः ॥ १८ ॥

सायाक्ते विचरन् राम ! दर्शयिष्यति लक्ष्मणः ।

अपां लोभादुपावृत्तान् वृषभानिव नर्दतः ॥ १९ ॥

स्यूतां पीतांश्च पम्पायां द्रव्यसि त्वं नरोत्तम ! ।

सायाक्ते विचरन् राम ! विटपी मालप्रधारिणः ॥ २० ॥

शिवोदकञ्च पम्पायां दृष्ट्वा शोकं विहास्यसि ।

सुमनोभिश्चितास्तत्र तिलका नक्तमालकाः ॥ २१ ॥

उत्पलानि च फुल्लानि पङ्कजानि च राघव ! ।

न तानि कञ्चिन्मालग्रानि तत्र रोपयिता नरः ॥ २२ ॥

पुष्पसङ्घे पद्मादिपुष्पसमूहे वर्त्तमानन् ॥ १६ ॥

अतएव पद्मगन्धि यक्लिष्टं मलादिकम्पलहीनम् ॥ १७ ॥

पुष्करपर्णेन पद्मपर्णेन उद्धृत्य मत्स्र्यान् स्वादतप्ते जन पाययिष्य
तीति संवन्धः । गिरिगुह्यामु शय्याशयनं येमा तान् ॥ १८ ॥ १९ ॥

पीतान् जनपान क्षतवतः विटपी विटपिनः यार्धनेकत्वम् । माल
धारिणः पुष्पवतः तान् दृष्ट्वा शीतोदकञ्च दृष्ट्वा शोकं विहास्यसि ॥ २० ॥
अन्यन्यपि शोकेन दृष्ट्वा दर्शनीयान्याह, सुमनोभिरिति ॥ २१ ॥

न च वै ग्लानतां यान्ति न च शीर्यन्ति राघव । ।

मतङ्गश्रियाल्लवांसन् क्षपयः सुसमाहिताः ॥ २३ ॥

तेषां भाराभितप्तानां वन्यमाहरतां शूरोः ।

ये प्रपनुर्महों तूर्णं शरीरात् खेदविन्दवः ॥ २४ ॥

तानि मालग्रानि जातानि मुनीनां तपसा तदा ।

खेदविन्दुसमुत्थानि न विनश्यन्ति राघव । ॥ २५ ॥

तेषां गतानामद्यापि दृश्यते परिचारिणी ।

श्रमणी श्वरी नाम काकुत्स्थ । चिरजीविनी ॥ २६ ॥

त्वान्तु धर्मे स्थिता नित्यं सर्वभूतनमस्कृतम् ।

दृष्ट्वा देवोपमं राम । स्वर्गलोकं गमिष्यति ॥ २७ ॥

ततस्तद्गान ! पत्न्यायास्तीरमाश्रित्य पश्चिमम् ।

आरोपयिता गृहीत्वा धारयिता मधावनत्वान्मनुष्यसञ्चाराभावेने-
त्यर्थः ॥ २२ ॥

अमानाश्रीर्णत्वे हेतुर्मतङ्गेत्यादि ॥ २३ ॥

भारेण तप्तानां गुर्वर्थं व्याङ्गियमाश्वन्यभारेण आन्तानां तानि
मालग्रानीति विधेयापेक्षं क्लीबत्वम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्वरीनाम श्वरीत्याख्या श्रमणी तापसी ॥ २६ ॥

त्वा दृष्ट्वा स्वर्गलोकं गमिष्यति पूर्वोर्जिततपसस्त्वद्दर्शनस्य च माहा-
त्म्यात् स्वर्गलोकोऽत्र ब्रह्मलोक इति वदन्ति । देवलोकमिति पाठेऽपि
स एवार्थः ॥ २७ ॥

राम । तस्य तु शैलस्य महती शोभते गुहा ॥ ३९ ॥
 शिलापिधाना काकुत्स्थ ! दुःखञ्चास्याः प्रवेशनम् ।
 तस्या गुहायाः प्राग्दूरे महान् शीतोदको ह्रदः ॥ ४० ॥
 वज्रमूलफलो रस्यो नानानगसमाकुलः ।
 तस्यां वसति धर्मात्मा सुग्रीवः सह वानरैः ॥ ४१ ॥
 कदाचिच्छिखरे तस्य पर्वतस्यापि तिष्ठति ।
 कवन्धस्त्रनुशास्यैवं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४२ ॥
 स्वामी भास्करवर्णभः खे व्यरोचत वीर्यवान् ।
 तं तु खस्यं महाभागं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४३ ॥
 प्रस्थितौ त्वं व्रजस्वेति वाक्यमूचतुरन्तिके ।
 गम्यतां कार्यसिद्धयर्थमिति तावन्नवीत स च ॥ ४४ ॥
 सुप्रीतौ तावनुज्ञाप्य कवन्धः प्रस्थितस्तदा ॥ ४५ ॥

स तत्कवन्धः प्रतिपद्य रूपं

वृतः त्रिया भास्करसर्वदेहः ।

शिलापिधानेति गुह्यानामेति तीर्थेः । विशेषणमित्यन्ये ॥ ३९ ॥

तस्या गुहायाम् ॥ ४० ॥

कदाचित्पर्वतस्य शिखरेऽपि तिष्ठति । यपिधानस्य ॥ ४१ ॥ ४१ ॥

प्रस्थितौ याता सुग्रीवसमीपं प्रस्थितौ त्वं व्रजस्व पुण्यलोकाभिः

येषु । यन्तिके समीपे वर्तमानं देवभूतं तावन्नृप । स तत्कवन्धः ॥ ४२ ॥ ४२ ॥

निदर्शयन् राममवेक्ष्य खस्यः

सख्यं कुरुष्वेति तदाभ्युवाच ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे कवन्धस्य
स्वर्गारोक्षणं नाम त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

उक्तार्थोपसंधारः स तदिति । निदर्शयन्मार्गादिकमिति शेषः ।

किञ्चिद्दूरं गत्वा पुनः राममवेक्ष्य सख्यं कुरुष्वेत्युवाच ॥ ४६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमः सर्गः ।

तौ कबंधेन तं मार्गं पन्थाया दर्शितं वने ।
आतस्यतुर्दिशं गृह्य प्रतीचीं नृवरात्मजौ ॥ १ ॥
तौ शैलेष्व्याचितानेकान् चौद्रपुष्पफलद्रुमान् ।
वीचनौ जग्मनुर्द्रष्टुं सुग्रीवं रामलक्ष्मणौ ॥ २ ॥
कृत्वा तु शैलपृष्ठे तु तौ वामं रघुनन्दनौ ।
पन्थायाः पश्चिमं तीरं राघवावुपतस्यतुः ॥ ३ ॥
तौ पुष्करिण्या पन्थायास्तोरमासाद्य पश्चिमम् ।
अपग्यतां ततस्तत्र श्रवय्या रम्यमाश्रमम् ॥ ४ ॥
तौ तमाश्रममामाद्य द्रुमैर्वज्रभिरावृतम् ।

यः कण्ठेन कथितं मार्गं गृहीत्वा पन्थामुद्दिश्य प्रतीचीं दि-
शामस्यतुः प्रतस्यतुः ॥ १ ॥

याचितानेकान् विद्यमानाननेकान् माधुर्यफल चौद्रं मधु ॥ २ ॥
पुष्पफलान् ॥ २ ॥

श्रवय्या प्रापतुः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सुरस्यमभिवीक्षन्तौ श्वरीमभ्युपेयतुः ॥ ५ ॥
 तौ दृष्ट्वा तु तदा सिद्धा समुत्थाय कृताञ्जलिः ।
 पादौ जग्राह रामस्य लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ ६ ॥
 पाद्यमाचमनीयञ्च सर्वं प्रादाद् यथाविधि ।
 तामुवाच ततो रामः श्रमणीं धर्मसंस्थिताम् ॥ ७ ॥
 कश्चित्ते निर्जिता विघ्नाः कश्चित्ते वर्धते तपः ।
 कश्चित्ते नियतः कोप आहारश्च तपोधने ॥ ८ ॥
 कश्चित्ते नियमाः प्राप्ताः कश्चित्ते मनसः सुखम् ।
 कश्चित्ते गुरुश्रूषा सफला चारुभाषिणि ॥ ९ ॥
 रामेण तापसी पृष्ट्वा सा सिद्धा सिद्धसम्पत्ता ।
 शशंस श्वरी वृद्धा रामाय प्रत्यवस्थिता ॥ १० ॥
 अथ प्राप्ता तपःसिद्धिस्तव सन्दर्शनान्मया ।
 अथ मे सफलं जन्म गुरवश्च सुपूजिताः ॥ ११ ॥

तं श्वर्यं राश्रमम् ॥ ५ ॥

सिद्धा सिद्धयोगा ॥ ६ ॥ ७ ॥

विघ्नास्तपोविघ्नाः कामादयः । कोपो नियतः निगृहीतः आहारश्च नियत इत्यनुक्त्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

प्रत्यवस्थिता अभिमुखं स्थिता ॥ १० ॥

अथ प्राप्ता तपःसिद्धिरित्यादि. श्वर्यं रा उपचारवत्परमार्थदशा नादः ॥ ११ ॥

चतुःसप्ततितमः सर्गः ।

तौ कबंधेन तं मार्गं पम्पाया दर्शितं वने ।
आतस्यतुर्दिशं गृह्य प्रतीचीं श्वरात्मजौ ॥ १ ॥
तौ शैलेष्वाचितानेकान् चौद्रपुष्पफलद्रुमान् ।
वीचन्तौ जग्मतुर्द्रष्टुं सुग्रीवं रामलक्ष्मणौ ॥ २ ॥
कृत्वा तु शैलपृष्ठे तु तौ वासं रघुनन्दनौ ।
पम्पायाः पश्चिमं तीरं राघवावुपतस्यतुः ॥ ३ ॥
तौ पुष्करिण्याः पम्पायास्तौरमासाद्य पश्चिमम् ।
अपश्यतां ततस्तत्र शवर्या रम्यमाश्रमम् ॥ ४ ॥
तौ तमाश्रममासाद्य द्रुमैर्वज्रभिरावृतम् ।

यः कबंधेन कथितस्तं मार्गं गृहीत्वा पम्पामुद्दिश्य प्रतीचीं दिशं
मातस्यतुः प्रतस्यतुः ॥ १ ॥

आचितानेकान् विद्यमानाननेकान् माधुर्य्येण चौद्रं मधु तत्पुष्प-
पुष्पफलान् ॥ २ ॥

उपतस्यतुः प्रापतुः ॥ ३ ॥ ४ ॥

मया तु सञ्चितं वन्यं विविधं पुरुषर्वभ ! ॥ १७ ॥

तवार्थे पुरुषव्याघ्र । पन्थायास्तीरसम्भवम् ।

एवमुक्तः स धर्मात्मा शवर्या शवरीमिदम् ॥ १८ ॥

राघवः प्राह विज्ञाने तां नित्यमवधिष्कृताम् ।

दनोः सकाशात्तत्त्वेन प्रभावं ते महात्मनाम् ॥ १९ ॥

श्रुतं प्रत्यक्षमिच्छामि सद्भ्रष्टुं यदि मन्यसे ।

एतत्तु वचनं श्रुत्वा रामवक्त्रविनिःसृतम् ॥ २० ॥

प्रत्यङ्गस्य प्रणम्याथ निवेश्य कुशविष्टरे ।

पादप्रक्षालनं कृत्वा तृतीयं पापनाशनम् ॥

शिरसा धार्यत्र पीत्वा च वन्यैः पुष्पैरुपार्थयत् ।

यक्षानि च सुपक्षानि मूलानि मधुराणि च ॥

स्वयमास्ताद्य माधुर्यं परीक्ष्य परिभक्ष्य च ।

यस्यान्निवेदयामास राघवाभ्या दृढव्रता ॥

यक्षान्यास्ताद्य काकुत्स्थस्तस्ये मुक्तिं परा ददौ ॥

इति ॥ १७ ॥ १८ ॥

विज्ञाने आगतानागतज्ञाने अवधिष्कृता तादृशज्ञानयतीमित्यर्थं इति तीर्थः । विज्ञाने ब्रह्मविद्याया मैत्र्यायत्रादिवदवधिष्कृता तत्राप्यधिकारिणीमित्यर्थ इति कतकः । विष्ट्रियं ज्ञानं येषा तेषा संबन्धो यस्यास्तत् संबोधनं हे विज्ञाने इति संबोध्य ता नित्यमवधिष्कृता भोजनादिव्यवहारादिति श्रेयः । तदन्त आहारादि व्यङ्गीकृत्येति श्रेयः इत्यन्ये । किमाह तदाह । दनोरिति । महात्मना तदाधार्थ्याणा दनोः सकाशा

अद्य मे सफलं तप्तं स्वर्गयैव भविष्यति ।
 त्वयि देववरे राम ! पूजिते पुरुषर्षभ ! ॥ १२ ॥
 तवाहं चक्षुषा सौम्य ! पूता सौम्यन मानद ! ।
 गमिष्याम्यक्षयान् लोकांस्त्वत्प्रसादादरिन्दम ! ॥ १३ ॥
 चित्रकूटं त्वयि प्राप्ते विमानैरतुलप्रभैः ।
 इतस्ते दिवमारूढा यानहं पर्य्यचारियम् ॥ १४ ॥
 तैश्चाहमुक्ता धर्मज्ञैर्महाभागैर्महर्षिभिः ।
 आगमिष्यति ते रामः सुपुण्यमिममाश्रमम् ॥ १५ ॥
 स ते प्रतियहीतव्यः सौमित्रिसहिताऽतिथिः ।
 तच्च दृष्ट्वा वरान् लोकानक्षयान्ग्लं गमिष्यसि ॥ १६ ॥
 एवमुक्ता महाभागैस्तदाहं पुरुषर्षभ ! ।

सर्गा ब्रह्मर्षीकृतः । देववरे सर्वान्तरात्मनि ॥ १२ ॥

यक्षयान् लोकान् यपुनराद्यतिक्तान् ब्रह्मर्षीकृतान् ॥ १३ ॥

चित्रकूटमिति । त्वदासक्तिवैभवमात्रादित्यर्थः । इति सर्गः

अन्तात् ॥ १७ ॥

यागमिष्यति यन्मुमुक्षुर्ह्येति शेषः ॥ १४ ॥

ते जना त दृष्ट्वा यन्मृतस्य वायुमनृत तदमृतं प्राप्य यक्षयान् लोकान्
 न ब्रह्मर्षीकृत यक्षयान् लोकान् यपुनराद्यतिक्तान् ब्रह्मर्षीकृतान् ॥ १५ ॥

यत्किञ्चिद् दृष्ट्वा तदाहं पुरुषर्षभ ! त्वदाहं पुरुषर्षभ ! त्वदाहं पुरुषर्षभ !
 त्वदाहं पुरुषर्षभ ! त्वदाहं पुरुषर्षभ ! त्वदाहं पुरुषर्षभ !

शबरी दर्शयामासे तावुमौ तदनं महत् ।

पश्य मेघघनप्रख्यं मृगपक्षिसमाकुलम् ॥ २१ ॥

मतङ्गवनमित्येव विश्रुतं रघुनन्दन । ।

इह ते भावितात्मानो गुरवो मे महाद्युते ! ।

जुह्वांचक्रिरे नीङ् मन्त्रवन्मन्त्रपूजितम् ॥ २२ ॥

इयं प्रत्यक्स्थली वेदी यत्र ते मे सप्ततृक्ताः ।

पुष्पोपहारं कुर्वन्ति श्रमादुक्षेपिभिः करैः ॥ २३ ॥

तेषां तपःप्रभावेण पश्चाद्यापि रघूत्तम ।

द्योतयन्ति दिग्गः सर्वाः श्रिया वेशनुत्तमभा ॥ २४ ॥

अतः प्रत्यक्षं कर्तुमिच्छामीति शेषः । सन्नद्युः यदि मन्यसे सन्नमीति
येत्यं यदि मन्यसे इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २० ॥

नेत्रो वर्णको यो घनस्तमोन् । निरसेवने वाहनं कर्तुं पतनं ॥
मतङ्गवनं ततप्योमावित्रा विद्युत् प्रसिद्धं ते प्रसिद्धम् । मतङ्गं
न वन्द्यं तावत्या नयेन पूजितमतिपुण्ड्र नीङ् नेत्रपद्मम् । तयोर्गोत्रं
न देवदत्तं स एव सत्येन मन्त्रवन्मन्त्रपूजितं तदा तयोर्गोत्रं तृप्तं
निरन्तरं । तदा तृप्तं तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं
तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं

तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं
तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं
तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं
तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं तयोर्गोत्रं

अशक्रुवद्विस्तैर्गन्तुमुपवास्यमालसैः ।

चिन्तितेनागतान् पश्य समेतान् सप्तसागरान् ॥ २५ ॥

क्षताभिपेकैस्तैर्न्यस्ता वल्कलाः पादपेष्विह ।

अद्यापि न विश्रय्यन्ति प्रदेशे रघुनन्दन । ॥ २६ ॥

देवकार्याणि कुर्वद्भिर्यानीमानि क्षतानि वै ।

पुष्पैः कुवलयैः मार्धं ग्लानत्वं न ऽयान्ति वै ॥ २७ ॥

क्षतं वनमिदं दृष्ट्वा श्रौतव्यं श्रुतं तथा ।

तेषां नदाचार्यगणां प्रभावेणैव वेदिः तत्पूजाकाल इवाश्रय
सर्वे दिशो घोलयन्ती यत्पुष्पप्रभा दृश्यते पश्य ॥ २४ ॥

आचार्यगन्तरं दर्शयति, अशक्रुवद्विस्तैर्गन्तुमुपवास्यमालसैः । सामग्राणि तीर्थे । अशक्रुवद्विस्तैर्गन्तुमुपवास्यमालसैः । तत्र हेतुमुपवास्यमालसैः । क्षताभिपेकैस्तैर्न्यस्ता वल्कलाः पादपेष्विह । अद्यापि न विश्रय्यन्ति प्रदेशे रघुनन्दन । देवकार्याणि कुर्वद्भिर्यानीमानि क्षतानि वै । पुष्पैः कुवलयैः मार्धं ग्लानत्वं न ऽयान्ति वै ॥ २७ ॥

आचार्यगन्तरमाह, क्षताभिपेकैर्गन्तुमुपवास्यमालसैः । न विश्रय्यन्ति प्रदेशे रघुनन्दन । तत्रापि विमवाचति भावा ॥ २६ ॥

आचार्यगन्तरमाह, दर्शयति । क्षतानि दर्शयति । अशक्रुवद्विस्तैर्गन्तुमुपवास्यमालसैः । सामग्राणि तीर्थे । अशक्रुवद्विस्तैर्गन्तुमुपवास्यमालसैः । तत्र हेतुमुपवास्यमालसैः । क्षताभिपेकैस्तैर्न्यस्ता वल्कलाः पादपेष्विह । अद्यापि न विश्रय्यन्ति प्रदेशे रघुनन्दन । देवकार्याणि कुर्वद्भिर्यानीमानि क्षतानि वै । पुष्पैः कुवलयैः मार्धं ग्लानत्वं न ऽयान्ति वै ॥ २७ ॥

अशक्रुवद्विस्तैर्गन्तुमुपवास्यमालसैः । सामग्राणि तीर्थे । अशक्रुवद्विस्तैर्गन्तुमुपवास्यमालसैः । तत्र हेतुमुपवास्यमालसैः । क्षताभिपेकैस्तैर्न्यस्ता वल्कलाः पादपेष्विह । अद्यापि न विश्रय्यन्ति प्रदेशे रघुनन्दन । देवकार्याणि कुर्वद्भिर्यानीमानि क्षतानि वै । पुष्पैः कुवलयैः मार्धं ग्लानत्वं न ऽयान्ति वै ॥ २७ ॥

तदिच्छाम्यभ्यनुज्ञाता त्यक्ष्याम्येतत्कलेवरम् ॥ २८ ॥
 तेषामिच्छाम्यहं गन्तुं समीपं भावितात्मनाम् ।
 मुनीनामाश्रमो येषामहञ्च परिचारिणी ॥ २९ ॥
 धर्मिष्ठाया वचः श्रुत्वा राघवः सहलक्षणः ।
 प्रहर्षमतुलं लेभे आश्चर्यमिति चाब्रवीत् ॥ ३० ॥
 तामुवाच ततो रामः श्रवरीं संश्रितव्रताम् ।
 अर्चितोऽहं त्वया भद्रे ! गच्छ कामं यथासुखम् ॥ ३१ ॥
 इत्येवमुक्ता जटिला चीरकृष्णाजिनाम्बरा ॥
 अनुज्ञाता तु रामेण ऊत्वात्मानं ऊताग्ने ॥ ३२ ॥
 ज्वलत्पावकसंकाशा स्वर्गमेव जगाम ह ।
 दिव्याभरणसंयुक्ता दिव्यमाल्यानुलेपना ॥ ३३ ॥

येषा मुनीनामयमाश्रमः येषा चाहं परिचारिणी तेषा भावि
 तात्मना सदानुसंहितपरमात्मना मुनीना समीपं गन्तुमर्हन्निच्छामि
 इति चाब्रवीत् ॥ २९ ॥

श्रुतायैमुद्दिश्येति श्रेयः ॥ ३० ॥

संश्रितव्रता वीज्जव्रतान् ॥ ३१ ॥

यत्मानं ऊत्वाग्ने ऊत्वा साचार्येनापदिष्टमार्गेणेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

• तस्मिन् मुञ्जते मनसि देवं गोपं निहाय ततः ।

दिव्याम्बरधरा तत्र बभूव प्रियदर्शना ।

विराजयन्ती तं देशं विद्युत्सौदामनी यथा ॥ ३४ ॥

यत्र ते सुकृतात्मना विहरन्ति महर्षयः ।

तत्पुण्यं शबरी स्थानं जगामात्मसमाधिना ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे शबर्याः

स्वर्गमनं नाम चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

स्वर्गं ब्रह्मनेत्रमेव ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

यत्र ब्रह्मनेत्रे तत् पुण्यस्थानं शबरी यात्मसमाधिना जगाम ब्रह्म-
समाधिनेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

७ प्रणम्य शिरसा रामं स्वर्गं ता सुप्रमानना ।

इति कोपित्युत्तमः ।

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणीयम् ॥

आरण्यकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

मतङ्गसरसं नाम ह्रदं समवगाहत ॥ १४ ॥
 तत्र जग्मनुरव्यग्रौ राघवौ हि समाहितौ ।
 स तु शोकसमाविष्टो रामो दशरथात्मजः ॥ १५ ॥
 विवेश नालिनीं पद्मां पङ्कजैश्च समावृताम् ।
 तिलकाशोकपुन्नागवकुलोद्दालकाशिनीम् ॥ १६ ॥
 रम्योपवनसम्बाधां रम्यसन्धीदितोदकाम् ।
 स्फटिकोपमतोयां तां शृङ्खलालुकसन्तताम् ॥ १७ ॥
 मत्स्यकच्छपसम्बाधां तीरस्थद्रुमशोभिताम् ।
 सखीभिरिव संयुक्तां लताभिरनुवेष्टिताम् ॥ १८ ॥
 किन्नरोरगगन्धर्वचक्षराक्षससेविताम् ।
 नानाद्रुमलताकीर्णं शीतवारिनिधिं शुभाम् ॥ १९ ॥
 पद्मसौगंधिकैस्ताम्रां शुक्तां कुमुदमण्डलैः ।
 नीलां कुवलयोद्घाटैर्वज्रवर्णां कुयामिव ॥ २० ॥
 अरविन्दोत्पलवतीं पद्मसौगंधिकायुताम् ।
 पुष्पिताम्रवनोपेतां वर्हिणोद्घुष्टनादिताम् ॥ २१ ॥

अनेन पद्मानदीति लभ्यते । बाहिनीमित्यस्य धारिणीमित्यर्थो वा ।
 मतङ्गसरसमित्यकारान्तः । तत्र पद्मायामेव प्रदेशभेदो गङ्गाया मङ्ग-
 कणिकेव ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

शृङ्खला लुङ् स्पर्शा । ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

कुवलयोद्घाटे कुवलयसमूहे कुया गङ्गाप्लवगाचिभक्तान्तः ॥ २० ॥

स तां दृष्ट्वा ततः पत्न्यां रामः सौमित्रिणा सह ।
 विललाप च तेजस्वी रामो दशरथात्मजः ॥ २२ ॥
 तिलकैर्वीजपूरैश्च वटैः शुक्लद्रुमैस्तथा ।
 पुष्पितैः करवीरैश्च पुन्नागैश्च सुपुष्पितैः ॥ २३ ॥
 मालतीकुन्दगुल्मैश्च भण्डीरैर्निचुलैस्तथा ।
 शोकोः सप्तपर्णैश्च केतकैरतिसुतकैः ॥ २४ ॥
 अन्यैश्च विविधैर्दृष्टैः प्रमदामिव भूषिताम् ।
 अस्यास्तीरे तु पूवोक्तः पर्वतो धातुमण्डितः ॥ २५ ॥
 क्षयमूक इति ख्यातश्चित्रपुष्पितपादपः ।
 हरिश्च चरजो नाभः पुचस्तस्य महात्मनः ॥ २६ ॥
 अध्यास्ते तं महावीर्यः सुयीव इति विश्रुतः ।
 सुयीवमभिगच्छ त्वं वानरेन्द्रं नरर्षभ ॥ २७ ॥
 द्रव्युवाच पुनर्वाक्यं लक्षणं सत्यविक्रमः ।
 राज्यभटेन दीनेन तस्यामासक्तचेतसा ।

कथं मया विना सीतां शक्यं लक्षणं । जीवितुम् ॥ २८ ॥

अरविन्दपद्मयो रक्तश्वेतविषयत्वेन भेदः ॥ २९ ॥

विललाप सीतावियोगादिति शेषः ॥ ३० ॥

शुक्लद्रुमो क्षीप्रः ॥ ३१ ॥

भण्डीरो वटः निचुलो वंजुलः । अर्तमुक्तो माधवी सता ॥ ३२ ॥

पूर्वोक्तः कवन्योक्तः ॥ ३३ ॥

इत्येवमुक्त्वा मदनाभिपीडितः स लक्ष्मणं वाक्यमनन्यचेतनम् ॥
 विवेश पत्न्यां नलिनीमनोरमां रघूत्तमः शोकविषादयन्त्रितः ॥ २२ ॥
 क्रमेण गत्वा प्रविलोकयन् वनं ददर्श पत्न्यां शुभदर्शकाननाम् ।
 अनेकनानाविधपद्मसंकुलां विवेश रामः सह लक्ष्मणेन ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे पत्न्या-
 गमनं नाम पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

तस्य प्रसिद्धतरस्य ऋक्षरजो नामकस्य पुत्रो हरिवीररः ॥ २१ ॥

॥ २७ ॥

इत्युवाच अन्तरानारा सीताशोकम् ॥ २८ ॥

उपसंहरति, इतीति । अनन्यचेतनः । नास्त्यन्यत्र सीतायाः ॥ २३ ॥
 चित्तं यस्य सः । नलिनीभिर्मनोरमा पत्न्या मतः कूसरसप्रदेशवर्तिनो
 विवेश ॥ २६ ॥

शुभदर्शं शुभदर्शनं काननं यस्या वा पत्न्या ददर्श । समेत इति
 शेषः । विवेश च । मतः कूसरसावच्छेदेनेति बोध्यम् ॥ २० ॥

विषादादिक्रन्धान् तान् धत्वा सपदमादिशत् ।

विबद्धन् दण्डकाण्ये भगवत्येव स मे गतिः ॥ २१ ॥

॥ अश्विनमलः इति वा पाठः ।

इति आरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः । ७५ ।

आरण्यकाण्डे नव्योऽयम् ।

